Impact Factor - 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Dr. H. G. Sapkal
Head, Dept. of Commerce

Prof. A.B. Wasekar
Head, Dept. of Economics

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.65

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Impact Factor – 6.293

Special Issue 65 Editorial Board

Advisory Board

Prin. Dr. Milind Hujare, Vasantrao Dada Patil Mahavidyalaya, Tasgon

Prin. Dr. Anil Patil, A. K. M. M. Ichalkaranji

Prin. Dr. Babasaheb Dudhale, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Pen

Prin. Dr. Samad Shaikh, Ex Principal, Vasantrao Naik College, Aurangabad

Prin. Dr. S. Y. Hongekar, Vivekanand College, Kolhapur

Prin. Dr. R. R. Kumbhar, Dattajrao Kadam Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Prin. Dr. S. B. Kurane, Samajbhushan Ganpatrao Kalbhore Mahavidyalaya, Lonikalbhore

Review Committee

Dept. of Commerce

Dr. Sanjay Aswale, Omarga

Dr. S. A. Amrutrao, Osmanabad

Dr. N. B. Kale, Tuljapur

Dept. of Economics

Dr. T. L. Barbole, Osmanabad

Dr. J. V. Pawar, Osmanabad

Dr. D. B. More, Osmanabad

Impact Factor - 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Prof. G.V.Baviskar
Head, Dept. of History

Dr. B.W.Gund
Head, Dept. of Pol. Sci.

Prof. B.J.Kukde
Head, Dept. of Sociology

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.65

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Impact Factor – 6.293

Special Issue 65 Editorial Board

Advisory Board

Prin. Dr. Milind Hujare, Vasantrao Dada Patil Mahavidyalaya, Tasgon

Prin. Dr. Anil Patil, A. K. M. M. Ichalkaranji

Prin. Dr. Babasaheb Dudhale, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Pen

Prin. Dr. Samad Shaikh, Ex Principal, Vasantrao Naik College, Aurangabad

Prin. Dr. S. Y. Hongekar, Vivekanand College, Kolhapur

Prin. Dr. R. R. Kumbhar, Dattajrao Kadam Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Prin. Dr. S. B. Kurane, Samajbhushan Ganpatrao Kalbhore Mahavidyalaya, Lonikalbhore

Review Committee

Dept. of History

Dr. Satish Kadam, Tuljapur
Dr. Nanasaheb Manale, Dhoki
Prof. A. G. Thorat, Karad

Dept. of Sociology

Dr. Dadasaheb Mote, Kej
Dr. D. M. Shinde, Osmanabad
Dr. Dhanraj Patil, Solapur

Dept. of Pol. Sci.

Prin. Dr. Mahadev Ghvane, Latur
Dr. R. J. Sayyed, Osmanabad
Dr. Mahesh Mote, Murum

Sr No	Author Name	Title of Article	Page No.
01.	Pratiksha Rajesh Kamble Dr. H. G. Sapkal	A Systematic Analysis of Role of Women Entrepreneurship in Rural Development	1
02.	Dr. Prakash Ratanlal Rodiya	E-Banking And Digital Banking In India	5
03.	Varsha Dhondiram Bansode	A Study Of E- Commerce In India: Opportunities And Challenges	9
04.	Prakash Rambhau Bhalerao	A Study of E-Marketing: Advantages, Opportunities and challenges	12
05.	Dr. S. V. Mane	Electronic Commerce in India	16
06.	Dr. Netaji Balaji Kale	E-Commerce Companies in India	18
07.	Dr.D.M.Pawar	E-Customer Relationship Management	20
08.	Dr. Ramdhan Fakirrao Ambad	Importance Of E-Banking In India	23
09.	Dr.Khushal.L.Jaybhaye Dr.Balaji.S.Turaikar	New Trends in Mobile Banking Services	25
10.	R. A. Bhosale	A Study Of Awareness Of Cyber Crime Among College Students With Special Reference Vaibhavwadi	27
11.	Prakash Rambhau Bhalerao	A Study of E-Marketing: Advantages, Opportunities and challenges	32
12.	Pradeep H. Tawade Dr. Khusal L. Jayebhaye	E-Banking and Services in India	36
13.	Mr. S. C. Dudhal	E-Commerce : Advantages &Disadvatages	43
14.	Gopal B. Deshmukh	Modern Trends and Practices of E-Marketing: An Overview	47
15.	Dr.K.B.Patole Madhusudhan Wamapnrao Ingle	Impact of E-Commerce Businesses	50
16.	Dr. R. D. Deshmukh Mahesh Omprakash Bang	An Analytical Study of Total Income Tax Collection in India	52
17.	S. J. Jadhav	Internet Banking Introduction – An Overview	54
18.	Dr.Moinoddin Gulam Mustafa Shaikh	New Trends Internet Banking	59
19.	Dr. K. L. Jaybhaye	E-Banking – Impact and Issues (A Study with Reference to Nanded District)	62
20.	Mr. Matole Anantrao Agatrao	A Study On Leading Practices Of Urban Co-Operative Banks In Pune	67
21.	Dattu Shankar Lahane	Benefits and Impact of E-Commerce on Marketing	69
22.	Archana B. Khandagale Dr. Kotgire Manisha	Concepts Of E- Market & Marketing	72

Sr No	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
23.	Mr.Shrikant S. Deshmukh	Study Of E-Marketing With Its Glaring Components	75
24.	Mr. Vasudev Govind Barve	An Overview of New Pension Scheme (NPS)	79
25.	Dr. Arshad Razvi	A Study of Work Stress and Its Impact on Teacher's Performance	82
26.	प्रा. ज्योती ललित अधाने	इ-कॉमर्सचे फायदे व तोटे	85
27.	प्रा. एस बी कर्डक डॉ.बी. एस. पवार	आदिवासी व्यवसाय-समस्या व उपाययोजना"	89
28.	डॉ.बी.एस.पवार	विपणन व्यवस्थेमध्ये ई-कॉमर्सचे योगदान	91
29.	Dr. D. R. Gholkar	Recent Government Social, Economic and fiscal Policies and their Impact on Indian Economy	94
30.	प्रा.डॉ.शिवांगी संजयराव दहिटणकर	जागतीकीकरणा नंतर जागतीक बँके संबंधीत आर्थिक क्षेत्रातील भारताची कामगीरी	97
31.	Prof. Annasaheb B Wasekar	E-Marketing In India: A SWOT Analysis	99
32.	Dr. Ghadage Jotiram S.	A Study On Problems Of Public Sector Banks In India	102
33.	प्रा.डॉ.कार्तिक पोळ	नविन तंत्रज्ञान व बॅं कव्यवसाय	105
34.	Dr. R.V. Varshetti Dr. S. G. Birajdar	Impact of Demonitarisation & GST	108
35.	मारोती सदाशिव कदम	भारतीय व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल	110
36.	Dr. Pallavi S. Bhavsar	Poverty: A Socio-Economic Problem	113
37.	प्रा. डॉ.जगन्नाथ मोतीराम साळवे	भारतातील ग्रामीण व नागरी बेरोजगारी एक अभ्यास	115
38.	प्रा.डॉ.रामेश्वर एम.मोरे	भारतातील भ्रष्टाचाराची समस्या	119
39.	डॉ. रामनाथ बाबुराव सांगुळे	वस्तु व सेवा कर (GST) चा आढावा	122
40.	डॉ.शेखर सुरेश पाटील	भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा आढावा	125
41.	डॉ. गित्ते राजकुमार केशवराव	प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचे मूल्यमापन	128
42.	प्रा. प्रमोद केशवराव मुळे	भारतातील वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	131
43.	डॉ.प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर	वस्तू व सेवा कर प्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था	134
44.	Dr.Balasaheb G. Patil	Modern Agricultural Systems in India	137

Sr No	Author Name	Title of Article	Page No.
45	प्रा. धनाजी दौलतराव भोसले	भारतातील समकालीन समस्या आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांची आवश्यकता	139
46	प्रा. शितल लहू बोडके	महिला सबलीकरण आणि सदयास्थिती	141
47	सौ. साक्षी खेडेकर	सोशल मिडियातील तरुणाई...	143
48	प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे	सामाजिक न्याय	146
49	प्रा. डी. एम. शिंदे	भारतातील वाढती लोकसंख्या -एक सामाजिक समस्या	148
50	प्रा. सौ. संगिता पाटील	भारतातील वाढती लोकसंख्या—परिणाम	150
51	श्री. बापू तुकाराम बाराते	लोकसंख्या वाढीच्या समस्या	152
52	प्रा.माधव उत्तमराव उगिले	महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय	154
53	प्रा.डॉ. नागोराव संभाजी भुरके	लोकसंख्या वाढ एक समस्या	157
54	Dr.Sainath Radhesham Bansode	Problems of Population in India	159
55	Mr. Jagadananda Ray Dr. S. J.Chandrashekhar	The Role of Yoga for the Development of Human Values	161
56	Dr. Chandrakant Kamble	Social Issues In The Globalization Age	163
57	**प्रा. डी.डी. गायकवाड**	**सामाजिक न्याय - राजर्षी छ. शाहू महाराज : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास**	166
58	Aparna Vishwanath Kalyankar	A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India	168
59	प्रा.बी.जे.कुकडे	लिंगभेदाची समस्या	172
60	प्रा.प्रकाश साहेबराव काळवणे	भारतातील लोकसंख्येची समस्या	175
61	प्रा. शरद शंकर गायकवाड	महिलांचे सशक्तीकरण व महिला चळवळी एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन	178
62	प्रा. जे. एन शितोळे	लोकसंख्यावाढीतील आहार आणि पोषण विषयक समस्या	180
63	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	लोकसंख्या वाढीची समस्या	183
64	प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड	स्त्री-पुरुष असमानता निर्मूलनाचा दृष्टिकोन	185

Sr No	Author Name	Title of Article	Page No.
65	श्री बालाजी पांडुरंग शिनगारे	सामाजिक न्याय	189
66	प्रा. अशोक ज्ञानोबा दुनघव	भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या उदिष्टांचा चिकीस्तक अभ्यास	194
67	प्रा. संजय तुकाराम निचिते	भारतातील महिला सक्षमीकरणातील अडथळे आणि उपाययोजना : एक चिकित्सक शोध	196
68	प्रा. रंजना प्रल्हादराव शहाणे	महिलांचा राजकीय सहभाग	199
69	आकाश शेषराव बांगर	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला आरक्षण धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	203
70	प्रा. आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड	पर्यावरण विकास आणि निवडणुक जाहिरनामा	205
71	प्रा. डॉ.अंबादास बिराजदार	भारतातील धार्मिक अस्मितेचे राजकारण	208
72	प्रा. डॉ.बी.डब्लू. गुंड	भारतीय राजकारणातील विचारधारांचा संघर्ष	210
73	प्रा. एस. के. ढगे डॉ. प्रा. महेशकुमार मोटे	महिलांचा राजकिय सहभाग	212
74	डॉ .व्हि. डी आचार्य	भारतीय संघराज्यव्यस्था : एक अभ्यास	216
75	प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर आवाळे	भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राजकारणातील महिलांचे योगदान	219
76	Prof.Eknath Sitaram Nirmal	Issues in Indian Politics	221
77	संभाजी तांबे	महिलांचा राजकीय सहभाग	224
78	दिनकर सुदामराव रासवे	महिलांचा राजकारणातील सहभाग	227
79	डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	भारताचे परराष्ट्र धोरण :- एक अध्ययन	229
80	प्रा. स्वाती प्रकाशराव बैनवाड	भारतीय स्त्रियांच्या राजकीय स्थितीचा अभ्यास	231
81	Dr. Namanand Gautam Sathe	Political Participation of Women in India	234
82	Dr. Ragini Rajendra Padhye	Role Of Women Empowerment In Development Of India	237
83	प्रा.मनोज उत्तमराव पाटील	आचार्य शिवाजीराव भोसले के अनुसार मुल्य और शिक्षा का संबंध	239

Sr No	Author Name	Title of Article	Page No.
84	इब्राहीम जमन तडवी	डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या वैचारिक धोरणातील आरक्षण	242
85	डॉ. मारोती घंटेवाड	भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची भूमिका	244
86	प्रा डॉ. गजाजन हनवते	स्त्री - पुरुष तुलना एक वास्तविक अभास विशेष संदर्भ - राजकरण	248
87	डॉ. निलेश गोकूळ शेरे	नक्षलवादी चळवळ आणि मानवी हक्क	251
88	दिनकर सुदामराव रासवे	महिलांचा राजकारणातील सहभाग	253
89	प्रा. ए. एन. भोसले	महिलांचा राजकरणातील सहभाग	255
90	Dr. Deepak Singh Mr. Ravindra Vyankatrao Mugale	Sardar Vallabhbhai Patel : A Real Actor In India's Freedom Movement	257
91	Shri. D.R. Nikalje	Global History as a Trend of Global Studies	261
92	प्रा.डॉ.फुलचंद सुर्यभान दुधभाते	इतिहासाचे पुनर्लेखन	264
93	प्रा. संतोष सोमनाथ कपाळे	वंचितांचा इतिहास लेखन प्रवाह एक चिंतन	266
94	प्रा. निल नागभिडे	भारतीय समाजसुधारणा चळवण व राष्ट्रवाद	269
95	प्रा.डॉ. आर. बी. गव्हाणे	स्थानिक इतिहास लेखनाचे महत्व	271
96	प्रा.सिध्देश्वर चंद्रकांत सुरवसे	स्थानिक इतिहास लेखनातील महत्वपुर्ण घटक व महत्व एक चिकित्सक अध्ययन	274
97	Shri. G.V. Baviskar	Subaltern Studies : A New Trend in Writing History	277
98	प्रा.धनेश मधुकर हरड	इतिहास संशोधनातील नवीन प्रवाह –स्थानिक इतिहास – एक दृष्टक्षेप	283
99	प्रा. डॉ. उद्धव उमाजी राऊत	रामपूरचे मूर्तिशिल्प	286
100	श्री.अनिल महादेव बोराडे	स्थानिक इतिहास एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	288
101	डॉ अब्दुल समद बादशाह शेख	अहमदनगर जिल्ह्यातील गोगल गावचा इतिहास	292
102	डॉ. वनिता साबळे-चव्हाण	औरंगाबाद जिल्ह्याचा प्राचीन राजकीय वारसा	294
103	प्रा. संदिप भैरू जाधव	जागतिक महामंदीच्या काळातील महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ : एक ऐतिहासिक अभ्यास	296
104	प्रा.डॉ.नानासाहेब पंडितराव मनाळे	ढोकी गावाचा स्थानिक इतिहास	301

A Systematic Analysis of Role of Women Entrepreneurship in Rural Development

Pratiksha Rajesh Kamble
Research Student, Dept. of Commerce,
Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University,
Aurangabad (M.S.)
Dr. H. G. Sapkal
Associate Professor & Head, Dept. of Commerce
TuljabhavaniMahavidyalaya,Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M.S.)

Introduction

Entrepreneurship has gained greater significance at global level under changing economic scenario. Global economy in general and Indian economy in particular is poised for accelerated growth driven by entrepreneurship. An entrepreneur is a person who is able to look at the environment, identify opportunities to improve the environmental resources and implement action to maximize those opportunities. The entrepreneurial skills are also needed to improve the quality of life for individuals, families and communities and to sustain a healthy economy and environment. This is why entrepreneurship is considered a prime mover in development and why nations, regions and communities that actively promote entrepreneurship development, demonstrate much higher growth rates and consequently higher levels of development thannations, regions and communities whose institutions, politics and culture hinder entrepreneurship. An entrepreneurial economy, whether on the national, regional or community level, differs significantly from a non-entrepreneurial economy in many respects, not only by its economic structure and its economic vigorousness, but also by the social vitality and quality of life which it offers with a consequent attractiveness to people. As a rapidly growing third world Country, India has been taking careful and measured steps in its diverse development efforts over the years, the small scale industrial sectors has been accorded adequate importance and constitutes an importance and crucial segment of the industry sector. The contribution of Small scale Industrial sector to employment is next only to agriculture. After independence, several entrepreneurship development programs have been started to develop the skill, knowledge, and competence among the entrepreneur. In spite of various entrepreneurship development programmes launched by the Govt. and non-government agencies, the entrepreneurs are encountering a number of problems for establishing economically viable small-scale units like lack of physical facilities like, communication, transport and storage, lack of quality control measures, selection of products, non-availability of right type of raw material, lack of managerial competence, poor linkage with marketing bodies, lack of trained workers, low scale of production, improper communication with other developmental agencies. Long and complicated procedures to avail institutional help, lack of Govt. support and incentives, lack of sufficient finance and working capital and problems in procuring finance as well as loan from different agencies.

Objectives of The Study:

1. To study the role of women in rural development
2. To study the different schemes introduced by the government for developing women entrepreneurship
3. To identify the factors of hindrance for women entrepreneurship
4. To determine the possible success factors for women in such entrepreneurial activities.

Research Methodology:

This research study is based on secondary data. The information for this research paper is collected from books, magazines, journals and websites.

Rural entrepreneurship:

The most appropriate definition of entrepreneurship that would fit into the rural development context is the one which defines entrepreneurship as: "a force that mobilizes other resources to meet unmet market demand", "the ability to create and build something from practically nothing", "and the process of creating value by pulling together a unique package of resources to exploit an opportunity". However, the existing generation of entrepreneurship also is passing through the transition period. They experience financial resource limitation to promote or to develop a venture and there is also look of research and innovation to meet with marketing challenges. Indian rural economy is also experiencing behavior of entrepreneurial. Aim of most farmers is to earn profits from farming as from any other business, if he determines the objectives. A farm business necessary requires deliberate decision and proper investment, after assessing risk and available resources to maximize profit. Therefore, entrepreneurship is not simply adoption of new activity but it is transformation of a person from traditional to modern India. Organizations will face seven trends in the next decade as they flight to survive, grow and remain competitive.

Need for sowing the dream in the minds of rural youth

"Youths in the rural areas have little options", this is what they are given to believe. This is the reason that many of them either work at farm or migrate to urban land. The need is to plant other options in the minds of rural youth. Entrepreneurship could be the best option. If planted and nurtured in the minds of rural women and youth, it could result in revolutionizing the Indian economy. It should be emphasized that the projects undertaken by these entrepreneurs should not be constrained by its location in rural area. It should enjoy all the advantages of the location. Following are the advantages of rural industrial projects:

1. Tax holidays and other tax advantages given to rural projects.
2. Abundance of cheap labour.
3. Advantage of local and regional resources in case the unit uses them as a raw material.
4. Prestige and respect among the local community.
5. Live example for local youth for taking up entrepreneurial project.
6. Support and motivation from local people.
7. Competitive advantage over the big business due to the proximity to the raw material and labour.
8. Employment generation for local people.

Position of women entrepreneurs in rural India:

Empirical evidence shows that women contribute significantly to the running of family businesses mostly in the form of unpaid effort and skills. The value of this effort is underestimated both by the families that take it for granted and in academic studies. On the other hand, many of the enterprises defined as being run by women (that is, enterprises in which women hold the controlling share) are in fact run in their names by men who control operations and decision-making. Programmes meant to reach women entrepreneurs can succeed only if they take note of this paradox as well as of the familial and social conditioning that reduces the confidence, independence and mobility of women. Promoting entrepreneurship for women will require an even greater reversal of traditional attitudes than the mere creation of jobs for women would. This does not mean that we should wait for societal change to take place first. But it does imply that the programme should go beyond subsidies and credit allocation to attitudinal changes, group formation, training and other support services.

Training in skills:

Skill development is being done in women's polytechnics and industrial training institutes. Under various schemes like the World Bank sponsored programme to upgrade polytechnics, separate institutes have been set up for women. From the inception, these should have 100 percent quality hostel facilities with adequate security arrangements, as this is a major cause for poor occupancy and parental disinclination to send their daughters to such institutes.

Problems being faced by women entrepreneurs in rural areas Some of the important barriers faced by women are discussed below:

1) Access to finance: Access to finance is a key issue for women. Accessing credit, particularly for starting an enterprise, is one of the major constraints faced by women entrepreneurs. Women often have fewer opportunities than men to gain access to credit for various reasons, including lack of collateral, an unwillingness to accept household assets as collateral and negative perceptions of female entrepreneurs by loan officers. In addition to this, women entrepreneurs in developing countries continue to suffer from poor overall assets, poor enforcement of financial rights and the existence of unequal inheritance rights and consequently poor access to community and social resources. Gender-based obstacles – conventional thinking, cultural and social values, lack of collateral – all aggravate the difficulties faced by women.

2)Access to markets: The ability to tap into new markets requires expertise, knowledge and contacts. Women often lack access to training and experience in on how to participate in the market place and are therefore unable to market goods and services strategically. Thus, women-owned SMEs are often unable to take on both the production and marketing of their goods. In addition, they have often not been exposed to the international market, and therefore lack knowledge about what is internationally acceptable. The high cost of developing new business contacts and relationships in a new country or market is a big deterrent and obstacle for many SMEs, in particular women-owned businesses. Women may also fear or face prejudice or sexual harassment, and may be restricted in their ability to travel to make contacts.

3) Access to training: Women have limited access to vocational and technical training in India. In fact, women on average have less access to education than men, and technical and vocational skills can only be developed on a strong foundation of basic primary and secondary education. India is characterized by low enrolment among women in education, high dropout rates and poor quality of education. When training is available, women may be unable to access it because it is held at a time when they are meeting family responsibilities, or the content and method of delivery may not be appropriate. Besides, most technical trainings that are offered to girls at the post-school levels, in the women polytechnic for instance are limited to traditional careers, such as secretarial practice, dress designing, etc. Thus, the exclusivity of training acts as limiting factor itself.

4) Access to networks: Women have fewer business contacts, less knowledge of how to deal with the governmental bureaucracy and less bargaining power, all of which further limit their growth. Since most women entrepreneurs operate on a small scale, and are generally not members of professional organizations or part of other networks, they often find it difficult to access information. Most existing networks are male dominated and sometimes not particularly welcoming to women but prefer to be exclusive. There are hardly any women-only or women-majority networks where a woman could enter, gain confidence and move further. Lack of networks also deprives women of awareness and exposure to good role models. Few women are invited to join trade missions or delegations, due to the combined invisibility of women-dominated sectors or sub sectors and of women as individuals within any given sector.

5)Access to policymakers: Most women have little access to policymakers or representation on policymaking bodies. Large companies and men can more easily influence policy and have access to policymakers, who are seen more as their peers. Women tend not to belong to, and even less reach leadership positions in, mainstream business organizations, limiting their input into policymaking through lobbying. Women□s lack of access to information also limits their knowledgeable input into policymaking.

Steps taken by government to improve position of women entrepreneurs

1) National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD):

NABARD was set up in 1982 to promote integrated rural development. Since then, it has been adopting a multi-pronged, multi-purpose strategy for the promotion of rural business enterprises in the country. Apart from agriculture, it supports small industries, cottage and village industries,
and rural artisans using credit and non-credit approaches. It offers counseling and consultancy services and organises training and development programmes for rural entrepreneurs.

2)The Rural Small Business Development Centre (RSBDC):

It is the first of its kind set up by the world association for small and medium enterprises and is sponsored by NABARD. It works for the benefit of socially and economically disadvantaged individuals and groups. It aims at providing management and technical support to current and prospective micro and small entrepreneurs in rural areas. Since its inception, RSBDC has organized several programmes on rural entrepreneurship, skill up gradation workshops, mobile clinics and trainers training programmes, awareness and counseling camps in various villages of Noida, Greater Noida and Ghaziabad.

3) National Small Industries Corporation (NSIC):

This was set up in 1955 with a view to promote, aid and foster the growth of small business units in the country. This focuses on the commercial aspects of these functions.

1. Supply indigenous and imported machines on easy hire-purchase terms.
2. Procure, supply and distribute indigenous and imported raw materials.
3. Export the products of small business units and develop export-worthiness.
4. Mentoring and advisory services.
5. Serve as technology business incubators.
6. Creating awareness on technological up gradation.
7. Developing software technology parks and technology transfer centres.

4) Small Industries Development Bank Of India (SIDBI):

This has been set up as an apex bank to provide direct/indirect financial assistance under different schemes, to meet credit needs of small business organisations. It coordinates the functions of other institutions in similar activities; recommend measures considered necessary for improving the productivity of small enterprises in the informal sector; generate more employment opportunities on a sustainable basis, particularly in the rural areas and enhance the competitiveness of the sector in the emerging global environment.

5)Rural and Women Entrepreneurship Development (RWED):

The Rural and Women Entrepreneurship Development programme aims at promoting a conducive business environment and at building institutional and human capacities that will encourage and support the entrepreneurial initiatives of rural people and women. RWE provides the following services:
Creating a business environment that encourages initiatives of rural and women entrepreneurs.
Enhancing the human and institutional capacities required to foster entrepreneurial dynamism and enhance productivity. Providing training manuals for women entrepreneurs and training them. Rendering any other advisory services.

Conclusion:

It is quite clear that rural entrepreneurship cannot be developed without significant training. Therefore, instead of just schemes (financial and developmental) as the carrot for entrepreneurship development an

intensive training needs to be provided to the youth in rural India. What's required is to create a devoted team to take up rural entrepreneurship training as per integrated rural development program.

References:

1. Dhameja, S.K., B.S. Bhatia and J.S. Saini, 2002. "Problems and constraints of women entrepreneurship", in D.D. Sharma and S.K. Dhameja, eds., Women and Rural Entrepreneurship (Chandigarh, Abhishek Publications).
2. Problems of Women Entrepreneurs in India, MBA India Forum.
3. Rural Entrepreneurship: N.G.Shah and ReshmaSherkhane, CTARA, IIT-Bombay
4. www.indianblogger.com.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

E-Banking And Digital Banking In India

Dr. Prakash Ratanlal Rodiya,
Asst. Prof. Dept of Commerce,
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya,
(Autonomous) Latur,

Abstract:

After the result of the demonetization, digital cash has become a hotcake among the citizens of India. In the current market conditions, digital cash and online transactions have a strong impact on e-banking and digital banking. E-banking mainly involves the use of electronic funds transfer and the use of online banking services. Digital cash flow was not high in the digital market until the fall of the note. E-banking plays a key role in the current banking efficiency. Electronic banking is estimated to be safer and safer than physical banking. E-banking ensures qualitative banking functions as compared to traditional banking. On the contrary, when we talk about security, it has its own limitations and challenges. The discussion of this paper revolves around the challenges that Indian banks face during e-banking, awareness raising and solutions adopted for safe and secure e-banking. This paper attempts to discuss some of the following e-banking practices in the world.

Key words: *E-banking, Electronic Banking, Digital Cash.*

Introduction:

The global economy is changing at a rapid pace and technology has made this change worthwhile. The impact of the technology revolution is being felt in all sectors and the banking sector has seen the same. Indian banking sector has also undergone a complete transformation. Banking is not just limited to traditional brick and mortar systems, but it has moved towards brick and click systems and virtual banking. New services are being provided by banks through the Internet. One of the reasons for the rise of e-banking speeds is the increasing internet penetration among people. People today prefer to use electronic media for a bank because there are many benefits. While e-banking offers many benefits in terms of speed, ease and convenience, it also brings with it some issues and challenges that need to be addressed. In this paper, an overview of e-banking has been attempted, how it has developed in India over a period of time. This paper also highlights the growth of various e-banking products in the last five years, which is being used significantly in Indian banking industry. Banking systems have always played a vital role in the economy of each country. This is a must for any country as it provides for the loan needs of all the constituents of the society. India is not the largest independent democracy in the world; it is an emerging economic monster. India's growth potential is based on its strong banking institutions. The infusion of information technology in the banking sector has completely revolutionized how the banking sector operates. To survive in the new globalization world, banks had to choose this new change. Banking in India is a long journey. Technology and innovation have seen many changes. The advent of cards, introduction of electronic clearing service (ECS), introduction of electronic funds transfer and the concept of online banking and mobile banking are various innovations in the banking sector. Now all banks have started with the concept of multi-channel ATMs, Credit Cards, Debit Cards, Telephone / Mobile Banking, Internet Banking etc. The role of banking has now changed only from financial intermediaries and has become various service providers. Under a roof, financial services act like a financial supermarket. Due to the intense competition among banks, the entire banking system is changing. Today, modern banking is not only looking for new ways to attract, but also to retain customers and gain competitive advantage from competitors.

Objectives of the study:

1. To study the scope of e-banking awareness raising
2. To analyze the challenges and risk factors involved in e-banking
3. To secure banking research methods
4. To increase knowledge of the measures of E-banking.

Research Methodology:

This dissertation is collected using structured questionnaire and sampling methodology and primary data collected from various research articles and certified journal publications. Referential secondary the study is based on data. e-banking, opportunities, challenges, secure banking, risk factor. E-banking, also known as online banking or virtual banking or internet banking, is a system that enables transfer of money, payment of loans and EMI, with the help of internet. Enables banking transactions such as cash withdrawals. This is one of the extended features provided by banking institutions in addition to traditional banking. E-banking is one of the most used features of Indian citizens after the demolition effect. This feature is believed to be the most flexible, adaptable and secure way for users / customers to conduct bank transactions. However, it depends on

the trust a person has in the bank he / she is working with. There are different types or sectors under e-banking services. Internet Banking, SMS Banking, ATMs, Mobile Banking, E-Check & Debit / Credit Cards Major services are provided. Before we go into the actual discussion before e-banking advances, let's look at the benefits of e-banking services as soon as possible:

Facility:

E-banking is a service that is available to anyone and anyone with a bank account. It lets customers easily access a bank's website using their username and password; Continue the transaction even if the bank is closed.

Flexibility:

With e-banking, its flexible services like ATM and Mobile Banking flex customers are flexible. It enables customers to withdraw cash by paying debit cards and bills.

Time Saver:

This is the biggest benefit for your generation because you cannot spend a lot of time on anything. Time management is one of the biggest challenges in our busy lives. The e-banking enabled us to conduct banking transactions within minutes, not to disturb our routine. The challenge or dissatisfaction of e-banking is the IT and technology services outsourcing hotspot in the world, it's no surprise that internet banking has never really closed. The combination of industry problems and unique challenges continues to thwart India's net banking expansion in recent years, despite the existence of a highly technology and large customer base.

Internet banking:

Widespread acceptance of Internet banking has been impacted by technology challenges, IT practices, certain cultural issues, industry slowness, and workplace difficulties. The main objective of our study is to focus on the challenges of e-banking right now. Now look at the major disadvantages of e-banking in India. Low Broadband Internet Penetration India has the lowest broadband connectivity penetration rate in Asia continent compared to Japan, Taiwan, Korea and Singapore. Big cities like Mumbai, Delhi, Chennai and Bangalore have a relatively good rate of broadband access, while small cities and cities use dial-up options for PC users to connect to the Internet. For many customers who are eager to use such services, the speed of connectivity is often offset by the online banking experience. The banks' level of cooperative engagement started in India at the end of the IPL season but soon dropped due to lack of takers. In the middle of this decade, multinational and domestic private banks began offering net banking services as a competitive differentiator. Recently, state-owned and public sector banks have begun to do the same. However, due to the banks' ambiguous commitment level and their reluctance to allocate large budgets for net banking branding initiatives, as well as lack of industry advocacy efforts, consumers have reduced the acceptance of internet banking. Active Traditional There is bank branches. Office staff takes lunch breaks from these branches to complete banking operations and transactions. Most customers prefer the personal touches and customized services offered by employees at brick-and-mortar bank branches. Many Indian call centers and banks' customer contact lines are also hostile to resolving issues related to online bank accounts. Common and prevalent about online threats / scams, other hackers, identity theft, theft passwords, viruses, worms and spyware. Online threats alert consumers, as do other countries. Indian conservative consumers, who have been accustomed to saving for years in the former mixed-socialist economy, are always afraid of losing their savings in online scams. These customers are not even sure about the functionality of the banks' websites and their commitment to allocate funds for reliable encryption mechanisms and strong back-end technologies and systems. Duplicate transactions on the Internet can be very unprofessional. In other words, you do business only with the use of a computer. There is no one to receive and check your money or to correct some of the incorrect information you typed in certain forms. And so Internet banking is not ideal for people who offer personalized services and are comfortable dealing with real **people who use paper and money.**

Difficulty for first timers For the first time user, navigating to the internet bank's website can be difficult and can take some time. Opening an account can also take time, as some sites ask for numerous personal details, including photo identification that could hurt a potential customer. Due to this complexity, they may be discouraged from using this Internet banking service. Clients can be given tutorials and live customer support to help them with their essential tasks, so it's good to take the time to get to know the virtual environment. Security Fraud Many people are shying away from Internet banking due to security threats. They can't help but worry about this aspect with the news about fraudulent bank transactions popping up every now and then. However, this problem should not arise because banks which provide Internet banking services prefer security over anything else. Because they value their customers, they always use sophisticated security technology to protect their website. Regulation and Legality Internet banking allows banks and their customers to do business from anywhere in the world. This greatly increases the bank's potential customer base. Nevertheless, according to Andrea Shecher of All Business, the global approach to banking permitting makes it

extremely difficult for regulatory authorities to enforce finance laws. In addition, the rules vary from country to country, and banks are always adept at the financial laws of the countries in which they conduct business. Schachter asserts that due to this lack of proficiency, banks and their clients file lawsuits and lawsuits.

Internet banking more commercially viable:

To make Internet banking more commercially viable for banks and consumers, all banks will need sufficient funding sources so that banks can eliminate this digital divide. Reputation Shutter asserts that customers have the ability to make the bank look bad, such as governance and security. In addition, the more the bank relies on Internet banking, the more the bank may feel duplicated. Both of these issues can discourage customers from choosing a bank that relies on Internet banking, no matter how convenient. E-Banking Opportunities Despite the many challenges facing India in the context of e-banking, the market opportunities for e-banking implementation are:

E-banking, the market opportunities:

Internet users and computer literacy In order to use Internet banking, there is a very important or initial need for people to know about internet technology so that they can easily accept Internet banking services. This can be a huge opportunity for the fastest growing Internet users in India and the banking industry should provide more and more internet users with the opportunity to attract Internet banking services. Initiatives taken by government agencies for financial literacy financial literacy and education play an important role in financial inclusion and inclusive growth. According to one study, financial literacy has a significant impact on the use of internet banking, if consumers are not financially educated, they will simply avoid using new online services and will not change their traditional banking system, thus banks will not be able to convert users to their new online banking strategies. Various players in RBI, SEBI, IRDA and other markets have taken many initiatives on financial education. He established Internet Banking, Banking Products & Services, School Students, College Students, Working Officers, Middle Income Groups, Home Builders, Retired Employees, Savings Groups, etc. The school curriculum has been created with various subjects. General Chat Lounge Competitive Advantage The adoption of e-banking gives banks a competitive advantage over other players. Implementation of e-banking is beneficial to the bank in many ways as it reduces the cost of the banks, improves customer relationships, enhances the geographical reach of the bank etc. The benefits of e-banking can be an opportunity for banks to manage their banking business. Well .4. Tips for Safer e-Banking Internet Banking allows us to conduct transactions in a fast and convenient way. Unlike traditional banking to stop us in an unending queue, internet banking functions are just a few clicks away. However, because of the high risk of phishing, this facility needs a safe and secure way of dealing. Following are some measures to ensure safe banking: Passwords We need to change our passwords at regular intervals to keep our accounts secure. Upper-case and lower-case letters, numbers, and special characters are a great way to have a password. Bank experts do not use logging into a bank account from a cyber cafe or library. This is often the case where passwords are searched or viewed by others. One should make sure to clear the cache and browsing history, and delete all temporary files on the computer. Also, never remember the browser ID and password; This causes hacking. No bank will ask for confidential information by phone or email. We need to be wary of incoming phone calls from banks or emails requesting such details; do not provide login information. Sharing login credentials with friends and family is also not appropriate. Regular Check your account when making any transaction online. Verify that the appropriate amount in your account has been deducted. If you notice any discrepancies in this amount, please inform the bank immediately. Anti-Virus Software To protect your computer from new viruses, make sure you always use licensed anti-virus software. Pirated versions of anti-virus software may be available for free, but they may fail to protect your computer from new viruses prevalent in online computers. Additionally, you will receive occasional updates for software updates. Make sure you keep your antivirus up to date, so that your confidential information is always protected.

Disconnect Internet Connection:

Most broadband users do not disconnect their computer's Internet connection when they are not using it. Malicious hackers can access your computer via Internet connection and steal your confidential banking information. To protect your data, make sure you are disconnected from the Internet when you no longer need it. It is safer to type your bank URL into the browser's address bar than to click on the link provided in the Type Internet Banking URL. Examples of fraudsters who send emails with links to fraudulent websites that have been created similar to the original bank's website. Once you enter your login details on such a website, they can be used to access your account and steal money. When logging in, check 'URL: //' in the URL and make sure it is your bank's official website.

Findings and Conclusions:

Primary data were collected and work environment using a common questionnaire method for different ages of people from different educational backgrounds. The questionnaire was shared with over 150 invitees, when we received responses. The purpose of this study is to prove that security and security is one of the main

challenges of e-banking in India, we find that even practical users feel safe and secure use of e-banking is a drawback. As discussed above, if security measures are adopted by all banks, e-banking will be an unprecedented implementation for the citizens of India. It will probably turn into a revolutionary service by banking companies.

References:

1. Abu Shanab, E., & Pearson, J. M. (2007).Internet banking in Jordan: The unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT) perspective. Journal of Systems and Information Technology, 9(1), 78 – 97.
2. Uppal R.K & Kaur Rimpi, "Banking in the New Millennium-Issues, Challenges and Strategies", Mahamaya Publishing House, New Delhi, 2007, pp. 33-118.
3. Bhasin Niti, "Banking Development in India 1947 to 2007: Growth, Reforms& Outlook", New Century Publications, New Delhi, 2006, pp. 185-189.
4. Gurusamy S, "Banking in the New Millennium: Issues, Challenges & Strategies", Kanishka Publishers & Distrubutors, New Delhi, 2001, pp. 1-62.
5. Reserve Bank of India, Report on Trend and Progress of Banking in India, RBI Mumbai, Various Issues.

"A Study Of E- Commerce In India: Opportunities And Challenges"

Varsha Dhondiram Bansode
Research Scholar
Department of commerce.
DR. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad -431001, Maharashtra, India.

Abstract:

E-commerce stands for electronic commerce. E-commerce is doing business online and electronically. The E-commerce has completely revolutionized the conventional concept of business. Ecommerce deals with selling and purchasing of goods and services through internet and computer networks. This paper attempts to highlight the different challenges faced by the E-commerce in India. . There are tremendous opportunities of growth in E-Commerce in future also.

Key words: *E-Commerce, Online, Growth, India, Internet.*

Introduction:

India has emerged as one of the major players on the new international business scene. Its unstoppable economic growth since reforms in 1991 has become the focus of attention of researchers in the area of international business and management. The cutting edge for business today is e-commerce. E-Commerce stands for electronic commerce. It means dealing in goods and services through the electronic media and internet. On the internet, it relates to a website of the vendor, who sells products or services directly to the customer from the portal using a digital shopping cart or digital shopping basket system and allows payment through credit card, debit card or EFT (Electronic fund transfer) payments. Ecommerce or E-business involves carrying on a business with the help of the internet and by using the information technology like Electronic Data Interchange (EDI). More simply put, E-Commerce is the movement of business onto the World Wide Web. E-Commerce has almost overnight become the dominant online activity. There is no single definition of E-Commerce, it means only commercial activity which is performed or linked to or supported by Electronic Communication. E-commerce is a paradigm shift. It is a ``disruptive" innovation that is radically changing the traditional way of doing business.

Objectives of the study:

1. To know the E- Commerce process and practices.
2. To attract customers and increase online business.
3. To study the Reveal opportunities and challenges of E-Commerce.

Research Methodology:

Data Collection:-

All the data used for the study will be collected from secondary sources.Various reference books, Journals, Reports related websites and other related printed materials will be used for proposed research work.

Review of Literature:

1. (Elizabeth & McGregor, 2000) in their paper analysed the impact of e-commerce on consumers, public policy, business and education. A discussion of public policy initiatives, research questions and ideas for future research was given.
2. (Dasgupta & Sengupta, 2002) in their paper examined the future and prospects of e-commerce in Indian Insurance Industry
3. (Abhijit, 2013) in his paper opined that e-commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell the products and services. New methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relations is reduced. With the development of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly.
4. (Raghunath & Panga, 2013) concluded that initially, new internet users would be reluctant to conduct any kind of business online, citing security reasons as their main concern. In order to increase consumer adoption of eservices, the source of consumer confusion, apprehension and risk need to be identified, understood and elevated. E-Commerce provides tremendous opportunities in different areas but it requires careful application for consumer protection issues.

5. Nisha Chanana and Sangeeta Goele (2012) The article entitled "Future of E-commerce in India". In this article an attempt is made to study the overview of the future of E-commerce in India and discusses the future growth segments in India's of E-commerce. The study found that, various factors that were essential for future growth of Indian E-commerce. The study also found that, the overall E-commerce will increase exponentially in coming years in the emerging market of India.

Swot Analysis:

Strength:♣ (1) Changing environment (2) Time saving (3) user friendly (4) low operating cost (5) Intent Transactions (6) Expand business (7) Increasing customer base tracts.

Weakness:♣ (1) Privacy and security (2) Extra expense (3) Inadequate facilities for electronic payment. (4) Lack of personal interactions (5) Hidden cost (6) Delay to receiving goods.

Opportunities:♣ 1) Online business (2) Online shopping (3) Cash on delivery (4) Electronic cash (5) Location based services (6) Customer relationship management (6) Customer relationship management (7) Social customer Acquisition (8) Improving customer experience (9) Care and regulatory environment online Retail education (10) Payment of Transaction. (11) Opportunities new Businesses.

Threats:♣ (1) Customer and digital experience (2) Product & market Strategy (3) Risk, fraud and cyber security (4) Compliance framework (5) Tax and Regulatory structure. (6) Payments and Transactions.

Opportunities of E-Commerce in India:

The E-Commerce sector in India is growing rapidly in India. The internet users' base in India might still be mere 400 millions which is much less as compared to developed nations of the world, but it is expanding day by day. The accelerating growth of e-commerce in India is due to internet penetration and easily available smart phones.

Direct sales

Many businesses use e-commerce for the direct selling of goods or services online. For some businesses such as those selling software or music, the sale and delivery of goods can be made online. For most the supply of goods will continue to require a physical delivery.

If you plan to sell online, you may need to rethink many of your business activities. You will fundamentally change the way in which you interact with your customers - for example, if customers place orders online instead of talking to a salesperson. You will also need to work out how every aspect of a transaction is handled - including order confirmation, invoicing and payment, and deliveries and returns.

Pre-sales

You can use your website for pre-sales activities and generate sales leads. At its most basic this can mean having an online version of your promotional materials on your site. Other options include email campaigns, search marketing or online advertising to attract visitors to your website.

Post-sales support

You can also use the internet to automate aspects of your customer support to reduce the number of routine customer service calls. This can be achieved by using your site to answer the most frequently asked questions, or by putting technical information online.

Ensuring success

However you decide to use e-commerce, it is important to define your objectives from the outset. What level of sales are you hoping to make? How many sales leads are you looking to generate? What percentage reduction in customer telephone calls are you expecting to achieve? Ensure that targets are put in place so that you can measure the success, or otherwise, of your e-commerce activities.

Challenges of E-Commerce:

Since the boom of the internet in the late 1990s. Web based companies have been starting up every day. What is more, new opportunities for growth emerge daily, expanding the reach and capabilities of the cyberspace. However for all its benefits and advantages, e- commerce faces some problems that are unique to the industry. That is web based enterprises have a special set of challenges that traditional brick-and-mortar business do not have.

Challenges of E-commerce in India India has less credit card population, lack of fast postal services in rural India. Accessing the Internet is currently hindered down by slow transmission speeds, frequent disconnects, cost of Wireless connection and wireless communication standards over which data is transmitted. High-speed-bandwidth Internet connection not available to most citizens of the nation at an affordable rate. In India, mostly people are not aware about the English language or not so good in English language. So that for

the transaction over internet through electronic devices, language becomes one of the major factors to purchases, hire and sell a particular product or services. Multiple issues of trust in e-commerce technology and lack of widely accepted standards, lack of payment gateways, privacy of personal and business data connected over the Internet not assured security and confidentiality of data not in place to deploy ubiquitous IT Infrastructure and its maintenance.

Major Conclusion:

Several important phenomena are associated with e-commerce. E-Commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell products and services. New methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relationships is reduced. E-Commerce is the future of shopping. With the deployment of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly. In the next 3 to 5 years, India will have 30 to 70 million internet users which will equal, if not surpass, many of the developed countries. Internet economy will then become more meaningful in India. With the rapid expansion of internet, E-commerce is set to play a very important role in the 21st century, the new opportunities that will be thrown open, will be accessible to both large corporations and small companies. The role of government is to provide a legal framework for E-Commerce so that while domestic and international trade are allowed to expand their horizons, basic rights such as privacy, intellectual property, prevention of fraud, consumer protection etc are all taken care of.

References :

1. Chakraborty, K. D. and Chatterjee, D., “E-Commerce”, B. B. Kundu Grandsons, Kolkata, 2011, pp- 32-56
2. Das, L., “Growing Trends of E-Commerce and Its Role in Consumers Buying Pattern”, International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research, Vol.1, Issue 10, October 2012, pp- 200-209
3. E-commerce Business Models and Concepts, E-Commerce: Business, Technology, and Society 2009, Fifth Edition, by Kenneth C. Laudon and Carol Guercio Traver, Published by Prentice Hall, a division of Pearson Education, Inc. Available Website:
4. http://wps.pearsoncustom.com/wps/media/objects/6717/6879191/EBM100_Ch02.pdf, 10/11/2012)
5. Goele, S. and Channa, N., “Future of E-Commerce in India”, International Journal of Computing & Business Research, Proceedings of „I-Society 2012 at GKU, Talwandi Sabo Bathinda ,Punjab (Available Websites: http://www.researchmanuscripts.com/isociety2012/7.pdf, 10/11/2012) 5. Hariharaputhiran, S., “Challenges and Opportunities of E-Commerce”, International Journal of Marketing, Financial, Services & Management Research, Vol.1, No. 3, March 2012, pp- 98-108
6. www.ssrn.com
7. http://www.researchersworld.com/ijms/ ISSN(Print) 2249-0302 ISSN (Online)2231-2528
8. Dasgupta, Prithviraj. & Sengupta, Kasturi. (2002). E-Commerce in Indian Insurance Industry. Electronic Commerce Research, Vol. 2, 43-60.
9. Elizabeth, Goldsmith. & McGregor, L.T. (2000). E-commerce: consumer protection Issues and implications for research and education. Journal of Consumer Studies and Home Economics, Vol. 24, 124-127.
10. Raghunath, Alka. & Panga, Murlidhar. (2013). Problem and Prospects of E-Commerce. International Journal of Research and Development- A Management Review, Vol. 2, 59-66
11. Nisha Chanana and Sangeeta Goele “Future of E-commerce in India”, International Journal of computing and business research, 2012.

A Study of E-Marketing: Advantages, Opportunities and challenges

Prakash Rambhau Bhalerao
Research Scholar
Department of commerce.
DR. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad -431001, Maharashtra, India.

Abstract:-

E Commerce providing the capability of buying and selling products, information and services on the internet and other online environment. E marketing is also known as web marketing, online marketing and internet marketing is a management process. Online market open in 24 hours and 7 days provide. Questions are related to E marketing in which given option are agree, disagree, strongly disagree strongly, neutral, yes, no. An online marketer now needs to find where people are congregating online and needs to engage them in a meaningful way. Be it in matching with what they are looking for, watching how they interact and understand what they like or listening to their natural opinions on company or market and reacting to that.

Key words: *E-marketing, Online-marketing, Internet marketing.*

Introduction:

E-Marketing stands for electronic marketing. In contrast to traditional, E-Marketing takes marketing techniques and concepts, and applies them through the electronic medium of the internet. Essentially, E-marketing. Threads the technical and graphical aspects of online tools together, allowing for design, advertising, brand development, promotion and sales. Internet marketing offer the possibility to tracking almost every action a visitor or potential customer takes in response to marketing messages and how they navigate through their buying cycle. One of the most desirable aspects of Internet marketing is low barrier to entry.

'Over the years marketing' and its way to reach the global world is transformed and the key role in this transformation has been played by internet. The easy availability of Internet has led to progressive and interconnected environment, and the phenomenal growth of Internet has resulted in the declining trends of traditional media which primary cover the usage of television, radio, print media, banners and large hooding Marketing in this closely connected an environment and using the connectivity to market the products and services is e-Marketing. E-Marketing includes the management of the consumers real time online viability of the product, from first online experience through purchase to delivery of the product and the respective services beyond delivery. On of the major benefit electronic marketing is the underlining messages are not restricted by geography or time. This paper has been divided into ten parts, introduction, Concept, Origin, How Different From Traditional Marketing, The 7'Cs of E-Marketing, Different methods of online marketing, its advantages and limitations, future developing trends of electronic marketing and Conclusion.

E-Marketing stands for 'electronic marketing'. In contrast to traditional marketing, E-Marketing takes marketing techniques and concepts, and applies them through the electronic medium of the internet. Essentially, E-marketing threads the technical and graphical aspects of online tools together, allowing for design, advertising, brand development, promotion and the sales.

Electronic marketing – often called online marketing or internet marketing – is essentially any marketing activity that is conducted online through the use of internet technologies. It comprises not only advertising that is shown on websites, but also other kinds of online activities like email and social networking. Every aspect of internet marketing is digital, meaning that it is electronic information that is transmitted on a computer or similar device, though naturally it can tie in with traditional offline advertising and sales too.
E-Marketing is achieving marketing objective through use of electronic communication technology.

Meaning of E-Marketing:-

E marketing is the fastest growing and most exciting branch of marketing today. As the world becomes ever more connected, keeping up with developments and trends is vital for marketers trying to reach new audiences – who are more discerning, fragmented and cynical than ever. Technology and software are changing at such a high rate that it seems almost impossible to keep up with trends. Products and services are evolving and adapting to the online sphere.

An online marketer now needs to find where people are congregating online and needs to engage them in a meaningful way. Be it in matching with what they are looking for, watching how they interact and understand what they'd like or listening to their natural opinions on your company or market and reacting to that.

"Marketing has changed. Traditional advertising does not work, brochure-like websites do not work and the web has given people ultimate freedom of choice and of goods. When there are no monopolies and constrictions, interrupting people's lives is not effective marketing anymore."

Objectives of the study:

1. To know the E- marketing process and practices.
2. To study the E- marketing strategy and its impact on consumer behaviour.
3. To study the Reveal opportunities and challenges of E-marketing.

Research Methodology:

Data Collection:-

All the data used for the study will be collected from secondary sources but most of the data will be generated through various reference books, Journals, Reports related websites and other related printed materials will be used for proposed research work.

Review of Literature:

Wilde and Swatman (1999)

Research on online brand communities, like much Internet-related research, is still somewhat a theoretical. Explored a number of theories to support the concept of a telecommunications-enhanced community and attempted to develop an integrative model.

McWilliam (2000)

discussed the advantages, disadvantages and limitations of online brand communities, and the new and unfamiliar skills brand managers will need if they are to succeed in managing such communities. The problems identified include issues of scale (the number of active participants in discussion groups etc is tiny) and especially control. She concluded that it is extremely hard for the firm, accustomed to controlling communications about its brand, to strike the right balance here.

Swaminathan et al (1999)

explored factors influencing online purchasing behaviour such as privacy and security concerns and vendor and customer characteristics. Using GVU data, Bain (1999) empirically examined factors related to the adoption of the Internet as a purchase medium. A strong (negative) relationship was found between consumer perceptions of the risk of web-shopping and purchase behaviour, but not between perceptions concerning information privacy and purchase behaviour.

Advantages of E- marketing:

1. Lower cost: costs incurred in designing, executive, testing sending and receiving an email is up to 78% less for a run off 5000 over paper based direct mail version.
2. Global reach: no matter where you are or whom you need to reach, targeted emails pave the way. Borders are no obstacles in email marketing.
3. Interactive: you can innovatively initiate complain using graphics videos music, quiz whatever that will be interest to your prospects, to grab his attention and interest immediately.
4. Faster response: time to receive responses through email is one to three days, where you will get maximum responses on day one itself, while a direct mail campaign would take minimum 7-12 day to generate any responses. Further, responding to a direct mail is more cumbersome, while a person can respond to an email immediately.
5. Highly personalised: email an enables you to personalise and greet every person you target. This helps in cresting a special bond with the prospect.
6. Targeted marketing: since pre-packaged and custom built list are available you could reach only those who might require your services, solutions or products without bothering those who do not. You can select each one of your targets based on geography, age, income, spends and many others parameters.
7. Simplest executing and email campaign is simple you can do it sitting at home without any extensive resource.
8. Measurable results: Special tools are available that accurately measure clicks – through rate, the success of different email campaigns.

Opportunities of E- marketing:

There are many more opportunities of internet marketing that helps the online business more efficient. E marketing gives business of any siz access to mass market at an affordable price and unlike TV or print advertising.

In today's internet age, building an online presence is imperative for all businesses to be competitive. E-marketing provides businesses with access to mass markets at an affordable price and allows them to

undertake a personalized marketing approach. The flexible and cost-effective nature of e-marketing makes it particularly suitable for small businesses.

1. **Wider prospect reach** – the internet has become part of everyone's life. So for whatever products you offer, there is already an existing market on the World Wide Web. With e-marketing, it allows you to find new markets and potentially compete worldwide with only a small investment.

2. **Cost-effective approach** – A properly planned and effectively targeted e-marketing campaign can help your business reach target customers at a much lower cost compared to traditional marketing methods.

3. Reduction in costs through automation and use of electronic media – e-marketing presents a strong business case in cost savings, particularly in the areas of transactional costs, customer service, digital media channels, print and distribution.

4. A website is a 24/7 shopping destination. With a website and an online shopping engine it is working even when your shop or office is closed. The website also allows you to communicate with customers about your product lines in depth so they can be fully educated on your product benefits even before meeting your staff face to face.

5. **Personalized one-on-one marketing** - e-marketing allows you to reach people who want to know about your products and services instantly. For example, many people take mobile phones and PDAs wherever they go. By combining this with personalized e-marketing, you can create very influential and targeted campaigns.

6**. Increased interactivity** – e-marketing allows you to create interactive campaigns using music, graphics and videos. Through two-way communications, interactive games or quizzes, you can engage your audience and give them greater involvement and control over their web experience.

7. **Increased ability to track results** – e-marketing makes it easier to measure how effective your campaigns are. It allows you to obtain detailed information about customers' responses to your advertising, through the use of methods such as pay per click or pay per action, etc.

Challenges of E-marketing:

Since the boom of the internet in the late 1990s. Web based companies have been starting up every day. What is more, new opportunities for growth emerge daily, expanding the reach and capabilities of the cyberspace. However for all its benefits and advantages, e-marketing faces some problems that are unique to the industry. That is web based enterprises have a special set of challenges that traditional brick-and-mortar business do not have.

1. Marketing integration:
   Most major sale efforts employ multiple channels both online and offline, e.g. email adverting, outbound call handling. Social networking, and so on the problem with these is that they are often handled as different parts of the work when they are supposed to serve a concrete and measurable goal as parts of an integrated campaign.
   Coordinating all marketing efforts should therefore be a priority. That means e-marketing should be done alongside the traditional campaign and should not be tacked at the end of the business plan.
2. Security and privacy;
   Most of people don't completely trust Web companies and thus are careful about offering information about themselves on the cyberspace this is especially true when companies that collect data are exposed to spammer and scammer. It is imperative for e-business to adopt a sound policy and implement a fool proof security measure. Encryption system in particular is a tool that online companies should seriously consider investing in.
3. This is particularly a big challenge for companies that primarily use the Internet to sell their product and services. This is because unlike traditional advertising (such as television, Radio, billboard and print) in which the campaigns massade can be reinforced and rapidly introduced to consumer at marketers will online advert can be more innovative in their advertising strategies. A combination of good copywriting , solid search engine optimization, and drawing consist traffic is something that should be mastered.

Major Conclusion:

Today's digital revolution involving the internet and worldwide use of website has set the stage for e-marketing this digital revolution is leading countries towards on information society. It is also transforming social infrastructure resulting in socio economic development of countries. Customer can get market information from their mobile and buy goods and or find services without living home twenty four hours a day and seven days a week (22/7) they can reads ads on the web or from e-mail get coupons, view pictures of goods, compare prices, and make purchase s with a few clicks of their mouse, saving the time and money it

would take to shop in person at a brick –and mortar store. E-marketing has become an integral part of modern Marketing. This opportunities e-marketing operation increases different levels of risks for marketing. More than ten Years of Internet marketing research have yielded a set of important findings. Based on our review of these findings, it is clear that the Internet is playing a more and more important role in the field of marketing. Marketers and their clients are becoming aware of the need to measure the collaborative effects of marketing (i.e., how the Internet affects in-store sales).

References:

1. Singh H.M. (2011),"E-Marketing; ABD publishers, Jaipur, New Delhi.
2. Dr. Ghai S. (2011),"E-Marketing; Prism Books Publication, Jaipur.
3. Goyal P.K., "Adaptation and Implementation of E-Commerce; vista International publishing House, Delhi.
4. Kothari B.L. (2007, 2011); Research Methodology; ABD publishers, Jaipur, New Delhi.
5. Varma Gayatri. (2005), "ON-Line Marketing: Principles and Current Practices", New Century Publications, New Delhi, India.
6. Bansode Varsha D. (2019), international journal of management science chetan publication, Aurangabd.
7. https://www.mbaskool.com
8. www.encyclopedia.com
9. International journal of scientific research and management (IJSRM) //special Issue On emarketing Road Of Ahead Of India // pages// 96-105//2013// Website: www.ijsrm.in ISSN (e): 2321-3418.
10. eminencejournal.com// international Journal of Business and Scientific research vol: 12, Dec, 2015.
11. Wilde, W., & Swatman, P. (1999). A Preliminary Theory of Telecommunications Enhanced Communities. Working Paper, MIT Ecommerce Forum.
12. McWilliam, G. (2000). Building Stronger Brands Through Online Communities. Sloan Management Review, 41(3 (Spring)), 43-54.
13. Swaminathan, V., Lepkowska-White, E., & Rao, P. B. (1999). Browsers or Buyers in Cyberspace? An Investigation of Factors Influencing Electronic Exchange Journal of Computer Mediated Communication, 5(2 (December).
14. https://www.slideshare.net/KavitaSharma3/introduction-e-marketing
15. Parminder Kaur et al. Int. Journal of Engineering Research and Applications www.ijera.com ISSN : 2248-9622, Vol. 5, Issue 2, (Part -5) February 2015, pp.116-124

Electronic Commerce in India

Dr. S. V. Mane, Hod,
Dept of Commerce,
Shivneri College, Shirur Anantpal,
Dist. Latur

Abstract:

E-commerce is electronic commerce. E-commerce is doing business online and electronically. E-commerce has completely changed the traditional concept of business. E-commerce deals with the sale and purchase of goods and services through the Internet and computer networks. The purpose of this article is to highlight the various challenges facing e-commerce India, to understand the growth factors required for e-commerce, the progress of e-commerce in India and retail e-commerce sales in India. Studies show that the presence of wholesalers is the biggest threat in the world of e-commerce as manufacturers can easily ignore them and sell their products to retailers and consumers. E-commerce wholesalers can negotiate with reputable manufacturers and connect their businesses online. The study also found that e-commerce provides a wide variety of opportunities for wholesalers, retailers, manufacturers and the public.

***Key Words**: E-commerce, E-Payment, Business.*

Introduction:

E-commerce is an electronic commerce and helps trade goods and services through electronic means like internet, mobile or any other computer network. These include the use of Information and Communication Technology (ICT) and Electronic Funds Transfer (EFT) for trading between customers and institutions, institutions and organizations or customers or customers. With the increasing use of the Internet globally, electronic data interchange (EDI) has also increased immeasurably and e-commerce in the digital world has increased e-commerce, which is called e-mall. Now we have access to almost every person in our daily lives at competitive prices on the Internet. India or UK No one is educated or uneducated, whether urban or native; All you need is an internet connection and a green bank account. Through e-commerce, you can buy almost anything you want without actually having to actually touch the product and consider the seller before you place the final order. Here is a beautiful picture showing how the world has evolved to adapt to the digital world and trade through the Internet. As seen, we have everything available on the internet in attractive offers from pizza and utensils to pairs, !! Snapdeal.com, Amazon Maison, eBay, Napole, Myntra, etc. The most popular are e-commerce websites. It is "related to any type of transaction in which the parties communicate directly via electronic exchange or physical contact." E-commerce is the creation, transformation and redirection of the business' use of electronic communication and digital information processing technologies. The relationship between the institution or the organization or the organization or the individual. E-commerce has become an integral part of daily life in Indian society. Accessing the e-commerce platform is not a privilege but many people need it, especially in urban areas. Today, the number of Internet users in the world is around 3 billion, of them; India has a total of 9.1.5 million internet and broadband subscribers. With this Internet access, online users' confidence in purchasing the Internet is growing. This is increasing the number of customers registering on the e-commerce site and buying products using mobile phones. India is at the forefront of the development and development of the e-commerce sector. According to the report, the annual growth rate of Japan, South Korea and Australia's mature e-commerce market will grow from 11% to 12% in the next few years. In China and India's fastest growing markets, these growth rates will be 25% and 57% respectively. This report also highlights the rapid growth of e-commerce market in neighboring China. There, the annual growth rate will jump from 5 percent to $ 5 billion. A report by the Internet and Mobile Association of India (IMA) shows that India's e-commerce market is expected to grow by 37%.

Multi-product e-commerce:

Some Internet portals provide almost all kinds of goods and services on one site; They are customers of every potential product or service. Indian e-commerce portal goods and services are available in various types of goods. Men and women, health and beauty products, books and magazines, computers and equipment, vehicles, collectibles, software, consumer electronics, home appliances, jewelry, audio / video entertainment items, gift articles, real estate and services, businesses and opportunities, Examples of employment, travel tickets, weddings, etc.: www.indiayplaza.com, www.thebestofindia.com, www.khoj.com, www.sify.com, www.rediff.com, www.indiatimes.cometc.2.Single Product E-commerce: Some Indian Portal / Website Varita work area. Examples: Automobile portal is http: //www.indiacar.comand http://www.automatindia.com, on this site we can buy and sell four wheels and two wheels as well as old vehicles online. Some of them are research cars and research, online valuations, technical specifications, auto insurance, vehicle finance, dealer locators and more. Some shares and shares are http://www.equitymaster.com, http: //. www.5paisa.com. Some of the services offered to registered members are online purchases or transactions, shares and shares, market analysis and research, company information, comparison of companies, research on equity and mutual funds, track

market trends and so on. In real estate, a portal like http: //www.indiaproperties.com. Although this property is fully purchased or leased through this portal, this website facilitates online transactions in real estate. They also provide information for new properties as well as resellers. Some affiliate services are housing finance, insurance company architects and interior designers, property management consulting services, and so on. - http://www.tourismindia.com is a leading government portal in the travel and tourism industry.

The major variants of e-commerce

Business to Business (B2B):

Business to Business refers to the entire spectrum of e-commerce, B2B e-commerce consists of two components - buying and buying, supplier management, inventory management, channel management. , Sales activities, payment management and services and support. Some B2B pioneers are Chemdex (www.chemdex.com), Fast Parts (www.frestparts.com) and Free Markets (www.freeilers.com) - Businesses for Customers (B2C): Buccinesto Consumer E-Commerce is a Business Exchange. Direct transactions between consumer businesses and consumers are still unobtrusive, but e-commerce has accelerated such transactions. Ra Traditional B2C Model: Manufacturer Retailer Customers - Online B2C Model: Manufacturer / Retailer Customer Examples: Amazon Maison Mason.com, Yahoo.com and Squab.com. Bucinsto also considers the customer context of a similar transaction from an ecommerce business to another. However, all customers involved in the activity are tracked. These include sales activity, customer search, service and support.

Customers to Customers (C2C):

Customers to customers are transactions between and among customers. A third party may or may not be involved in this exchange. Traditionally, consumers have dealt with other customers, but only a few of them make sense in the business. E-commerce has made it possible to bring strangers together and provide a platform for them to trade. Two Consumer to Business (C2B): Consumer to business is a relatively new commerce model and is the opposite of traditional commerce models. Here, customers provide services or goods to customers and create value for the business. Customers can band together and present themselves as a buyer group to customers in a business relationship. These groups can be financially motivated like demand regulators. This type of transaction can be seen in Internet forums where customers review product ideas and products; They are used for the promotion of products.

Business to Business to Consumer (B2B2C):

B2B2C is a variant of the model in which there is an additional intermediary business to help you deal with the end customer first. Here, it's better in web based commerce with the lower cost of being an intermediary. Example: Flipkart is the most successful e-commerce portal that provides consumers with a platform to buy a wide variety of products such as electronic goods, clothing, books and music CDs.

Conclusion:

Today, e-commerce has become an integral part of daily life. Access to the e-commerce platform is not a privilege but a necessity for the people, especially those who live in urban areas. The rapid adoption of internet enabled devices like smart phones and tablets has led to an incredible growth in e-commerce. Telecommunication technology has completely changed our way of living, communicating, buying. How we interact with friends and relatives has a big impact on how we interact, how we can get information and how we sell web products or services. The growth of e-commerce segments in India is catching the attention of players worldwide. E-commerce creates new opportunities for business, which also creates new opportunities in education and education. It seems that e-business education has great potential.

References:

1. Chanana and Sangeeta Goele “Future of E-commerce in India”, International Journal of computing and business research, 2012.
2. Abhijit Mitra“E-Commerce in Indian economy-A review”, International Journal of Marketing, Financial servicesand Management Research, 2013.
3. Sarbapriya Ray“Emerging Trends of E-commerce - India: Some Crucial Issues Prospects and Challenges”,Journal of Computer Engineering and Intelligent Systems2011.

E-Commerce Companies in India

Dr. Netaji Balaji Kale
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction

E-commerce stands for electronic commerce is known as buying and selling of goods and services and related activity done through internet or telecommunication networking. In simple word, E-commerce means not only buying and selling of goods and services but also has done related activity i.e. e-marketing, e-advertising, EDI, EFT etc.

E-commerce or online commerce companies in India are the growing faster and given significant contribution to the Indian economy. There are various companies are make functioning as a E-commerce companies like that Flipkart, Snapdeal, Paytm, Myntra, Nykaa and other. Day today, that companies are growing faster than Amazon Company. The total number of e-commerce companies in India is 21697 in 2019. It shows that, most of the traditional retail companies are converted his business into e-commerce. Amazon is the largest company in the world, near about 3, 34,555 employees has working under this company and his revenue is $3393 million in 2019. As a same, Flipkart is the Indian Company, near about 21,933 employees has working under this company and revenue are $2896 million. It shows that, India will be the second largest e-commerce industry all over the world.

In this research paper, mine focused on e-commerce companies' market size, number of e-commerce companies, its employability and revenues in India.

- **Objectives of the research paper**

Following are the objectives of the concerning research paper. They are,

1. To study about market size of e-commerce in India
2. To find out Number of companies in India
3. To study about number of employees in top 10 e-commerce companies in India
4. To study about revenues of top 10 e-commerce companies in India

- **Methodology**

a) Data collection;

In this study, the researcher has collected secondary data with the help of Books, Magazines, newspaper and internet. The secondary data has been collected and analysis it**.**

b) Tools for data analysis

The graph is the most important tools to analysis the numerical data. In this study, researcher is used Graphical methods to data analysis.

c) Limitation of this study

The objectives of this study, study about e-commerce companies in India. In this study, only study about e-commerce companies, market size, number of companies, top 10 companies and its employability and revenues in India.

- **Indian E-Commerce Market Size (US $ in Billion)**

Chart No. 1. Indicant e-commerce market size in India, that Indian e-commerce industry has been growing faster and expected to become the second largest e-commerce market in the world by 2030. Following chart shows that, e-commerce market is expected to reach US$64 billion by 2020 and US$ 200 billion by 2026 from US$38.5 billion as of 2017.

Chart no. 1: Indian E-Commerce Market Size (US $ in Billion)

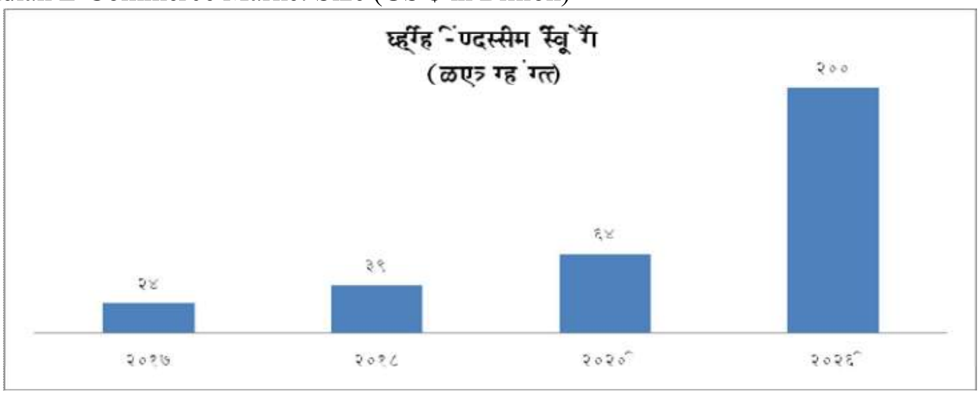

- **No. of Companies in five cities**

Chart no 02 shows the total number of companies in top five cities in India. It shows that, Delhi is in rank first, Bangalore and Mumbai in the rank of second and third respectively. 21697 e-commerce companies are in India in the 2019.

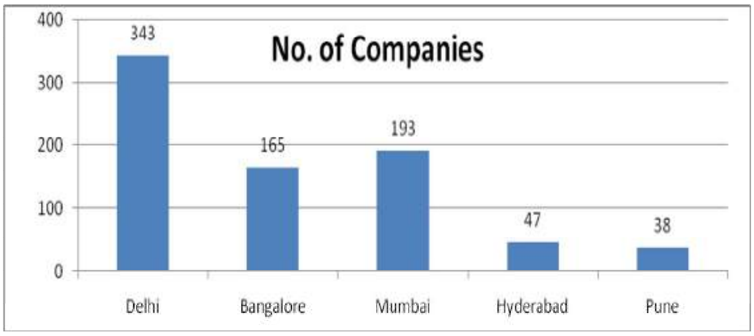

Chart no 02: No. of Companies in five cities in India

- **Top 10 E-Commerce Companies in employability and Revenues in India**

Chart no. 3 & 4 shows the e-commerce companies in employability and revenues. It shows that number of employees in Flipkart Company is 21933 and in Paytm and Myntra companies is 9318 and 4978 respectively. As a same way flipkart, paytm and sanpdeal are the fries, second and third place in revenues.

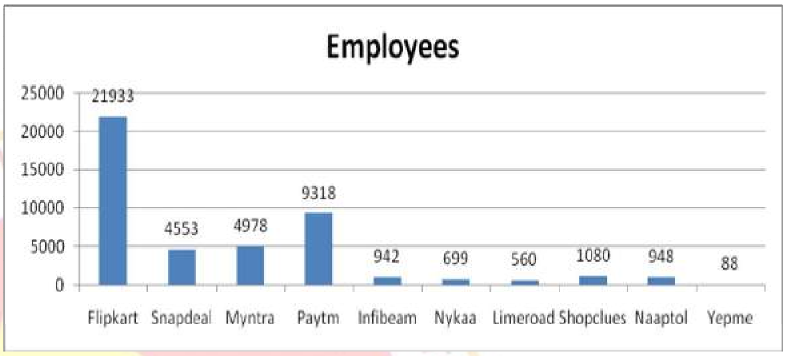

Chart No. 3: Top 10 E-Commerce Companies Employees in India.

Chart No. : Top 10 E-Commerce Companies Revenues in India

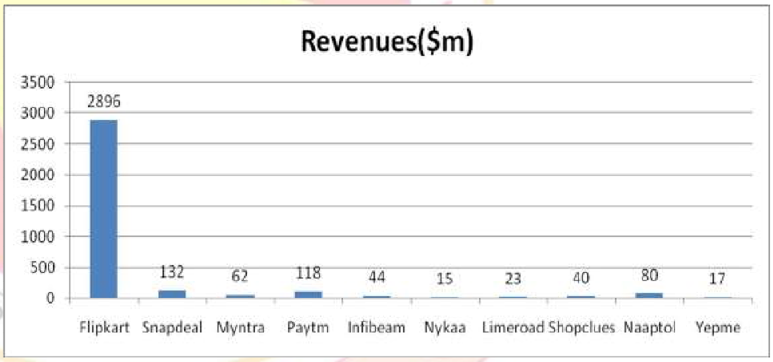

- **Finding and conclusion:**

1. **Market Size of E-Commerce companies in India**
   - In 2017, near about US$ 24 billion market was captured by e-commerce companies in India.
   - e-commerce market is expected to reach US$64 billion by 2020 and US$ 200 billion by 2026 from US$38.5 billion as of 2018.
2. **Number of e-commerce companies in India**
   - In financial year 2019, above 21697 + e-commerce companies are doing his business in India.
   - Delhi, Bangalore, Mumbai, Hyderabad and Pune are the top 5 cities of E-commerce companies in India.
3. **Top 10 E-Commerce Companies in employability and Revenues in India**
   - Flipkart is the largest e-commerce company in India in employability and revenues.
   - Paytm is the second largest e-commerce company in India in employability and revenues. It was provides 9318 jobs and collect $118 million revenues.
   - Snapdeal and Myntra e-commerce Companies is near about equaling in employability but in revenues Snapdeal are $132 million and Myntra is near about $62 million.

References:

1. https://www.easyleadz.com/blog/top-70-e-commerce-companies-in-india/
2. https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce
3. https://www.ibef.org/download/Ecommerce-March-2018.pdf
4. https://economictimes.indiatimes.com/industry/services/retail/indian-e-commerce-market-to-touch-usd-84-billion-in-2021-report/articleshow/68169239.cms?from=mdr
5. E-Commerce in India- Mr. S. T. Gupta
6. https://axiomq.com/blog/8-largest-e-commerce-companies-in-the-world/

E-Customer Relationship Management

Dr.D.M.Pawar
Assistant Professor &Head of Department of Commerce
Shri Sant Gadge Maharaj Mahavidhalalya Loha
Dist.Nanded

Introduction:-

Today's E commerce users and many services have become available to customers in the e services more. Because of e services are available for 24 hours, customers should meet the prices as they want when they are in low prices .They write emails, listen to music online, pay an invoice through internet banking, and have an aid. These all are e-services. But how can we define an e-service? Numerous definitions of e-services generalize their essence; reflect the specific characteristics and certain elements of their production process. They are important for economic theory and practice, but none of them have acquired general acceptance. Supranational institutions, scientists and researchers attempt to seek one definition. A lot of definitions explain e-services only as e-government, elearning and e-commerce. It is insufficient for further classification. We pay attention to classification of e-services in this chapter.

Electronic Customer Relationship Management (E-CRM) is the application of Internet-based technologies such as emails, websites, chat rooms, forums and other channels to achieve CRM objectives. It is a well-structured and coordinated process of CRM that automates the process in marketing, sales and customers service.

An effective E-CRM increase the efficiency of the processes as well as improve the interactions with customers and enables businesses to customize product and services that meet the customer's individual needs.

Electronic Customers relationship management provides an avenue for interactions between a businesses, its ands its employees through web-based technologies. The processes combines' software, hardware, processes and management's commitments geared toward supporting enterprise-wide crm business strategies.

Electronic customer relationship management is motivated by easy internet access through various platforms and devices such as laptops, mobile devices, desktop pcs and TV sets. It is not software, however, but rather the utilizations of web-based technologies to interact, understand and ensure customer satisfaction. An Effective E-CRM system tracks a customer's history through multiple channels in real time, creates and maintains an analytical database, and optimizes a customer's relation in the three aspects of attraction, expansion and maintenance. A typical E-CRM strategy involves collecting customer information, transaction history and product information, click stream and contents information. It then analyzes the customer characteristics to give a transactional analysis consisting of the customers' navigation, shopping cart shopping pattern and more.

Objective of the Study:-

1. To know the E-Customer.
2. To Study the CRM.
3. To Study the Benefits of E-CRM.
4. To know the advantages of E-Services.

Research Methodology:-

The Present Research Article has been written on the basis of secondary data. The secondary information and data were collected from published books, journals, research papers, and official statistical documents.

Benefits of E-CRM:-

1. Improved customer's relations, service and support.
2. Matching the customer's behavior with suitable offers.
3. Increased customer satisfaction and loyalty.
4. Greater Efficiency and cost reduction.
5. Increased Business revenue.

Importance of E-CRM:-

1. Accessing a greater customer base
2. Broadening market reach
3. Lowering of entry barrier to new markets and cost of acquiring new customers
4. Alternative communication channel to customers.
5. Increasing services to customers.

6. Enhancing perceived company image.
7. Gaining competitive advantages.
8. Enhancing transparency.
9. Potential for increasing Customer knowledge.

Advantages' OF e-Services:-

1. E-shops are open 24 hours a day.
2. There is no need to travel to the malls or wait at the checkout counters.
3. There is usually a wide selection of goods and services.
4. It is easy to compare prices and quality by using the E-shopping tool.
5. Price reduction and discounts are electronically conveyed.

E-Service Cost Factor:-

1. Expense of setting up applications
2. Maintaining applications
3. Internet connection
4. Hardware/software
5. Security concerns
6. legal issues
7. Training; and
8. Rapid technology changes

Customer Profile:-

Further information: Consumer behavior, Biology and consumer behavior, and Buying decision Customer or consumer profiles are the essence of the data that is collected alongside core data (name, address, company and Bank account) and processed through customer analytics methods, essentially a type of profiling. A customer is abstracted to information that sums up consumption habits so far and projects them into the future so that they can be grouped for marketing and advertising purposes.

E-Customer benefits:-

E-Customer relationship Management (CRM) is an approach to managing a company's interaction with current and future customers. The E- CRM approach tries to analyze data about customer's history with a company, in order to better improve business relationships with customers, specifically focusing on retaining customers, in order to drive sales growth. One important aspect of the E-CRM approach is the systems of CRM that compile information from a range of different channels, including a company's website, telephone, email, live chat, marketing materials, social media, and more. Through the E-CRM approach and the systems used to facilitate CRM, business learns more about their target audiences and how to best cater to their needs. However, the adoption of the CRM approach may also occasionally lead to favoritism with an audience of consumers, leading to dissatisfaction among customers and defeating the purpose of CRM.

Enhanced ability to target profitable Customers.

1. Integrated assistance across channels.
2. Enhanced sales force efficiency and effectiveness.
3. Improve pricing.
4. Customized products and services.
5. Improved customer service efficiency and effectiveness.
6. Individualized marketing messages also called campaigns.
7. Connect customers and all channels on a single platform

Conclusions:-

It is concluded that E services are available for anytime anywhere for 24 hours. There is no need for physical contact of consumers. Not only in India but also in the world the E services are most popular in few times. The main goal of our research article was to provide an extensive review of Advantages' e-service and cost. With public e-services. Effective are in the future market.

Businesses that strategize and implement an E-CRM solution are able to align their processes around technology to effectively deliver seamless, highquality customer experience across all channels. Customers have the power to help themselves through online personalized services that are made available on demand. The Internet provides a simple and ideal medium where customers can get information from websites, buy products and find answers using FAQ Sections, Forums or Chat rooms.

References:-

1. Dr. Sumanjeet, Social Implications of Electronic Commerce International journal of social science , 21(2): 91-97 (2009)
2. Information Technology E – Commerce & E – Business. By V.D.Dudheja, Commonwealth Publishers, New Delhi.
3. Tryambak Hiwarkar , E- Commerce impact on Indian Market: a Survey on social impact International Journal of Advanced Researchin Computer Engineering & Technology Volume 2, Issue 3, March 2013, ISSN: 2278 – 1323.
4. Richards, A. Keith, and E. Jones, Customer relationship management: Finding value drivers. Industrial Marketing Management, 2008. 37(2): p.120-130.
5. Mohammad Hussein, N., & Zakaria, N. H. (2012). Customer relationship management Benefits for Customers: Literature Review (2005-2012).
6. Journal to services and management.
7. www.onlineservices.com
8. www.CRM.COM
9. Wikipedia.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Importance Of E-Banking In India

Dr. Ramdhan Fakirrao Ambad,
Asso Prof. Dept. of Commerce,
Sambahaji College, Murud, Dist. Latur

Abstract:

Technology and security standards are very important as the whole premise of internet banking depends on it. Also, the competition has increased to such an extent that one who is not compatible with the changing environment cannot survive for long. The financial and banking environment around the world has changed tremendously in the last decade. The operating environment of banks in India has also changed rapidly since the beginning of the implementation of financial and financial sector reforms in the country since the 1990s. Technology will break all boundaries and encourage cross border banking business. E-banking helps you overcome the shortcomings of the manual system, as the computer is capable of storing, analyzing, aggregating, searching and presenting data with much speed and accuracy as the user needs. Banks have to undertake extensive business process re-engineering. E-banking includes Internet Banking, Smart Cards, Debit Cards, Credit Cards, Automatic Teller Machines and Charge Cards etc. Over time, foreign banks are also entering the Indian banking market. This research paper focuses on technology. Used in e-banking, the current use of technology in banks, technology benefits, technology challenges, legal issues - IIT law, Introduction: - A sound and effective banking system is the cornerstone of the economy. Technology is gaining momentum. It has had a significant impact on our economy in general, with the last 10 years having a significant impact on expanding the scope and applicability of financial products. Information technology has enabled the creation, evaluation and exchange of complex financial products globally and even in recent years. While derivatives are, of course, the most obvious of many technology-driven products, the large increase in our calculations has allowed for many other products, and most profitably, in new ways for non-bundled risk. Technology will break all boundaries and encourage cross border banking business.

***Key Words**: E-Banking, Digital Banking*

Introduction:

E-banking helps you overcome the shortcomings of the manual system, as the computer is capable of collecting, analyzing, collecting, searching and presenting data according to the user's need for speed and accuracy. The technology has the potential to change the way marketing, advertising, design, pricing and distribution of financial products and services and cost-saving practices as an electronic, self-service product-delivery channel. The key to the future success of Indian banks in technology. Thus, "electronic banking" is the need of the hour, which cannot be ignored other than the expense of eliminating competition. The existence of electronic banking is also indispensable due to the internationally required standards. Thus, it is mandatory to adopt electronic banking as soon as possible by domestic and international standards. Book Review: - In order to understand the impact of e-banking on various aspects, a research study has been categorized for review. Four sections, namely, studies related to banks, studies related to customers, studies related to quality of service and technology related studies.

Research Methodology:

Consumer Studies: Abdullah DNMA And Rosario F. (2)) studies the impact of service and product quality on customer satisfaction. Six respondents were selected as a sample from a renowned hotel in Kuala Lumpur, Malaysia. A psychometric test is conducted to determine the reliability and validity of the questionnaire. The study found a positive relationship of place / environment and service quality with customer satisfaction. Although the relationship between food quality and customer satisfaction is important, it is in the negative direction. Future researchers can focus on determining the factors that influence customer satisfaction when price / cost is not a factor, and location / environment factors have become the leading determinants of customer satisfaction.

Review of Literature:

Singh investigated the impact of online banking and internet banking. The purpose of this study was to find out whom, why and where they use the Internet. It also investigated the reasons for not using online banking. Data were collected from two universities in Kwazunatal. The researcher analyzed that men use more internet banking than women. The main services not used by the websites are inter-account transfers, filing accounts, checking balance / statements, communication with banks etc. Security was one of the main problems not to use online banking. Websites should be more attractive, more informative and colorful, to make online banking more convenient, 54 more authors. Training should be given to the customer. The fees for online facilities should also be low. To make Internet Banking more popular among consumers, banks should promote and promote their new products and services offered on the website According to Erickson et al. studied the acceptance of Internet banking technology.

Indian banking sector:

The present study is based on the secondary statistics of the Indian banking sector which has various journals, research articles, periodicals, websites and published statistics on various issues of Reserve Bank of India, Bank of Association. This paper also references various studies on the subject available on the Internet. The technology used in e-banking Current Indian scenario: Conclusion The Reserve Bank of India has divided the Internet banking products in India as follows: Information Systems - Information about general purpose like interest rates, branch locations, bank products and their features, loan and deposit calculation on the Bank website. Is provided. The customer is not recognized.

Electronic Information Transfer System –

This system provides customer-specific information in the form of account balances, transaction details and account statements. Customer identification and authentication required. Fully Electronic Transactional System - This allows bi-directional capabilities. Customers can submit transactions for online updates. This system requires a high degree of security and control. These include computerization, networking and security, interbank payment gateways and legal infrastructure. There are currently 4 scheduled commercial banks and over 90,7 branches currently operating in India, which banks are constantly trying to delay of customers. Some of them are listed below: Automated Teller Machines (ATMs) Internet Banking Electronic Funds Transfer Mobile Banking / Telebanking Electronic Clearing Services Smart Cards Door Step Banking Electronic Clearing Cards Online Payments NEFT / RTGS Electronic Payment Services - e-Check e-Tax e-Ticketing Demat Account Win account openings on account emails, etc. Statement. Automatic teller machines: Automatic teller machines are installed in most cities and towns in every corner. These are for balance inquiries, cash withdrawals and many other benefits depending on the balance policies. It requires a valid customer ID and password to log in and is therefore safe to use. Debit cards can also be used in ATMs, despite using ATM cards.

Advantages of e-Banking –

Stop Payment or Check - Refill Checkbook - Demand Draft / Pay-Order - Opening of Fixed Deposit Account - Ease of Credit Card - Schedule of Closing Transactions - Safe Banking from Your Home - Without Visiting Your Bank and Cheap Service Charges Economy-Banking.- Seamless integration with existing environment (IDM-Intelligent Data Module). Highly scalable.Lana karane-establishment and maintenance of both low kharca-platform svatantrya round-the-koka and the cross-border ATM nearby upalabdhata remote otharayajhesanaeka information technology security.Misuse of bank card by fraudsters at ATMs. Systems, risk management systems, portfolio management systems, etc.- Banks face the risk of incorrect choice of technology, inadequate system design and inadequate control processes The risk of muscularity is the risk of gaining significant negative public opinion, which can cause serious harm. Of funds or customers

Conclusion:

Due to technology innovation and fierce competition among existing banks, many banking products and services, collectively known as e-banking, are available to wholesale wholesale retailers through electronic distribution channels. Integration of e-banking application with legacy system is an integrated risk management approach for all banking activities of a banking institution. Each bank's risk profile is different according to the latest Basel Committee recommendations, and the scale of e-banking operations requires the appropriate tailoring risk reduction approach for the physicality of current risks and the organization's willingness and ability to manage their risk. This means that the "one size fits all" approach to e-banking risk management problems may not be right. The Internet has created a lot of opportunities for players in the banking sector. Although new entrants have the advantage of the latest technology, the good will of established banks gives them a unique opportunity to lead the online world. Simply placing existing services online will not help banks keep their customers close. Instead, banks should learn to capitalize on their customers' different online financial-service relationships.

References:

1. Sharma Himani, “Banker□s Perspective on e-banking”, NJRIM, Vol. 1, No. 1, June 2011, pp. 71-84.•
2. Kunukunju Benson, “Commercial Banks in India: Growth, Challenges and Strategies”, New Century Publications, New Delhi, 2008, pp. 61-107.
3. Uppal R.K &KaurRimpi, “Banking in the New Millennium-Issues, Challenges and Strategies”, Mahamaya Publishing House, New Delhi, 2007, pp. 33-118.
4. BhasinNiti, “Banking Development in India 1947 to 2007: Growth, Reforms& Outlook”, New Century Publications, New Delhi, 2006, pp. 185-189.
5. Gurusamy S, “Banking in the New Millennium: Issues, Challenges & Strategies”, Kanishka Publishers &Distrubutors, New Delhi, 2001, pp. 1-62.
6. Reserve Bank of India, Report on Trend and Progress of Banking in India, RBI Mumbai, Various Issues.

New Trends in Mobile Banking Services

Dr.Khushal.L.Jaybhaye
Associate Professor &
Head Department of Commerce
Vasantrao Naik College, Vasarni Nanded.

Dr.Balaji.S.Turaikar
Assistant Lecturer
Department Of Commerce
Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nandee.

Introduction:-

The Wide-ranging economic developments of the previous decade, e.g. the integrations of world economics, have made a significant impact towards increasing the mobility of the common working people and their families. At the same time, technological developments especially in the field of telecommunication have made it possible to offer innovative, location sensitive services on everywhere existing basis to customers on the move. As the technology has opened up new markets, new products, new Services and efficient delivery channels for the banking industry. Internet banking, online electronic banking and mobile banking are just a few examples. With the world wide developments of globalization, it is difficult for a country, whether developed or developing, big or small, state to stay isolated from what's taking place around. Information technology has shrunken the globe, Due to which, time and distance have end up non-entities. It has enveloped every aspect of existence. Nowadays, the lot of new application is starting and new technologies changes in situation and highly working fast in life styles.

Mobile banking is a service provided by a banker other financial institution that allows its customers to conduct transactions remotely using a mobile device such as Smartphone or tablet. Unlike the related internet banking it uses software, usually called an app, provided by the financial institution for the purpose. Mobile banking is usually available on a 24-hour basis. Some financial institutions have restrictions on which accounts may be accessed through mobile banking, as well as a limit on the amount that can be transacted. Mobile banking is dependent on the availability of an internet or data connection to the mobile device.

Transactions through mobile banking depend on the features of the mobile banking app provided and typically includes obtaining account balances and lists of latest transactions, electronic bill payments, remote check deposits, P2P payments, and funds transfers between a customer's or another's accounts.[1] Some apps also enable copies of statements to be downloaded and sometimes printed at the customer's premises. Using a mobile banking app increases ease of use, speed, flexibility and also improves security because it integrates with the user built-in mobile device security mechanisms.

From the bank's point of view, mobile banking reduces the cost of handling transactions by reducing the need for customers to visit a bank branch for non-cash withdrawal and deposit transactions. Mobile banking does not handle transactions involving cash, and a customer needs to visit an ATM or bank branch for cash withdrawals or deposits. Many apps now have a remote deposit option; using the device's camera to digitally transmit cheques to their financial institution.

Mobile banking differs from mobile payments, which involves the use of a mobile device to pay for goods or services either at the point of sale or remotely, analogously to the use of a debit or credit card to effect an EFTPOS payment.

Objectives of the Study:

1. To Study the Banking business.
2. To know the various mobile banking functions.
3. To know the Mobile banking Services.

Research Methodology:-

The paper has been written on the basis of secondary data collected from published books, journals, research papers, magazines, internet etc.

Future functionalities in mobile banking:-

Based on the 'International Review of Business Research Papers' from World business Institute, Australia, following are the key functional trends possible in world of Mobile Banking. With the advent of technology and increasing use of Smartphone and tablet based devices, the use of Mobile Banking functionality would enable customer connect across entire customer life cycle much comprehensively than before.

Illustration of objective based functionality enrichment In Mobile Banking:

1. Communication enrichment: - Video Interaction with agents, advisors.
2. Pervasive Transactions capabilities: - Comprehensive "Mobile wallet"
3. Customer Education: - "Test drive" for demos of banking services
4. Connect with new customer segment: - Connect with Gen Y – Gen Z using games and social network ambushed to surrogate bank's offerings
5. Content monetization: - Micro level revenue themes such as music, e-book download

6. Vertical positioning: - Positioning offerings over mobile banking specific industries
7. Horizontal positioning: - Positioning offerings over mobile banking across all the industries
8. Personalization of corporate banking services: - Personalization experience for multiple roles and hierarchies in corporate banking as against the vanilla based segment based enhancements in the current context.
9. Build Brand: - Built the bank's brand while enhancing the "Mobile real estate"..

Mobile Banking Services:-

Account information:-

1. Mini-statements and checking of account history
2. Alerts on account activity or passing of set thresholds
3. Monitoring of term deposits
4. Access to loan statements
5. Access to card statements
6. Mutual funds / equity statements
7. Insurance policy management

Transaction:-

1. Funds transfers between the customer's linked accounts
2. Paying third parties, including bill payments and third party fund transfers(see, e.g., FAST)
3. Check Remote Deposit

Investments:-

1. Portfolio management services
2. Real-time stock

Support:-

1. Status of requests for credit, including mortgage approval, and insurance coverage
2. Check (cheque) book and card requests
3. Exchange of data messages and email, including complaint submission and tracking
4. ATM Location

Content services:-

1. General information such as weather updates, news
2. Loyalty-related offers
3. Location-based services

A report by the US Federal Reserve (March 2012) found that 21 percent of mobile phone owners had used mobile banking in the past 12 months.[7] Based on a survey conducted by Forrester, mobile banking will be attractive mainly to the younger, more "tech-savvy" customer segment. A third of mobile phone users say that they may consider performing some kind of financial transaction through their mobile phone. But most of the users are interested in performing basic transactions such as querying for account balance and making bill

www.aiirjournal.com

Conclusion:-

` As mobile banking becomes more and more prevalent, it will not be long before it becomes the primary channel of banking. The breath taking pace at which mobile usage and technology is evolving has created a scenario where in the user is truly dictating terms to the services providers, be it device, airtime applications or banking services.

Nowadays lot of applications are working in internet and mobile business as changes in the industry, market , education changes is the Information Technologies innovation is helping in banking sector,

References:-

1) KPMG "Monetizing Mobile" July 2011.
2) Palmer, Danny. "BankBot Android malware sneaks into the Google Play Store - for the third time | ZDNet". *ZDNet*. Retrieved 3 October 2018.
3) http// articles. Economic times. India times. Com/2015-07-05/news/64039019_1_ mobile banking-transactions-iwtach
4) P.T.Joseph, text Books On E-Commerce In India.
5) Indian E-Commerce (2019, July 31) Retrieved October 8, 2019, from https.// www.export.go/article ? id= india-e-commerce.

A Study Of Awareness Of Cyber Crime Among College Students With Special Reference Vaibhavwadi

R. A. Bhosale
*Department of Commerce
, Anandibai Raorane Arts,
Commerce and Science college,
Vaibhavwadi. Dist : Sindhudurg, -416810 (M.S)

Abstract-

People dependence and behavior towards information security and internet deeply affect the way they intend to use information technology. The increased dependence of people on internet has led to the rise in cybercrime. Problems such as lack of proper training and education, the poor awareness of cybercrime among Indians have also contributed to the growth in cybercrime. Even the law enforcement has faced huge problems in tackling cybercrimes due to the high rate of cybercrime. The paper intends to understand the awareness level of cybercrime among various students of Vaibhavwadi. The paper also intends to find out the college students' awareness on the types of cyber crimes and the various government laws. The paper also finds out the various precautions taken by a student while using the internet. A questionnaire survey was conducted among 100 college students of Vaibhavwadi, sindhudurg in the state of Maharashtra to collect the required data.

Keywords: *Cyber Crime, Youth, Awareness, Government Schemes*.

Introduction:

The internet helps us in providing information as well as storing our data. It has become so crucial that it has become a vital part in people's lives. However, due to the rapid increase in our modern technology, it has become very difficult in keeping our private information safe. Classified data are becoming easily available to people. This has lead to the increase in crimes as practically anyone can access one's personal data without the victim's knowledge. Internet has become a relief for the modern age, yet it also causes a burden on the people. The Internet has also bred a new kind of crime; cyber crime. Common internet users are unaware of cybercrimes. They are not aware of the proper precautionary methods to prevent such attacks from taking place. Many individuals have been a victim to cybercrimes around the world. For a cybercrime to occur, the criminal only requires a computer and access to internet. Cybercrimes have led to the creation of hacking, identity theft, Credit/debit card frauds, cyber terrorism and many more crimes. Cybercrimes can occur to anyone if their information or data is stored in then network.

Cybercrimes create a nuisance for the law enforcement. This is because these crimes are extremely difficult to trace back to the criminal. Also the digital footprints of these criminals are also easily wiped by these criminals. Also the rate of the cybercrimes have increased at an alarming rate that it has practically become impossible to prevent a cybercrime from occurring.

Objectives;

1. To understand the awareness of cyber crime among college students inVaibhavwadi
2. To analyze the awareness of the various government law .
3. To find out the various precautions taken by user to prevent cybercrime.
4. To Develop and cultivate national cyber security capabilities

Research Methodology

Using random sampling, this research was carried out in Vaibhavwadi with 100 respondents. The respondents are undergraduates college students .

Cybercrime And The Types Of Cybercrimes

Cyber-crime can broadly be defined as criminal activities carried out by means of computers or Internet on unsuspecting victims. The various types of cyber crimes are:

1. Online Harassment: It involves sending harassments letters, messages etc. via emails. This form of cybercrime usually occurs in social media
2. Cyber-Stalking: It means tracking a personal whereabouts and creating a sense of invading a user's personal space and also creating a sense of insecurity on theperson.
3. Hacking: It means unauthorized control/access over computer system. It involves unauthorized access and use of a person's computer and collecting private data and deleting personaldata.
4. E-Mail Spoofing: It refers to sending fake emails to random internet users with fake sender address.
5. SMS Spoofing: Spoofing is a blocking through spam which means the unwanted uninvited messages. In this case, an offender sends out false messages to the victim to steal his identity and personal data such as bank information

6. Carding: It means use of false ATM cards i.e. Fake Debit and Credit cards used by criminals which is used by them to withdraw money from the victim's bank account.
7. Virus attacks: It involves the criminals releasing harmful viruses into the victims' computer with the intention of damaging and deleting his personal data and also to extract information from the computer.
8. Email spamming: Spamming uses electronic messaging systems, most commonly emails in sending messages that host malware, fake links of websites, and other malicious programs.
9. Illegal download: It means download of the latest movies via torrent and downloading the latest games. All these falls under cybercrimes.
10. Identity theft: This refers to a crime where the criminal uses the victims' names to conduct online transactions for his personalgain.

- **Cyber Laws Inindia**
- **IT Act of India, 2000**

The IT Act of India was passed by the Indian Government in 9May 2000.it contains the various cyber laws of the state. It is the law that deals with cybercrime and e-commerce. The Act was based on the United Nations Model Law on Electronic commerce. The Act aims to provide legal structure for all electronic transactions in India. Chapter IX of the Act states about the various penalties for cybercrime offences. The Act also talks about the compensation for the victims affected by cybercrime which does not exceed Rs. 100, 00,000. The Act talks about the various offences that can be classified as cyber crime.

National Cyber Security Policy,2013

This act was formalized by the Indian Government in 2013. It was taken as a step to counter cybercrime. The purpose of this document is to ensure a secure a safe cyberspace for the citizens of India. The Cyber Security Policy ensures protection of information in cyberspace, reduce vulnerabilities, and minimize the threats of cyber incidents and also to minimize the damage from cybercrimes. The policy states that education and training programmes are required for reducing the cybercrime rate. The policy aims to create 500,000 professionals within 2018 through advanced training and skill development programs. The policy plans to launch various national awareness programs across the country with a view to increase cybercrime awareness. The policy calls for a public and private partnership in order to tackle the cybercrimes.

Cyber Swachhta Kendra

The Cyber Swachhta Kendra is an initiative taken up by the Government of India to create a secure cyberspace by detecting botnet infections and to enable cleaning and securing systems of users so as to prevent further infections. This policy is set up in accordance with the objectives of the 'National Cyber Security Policy'. The policy operates in close coordination with various internet service providers and antivirus companies to notify the users regarding the bot infection in their computer and also provides them assistance to clean their systems. The policy also aims to provide awareness regarding botnet, malware infections and measures to be taken to prevent malware infection.

Findings:

The present study titled 'A study of awareness of cybercrime among the college students with special reference to Vaibavwadi' used a questionnaire survey as the major tool for collecting required data. The total sample size of the study was set at 100. The respondents of the survey was college students and the age group ranged from 18- 27. The respondents were of Anandibai Raorane arts , commerce ,and science college ,Vaibhavwadi

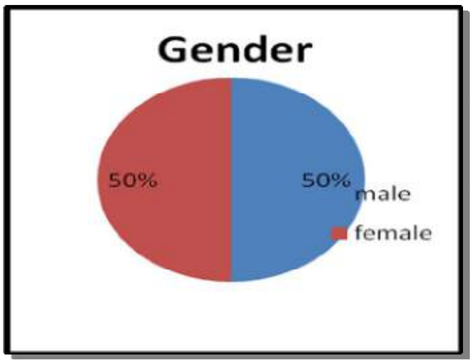

Respondent's Gender	Gender Frequency
Male	50 (50%)
Female	50(50%)

The data showed that percentage of the sample (50%) was male and rest of them female (50%). There were 50 males and 50females.

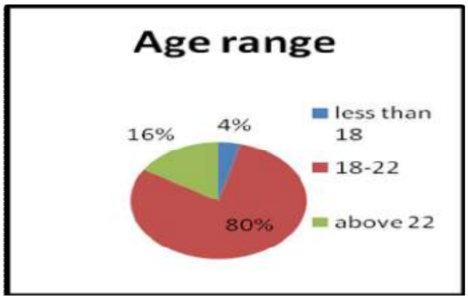

Age Group Of The Respondents

Age	Frequency
Less than 18	04(04%)
18-22	80 (80%)
Above 22	16 (16%

The age group of samples was 18-25, where the majority of the respondents were of the age group of 18-22 (80%). Only 16% of the sample was of the age group above 22 and 4% of the age group less than 18

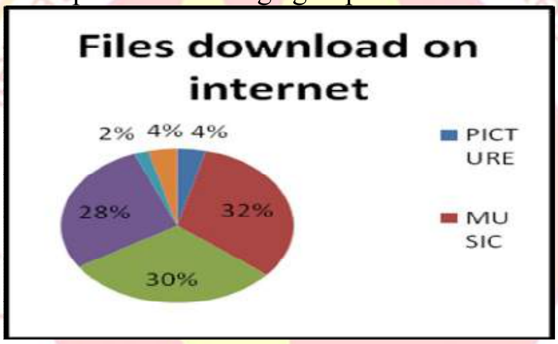

Findings of files downloaded on internet

32% of the total respondents spend their time on the downloading music . 30% of the total respondents spend their time downloading videos. 28% of the total respondents spend their time downloading movies and 4 % of total respondents spend their time downloading picture and only 2 % of the total respondents downloading game.

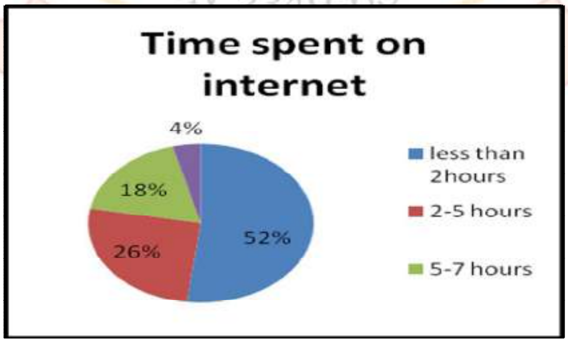

Findings on internet usage

- 52% respondents spend less than 2 hours on the internet. 26% respondents spend between 2-5 hours on the internet. 18% respondents spend between 5-7 hours on the internet while 4% spend more than 7 hours on the internet.

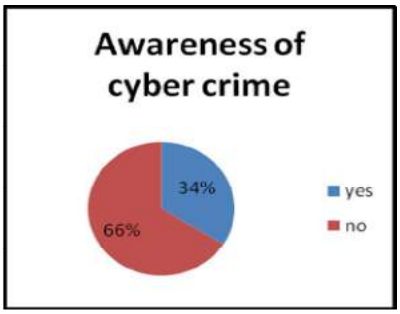

Findings on Cybercrime awareness
34% respondents are very aware about cybercrime. 66 % do not aware about cybercrime.

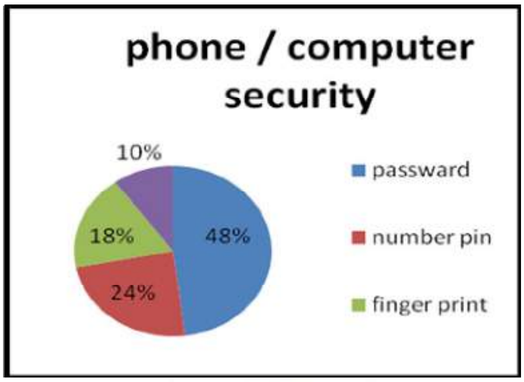

Findings on the precautions taken by a college students

• 48 % of the total respondents use password for their mobile phones and computers. 24 % of the total respondents use number pin. 18% of the total respondents use fingerprint for security. While only 10% use face recognition as their securitymeasure.

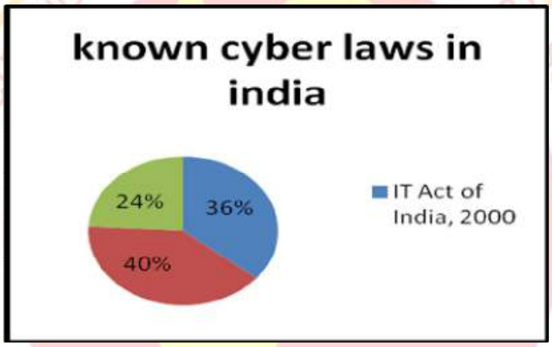

Findings on awareness on anti cybercrime laws by government

• 36% of the total respondents know about the Information Technology Act, 2000. 40% of the total respondents know about the National Cyber Security policy, 2013. 24% of the total respondents know about the Cyber Swachhta Kendra.

Conclusion

The research shows that less numbers of users are just aware about cybercrime. However it also shows that the most of these respondents are not properly aware of the cybercrime laws. Most of the respondents spend more than 2-5 hours on the internet. Also maximum respondents stated that they have no idea about the safety of their information while being online. It is clear from this that the respondents do not know the proper steps in ensuring that they keep their data safe.. Also a large percentage of the respondents change their password for accounts which is also a safety threat. It is also clear that the respondents even though they are just aware about cyber crime still download various content such as movies, games etc. which falls under cybercrime.

Suggestions

These are some of the suggestions based on the overall conclusions of the study. Few suggestions were made which can be helpful for all internet users as well the Government.

1. Educating the students, right from school level about the dangers of cybercrime has to be given prior importance.
2. The same strategy can be done in college level where workshops can be presented oncybercrime.
3. Government should bring out awareness campaigns in various places of the state to bring more awareness among thepeople.
4. Internet users are recommended to use strong and unique passwords for their social mediawebsites.
5. Social media websites can be used to bring more awareness regarding the crimes such as identity theft and fake user profiles.
6. Rules and regulations that deal with cybercriminals should be strengthened so as to bring a sense of safety among the internet users.

References

1) www.google.com
2) Cyber crime portal government of india
3) Cyber Crime in the Society: Problems andPreventions
4) Cyber Crime Awareness amongst students of Government Law College, Trivandrum – BijoySaima
5) A Study of Cyber Crime Awareness for Prevention and its Impact- Dr. Manisha K, Dr. Vidya G ISSN (Online) -2455-1457
6) Cyber Law Awareness among Youth of Malappuram District – Sukanya K P Raju C V Volume 22, Issue 4, Ver. 5 (April2017)
7) Perception and Awareness of Young Internet Userstowards Cybercrime: Evidence from Malaysia - MdShamimul Hasan, Rashidah Abdul Rahman, Sharifah Farah and Normah Omar.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

A Study of E-Marketing: Advantages, Opportunities and challenges

Prakash Rambhau Bhalerao
Research Scholar
Department of commerce.
DR. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad -431001, Maharashtra, India.

Abstract:-

E Commerce providing the capability of buying and selling products, information and services on the internet and other online environment. E marketing is also known as web marketing, online marketing and internet marketing is a management process. Online market open in 24 hours and 7 days provide. Questions are related to E marketing in which given option are agree, disagree, strongly disagree strongly, neutral, yes, no. An online marketer now needs to find where people are congregating online and needs to engage them in a meaningful way. Be it in matching with what they are looking for, watching how they interact and understand what they like or listening to their natural opinions on company or market and reacting to that.

Key words: *E-marketing, Online-marketing, Internet marketing.*

Introduction:

E-Marketing stands for electronic marketing. In contrast to traditional, E-Marketing takes marketing techniques and concepts, and applies them through the electronic medium of the internet. Essentially, E-marketing. Threads the technical and graphical aspects of online tools together, allowing for design, advertising, brand development, promotion and sales. Internet marketing offer the possibility to tracking almost every action a visitor or potential customer takes in response to marketing messages and how they navigate through their buying cycle. One of the most desirable aspects of Internet marketing is low barrier to entry.

'Over the years marketing' and its way to reach the global world is transformed and the key role in this transformation has been played by internet. The easy availability of Internet has led to progressive and interconnected environment, and the phenomenal growth of Internet has resulted in the declining trends of traditional media which primary cover the usage of television, radio, print media, banners and large hooding Marketing in this closely connected an environment and using the connectivity to market the products and services is e-Marketing. E-Marketing includes the management of the consumers real time online viability of the product, from first online experience through purchase to delivery of the product and the respective services beyond delivery. On of the major benefit electronic marketing is the underlining messages are not restricted by geography or time. This paper has been divided into ten parts, introduction, Concept, Origin, How Different From Traditional Marketing, The 7'Cs of E-Marketing, Different methods of online marketing, its advantages and limitations, future developing trends of electronic marketing and Conclusion.

E-Marketing stands for 'electronic marketing'. In contrast to traditional marketing, E-Marketing takes marketing techniques and concepts, and applies them through the electronic medium of the internet. Essentially, E-marketing threads the technical and graphical aspects of online tools together, allowing for design, advertising, brand development, promotion and the sales.

Electronic marketing – often called online marketing or internet marketing – is essentially any marketing activity that is conducted online through the use of internet technologies. It comprises not only advertising that is shown on websites, but also other kinds of online activities like email and social networking. Every aspect of internet marketing is digital, meaning that it is electronic information that is transmitted on a computer or similar device, though naturally it can tie in with traditional offline advertising and sales too. E-Marketing is achieving marketing objective through use of electronic communication technology.

Meaning of E-Marketing:-

E marketing is the fastest growing and most exciting branch of marketing today. As the world becomes ever more connected, keeping up with developments and trends is vital for marketers trying to reach new audiences – who are more discerning, fragmented and cynical than ever. Technology and software are changing at such a high rate that it seems almost impossible to keep up with trends. Products and services are evolving and adapting to the online sphere.

An online marketer now needs to find where people are congregating online and needs to engage them in a meaningful way. Be it in matching with what they are looking for, watching how they interact and understand what they'd like or listening to their natural opinions on your company or market and reacting to that.

"Marketing has changed. Traditional advertising does not work, brochure-like websites do not work and the web has given people ultimate freedom of choice and of goods. When there are no monopolies and constrictions, interrupting people's lives is not effective marketing anymore."

Objectives of the study:

1. To know the E- marketing process and practices.
2. To study the E- marketing strategy and its impact on consumer behaviour.
3. To study the Reveal opportunities and challenges of E-marketing.

Research Methodology:

Data Collection:-

All the data used for the study will be collected from secondary sources but most of the data will be generated through various reference books, Journals, Reports related websites and other related printed materials will be used for proposed research work.

Review of Literature:

a) **Wilde and Swatman (1999)** Research on online brand communities, like much Internet-related research, is still somewhat a theoretical. Explored a number of theories to support the concept of a telecommunications-enhanced community and attempted to develop an integrative model.

b) **McWilliam (2000)** discussed the advantages, disadvantages and limitations of online brand communities, and the new and unfamiliar skills brand managers will need if they are to succeed in managing such communities. The problems identified include issues of scale (the number of active participants in discussion groups etc is tiny) and especially control. She concluded that it is extremely hard for the firm, accustomed to controlling communications about its brand, to strike the right balance here.

c) **Swaminathan et al (1999)** explored factors influencing online purchasing behaviour such as privacy and security concerns and vendor and customer characteristics. Using GVU data, Bain (1999) empirically examined factors related to the adoption of the Internet as a purchase medium. A strong (negative) relationship was found between consumer perceptions of the risk of web-shopping and purchase behaviour, but not between perceptions concerning information privacy and purchase behaviour.

Advantages of E- marketing:

1. Lower cost: costs incurred in designing, executive, testing sending and receiving an email is up to 78% less for a run off 5000 over paper based direct mail version.
2. Global reach: no matter where you are or whom you need to reach, targeted emails pave the way. Borders are no obstacles in email marketing.
3. Interactive: you can innovatively initiate complain using graphics videos music, quiz whatever that will be interest to your prospects, to grab his attention and interest immediately.
4. Faster response: time to receive responses through email is one to three days, where you will get maximum responses on day one itself, while a direct mail campaign would take minimum 7-12 day to generate any responses. Further, responding to a direct mail is more cumbersome, while a person can respond to an email immediately.
5. Highly personalised: email an enables you to personalise and greet every person you target. This helps in cresting a special bond with the prospect.
6. Targeted marketing: since pre-packaged and custom built list are available you could reach only those who might require your services, solutions or products without bothering those who do not. You can select each one of your targets based on geography, age, income, spends and many others parameters.
7. Simplest executing and email campaign is simple you can do it sitting at home without any extensive resource.
8. Measurable results: Special tools are available that accurately measure clicks – through rate, the success of different email campaigns.

Opportunities of E- marketing:

There are many more opportunities of internet marketing that helps the online business more efficient. E marketing gives business of any siz access to mass market at an affordable price and unlike TV or print advertising.

In today's internet age, building an online presence is imperative for all businesses to be competitive. E-marketing provides businesses with access to mass markets at an affordable price and allows them to undertake a personalized marketing approach. The flexible and cost-effective nature of e-marketing makes it particularly suitable for small businesses.

1. **Wider prospect reach** – the internet has become part of everyone's life. So for whatever products you offer, there is already an existing market on the World Wide Web. With e-marketing, it allows you to find new markets and potentially compete worldwide with only a small investment.

2. **Cost-effective approach** – A properly planned and effectively targeted e-marketing campaign can help your business reach target customers at a much lower cost compared to traditional marketing methods.

3. Reduction in costs through automation and use of electronic media – e-marketing presents a strong business case in cost savings, particularly in the areas of transactional costs, customer service, digital media channels, print and distribution.

4. A website is a 24/7 shopping destination. With a website and an online shopping engine it is working even when your shop or office is closed. The website also allows you to communicate with customers about your product lines in depth so they can be fully educated on your product benefits even before meeting your staff face to face.

5. **Personalized one-on-one marketing** - e-marketing allows you to reach people who want to know about your products and services instantly. For example, many people take mobile phones and PDAs wherever they go. By combining this with personalized e-marketing, you can create very influential and targeted campaigns.

6. **Increased interactivity** – e-marketing allows you to create interactive campaigns using music, graphics and videos. Through two-way communications, interactive games or quizzes, you can engage your audience and give them greater involvement and control over their web experience.

7. **Increased ability to track results** – e-marketing makes it easier to measure how effective your campaigns are. It allows you to obtain detailed information about customers' responses to your advertising, through the use of methods such as pay per click or pay per action, etc.

Challenges of E-marketing:

Since the boom of the internet in the late 1990s. Web based companies have been starting up every day. What is more, new opportunities for growth emerge daily, expanding the reach and capabilities of the cyberspace. However for all its benefits and advantages, e-marketing faces some problems that are unique to the industry. That is web based enterprises have a special set of challenges that traditional brick-and-mortar business do not have.

Marketing integration:

Most major sale efforts employ multiple channels both online and offline, e.g. email adverting, outbound call handling. Social networking, and so on the problem with these is that they are often handled as different parts of the work when they are supposed to serve a concrete and measurable goal as parts of an integrated campaign.

Coordinating all marketing efforts should therefore be a priority. That means e-marketing should be done alongside the traditional campaign and should not be tacked at the end of the business plan.

Security and privacy;

Most of people don't completely trust Web companies and thus are careful about offering information about themselves on the cyberspace this is especially true when companies that collect data are exposed to spammer and scammer. It is imperative for e-business to adopt a sound policy and implement a fool proof security measure. Encryption system in particular is a tool that online companies should seriously consider investing in.

This is particularly a big challenge for companies that primarily use the Internet to sell their product and services. This is because unlike traditional advertising (such as television, Radio, billboard and print) in which the campaigns massade can be reinforced and rapidly introduced to consumer at marketers will online advert can be more innovative in their advertising strategies. A combination of good copywriting , solid search engine optimization, and drawing consist traffic is something that should be mastered.

Major Conclusion:

Today's digital revolution involving the internet and worldwide use of website has set the stage for e-marketing this digital revolution is leading countries towards on information society. It is also transforming social infrastructure resulting in socio economic development of countries. Customer can get market information from their mobile and buy goods and or find services without living home twenty four hours a day and seven days a week (22/7) they can reads ads on the web or from e-mail get coupons, view pictures of goods, compare prices, and make purchase s with a few clicks of their mouse, saving the time and money it would take to shop in person at a brick –and mortar store. E-marketing has become an integral part of modern Marketing. This opportunities e-marketing operation increases different levels of risks for marketing. More than

ten Years of Internet marketing research have yielded a set of important findings. Based on our review of these findings, it is clear that the Internet is playing a more and more important role in the field of marketing. Marketers and their clients are becoming aware of the need to measure the collaborative effects of marketing (i.e., how the Internet affects in-store sales).

References:

1. Singh H.M. (2011),"E-Marketing; ABD publishers, Jaipur, New Delhi.
2. Dr. Ghai S. (2011),"E-Marketing; Prism Books Publication, Jaipur.
3. Goyal P.K., "Adaptation and Implementation of E-Commerce; vista International publishing House, Delhi.
4. Kothari B.L. (2007, 2011); Research Methodology; ABD publishers, Jaipur, New Delhi.
5. Varma Gayatri. (2005), "ON-Line Marketing: Principles and Current Practices", New Century Publications, New Delhi, India.
6. Bansode Varsha D. (2019), international journal of management science chetan publication, Aurangabd.
7. https://www.mbaskool.com
8. www.encyclopedia.com
9. International journal of scientific research and management (IJSRM) //special Issue On emarketing Road Of Ahead Of India // pages// 96-105//2013// Website: www.ijsrm.in ISSN (e): 2321-3418.
10. eminencejournal.com// international Journal of Business and Scientific research vol: 12, Dec, 2015.
11. Wilde, W., & Swatman, P. (1999). A Preliminary Theory of Telecommunications Enhanced Communities. Working Paper, MIT Ecommerce Forum.
12. McWilliam, G. (2000). Building Stronger Brands Through Online Communities. Sloan Management Review, 41(3 (Spring)), 43-54.
13. Swaminathan, V., Lepkowska-White, E., & Rao, P. B. (1999). Browsers or Buyers in Cyberspace? An Investigation of Factors Influencing Electronic Exchange Journal of Computer Mediated Communication, 5(2 (December).
14. https://www.slideshare.net/KavitaSharma3/introduction-e-marketing
15. Parminder Kaur et al. Int. Journal of Engineering Research and Applications www.ijera.com ISSN : 2248-9622, Vol. 5, Issue 2, (Part -5) February 2015, pp.116-124

E-Banking and Services in India

Pradeep H. Tawade
Research Scholars
(Researcher)
NSS College of Commerce and Economic,Tardeo
Dr. Khusal L. Jayebhaye
Ph.D Guide
(Co-Researcher)
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Vasrani, Nanded

Abstract

For decades financial institutions have used powerful computer networks to automate millions of daily transactions. In the 1950s the Bank of America was one of the first institutions to develop the idea that electronic computers could take over the banking tasks of handling checks and balancing accounts, which was, at that time, extremely labour-intensive. Other institutions gradually joined the effort and progressed away from using paper checks and toward all-electronic banking. Data-processing machines, robotic document sorting, and the invention of optical character recognition (a computer application that translates handwritten or typewritten words into text that can be machine-edited) were a few of the developments which allowed this evolution.

The first electronic banking machines were able to keep records of deposits and withdrawals from each client, make account balance information available instantaneously, monitor overdrafts, stop payments, and hold funds. The machines responsible for this work today are as exact and reliable as the banking industry requires them to be.

Keywords:*electronic banking, reliable, robotic document sorting, labour-intensive, etc.*

Introduction:

Electronic banking laid the groundwork for speed and convenience in individual and commercial (business) banking. The spread of personal computer use has added another layer of convenience and speed to the process. Electronic banking allows customers of most banks to do their banking at any hour of the day, regardless of the bank's operating hours. If customers choose to do such things as transfer funds or pay bills, they can usually do so from anywhere Internet access is available.

Online banking typically offers bank statements, electronic bill payment, funds transfers between a customer's checking and savings accounts (or to another customer's account), loan applications and transactions, and purchasing or sales of investments, all of which allow customers to maintain their accounts without making a trip to the bank itself.

When funds are transferred between accounts by electronic means, it is called an electronic funds transfer (EFT). The Electronic Fund Transfer Act, passed by the federal government in 1978, established that an electronic funds transfer is any financial transaction that originates from a telephone, electronic terminal, computer, or magnetic tape (storage tape of the sort used in video or audio cassettes).

A wire transfer is the electronic transfer of funds across a network controlled and maintained by hundreds of banks around the world. Usually wire transfers are reserved for moving large sums of money. Wire transfers allow people in different geographic locations to transfer money easily. The wire transfer payment system called Fedwire (Federal Reserve Wire Network) links the offices of the Federal Reserve (the central bank of the U.S. government), the U.S. Treasury (the department of the federal government that manages the country's revenue), and other government agencies and institutions.

One of the largest companies that provide electronic money services is Western Union. The company started out in 1851 as a transmitter of telegraphs, messages sent through wires as coded electronic pulses. As the telegraph became an obsolete form of communicating information in the mid-twentieth century, Western Union redefined itself as a provider of electronic financial transactions. Now named Western Union Financial Services, Inc., the company specializes in electronic money transfers and business communications services.

Another prominent provider of electronic financial transactions is PayPal, a service founded in 1999. It is used to process payments when people buy or sell things on the Internet. The service first gained popularity among people who used the auction website eBay. Most of the sellers on the site were not professional merchants and so were not equipped to accept credit cards; PayPal enabled them to receive electronic payments while also giving buyers an alternative to mailing paper checks or money orders. In 2002 eBay acquired PayPal.

Electronic banking is a form of banking in which funds are transferred through an exchange of electronic signals rather than through an exchange of cash, checks, or other types of paper documents. Transfers of funds occur between financial institutions such as banks and credit unions. They also occur between financial institutions and commercial institutions such as stores. Whenever someone withdraws cash from an automated

teller machine (ATM) or pays for groceries using a debit card (which draws the amount owed to the store from a savings or checking account), the funds are transferred via electronic banking.

Electronic banking relies on intricate computer systems that communicate using telephone lines. These computer systems record transfers and ownership of funds, and they control the methods customers and commercial institutions use to access funds. A common method of access (or identification) is by access code, such as a personal identification number (PIN) that one might use to withdraw cash from an ATM machine.

There are various electronic banking systems, and they range in size. An example of a small system is an ATM network, a set of interconnected automated teller machines that are linked to a centralized financial institution and its computer system. An example of a large electronic banking system is the Federal Reserve Wire Network, called Fedwire. This system allows participants to handle large, time-sensitive payments, such as those required to settle real estate transactions.

Popular services under e-banking in India:

1. ATMs (Automated Teller Machines)
2. Telephone Banking
3. Electronic Clearing Cards
4. Smart Cards
5. EFT (Electronic Funds Transfer) System
6. ECS (Electronic Clearing Services)
7. Mobile Banking
8. Internet Banking
9. Telebanking
10. Door-step Banking

Significance Of The Study:-

This paper mainly discusses about the conceptual framework of e-Banking and their services in India. It strives to describe the glimpse of role and performance of Online Banking system. It also discussed about objective of online banking and their services and advantages and disadvantages of e-Banking.

Research Methodology:-

The prepared paper is a descriptive study in nature. The study has been carried out based on the collection of the relevant secondary data. Secondary data collection was based on various sources such as published books, articles published in different journals & newspapers, periodicals, conference paper, working paper and websites, etc.

Objectives:-

The objectives of study were based on:

1. To study the Importance of e-Banking.
2. To understand Objective of Online Banking System.
3. To study the Various Services in e-Banking.
4. To analyse the Advantages and Disadvantages of e-Banking.

What is e-banking?

Electronic funds transfer means computer systems are used to perform financial transactions electronically. The EFT is used for electronic payments and customer initiated transactions where the cardholder pays using credit or debit card.

The transaction types are, Withdrawal, deposit, interaccounttransfer, inquiry, administrative transactions that covers non-financial transactions including PIN change. Electronic Fund Transfer transactions needs authorization and a means to match the card and card holder.EFT transactions require the cardholder's PIN to send online in encrypted form for validation by the issuer of the card.Other information may include the card holder's address or the CVV2 security value printed on the card.

Electronic funds transfer transactions are activated during e-banking procedures. The different methods of e-banking are

1. "Online banking
2. Short message service banking
3. Telephone banking
4. Mobile banking
5. Interactive -TV banking"

Of all the above procedures online banking plays an important role and maximum used by the account holders.

Online banking:

Online banking also called as internet banking, allows the customers to use all the banking services from a computer which has internet access.The customer can perform financial transactions on a secure website operated by the bank. Online banking offers features such as bank statements, loan applications, funds transfer, e-bill payments and account aggregation allows customers to monitor all their accounts in one place.

Telephone Banking:

Telephone banking is a service provided by the banks which provides customers to perform transactions on phone.All the telephone banking systems uses automated answering system with keypad response or voice recognition capability.To prove their identity customers must provide a numeric or verbal password or answering the questions asked by the call center representative.In telephone banking customercan't withdraws and deposits cash but can do all the other transactions.

Mostly there will be a customer care representative to which the customers speak, although this feature is not guaranteed.The customer care representatives are trained to do what are available at the branch like chequebook orders, addresschange, and debit card replacements.

SMS Banking:

SMS banking is a service permitting banks to do selected banking services from the users mobile by the SMS messaging.SMS banking services have push and pull messages.Push messages are sent by the banks for alerting customer about new offers,marketing messages,alerts to events happening in customers account such as large amount of withdrawals from ATM or credit card etc.

Pull messages are those that are sent by the customer to bank for having some information or to perform a transaction in their account.Examples include account balance enquiry,requesting for current exchange rates and for new offers that are launched.

The customer has a choice to select the list of services he need to be informed.This can be done by integrating to internet banking or speaking to the customer care representative of the bank call center.

Interactive -TV banking:

Interactive TV is a service that allows users to interact with TV content as they view it.It is also called as iTV or idTV.If the customer subscribes to a cable television service some banking facilities like balance enquiry,funds transfer between accounts ,bills payment are made available all the way through TV.Most of the major banks in UK have experimented banking services through cable and satellite TV companies.

Some of the Statistics are:

1. Half of the customers registering for online banking are giving up before signing up.
2. 10% people who used internet banking services gave up due to poor usability or security concerns.
3. In 2001, 1/3rd of the top European banks offered some form of interactive TV banking.
4. In 2004, it is approximated that there were ten million users of interactive-TV based banking services in Europe.
5. In 2007,the estimated number of Europeans using internet banking is 130 million.
6. 88% of e-banking users visit their banking websites as a at least once a week.
7. It is estimated that 35% of online banking households will be using mobile banking by 2010.
8. By 2011 it is predicted that 80% of the bank customers in UK will use the internet to connect to their bank.
9. Problems encountered by disabled people and the ageing population using e-banking.

The usage of e banking by the enterprises came into existence in mid-90's.e banking came into existence in greater numbers because of low operating costs. First it is in the form of ATM's and phone transactions. Recently it transformed to internet a new channel between customers and banks which benefits both. The main aim of e- banking services is to provide the customers a much faster services with low cost. From the last twenty years, banking sector has chosen a new method of banking based on the progress of information technology. In addition to these customers, transaction and communication abilities are fastened based on information technology.

The progress of electronic banking started with use of automatic teller machines and afterwards it developed to online banking. In the future it will be done in mobile phones(wap-enabled).Anyway online banking continues to be the best for financial transactions.

Importance Of E-Banking:

E banking provides many advantages for banks and customer's .e-banking has made life much easier and banking much faster for both customers and banks.

1. It saves time spent in banks
2. It provides ways for international banking.
3. It provides banking throughout the year 24/7 days from any place have internet access.
4. It provides well-organized cash management for internet optimization
5. It provides convenience in terms of capital, labour, time all the resources needed to make a transaction.
6. Taking advantage of integrated banking services, banks may compete in new markets, can get new customers and grow their market share.
7. It provides some security and privacy to customers, by using state-of-the-art encryption and security technologies.

Objective Of Online Banking System:

1. Viewing account balance.
2. Viewing current transactions.
3. Downloading bank statement.
4. Viewing paid cheques.
5. Ordering cheque books.
6. Download periodic account statements.
7. Downloading applications for Mobile-banking, internet-banking etc.
8. Bank customers can transact banking tasks through online banking, including.

Online banking is the practice of making bank dealings via the Internet. It will give you an outstanding chance to bypass the time-consuming, paper-based aspects of usual banking in order to manage your finances more competently.

By switching to electronic bills, statements, and payments, the average American family can save 6.6 pounds of paper in one year! And you can grab any fake (scam) transactions faster than if you received a statement by snail post.

Thanks to pioneering technology and the Internet in particular, we no longer have to leave the house to make payments. Online banking is available 24 hours a day, 7 days a week, so you can do it anytime, anywhere.

Online banking allows us to do various services with the click of a mouse. You can:

1. **Pay a bill.**
   Electronic bill payment service allows a depositor to transfer money from his or her online account to a creditor or merchant, for example to a public utility or a outlet. There is no need to stand in a long queue on a weekend morning to handle your transactions!
   The payment is practically instant, though some financial institutions can wait until the next business day to send out the payment. If it is necessary, the bank can publish and mail a paper cheque or banker's draft to a creditor who is not set up to receive electronic payments.
2. **Schedule payments in advance.**
   Most banks recommend clients the ability to schedule a payment on a particular date. Once the amount is entered and the payee is checked off, the funds are automatically deducted from your online bank account.
   It is mainly useful if you constantly forget due dates. For example, you can schedule credit card or mortgage payments to make sure that you will not incur late fees and damage your FICO score.
3. **Transfer funds.**
   Do you want to transfer money rapidly and securely? With online banking, you can make money transfers between your own accounts, or send money to a third party account as well. All you need is recipient/payee information and enough funds in your account. Quite often, the operations are performed in real time.
4. **Manage all your accounts in one place**.
   Online banking is an enormous time saver because it provides a chance to handle a number of bank accounts (checking, savings, CDs, IRAs, etc.) from a single site. Most new accounts you open will be automatically added to OB (Online Banking).
5. **View images of your checks online.**
   Do you need a copy of a paid check? With online banking, you can see and print scanned images of the front and back of all checks you have written. It is easy and convenient.
6. **Apply for a loan or credit card**.
   By using an account online, you can apply for a credit card or a loan (a car loan, a student loan, a mortgage, a home equity loan, etc.) from the same bank. If you have a good credit score and long relationship history with your bank, your application is likely to be accepted.
7. **Purchase and manage CD accounts.**
   You can purchase a certificate of deposit from your bank If you have money you want to invest,. Online banking lets you compare all available offers as well as the terms, for example APY or maturity periods. When you confirm the purchase, the funds will be automatically deducted from your account.

8. **Order traveler's checks.**
   You can order American Express Traveler's Cheques online. The bank will typically charge your online account for the sum of the cheques you bought and an express delivery cost.
9. **Increase your overdraft**.
   Log in to online banking and click on 'Overdraft' in the menu &You can increase your overdraft online.
10. **Order a cheque book.**
    Save your time by ordering cheque book online. You will need to visit your bank once when you get a confirmation letter that your cheque book is ready for collection.
11. **View up-to-the-minute account statements and balance.**
    There is no need to wait for the bank statement to get to your P.O.Box to check account balances. You can view all transactions and withdrawals every day just by logging in to your online account. Additionally, you can immediately report errors or unauthorized transactions in your statement.
12. **View automatically updated spending report**.
    All of your purchases are sorted into common categories automatically – no receipts to keep, no expenses to enter. It is straightforward to see where your money goes!
13. **Track your payment history.**
    Online banking provides an opportunity to look for your payments by transaction type, date, description or amount. When did you last pay Company X? When did you buy your computer? To whom did you make your most recent payment? Your bank knows the answers.
14. **Integrate the data with personal finance programs.**
    Online banking lets you bring in electronic payment data in personal finance software such as Quicken or Microsoft Money. You will be able to enter into your online accounts directly from your personal finance program. An Internet connection and online account log in information is all that needed.
15. **Change contact details.**
    Have you moved to a new house? Changed your telephone number? You can log in to your online account and change contact information (e-mail address, telephone number, password, etc.). It is more secure than to send this information by e-mail.
16. **Utilize investment research.**
    You can receive real-time quotes, analytics, news and stock market information to make a more relevant and profitable decision.
17. **Take advantage of online brokerage.**
    Internet banking lets you invest online. You can place and confirm trades 24 hours a day, seven days a week. Most banks offer a wide range of money market instruments from various issuers.
18. **Get alerts.**
    This service lets you to get timely e-mail messages from your bank about any critical changes related to your Internet accounts. For instance, you can get alerts when you make a withdrawal or change your contact information.
19. **Verify terms and conditions.**
    You can verify all information about your account online whenever you forget your interest rates or payment due date.
20. **Chat with your customer assistant department.**
    Over the years, banking has drastically changed and has affected the lives of millions of individuals around the globe. E-banking or virtual banking, or net banking or internet banking is an electronic payment system wherein customers of a given bank can perform all their banking transactions.

In other words, e-banking refers to all the financial transactions undertaken by any financial institution over the internet.

From paying bills and transferring money into accounts to applying for loans, you can take advantage of all the facilities that a traditional bank offers – without even having to get off your comfy couch! Everything has its pros and cons and e-banking isn't an exception. Let us look at the advantages and disadvantages of e-banking:

Advantages Of E-Banking:

All the advantages of e-banking are closely related to each other; from convenience to efficiency:

1. **Benefits and Rewards**
   A lot of online banks offer more benefits and rewards to their customers that not only benefit the bank but also benefit their customers.Online banks are willing to offer higher interest rates and better transfer services to their customers who regularly use online banking.This happens partly due to the fact that the banks have to bear reduced costs when serving online customers.Therefore, the overall banking experience is obviously better than that of visiting a physical bank branch and handling the same transaction.
2. **Notifications and Alerts**
   Customers are instantly alerted or notified about new changes in the system.From changes in the policy to logins from new devices, customers get instant notifications and alerts.However, if you're associated with a real bank, you would probably get a text alert or a customer service agent will call you to notify about major changes. Chances are, you're missing out on a lot of changes.Banks also endorse new products, services and schemes like new investment options, changes in the loan policies, etc. to online customers first.

3. Faster Transactions

You don't have to wait for your turn to transfer funds – you can do that with a single tap of your finger or a single click of your mouse.Funds from one account will be transferred to another in a matter of a few seconds. Anything that requires quick payments can be done with the help of e-banking.For instance, you are required to immediately pay your child's school fees. You can do it via the bank's app or website or you can physically go to the bank to withdraw cash and then going to the school to deposit the fees.You'll probably end up wasting half the day to perform this transaction which with the app's help could've been performed in a matter of minutes.

4. Convenience

You can conveniently handle your account transactions without all the hassle of being in the queue on a sultry afternoon.E-banking is extremely convenient if you have a decent internet connection (Wi-Fi or 3G/4G data).You can access the website from anywhere without actually having to visit the bank. If your banking needs don't involve the assistance of any staff member or a manager, online banking is the best option for you.

5. Security

With internet banking, you can always monitor your account activities.This not only serves as a history of all the transactions but also helps you identify threats and suspicious activities before any severe damage can be done to your account.Online accounts are protected with encryption software that ensures complete safety to the user. Alerts related to passwords and digital signatures are sent periodically to maintain the security of the account.

6. Easy Access

Customers can enjoy easy access with online accounts by simply typing in the log-in credentials. In addition to that, customers can also handle several accounts at a time.

Since the internet remains the medium of connection, users can also access different accounts in different banks from a single device.

7. Speed and Efficiency

In a hurry to apply for an educational loan? Or quickly need to pay bills? Or perform any banking transaction without having to waste half your day? Do it via the internet.There's no waiting nor do you have to rush through anything – you can take your time and perform all banking transactions with patience and it will be done in nearly 1/10th the time spent on actually driving down to the bank and getting it done.

8. Lesser Limitations

Traditional banks have several constraints like operating hours, the physical location of the bank branch, holidays, etc.You don't have to wonder if it's a holiday with online banking, or what time is it to perform a transaction.Be it Sunday or the middle of the night and you will still be able to do everything (and even more) through their app or website as it's available twenty-four hours a day, throughout the year.

9. More Features

Apart from being flexible, some banks go out of their way to satisfy their customers by not penalizing on withdrawals on the certificate of deposits, letting customers maintain accounts with no minimum balance, etc.Moreover, banks generally offer more offers and discounts on credit and debit cards used by customers who have online accounts.

10. Better Customer Service

Banking websites and apps come with customized web pages to solve customer queries and often have a dedicated 'Frequently Asked Question' (FAQs) section that helps in answering common customer queries.You can chat with a customer service agent or call them if you need more help. This not only saves the time of the customers but also that of the bank employees who can shift their focus to more important things.

Disadvantages Of E-Banking:

"Every bean has its black"

Everyone and everything has some shortcomings.

Similarly, there are some limitations of net banking; from security to technology issues

1. Difficult for Beginners

Newbies often face difficulty in trying to get the hang of e-banking.Initially, customers are scared of losing their money and are often hesitant to explore all the options and features that are available on the website or on the app.New users often give up and stick to traditional banking if timely assistance isn't provided.

2. Trust and Responsibility

Fake websites and phishing sites are common in this age of technology. Can you really trust all websites? Is it wise to trust an online site with all your money? What if the website folds up and all your money is gone? This wouldn't happen in a real bank.There is trust between the bank and their customers – you know your money is safe with the bank – because they take responsibility for your money. Real banks are permanent and reliable while some websites are not.

3. Inconvenience

Sure, online banks are open throughout the year but they are a serious cause of inconvenience in certain instances.For example, if you get locked out of your account you will be unable to perform any banking transactions.However, in a real bank, you establish relationships with the staff, who know you on a personal level and will be willing to assist you in such cases.You wouldn't have to be on the phone explaining your situation to an unknown customer service agent which by the way, might also take several days.Also, a few online banks don't allow cash deposits. To deposit cash, you will be required to email a check and transfer money from another account or bank, or use their e-check deposit service.

4. Inability to Handle Complex Transactions

While you can easily pay bills and transfer funds, you can't perform complex transactions online.

When a large sum of money is involved, it is advisable to visit a real bank and sort it out in-person rather than doing it online.Some financial transactions also need a document verification (like buying a house) so it is better to submit them physically than digitally.

5. Financial Jargon

Financial jargon can often get between you and your money. Knowledge is power-or, in this case, knowledge is money.Though financial literacy can't be achieved overnight, it can be helped along by a grasp of the basic terms that are commonly used by advisors, analysts, economists, and commentators.

6. Security Issues

Sure, most banks are well-reputed and established, there are times when you face security issues.

There's always a risk of actual and/or identity theft. It's also possible to get unauthorized access to your account via a stolen or hacked log-in credentials.

7. Technology Issues

If you don't have a decent connection or there are bugs in the software, or say, there is a power cut or maybe the servers have gone down – websites are bound to crash and you will undoubtedly face a lot of technological issues.While you may get various types of customer service at the moment but sooner or later, you will get frustrated. However, someone is always around to help you in a real bank.

8. Virtual Assistance

When you need assistance during e-banking, your concern is generally assigned to an anonymous customer service agent who is unlikely to know you.Wouldn't you rather talk to a personal banker when you're in a fix than an unknown agent?A personal banker will also know your transaction history, your personal details and will be in a better position to assist you.

9. Complicated Websites

Some websites look like a page straight from a super complex scientific experiment. Written in a secret code language with bizarre fonts and colors.I mean, sure some websites are simple and you can get all the things done in a jiffy.But some websites are downright complicated and confusing. With pop-ups, errors, links, and interlinks, redirections to probably a million pages, it gets really difficult to understand.

10. Other Limitations

E-banking isn't for everyone. Illiterate and the elderly cannot use online banking. Neither can an individual access their accounts if they don't have an internet connection.

Conclusion:-

In this paper, an attempt has been made to study the various e-banking products and services offered by the Indian banks. Due to competition, banks have started to introduce the techno-based banking products and services such as internet banking, phone banking, RTGS, ATM, Card system of payments and other electronic based banking services. Among them, ATM, RTGS, Card systems are familiar e-banking products and services which public frequently use for their banking transactions.

The mobile and wireless market has been one of the fastest growing markets in the world. The arrival of technology and the escalating use ofmobile and smart phone devices, has given the banking industry a new platform. Connecting a customer anytime and anywhere to theirmoney and needs is a must have service that has become an unstoppable necessity. This worldwide communication is leading a new generation of strong banking relationships. The banking world can achieve superior interactions with their public base if they accommodate alltheir customer needs. They have a unique challenge to keep their customer alliances and keeping up with the new technologies, andcompetitive strategies that other banks also have to offer the public. Conveniences of services plus outside locations like ATMS are crucial toevery banks success. Meeting all challenges including safety and security are perfect examples of good banking strategies. In order for thefinancial institutions to effectively grow they must embrace the new technologies and customize them to suit their economic success and the public's success.Online banking is certainly here to stay. Online banking is a necessity for the bank's that we studied and others in order for them to stay inbusiness. While its existence doesn't necessary give them a competitive edge because it is so common place, it is truly a cost of doing business.As a tool of modern living and as a lifestyle aid, it is absolutely indispensable. The fact is that many services that are now being offered withonline banking are almost impossible to do conveniently with regular banking.

As we venture into the future, the internet will undoubtedly continue to change the banking industry.

Websites:-

1. https://www.merrchant.com/blog/e-banking-meaning-advantages-and-disadvantages/.
2. https://www.gobankingrates.com/banking/banks/disadvantages-advantages-of-online-banking/.
3. https://www.ukessays.com/essays/information-technology/examining-the-major-functions-of-online-banking-information-technology-essay.php.

E-Commerce : Advantages &Disadvatages

Mr.S.C.Dudhal
Asst. Professor in Accountancy
D.S.GaradCollege Mohol,Dist-Solapur

Abstract :-

Electronic commerce commonly written as e-commerce is buying and selling of products and services by business and consumer over the Internet.E-Commerce (electronic commerce) is process of doing business through computer networks. A person sitting on his chair in front of a computer can access all the facilities of the Internet to buy or sell the products.

E-Commerce shopping carts provide you with a platform to sell your products online. We use open source standards and technology in all of our projects that enables us to pass on significant savings to you.
Unlike traditional commerce that is carried out physically with effort of a person to go & get products, ecommerce has made it easier for human to reduce physical work and to save time. .Security is the challenge facing e-commerce today & there is still a lot of advancement made in the field of security.

This paper presents the key component of the E-Commerce, working of E-Commerce. The main advantage of e-commerce over traditional commerce is the user can browse online shops, compare prices ,product ,place and order merchandise sitting at home on their PC.
Keywords *:-E-Commerce,Internet,Online,Application,Advantages,Disadvantages, Challenges*

Introduction :

Commerce is an organized system for exchange of goods and services between member of the industrial world. E-Commerce which was started in early 1990's has taken a great leap in the world business.The term "Electronic commerce" (or e-Commerce) refers to the use of an electronic medium to carry out commercial transactions. Most of the time, it refers to the sale of products via Internet, but the term e-commerce also covers purchasing mechanisms via Internet (for B-To-B). E-commerce provide all kind of facilities as B2B,B2C and C2C at the present.

Internet has played a importance role in this communication technology.E-commerce is the latest revolution sweeping through the world business.

Conducting business online. Selling goods, in the traditional sense, is possible to do electronically because of certain software programs that run the main functions of an e-commerce Web site, including product display, online ordering, and inventory management. The software resides on a commerce server and works in conjunction with online payment systems to process payments. Since these servers and data lines make up the backbone of the Internet, in a broad sense, e-commerce means doing business over interconnected networks.

Objectives of the Study :-
Following of the objectives of the study.
1. provide an overview of electronic commerce
2. to understand concept of e commerce
3. to understand the working of E-Commerce
4. to understand e-commerce application

Limitationof the Study :-
1) The study focuses on e-commerce market.
2) The study has been conductes only by collecting the secondary data.

Research Methodology : –
Here it should be noted that the world wide web was the source of information.However there are many books available on E-Commerce, which were getting a basic idea about the project .This research paper completely depend up on secondary data which is all the sources used to carry out the dissertation can be categorized as :
1. Internet
2. Text Books
3. News papers and commercial magazine,
4. Academic Journal and research paper.

Concept Of E-Commerce :-

Electronic commerce or ecommerce is a term for any type of business, or commercial transaction, that involves the transfer of information across the Internet. It covers a range of different types of businesses, from

consumer based retail sites, through auction or music sites, to business exchanges trading goods and services between corporations. It is currently one of the most important aspects of the Internet to emerge.

The definition of e-commerce includes business activities that are business-to-business (B2B), business-to-consumer (B2C), extended enterprise computing , d-commerce, and m-commerce. E-commerce is a major factor in the economy because it assists companies with many levels of current business transactions, as well as creating new online business opportunities that are global in nature.

Working Of E-Commerce :-

The consumer moves through the internet to the merchant's web site. From there, he decides that he wants to purchase something, so he is moved to the online transaction server, where all of the information he gives is encrypted. Once he has placed his order, the information moves through a private gateway to a Processing Network, where the issuing and acquiring banks complete or deny the transaction. This generally takes place in no more than 5-7seconds.

There are many different payment systems available to accommodate the varied processing needs of merchants, from those who have a few orders a day to those who process thousands of transactionsdaily.With the addition of Secure Layer Technology,E-C0mmerce is also a very safe way to complete transactions

Uses Of E-Commerce :-

In the current commerce industry e-commerce has been entered in finance, services, retrials, automobile, telecommunication and information technology. E-Commerce is being widely accepted in world and it is being more used as a popular way of business.

Role of Internet in E-Commerce :-

Internet is a good place to learn, enjoy, communicate, and shop. There are a lot of things that we can do with the internet and shopping is one of the most important among these things. There are a lot of entrepreneurs who opted to be more aggressive and open-minded by choosing to start an e-business than starting a traditional one.

E-business is a term which describes businesses that are based and mainly operate online. In other words, these are the shops and companies that we can see on the internet which provide different sorts of products and services.

One benefit that we can point out when it comes to shopping online is that we no longer need to go out of our houses just to get what we want. We can just do the shopping at the comforts of our own homes. All we need is computer which has internet access and an accepted method of payment such as credit card and then you are ready to shop online.

Internet has impacted the business or commerce industry so much that there have been a lot of people who became rich just because of e-commerce.

It is true that internet has advanced over the years and it has also changed the way we live. Before, if we want to purchase something, we need to go to the nearest shop to be able to get what we want but today, we can get almost anything that we want with just a click of a mouse or just a press of a button.

E-Commerce Application :-

E-Commerce is a massive growth area, were colossal sums of money are being made and spent every day. This is largely to do with the hype of the Internet and on-line shopping. The Internet is growing exponentially, and will continue to grow for some time to come. This, coupled with good advertising, can provide a solid foundation from which to launch a stake in the Internet and e-commerce boom.

E-commerce is importantin business. The fact that people want it is probably the biggest lure for companies to jump onto the bandwagon, but there are other factors, making e-commerce a good sense solution.

1. Lower transaction costs. If the site is implemented well, the web can significantly lower order taking costs and customer service costs after the sale by automated processes.
2. Variety for shoppers: It gives people the opportunity to shop in different ways.
3. The ability to build an order over several days
4. The ability to search large catalogues easily
5. The ability to compare prices between multiple vendors

Some common applications related to electronic commerce are:

1. Document automation in supply chain and logistics
2. Domestic and international payment systems
3. Enterprise content management
4. Group buying
5. Print on demand
6. Automated online assistant
7. Newsgroups
8. Online shopping and order tracking

9. Online banking
10. Online office suites
11. Shopping cart software
12. Teleconferencing
13. Electronic tickets
14. Social networking
15. Instant messaging
16. Digital Wallet

Advantages Of E-Commerce:-

Looking at the brighter side however, e-commerce obviously has numerous advantages over traditional commerce, the number one advantage being convenience of use. The user can browse online stores, compare prices and order merchandise sitting at home on their PC.Following are main advantages of ecommerce

1. Faster buying/selling procedure, as well as easy to find products.
2. Buying/selling 24/7.
3. More reach to customers, there is no theoretical geographic limitations.
4. Low operational costs and better quality of services.
5. Global location
6. Convenient Shopping
7. No need of physical company set-ups.
8. Easy to start and manage a business.
9. Customers can easily select products from different providers without moving around physically.
10. Time saving
11. Easy to compare
12. Easy to find reviews

Disadvantages Of E-Commerce :-

1. There is no guarantee of product quality.
2. Mechanical failures can cause unpredictable effects on the total processes.
3. As there is minimum chance of direct customer to company interactions, customer loyalty is always on a check.
4. There are many hackers who look for opportunities, and thus an ecommerce site, service, payment gateways, all are always prone to attack.
5. It takes more time and more cost
6. Any one, good or bad, can easily start a business. And there are many bad sites which eat up customers' money.

Challenges :-

The biggest obstacle in the course of advancement of e-commerce is that the consumer's senses are limited to seeing and hearing the product. The second largest problem that e-commerce has been facing over the past few years is that of security. Traditional buyers and sellers are still paranoid about conducting business online.

Solution :-

Promotes technical awareness via presentations, publications, demonstrations, and consulting.To handlesecurity issue in these areas cyber laws must in place.

The online shopping experience even more better, there are a lot of new technologies like Verifi, DigiScent's,iSmell and Touch Sense that have emerged over the last couple of years. Even though iSmell and TouchSense are very new technologies and they haven't been adopted by the majority of internet shoppers yet, they promise a consumer-friendly future. Verifi is one technology that has been widely adopted today, and for good reason. This information in then stored as a cookie in the shopper's browser. Then, when they view a product image, the system reads the information in the cookie and combines this with the profile of the scanner that the merchant used to produce the image to generate a color-accurate image in the shopper's browser.

Conclusion :-

There are definitely several positive and negative opportunities that ecommerce has brought on in the past couple years. Globalization is an important aspect of ecommerce, as it is a result of online communications.

E-Commerce refers to all forms of business activities across the internet. This can include E-tailing, B2B, intranets and extranets, online advertising, and simply online presence of any form that are used for some type of communication.E-Commerce has several advantages and disadvantages as indicated in these papers.

E-commerce will present over time countless opportunities and challenges to our economies and societies. Expansion of commerce and technological innovations are two of the levers of economic growth. These forces are combined in the progress of E-commerce.

E-commerce has entered a stage of rapid and sustained development. A large number of business models have been enabled by it.

References :-

1) Mitra, abhijit. E-commerce in India – A Review. International Journal of Marketing
2) E-Commerce , Chakraborty&Chatterjee , Kundu Grandsons Publication Kolkata(2011)
3) https: en.wikipedia.org/wiki/e-commerce
4) https: en.wikipedia.org/wiki/e-commerce

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

Modern Trends and Practices of E-Marketing: An Overview

Gopal B. Deshmukh
Research Student,
Dept. of Commerce, Dr. BAMU, Aurangabad

Abstract –

E-commerce provides the capability of buying and selling products, information and services on the Internet and other online environments. E-Marketing is also known as web marketing, Online marketing and internet marketing. E-Marketing is a management process. The aim of e-marketing is marketing is established maintain and long-term relationship with customers. Online Marketing includes identify unmet needs, producing products and services to meet those need and pricing, distributing and promoting those products and service to produce a profit. Search engine is the best technique of online marketing. Customer relationship management worked as a tool increased use of e-commerce makes CRM a necessary component. E-marketing perform a function within Short period of time. Online market open in 24 hours and 7-day service provide. Questions are related to eMarketing in which given options are Agree, Disagree, strongly disagree, strongly agree, Neutral, Yes, No. After analysis and comparison of traditional marketing of electronic marketing, it is revealed that it is quite difficult, if not impossible, to suggest that which E-Marketing is best E-marketing websites provide the flexibility, efficiency of work, provide the better security of e- paying their taxes, licenses, fees etc. In future eMarketing provide the efficient website Which is easy to use for common peoples marketing then e-marketing will be increase. All parts of the organization should co-ordinate activities to ensure that customer needs are met efficiently, effectively and profitably.

Keywords–*Banner, CRM, E-CRM, E-payment System, Search Engine.*

Introduction.

Over the years marketing' and its ways to reach the global world is transformed and the key role in this transformation has been played by internet. The easy availability of Internet has led to progressive and interconnected environment, and the phenomenal growth of Internet has resulted in the declining trends of traditional media which primary covers the usage of television, radio, print media, banners and large hooding. Marketing in this closely connected environment and using this connectivity to market the products and services is e-Marketing. e-Marketing incorporates a wide spectrum of strategies and methods, but the basic fundamental of successful e-Marketing is a user-friendly and well-designed approach to these strategies. E-marketing includes the management of the consumers real time online viability of the product, from first online experience through purchase to delivery of the product and the respective service beyond delivery. One of the major benefits of electronic marketing is the underlying messages are not restricted by geography or time. This paper has been divided into ten parts, Introduction, Concept, Origin, How Different from Traditional Marketing, The 7Cs of E Marketing, Different methods of online marketing, its advantages and limitations, future developing trends of electronic marketing and Conclusion.

E-marketing often referred as online marketing or internet marketing is a marketing technique where we are channelizing the marketing and promotion online with the aid of internet that further incorporates online advertising, using emails and social networking for promotion , here every aspect is been marketed and promoted online and in totality connected to distribution and sales. With major focus on global reach, e-marketing comprises information management, public relation and customer service with immediacy effect where the response from the set of customers can be obtained in an immediate real time, e-marketing improves a two way communication between the companies and the customer with cost minimization and speeding up the buying cycle with creating immediate leads for business expansion .E-marketing helps to understand and target the niche market by knowing their requirements well and delivering the same with lesser time and cost.

Objectives of the e-marketing: -

a) Methods of making market more effective and fulfil the needs and requirements of the customers.
2) To study the impact of digital marketing on consumers purchase.

Methodology Applied.

- **Primary Data:** The research is done through observation and collection of data through questionnaires.
- **Secondary Data:** Secondary data is collected from journals, books and magazines to develop the theory.
- **Sample Size:** The sample size is determined as 100 respondent's op inion from the customers who presently purchasing products with a help of digital marketing.

Different Methods Of E-Marketing

E- marketing or online marketing can be executed and promoted by the following techniques and methods.

1. Online Advertising: This is the most known technique which is followed under e-marketing, where the marketer uses virtual space to convey and promote the marketing content on exclusively designed web

pages to attract the attention of the internet users, here the major objective is to increase brand awareness and propagate sales. This method involves promotional messages on computer screen, it is more like a TV commercial but online campaigns are more creative.

2. Mobile Marketing: Increasing features in smart phones created an opportunity for the customers to use and connect with online possibilities of advertising. Advancement of technology in mobile phones increases the avenues for mobile marketing in random fashion. The trend of mobile marketing has been welcomed by restaurants and movie theatres and with each passing year banks and financial institutions also using this method of marketing.
3. E-mail marketing: This mode of online marketing is considered one of the most effective way of e-marketing where emails are being used for sending promotional messages to internet users. The major benefit of this method is lower costs and broader reach but this method has its limitations as the online customer can easily ignore the received advertising content or the customer can put these emails in a spam folder.
4. Video Marketing: In this mode of e-marketing, video is been added to the website to increase the website traffic in higher rate. In this mode, it is important that the relevant message need to be conveyed to the target audience thus the video needs to be designed in a manner where it will be able to understand and explain the needs of the customer else the entire initiative will be futile.
5. Power of Blogging: Over the years, blogging is very much popular across the globe with no barrier of age groups, through blogging public can express their views and thoughts and this particular feature of this method is been monetized by marketers where small enterprises presenting and marketing their ideas in minimal cost price.
6. SEO (search engine optimization): This method is more like an art of creating web traffic to the desired websites and this can be achieved by adopting the techniques to place the websites in higher ranking in the search engine websites thus ensuring greater amount of visitors.
7. Affiliate marketing: It is package of online marketing methods where different website owners come together and build their networking relationship to increase their market reach and financial benefits. In this method specialized kind of software's being used to reward their affiliate for every site visitor.
8. Social media marketing: This technique create brand awareness and boost the product by using social networking sites by creating unique content that attracts the attention of the social networking users and they share it with their set of friends.
9. Corporate Video: This method comprises the usage of online interactive video and thus more successful to convey the desired message to the target audience and have the feature of easy sharing and cost effective in terms of creation and can be accessed across the globe.

Awareness of Online Shoppers

Particulars	Number of Respondents	Percentage of Respondents
Having knowledge about online shopping	100	100%
Not having knowledge about online shopping.	--	--
Total	100	100%

Availability of Online Information about Product.

Particulars	Number of Respondents	Percentage of Respondents
Excellent	54	54%
Good	38	38%
Average	7	7%
Poor	1	1%
Total	100	100%

Future Of E-Marketing.

The future of e-marketing is promising, with the extension and power of social networking sites, the virtual scope of marketing is lucrative in terms of opportunity and option creation for global audience and providing service in customer doorstep in cost effective manner, though the different methods of online marketing is already been covered, the advancement of technology make the future of online marketing very promising with the following future trends in place.

1. Mechanism of Cost per click – Considering the major portion of online marketing promotion put towards the usage of digital technology, the scalability and effectiveness of advertisement is more

profound in this method. Though there is a risk that market will become overburdened however with trend of inflation this method is profitable.

2. Model of Cost per action buying –This digital advertising technique is upcoming and is the key focus area for online advertisers as 50% of promotional budget is been associated for these trends owing to the potential of reaching maximum amount of customers independent of location.
3. •Verticalization is going to be an effective and well strategized e-marketing trend where marketers target their specific audience. The concentration area in this technique is niche customers and for them the marketers come out with the strategy to deliver the specific message to its set audience.
4. With increase in the options of online display, its combination with search marketing is going to be a popular trend. Through this mode of e-marketing the users who are accessing the website become a customer and considering the cost optimization with this method, the return of investment for the marketers is better and promising.

Findings.

1. Digital marketing have a greater future in the present market.
2. Consumers are satisfied through purchasing digital marketing.
3. People find it safe mode of online purchase.
4. 54% of respondents feel that availability of online information about Product & Services is outstanding.

Suggestions.

1) Improve technical advancement in promotion of digital marketing.
2) Collect and implement the feedback provided by the consumer in the right way.
3) Provide a transparent and good service to the consumer before and after purchase.
4) Creating awareness among the people about digital marketing.
5) Complete description needs to provide about the product to the online shoppers

Conclusion

Internet has emerged as a revolution in overall aspect of our life starting from broader economy to marketing. This study reflects the concept of e-marketing with current strategies and its superiority over traditional marketing with set of advantages comprises wide coverage of global population, reaching the target set of customers and to get respective feedback from them about the product thus creating greater opportunity to engage with them with quick and effective results in optimal cost and scalable result. However using Internet in the marketing advertisement and promotions have their set of roadblocks, primarily that involves, being easily copied by the competitor, technology dependence, difficult to create serious perception, too much competition in limited space, brand value can be diluted by negative feedback, not easy to be absorbed by all people and developing the trust. With each passing day as the Internet is evolving, latest technologies and different marketing strategies will emerge in the electronic platform of marketing and redefine how different and new products and services will be marketed in a unique fashion in the coming days .With better understanding of the potential of electronic marketing with equal holistic consideration of its advantages and limitations will prepare corporate, entrepreneurs and digital marketers to face the challenges in the coming years.

References.

1) Bart et al, Advertising and Promotion, An Integrated Marketing Communications Perspective, 2005.
2) Russell Brunson, DotCom Secrets, 2015.
3) Jay Baer, Youtility, 2013.
4) D. Ryan, "Understanding Digital marketing", Marketing strategies for engaging the digital generation, 2014.
5) G. E. Blech and M. A Blech, Advertising and Promotion, An Integrated Marketing Communications Perspective (9 th), 2012.
6) J. A. Davis, How Branding Adds Value United Kingdom, Competitive Success: John Wiley and Sons, 2010.
7) D. whitely, E-commerce: Strategy, Technologies and Applications,(USA: Mc Graw-Hill, 2000).

Impact of E-Commerce Businesses

Dr.K.B.Patole
Head Department Of Commerece
K.K.M. Mahavidyalaya,
Manvat Dist. Parbhani.

Madhusudhan Wamapnrao Ingle
Research Scholar

Introduction:-

Electronic commerce refers to the buying and selling of products or services over electronic systems such as the Internet and other computer network The use of commerce is conducted in this way, spurring and drawing on innovations in electronic funds transfer, supply chain management, Internet marketing, online transaction processing, electronic data interchange (EDI), inventory management systems, and automated data collection systems. Modern electronic commerce typically uses the World Wide Web at least at one point in the transaction's life-cycle, although it may encompass a wider range of technologies such as e-mail, mobile devices and telephones as well. With the explosion of the E-commerce in the past few years, distinct buying patterns and preferences have emerged for specific groups and other demographics. These patterns have been measured and collected by numerous independent marketing, business and even academic studies to understand how consumers connect with new technology. This paper lays the groundwork with brief introduction of recent trends in e-commerce on people. This is followed by their general perceptions and preferences of the online shopping including product and website selection. Each of these e-commerce generalities" will be compared to information amassed from survey questions and open ended discussions. E-commerce companies in India offer the most tangible and finest e-commerce solutions, taking utmost care of the privacy and security of the e-commerce website. E-Commerce service includes shopping carts, database programmers, graphic design services, graphics, e-business, Flash designs etc.

The Objective of the Study:

The propose study has been undertaken keeping in mind the following objectives:

1. To Know the E-Commerce.
2. To study in e-commerce Businesses.

Research Methodology: -

The research paper has been written on the basis of secondary data. The secondary information and data were collected from published books, journals, research papers, official statistical documents and various websites.

Benefits of Internet Commerce:-

E-commerce allows people to carry out businesses without the barriers of time or distance. One can log on to the Internet at any point of time, be it day or night and purchase or sell anything one desires at a single click of the mouse.

Types of E-commerce

1. B2B (Business to Business):-

It is the largest form of Ecommerce. This model defines that buyer and seller are two different entities (Malik, 2010). It is similar to manufacturer issuing goods to the retailer or wholesaler. For instance, Dell deals in computers and other associated accessories online but it does not make all those products. So, in order to deal in those products, first step is to purchases them from other businesses i.e. the producers of those products. It is one of the cost effective ways to sell products throughout the world. Some of the benefits of using B2B are: It encourages businesses online. It facilitates import and export of products. It determines buyers and suppliers and also helps in positioning trade guides.

2. B2C (Business to consumer):-

B2C refers to communicating with selling to an individual rather than a company. B2Ce-commerce has the following advantages: Using B2C, online shopping can be faster and more convenient. The offerings and prices can change instantaneously. For example: if you want to sell goods and services to customer so that anybody can purchase any products directly from supplier's website. Direct interaction with the customers is the main difference with other Business models. As B2B it manages directly relationship with consumers, B2C supply chains normally deal with business that are related to the customer.

3. B2E (Business to employee):-

This type of E-commerce refers to the requisitioning of supplies by employees for use in jobs, but this really has grown to encompass much more. B2E has grown into technologies that allow the employees to access their employee records to update address information.

4. C2B (Consumer to Business):-

A consumer saves his project with budget online and companies review it according to the requirement and bid on the project. This empowers consumers around the world by providing the meeting ground and platform for such transactions.

5. C2C (Consumer to Consumer):-

It helps the online dealing of goods or services among people. Though there are no major parties needed but the parties will not fulfill the transactions without the program which is supplied by the online market dealer such as eBay. It also involves the transactions between consumers through some third party (Wikipedia, 2011). The third party has no concerns to check quality of the products being offered.

The impact of E-commerce on business

The internet has changed many aspects of our lives, including the way we communicate with each other, how we keep our finances. It has made a profound impact on society. Now we shop online from our houses. This forces retailers to open online division. It can also force smaller businesses to shut their doors, or change to being completely online. It also has changed people way of spending money. Undoubtedly, it will continue to influence how companies sell and market their products, as well as how people choose to make purchases for many years to come.

Impact On Direct Marketing

1. **Product promotion** E-commerce enhances promotion of products and services through direct, attractive and interactive contact with customers.
2. **New sales channel** E-commerce creates a new distribution channel for existing products. It facilitates direct reach of customers and the bi-directional nature of communication.
3. **Direct savings** The cost of delivering information to customers over the Internet results in substantial savings to senders when compared with non electronic delivery. Major savings are also realized in delivering digitized products versus physical delivery.
4. **Reduced cycle time** The delivery of digitized products and services can be reduced to seconds . Also, the administrative work related to physical delivery, especially across international borders, can be reduced significantly, cutting the cycle time by more than 90 percent.
5. **Customer service** Customer service can be greatly enhanced by enabling customers to find detailed information online. Also, intelligent agents can answer standard e-mail questions in seconds and human experts' services can be expedited using help-desk software.
6. **Corporate image** On the Web, newcomers can establish corporate images very quickly. Corporate image means trust, which is necessary for direct sales. Traditional companies such as Intel, Disney, Dell, and Cisco use their Web activities to affirm their corporate identity and brand image.

Conclusion:

E-commerce business is promising as a significant instrument to make sure comprehensive growth. The conventional model of business is undergoing a aquatic change to reduce the fame of physical infrastructure of big cities as an necessary state for the smooth performance of business. Emergence of international shipping options creates the occasion to reach online consumers around the globe. Increasing economies with rapidly rising internet diffusion offers an attractive option for the retailers to expand.

References

1. Bidgoli, H., 2002. Electronic Commerce: Principles and Practice. New York: Academic Press.pp. 45.
2. Chaudhary, A., 2010. Benefits of Ecommerce, [online] Available at: <http://ezinearticles. com/? expert= Abhinash_Chaudhary> [Accessed on 10 December 2011].
3. Information Technology E – Commerce & E – Business. By V.D.Dudheja, Commonwealth Publishers, New Delhi.
4. MK, Euro Info Correspondence Center Belgrade, Serbia. (n.d.). E-Commerce-Factor of Economic Growth. Retrieved from http://www.eicc.co.yu/newspro/viewnews.cgi?newsstart3end5
5. Indian E-Commerce. (2019, July 31). Retrieved October 08, 2019, from https://www.export.gov/article?id=India-e-Commerce

An Analytical Study of Total Income Tax Collection in India

Prof. Dr. R. D. Deshmukh
(Research Guide, Ex- Vice Principal &)
Pratibha Niketan College, Nanded (MS)

Mahesh Omprakash Bang
(Research Scholar)
Pratibha Niketan College, Nanded (MS)

Abstract:

The Constitution of India → Schedule VII → Union List → Entry 82 has given the power to the Central Government to levy a tax on any income other than agricultural income, which is defined in Section 10(1) of the Income Tax Act, 1961. The Income Tax Law consists of Income Tax Act 1961, Income Tax Rules 1962, Notifications and Circulars issued by Central Board of Direct Taxes (CBDT), Annual Finance Acts and judicial pronouncements by the Supreme Court and High Courts. The government imposes a tax on taxable income of all persons who are individuals, Hindu Undivided Families (HUF's), companies, firms, LLP, association of persons, body of individuals, local authority and any other artificial juridical person. Levy of tax on a person depends upon his residential status. The CBDT administers the Income Tax Department, which is a part of the Department of Revenue under the Ministry of Finance, Govt. of India. Income tax is a key source of funds that the government uses to fund its activities and serve the public. This is the Above Contents in the country its major source of revenue is its Tax from different fields in different kinds. Through this paper researcher wants to show the collection of Income Tax in this large economically developing country like India. This paper discusses on various issues of tax collection systems and challenges thereon to the collection authorities. The role of states in collection of taxes and in economic development of the country.

Key words*: Income Tax Act-1961, CBDT, Tax Collection, Challenges, Economic Development, Role of States.*

Introduction

The process of accelerated economic development in an underdeveloped country resembles, in many respects, the conditions obtaining in a period of war characterized by the total mobilization of resources. In the context of such a process of development, excess profits tend to arise to the corporate enterprises for various reasons. In the first place the pressure of expanding demand for specific goods such as basic commodities tends to impinge on their limited supplies, creating imbalances and giving rise to an increase in prices, as a result of which abnormal profits are reaped by businesses producing such commodities. In the case of foreign enterprises operating in a developing economy, there will be a tendency to transfer these profits abroad which will result in a strain on its balance of payments. In the case of domestic enterprises, these profits would not be ploughed back for reinvestment and expansion, but distributed as dividends to shareholders resulting in generating a pressure of demand on the limited supplies. If these abnormal profits are not taxed, there would be an increasing demand for higher wages on the part of labor to have a share in the increasing profits, and the fulfillment of their wage claims may become irresistible due to political reasons. This will add fuel to the fire of inflationary pressures.

Thus the taxation of abnormal profits, arising in the context of a process of accelerated development, provides not only very desirable resources for development financing, but also a necessary method for keeping inflationary forces in check.

Objectives

1. To Study the Income-Tax.
2. To Know the Income- Tax Collection.
3. To Study the Total Income -Tax Collection.

Limitation

This study is limited to a period of 5 years from 2013-14 to 2018-19.

Method of Study

The Present Study is working in Secondary data basis to available in various Govt. Reports and internet and newspapers articles to do collected data.

Total Tax Collection and Cost of Tax Collection

The paper analyses total tax collection in India with the help of secondary data. Total tax collection is significant aspect in every economy. It is the sum total of tax received from various tax payers in various categories. In India there are various categories of tax payers such as: Corporate, Partnership Firms, Sole Traders, Individuals, HUF, Government, NGOs and so on. The researcher has therefore analyzed the total tax collection during the period under study i.e. 2013-14 to 2018-19. The results are shown in the following table.

Table No. 1
Total Tax Collection in India

Sr. No.	Year	Amount (Rs.)	Increase/Decrease	%
1	2013-14	1133943.00	0.00	0.00
2	2014-15	1239007.00	105064.00	9.27
3	2015-16	1454180.00	215173.00	17.37
4	2016-17	1711228.00	257048.00	17.68
5	2017-18	1918210.00	206982.00	12.10
6	2018-19	2076706.00	158496.00	8.26
	Total	**9533274.00**	**520608.00**	**35.20**
	Average	**1588879.00**	**86768.00**	**5.87**

Source: Report of Central Board of Direct Taxes.

It can be noted from the above table that,

- In the year 2013-14 Total Tax Collection was Rs. 1133943.00 Crore. The same increased to Rs. 1239007.00 Crore in the year 2014-15 by Rs. 105064.00 recording a percentage 9.27% over previous year.
- It again increased to Rs. 1454180.00 Crore in the year 2015-16 by Rs. 215173.00 Crore recording a percentage hike 17.37% over previous year.
- It again increased to Rs. 1711228.00 Crore in the year 2016-17 by Rs. 257048.00 Crore recording a percentage hike 17.68% over previous year.
- It again increased to Rs. 1918210.00 Crore in the year 2017-18 by Rs. 206982.00 Crore recording a percentage hike 12.10% over previous year.
- It again continues the increasing trend and increased to Rs. 2076706.00 Crore in the year 2018-19 by Rs. 158496.00 Crore recording a percentage hike 8.26% over previous year.

Conclusions

It can be seen that, during the period under study highest Total Tax Collection was in the year 2018-19 i.e. Rs. 2076706.00 Crore. However the highest percentage increase was recorded in the year 2016-17 i.e. 17.68%. The average Total Tax Collection was Rs. 1588879.00 Crore, the average increase was recorded Rs. 86768 Crore whereas the average growth was recorded 5.87% during the period under study.

References:

1. Institute of Chartered Accountants of India (2011).Taxation. ISBN 978-81-8441-290-1.
2. Ramaiyya A., (1924), A National System of Taxation, published by P.S. Mahadeva Iyer, 1110, Naick New Street, Madura.
3. Bhatia H.L., (2008), Public Finance, Vikas Publishing House Pvt.Ltd..
4. Gopal M.H., (1963),Studies in Indian Public Finance, Road and Raghavan, Prince of Wales Road, Mysore.

Internet Banking Introduction – An Overview

S. J. Jadhav,
Asst. Prof.
S.P.K. Mahavidyalaya, Sawantwadi,
Dist- Sindhudurg.

Introduction

A number of authors and experts have defined e-banking. It provides online medium of conducting and providing various banking services, such as, online accessibility of bank account, online fund transfer facility, online bills paying facility etc. The benefits provided by e-banking medium have resulted into swift growth of banking sector worldwide. Originally it was used for online banking promotional activities of their products and services; but as the e-banking concept developed, banks have started enjoying its various other advantages, such as, reduced per transaction cost, enhanced customer service, raised long term returns by providing 'anytime anywhere' banking to the banking customers.

Advancement in technology provides fast innovative changes in people's schedule life. The most significant recent technical advancement that drastically misshapen the entire scenario of providing services is the use of internet facility in service delivery. Number of people that are adapted this technological advancement for online transaction such as, online shopping, is increasing tremendously. Gradually, more business organizations realised that it can be utilized to facilitate growth through its advantages of easy convenience to information and technology transfer.

Today, internet facility has become the main medium of financial, commercial and banking transactions and advancement in ICT have become the top concern for banks. The growth of modern financial software applications has changed the business relationship and service provision with very fast pace. The development in ICT more or less impacted entire business world. Today, e- banking has been extensively used in developed nations and is swiftly escalating in the developing nations as well. Now, e-banking has become a global concept.

Online banking, also known as internet banking, has become increasingly popular over the past decade. Advancement in IT in banking industry resulted in increasing the processing speed of bank transactions and the communication system between bank and its customers. Today e-banking is the most popular delivery system in banking industry. It is the need of hour to extend e-banking services to banking customers so that bank can maximize the benefits for banks as well as for its customers also. The importance of e-banking is growing day by day as it maximizes the advantage for banks and its clients. Even been a costly and risky affair, bank and financial institutions largely investing in latest information system. Other way round e-banking provides

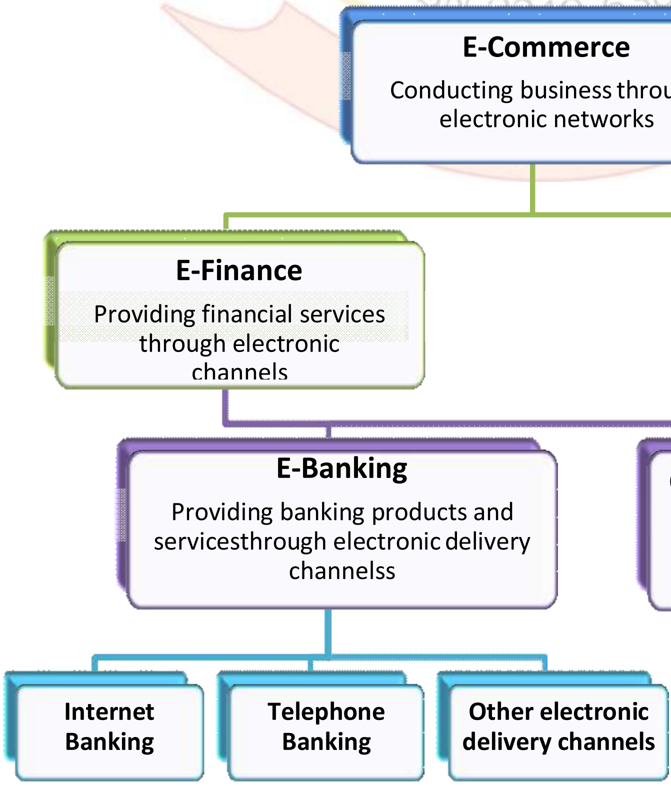

economies to the operations as it enables banks to reduce their branch network and number of banking staff. According to Kaleem & Ahmed, 2008, the primary advantage of e-banking is the reduction in inconvenience, transaction cost and time taken in performing an operation, whereas, major concerns are chances of government access and fraud and lack of information security. Banks started adopting more and more technological advancements and that resulted in enhancement of its efficiency.

Definition:

Electronic banking can be defined as the use of electronic delivery channels for banking products and services, and is a subset of electronic finance.

Objectives:

1. To study the concept of e-banking.
2. To study the features and risk of e-banking.
3. To study the advantages & disadvantages of e-banking.
4. To study the types of internet banking.

Methodology of the study: Secondary data have been collected to study e-banking & services.

Types of Internet banking:

Thulani et al (2009), Yibin (2003) and Diniz (1998) identify three functional kinds of e-banking that are currently employed in the market place and these are:

Informational Websites - Such services are known as first level of e-banking. Through such services bank provides marketing information regarding banking products and services on a standalone server. It has very low degree of risk as there is no connection between server and bank.

Communicative Websites – In this system there is very less scope of communication between banking system and e-banking users.

Organizations and banks while starting the computerization phase were not aware about the fact that it would result in fasting the speed of computer crimes. Now, computer becomes a vital part of our life either personal or professional and its use is irrefutable. The working style of banking institutions has completely changed with the use of computer and internet facility. The large number of banking transactions compelled the banks to take the help of computer in processing the transactions. Due to this, the use of computers and internet facility become ineluctable.

In the last thirty years, the financial industry has seen dramatic and revolutionary changes. Globalization, advancement in technology and integration have transformed banking sector in last two decades worldwide and compelled the regulators to deregulate financial system. Deregulation resulted into enhancement of banking customer base, mark-able presence of banks into new markets with modern technologies involved in individual as well as institutional customer interaction. ICT facilitates conventional financial institution to inflate their business to and through internet facility.

Economical benefits

E-banking served so many benefits not only to the bank itself, but also to the society as a whole. E-banking made finance economically possible:

Lower operational costs of banks

a. Automated process
b. Accelerated credit decisions
c. Lowered minimum loan size to be profitable.

Advantages of e-Banking:

Some of the advantages of e-Banking are as follows

1) 24×7 banking is possible.
2) The convenience of the customers, who can do most of their daily banking activities from the comfort of their homes
3) Provides competitive advantage to the banks
4) Banking is not limited to the branches of the bank, so banks need not invest too much capital in multiple locations

All the advantages of e-banking are closely related to each other; from convenience to efficiency, we list out advantages of net banking.

1) 24/7 account and service access
2) Speed and efficiency
3) Online bill payment
4) Low overhead can mean low fees
5) Low overhead can mean high interest rates on deposit accounts

24/7 Account and Service Access

Online banks are accessible 24/7, as long as you have an internet connection. Some online banks, such as Ally Bank, take this perk one step further, giving you 24/7 phone access to a real-life customer service agent. This can be extremely helpful if you don't have access to the internet, or if you feel you need the assistance of a human brain, rather than a computer algorithm.

Speed and Efficiency

If you need to transfer money, apply for a new loan, or perform nearly any banking transaction, you'll typically have to wait in line at a bricks-and-mortar banking location. With an online bank, there's never any waiting. As long as you can log in, you can access your accounts, request a new credit card, or perform nearly any banking transaction you desire without driving down to a bank or waiting in line.

Online Bill Payment

One of the great advantages of online banking is online bill pay. Rather than having to write checks or fill out forms to pay bills, once you set up your accounts at your online bank, all it takes is a simple click — or even less, as you can usually automate your bill payments. With online bill pay, it's easy to manage your accounts from one central source and to track payments into and out of your account.

Low Overhead Can Mean Low Fees

Online banks don't have to pay for things like electricity, janitorial services, landscaping, or rent, so they can pass those savings along to customers. Typically, this means that online banks can charge fewer fees than traditional banks.

Low Overhead Can Yield High Rates

In addition to offering low fees, online banks often have the best interest rates, whether you are looking for a certificate of deposit, a high yield checking account or deposit accounts with high interest, such as a money market account. Although rates fluctuate, if you look at a current list of best CD rates or best free online checking account rates, you'll usually find that the banks paying the best interest rates are online banks.

Disadvantages of E-Banking

Although e-banking system provides a numerous advantages to the customers but still prospecting e-banking users should identify its few disadvantages as well.

Impersonal: Absence of face to face interaction makes it very impersonal. Thus, customers who are more comfortable in dealing with people in physical bank setting that provide those personalised services rather than mechanical interaction; e-banking is not a good option for them.

Lack of trust: Still many customers do not trust online mode of service especially for money related transactions. Users who are not seasoned in e- banking feel very uncomfortable as they have doubt regarding the correctness of the transaction done by them online. As they require some kind of proof of transaction as receipt, to verify their transactions.

Difficult for first timers: For the beginners, it appears as a complex mode of service as customer find it complicated to navigate through bank's website. While opening an account online, bank's website requires a number of information and that seems time taking and inconvenient process to the first time users.

Security fraud: People generally hesitate to have an online bank account due to the security risk involved in it. Although, it is not a big issue for banks providing e-banking services, as they prioritize security. To avoid security risk, banks use the most advanced security system in protecting their websites.

Other disadvantages of E-Banking:

1. If the bank's server is down, customer can't use it.
2. To use internet banking, customer is compelled to have computer with internet access.
3. There is always the possibility of a cracker gaining access to customer's account.
4. Many banks don't show customer how to use online banking very well and those are usually the ones with the non- intuitive interface & cluttered design, which makes it pretty easy for customer to screw up something.
   1. Banks bears heavy costs to install high firewall.
   2. It leads to missing of personal services.
   3. E-banking promotes lack of socializing or social contacts.

Risks in E- Banking

As we cannot deny the advantages offered through e-banking, same way we cannot ignore the risks involved in e-banking. Bank should maintain adequate leverage between the advantages and risks of e-banking. Although, marketing and advertising campaign initiated by banks are encouraging a number of customers to adapt e-banking, but for managing such a huge customer base banks need to prepare their internal system on

prior basis. To have a deep understanding about the risks of e- banking system, it is categorized in various categories, so that bank can effectively design risk management strategies for e-banking.

As e-banking is very new phenomenon, for strategic risk, there is possibility that senior management people would not be known about its prospects & challenges. People, who are good in technological skills not necessarily good in banking skills, take the initiative toward e-banking adoption. Initiative taken by internet users originated in unclear pattern and in various stages. E-initiatives can be expensive and non recoverable. Even more to it, they are mostly viewed as the loss- leaders to increase market share even it may not encourage those clients that a bank expects and may have unknown impact on existing business lines.

To face this risk, bank should have a definite strategy at the top level and that should comprise the effects of e-banking at the relevant areas. This strategy should be properly communicated across the business and should have a proper and adequate business plan with a performance review system.

1. Business risks

These risks have great importance in any business. As a e-banking is a contemporary issue, people are unaware about the fact that whether e-banking users are having same features as conventional consumers or not. E-banking users not have same features as traditional banking customers. For example, Customers who are requested some services to be conducted immediately, lead to inappropriate existing score card model, therefore it resulted into either high rejection rate or incur inadequate risk covering charges.

2. Operations risk

Operation risks faced by banking institution may be categorised in 2 ways:

1. volume forecasts
2. management information systems and

3. Security Risks

Another major problem which is attracting attention in recent years is the security of information collected by banks. With the advent of e-banking the risk of leaking information has increased considerably. In the past the banks functioned in an environment which was secluded where there were no security issues but with interconnected banking operations the banks are exposed to security risks as they function in an open environment. They have to consciously monitor these risks constantly and manage them whenever necessary.

4. Reputational risks

The reputational risks of banks have increased a great deal with increased use of internet by them. Through the internet everybody has knowledge of all good or bad incidents that take place in a quick span of time. Rumours on the net can be exaggerated as forecasts. The communication with the help of the internet is undertaken at an alarming speed, this give perhaps no time for anyone to respond or for managers to control such rumours.

5. Credit risk

Generally, a financial institution's credit risk is not increased by the mere fact that a loan is originated through an e-banking channel. However, management should consider additional precautions when originating and approving loans electronically, including assuring management information systems effectively track the performance of portfolios originated through e-banking channels. The following aspects of on-line loan origination and approval tend to make risk management of the lending process more challenging. If not properly managed, these aspects can significantly increase credit risk.

6. Liquidity, interest rate, price or market risk

Funding and investment-related risks could increase with an institution's e- banking initiatives depending on the volatility and pricing of the acquired deposits. The Internet provides institutions with the ability to market their products and services globally. Internet-based advertising programs can effectively match yield-focused investors with potentially high-yielding deposits.

Challenges of Internet Banking

Indian internet banking sector is still prevailing in its primary level of growth.

Only some banks are providing certain basic services only. Only limited number of private sector banks like HDFC & ICICI Bank is fully computerised and they are providing all services through the use of internet. One of the major factors responsible other Indian banks upgrading technology and competing with other competitors is liberalisation of the economy.

Challenges of E- Banking are as follows:

1. Demand side pressure due to increasing access to low cost electronic services.
2. Emergence of open standards for banking functionality
3. Global players in the fray
4. Dual responsibility, to protect customer's privacy and protect against fraud.

Conclusion

E-Banking has transformed not only the banking relationships but transformed the whole banking industry. The e- banking, therefore taken as a mandate by the banks rather than just an additional feature in most of the developed nations, as it is the economical medium to cater the banking customers. Today banking is not restricted to the traditional physical branch system, where banking staff need to be there personally for enabling banking transactions. But still there is strong requirement of customer- awareness regarding e- banking facility prevails in India and it can served through proper scanning and analysis of the market.

Through e- banking, customers can process any banking transaction without even visiting bank branch at any time anywhere and this is known as "anywhere banking". Providing e- banking is no more considered as an additional feature of a banking institution, but now it is became an essential feature of a bank.

References:

1. https://www.moneyadviceservice.org.uk/en/articles/beginners-guide-to-online-banking
2. https://danskebank.fi/en-fi/Personal/online-services/Pages/ebanking.aspx
3. https://www.bekonomike.com/en/Udhezues-per-E-banking---Individet
4. https://www.encyclopedia.com/computing/news-wires-white-papers-and-books/e-banking
5. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/116340/12/12_chapter%203.p
6. https://www.1stsource.com/faq/what-are-the-features-of-online-banking
7. https://commercemates.com/features-of-e-banking/
8. https://www.merrchant.com/blog/e-banking-meaning-advantages-and-disadvantages/

New Trends Internet Banking

Dr.Moinoddin Gulam Mustafa Shaikh
Lal Bahadur Shashtri Mahavidyalaya,
Dharmabad, Dist.Nanded

Introduction:-

Nowadays, the majority of people adopt new modern technologies. In this converting situation, the banking sector isn't an exception. Online banking, also known as internet banking or web banking, is an electronic payment system that enables customers of a bank or other financial institution to conduct a range of financial transactions through the financial institution's website. The online banking system will typically connect to or be part of the core banking system operated by a bank and is in contrast to branch banking which was the traditional way customers accessed banking services.

Some banks operate as a "direct bank" (or "virtual bank"), where they rely completely on internet banking.

Internet banking software provides personal and corporate banking services offering features such as viewing account balances, obtaining statements, checking recent transactions, transferring money between accounts and making payments. Latest Improvements in telecommunications have enabled the launch of new get admission to methods for banking offerings numerous e-channels like, ATMs, Credit Score/debit playing cards, internet banking, cell (Mobile) banking, tele banking, EFT (Electronic Funds Transfer) etc. Mobile Banking; whereby a patron interacts with a bank via cellular smart phone. Mobile banking refers to provision of banking and financial services with the assist of cellular telecommunication gadgets. The scope of provided services might also consist of centers to conducts bank transactions have visible a few boom. Nonetheless mobile banking has an extended manner to head as, majority of customers pick banking in conventional approaches. Most of the client's problem is that they may be not nicely knowledgeable and no longer aware about the technological innovations.

What is Internet Banking?

The facility of e-banking provided by the banks to their customers uses the internet as a medium. The services under this facility include funds transfer, payment of bills, opening bank accounts online, and much more.

There are mainly two methods to deliver e-banking to the customers:

1. Banks with physical presence offering electronic transaction
2. Virtual banks offering transaction services

Most of the banks have a physical presence and offer banking facility online. But, there are some banks that don't have any physical presence anywhere. They are virtual banks.

Scope Of The Study:-

The present study focused on Internet Banking and Services. It will be new trends like customers and banking system changing facilities, e-system updating version in modern technology.

Objectives of the Study:-

1. To Know the Internet Banking.
2. To Study the New trends Internet Banking.
3. To Study the E-banking System.

Research of the Study:-

The Present Research Articles has given to the Secondary data basis and taken to various sources in Secondary from News paper, Research Articles, Internet.

New Trends in Banking and Financial Services in India Following are Ways:-

1. Digitization:

The rapid growth of digital technology, it became imperative for banking and financial services in India to keep up with the changes and innovate digital solutions for the tech-savvy customers. Besides the financial institutions, insurance, healthcare, retail, trade, and commerce are some of the major industries that are experiencing the enormous digital shift. To stay competitive, it is necessary for the banking and financial industry to take the leap on the digital bandwagon. In India, it all began not earlier than the 1980s when the banking sector introduced the use of information technology to perform basic functions likes customer service, book-keeping, and auditing. Soon, Core Banking Solutions were adopted to enhance customer experience. However, the transformation began in the 1990s during the time of liberalization, when the Indian economy exposed itself to the global market. The banking sector opened itself for private and international banks which

are the prime reason for technological changes in the banking sector. Today, banks and financial institutions have benefitted in many ways by adopting newer technologies. The shift from conventional to convenience banking is incredible.

Modern trends in banking system make it easier, simpler, paperless, signature less and branchless with various features like IMPS (Immediate Payment Service), RTGS (Real Time Gross Settlement), NEFT (National Electronic Funds Transfer), Online Banking, and Telebanking. Digitization has created the comfort of "anywhere and anytime banking." It has resulted in the reduced cost of various banking procedures, improved revenue generation, and reduced human error. Along with increased customer satisfaction, it has enabled the customers creating personalized solutions for their investment plans and improves the overall banking experience.

2**. Mobile Banking:-**

Mobile banking is one of the most dominant current trends in banking systems. As per the definition, it is the use of a smart phone to perform various banking procedures like checking account balance, fund transfer, and bill payments, without the need of visiting the branch. This trend has taken over the traditional banking systems. In the coming years, mobile banking is expected to become even more efficient and effortless to keep up with the customer demands. Mobile banking future trends hint at the acquisition of IoT and Voice-Enabled Payment Services to become the reality of tomorrow. These voice-enabled services can be found in smart televisions, smart cars, smart homes, and smart everything. Top industry leaders are collaborating to adopt IoT-connected networks to create mobile banking technologies that require users' voice to operate.

3. **UPI (Unified Payments Interface):-**

UPI or Unified Payments Interface has changed the way payments are made. It is a real-time payment system that enables instant inter-bank transactions with the use of a mobile platform. In India, this payment system is considered the future of retail banking. It is one of the fastest and most secure payment gateways that is developed by National Payments Corporation of India and regulated by the Reserve Bank of India. The year 2016 saw the launch of this revolutionary transactions system. This system makes funds transfer available 24 hours, 365 days unlike other internet banking systems. There are approximately 39 apps and more than 50 banks supporting the transaction system. In the post-demonetization India, this system played a significant role. In the future, with the help of UPI, banking is expected to become more "open."

4. Block Chain:-

Block chain is the new kid on the block and the latest buzzword. The technology that works on the principles of computer science, data structures and cryptography and is the core component of crypto currency is said to be the future of banking and financial services globally. Block chain uses technology to create blocks to process, verify and record transactions, without the ability to modify it.

NITI Aayog is creating India Chain, India's largest block chain network, which is expected to revolutionize several industries, reduce the chances of fraud, enhance transparency, speed up the transaction process, lower human intervention and create an unhackable database. Several aspects of banking and financial services like payments, clearance and settlement systems, stock exchanges and share markets, trade finance, and lending are predicted to be impacted. With its strenuous design, block chain technology is a force to be reckoned with.

5. **Artificial Intelligence Robots:-**

Several private and nationalized banks in India have started to adopt chat bots or Artificial intelligence robots for assistance in customer support services. For now, the use of this technology is at a nascent stage and evolution of these chat bots is not too far away. Usage of chat bots is among the many emerging trends in the Indian banking sector that is expected to grow.

More chat bots with the higher level of intelligence are forecasted to be adopted by the banks and financial institutions for improved customer interaction personalized solutions. The technology will alleviate the chances of human error and create accurate solutions for the customers. Also, it can recognize fraudulent behavior, collate surveys and feedback and assist in financial decisions.

6**. The rise of Fintech Companies:-**

Previously, banks considered Fintech companies a disrupting force. However, with the changing trends in the financial services sector in India, fintech companies have become an important part of the sector. The industry has emerged as a significant part of the ecosystem. With the use of financial technology, these companies aim to surpass the traditional methods of finance. In the past few decades, massive investment has been made in these companies and it has emerged into a multi-billion-dollar industry globally.

Fintech companies and fintech apps have changed the way financial solutions are provided to the customers. Besides easy access to financial services, fintech companies have led to a massive improvement in services, customer experience, and reduced the price paid. In India, the dynamic transformation has been

brought upon by several important elements like fintech startups, established financial institutions, initiatives like "Start-Up India" by Government of India, incubators, investors, and accelerators.

7. Digital-Only Banks:-

It is a recent trend in the Indian financial system and cannot be ignored. With the entire banking and financial services industry jumping to digital channels, digital-only bank has emerged to create paperless and branchless banking systems. This is a new breed of banking institutions that are overtaking the traditional models rapidly. These banks provide banking facilities only through various IT platforms that can be accessed on mobile, computers, and tablets. It provides most of the basic services in the most simplified manner and gives access to real-time data. The growing popularity of these banks is said to be a real threat to traditional banks.

8. Cloud Banking:-

Cloud technology has taken the world by storm. It seems the technology will soon find its way in the banking and financial services sector in India. Cloud computing will improve and organize banking and financial activities. Use of cloud-based technology means improved flexibility and scalability, increased efficiency, easier integration of newer technologies and applications, faster services and solutions, and improved data security. In addition, the banks will not have to invest in expensive hardware and software as updating the information is easier on cloud-based models.

9. **Biometrics:-**

Essentially for security reasons, a Biometric Authentication system is changing the national identity policies and the impact is expected to be widespread. Banking and financial services are just one of the many other industries that will be experiencing the impact. With a combination of encryption technology and OTPs, biometric authentication is forecasted to create a highly-secure database protecting it from leaks and hackers attempts. Financial services in India are exploring the potential of this powerful technology to ensure sophisticated security to customers' account and capital.

10. Wearable's:-

With smart watch technology, the banking and financial services technology is aiming to create wearable's for retail banking customers and provide more control and easy access to the data. Wearables have changed the way we perform daily activities. Therefore, this technology is anticipated to be the future retail banking trend by providing major banking services with just a click on a user-friendly interface on their wearable device.

Conclusion:-

This research article has the working of Internet Banking India, there is a need for providing better and new Technology adapting to banking services in public. This shows that the introduction of Internet new trends Banking Technology has made a significant impact on the on the working of the banks. The growths fast services given to customer intermediate of mobile e-wallet application are increased in the bank are given effective services on internet Banking bank. And as well as to customer

References:-

1. Sparks, Evan (26 June 2017). "Nine Young Bankers Who Changed America: Thomas Sudman". ABA Banking Journal. Retrieved 12 March 2019.
2. Dr.K.L.Jaybhaye and Dr.Balaji.S.Turaikar-New Trends in Mobile banking Services – Current Global Review International peer reviewed refereed research journal Registered and Recognized higher education for all subjects & all languages Special Issue 21 Vol. II on Recent Economics policies and its impact on Indian economy.
3. Dr.Balaji. G. Kamble, Vision Research Review, Issue: XII, Vol.1, ISSN 22520-169x, Dec.2016 to May 2016.
4. P.T.Joseph, text Books On E-Commerce In India.
5. Indian E-Commerce (2019, July 31) Retrieved October 8, 2019, from https.// www.export.go/article ? id= india-e-commerce.
6. Jaganath panda and R.K. Dash,(1985)"development Banking in India", Discovery publishing New Delhi,P.74.
7. www.wikipeidia.com.

E-Banking – Impact and Issues

(A Study with Reference to Nanded District)

Dr. K. L. Jaybhaye
Associate Professor & Head,
Vasantrao Naik College, Vasarni Nanded.

Introduction

The banking scenario witnessed a sea change from 1991 after India entered into GATT and a policy of Liberalization, Privatization and Globalization adopted. Advent of computers and information technology revolution also changed the working and spread of banks. Global networks are created. Core banking is developed and the needs of human resources have also changed a lot. More expectations and more responsibilities from the human resources have developed. Customer service in the banks is also dependent upon quality of human resources. The profitability and stability of banks ultimately depends upon quality of human resources.

Since banking is a service industry, providing good customer service would be crucial for the growth of private sector banks. Given the small size and geographical coverage of these banks, they are better placed than bigger banks in this regard. Community orientation also helps in providing good customer service and developing loyalty among customers. The private sector banks also take conscious measures to improve customer service because they operate in States/regions which are very well banked and competition among banks is stiff. Some of the private sector banks have concentrated on their core business so that customer service rendered by them does not deteriorate. With the result, these banks have not chosen to diversify into financial services such as mutual funds. Manageable client base ensures that staff of the bank at all levels including the top management keeps close contact with them.

Since the private sector banks have already been operating in well-banked States, the competitive forces unleashed by the introduction of the financial sector reforms are welcomed by them. Many of them feel that greater competition leads to improved customer service. Ambitious plans of computerisation have also been drawn up by several private sector banks to modernise their operations which will ultimately result in better customer service. For example, the South Indian Bank has commissioned NIBM to conduct customer service survey.

Considering these various points the researcher has opted to study the Impact and Issues of E-Banking with special reference to Nanded district.

Objectives

The objective of this paper is to study the impact and issues of E-Banking with special reference to Nanded district. The impact is to be studied with reference to various issues such as: quality of services, variety of services and speed of services. The issues are to be studied with reference to various problems faced by the customers and banking staff in Nanded district.

Limitations

The study is geographically limited to Nanded district of Maharashtra state. The study is also limited to analysis of impact and issues related with E-Banking only.

Hypothesis

The hypothesis of this paper are as follows:

1. There is a positive impact of E-banking on the quality, variety and speed of banking services. There is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Impact of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.
2. There are a number of issues with reference to E-banking from the point of view of bank customers as well as bank staff. There is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Problems of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

Methodology

The researcher has used a survey based research methodology for this paper. A small questionnaire was prepared for collection of data. The same was distributed among the customers and staff of the banks in Nanded district. The responses were tabulated, interpretations were made and conclusions drawn.

The researcher has selected 50% of sample of talukas i.e. 8 talukas out of 16 of Nanded district. These are – Nanded, Ardhapur, Degloor, Mukhed, Biloli, Dharmabad, Mahur and Hadgaon. Further the researcher has selected 20 customers and 10 staff members of the banks from each talukas selected as sample. Thus the total sample of customers comes to 160 and total sample of staff of the banks comes to 80.

Impact of E-Banking

E-banking is an advent of the new era of computerization. India entered into GATT – General Agreement of Trade and Tariff in 1990 and the New Economic Policy was adopted. As a result of this, there was a sea change in Indian banking since 1992. The banking gradually adopted various changes such as: income recognition, asset classification, and provisioning particularly with reference to advances sector. In case of deposits KYC norms were also introduced. Gradually the computerization came into existence and the e-banking system was introduced.

E-banking is an outcome of network banking. Now a days the database of all banks Nationalized, Commercial and Cooperative is interlinked and can be accessed directly not only by banks but even by customers. Deposits can be made, payments can be done and remittances also can be effected easily. This has brought a new era in Indian banking. This is with reference to following three points mainly:

1. Quality of Banking Services
2. Variety of Banking Services
3. Speed of Banking Services

Quality of Banking Services

As a result of e-banking, quality of banking services has been improved. Particularly opening of accounts, issue of periodic statements, service charges similarity, giving loans, assessment of various proposals has been improved.

Variety of Banking Services

The traditional banking has now changed. The banks are entered into various businesses like stock market, insurance and asset management. Some banks are even buying and selling gold also. Thus, there are various dimensions to the banking services and this has improved the variety of banking services.

Speed of Banking Services

Internet is the fastest means of communication now a days. In previous conventional banking if money was to be transferred, or upcountry cheques were to be realized it took number of days depending upon the distance of the place. But, now any banks, any account can be accessed easily at the tip of one's fingure. Within minutes funds can be transferred from one account to another account, from one place to another.

These are in brief, the major impacts of e-banking in India. The researcher has made a survey regarding this in Nanded district and the results are tabulated here.

Impact of E-Banking Services

The researcher has therefore enquired into the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed of the banking services to the customers and the staff of the banks in Nanded district. The results are shown in the following table.

Table No. 1
Impact of E-Banking Services

Sr. No.	Particulars	Customers	%	Bank Staff	%	Total
1	Very High	21	13.13	13	16.25	34
2	High	29	18.13	22	27.50	51
3	Moderate	79	49.38	29	36.25	108
4	Average	18	11.25	11	13.75	29
5	Low	13	8.13	5	6.25	18
	Total	160	100.00	80	100.00	240

Source: Primary Data.

It can be observed from the above table that,

Out of the total sample of 160 customers of the banks in Nanded district 21 (13.13%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Very High', whereas, 29 (18.13%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'High', and that of 79 (49.38%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Moderate', that of 18 (11.25%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Average', and 13 (8.13%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Low'.

Out of the total sample of 80 staff of the banks in Nanded district 13 (16.25%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Very High', whereas, 22 (27.50%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'High', and that

of 29 (36.25%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is ‘Moderate’, that of 11 (13.75%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is ‘Average’, and 5 (6.25%) have opined that the impact of e-banking services with reference to quality, variety and speed is ‘Low’.

Application of Chi-Square Test

On the basis of above responses of customers and staff of the banks in Nanded Duistrict, the researcher has applied Chi-Square Test to check whether there is any significant difference between the opinions of customers and staff of the banks in Nanded District. The Chi-Square calculations are shown in the following table.

Table No. 2 Calculation of Chi-Square

Sr. No.	**O**	**E**	**O - E**	**(O - E)^2**	**χ^2 Value**
1	21	22.67	-1.67	2.78	0.12
2	29	34.00	-5.00	25.00	0.74
3	79	72.00	7.00	49.00	0.68
4	18	19.33	-1.33	1.78	0.09
5	13	12.00	1.00	1.00	0.08
6	13	11.33	1.67	2.78	0.25
7	22	17.00	5.00	25.00	1.47
8	29	36.00	-7.00	49.00	1.36
9	11	9.67	1.33	1.78	0.18
10	5	6.00	-1.00	1.00	0.17
					5.14

Table Value : **5.14**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05%
Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Impact of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Impact of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **5.14** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is less than the table value **(5.14<9.488)**. Therefore the Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected.

Problems of E-Banking Services

The researcher has therefore enquired into the problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed of the banking services to the customers and the staff of the banks in Nanded district. The results are shown in the following table.

Table No. 3 Impact of E-Banking Services

Sr. No.	Particulars	Customers	%	Bank Staff	%	Total
1	Very High	17	10.63	7	8.75	24
2	High	24	15.00	14	17.50	38
3	Moderate	68	42.50	23	28.75	91
4	Average	37	23.13	29	36.25	66
5	Low	14	8.75	7	8.75	21
	Total	160	100.00	80	100.00	240

Source: Primary Data.

It can be observed from the above table that,

Out of the total sample of 160 customers of the banks in Nanded district 17 (10.63%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Very High', whereas, 24 (15%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'High', and that of 68 (42.50%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Moderate', that of 37 (23.13%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Average', and 14 (8.75%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Low'.

Out of the total sample of 80 staff of the banks in Nanded district 7 (8.75%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Very High', whereas, 14 (17.50%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'High', and that of 23 (28.75%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Moderate', that of 29 (36.25%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Average', and 7 (8.75%) have opined that the Problems of e-banking services with reference to quality, variety and speed is 'Low'.

Application of Chi-Square Test

On the basis of above responses of customers and staff of the banks in Nanded Duistrict, the researcher has applied Chi-Square Test to check whether there is any significant difference between the opinions of customers and staff of the banks in Nanded District regarding the problems of e-banking. The Chi-Square calculations are shown in the following table.

Table No. 4
Calculation of Chi-Square

Sr. No.	**O**	**E**	**O – E**	**(O - E)^2**	**□^{2} Value**
1	17	16.00	1.00	1.00	0.06
2	24	25.33	-1.33	1.78	0.07
3	68	60.67	7.33	53.78	0.89
4	37	44.00	-7.00	49.00	1.11
5	14	14.00	0.00	0.00	0.00
6	7	8.00	-1.00	1.00	0.13
7	14	12.67	1.33	1.78	0.14
8	23	30.33	-7.33	53.78	1.77
9	29	22.00	7.00	49.00	2.23
10	7	7.00	0.00	0.00	0.00
					6.40

Table Value : **6.40**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05%
Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Problems of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Problems of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **6.40** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is less than the table value **(6.40<9.488)**. Therefore the Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected.

It is concluded that, there is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Problems of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

Conclusions

The conclusions of the study are as follows:

1. It is concluded that, the highest among the customers i.e. 49.38% have opined that the impact of e-banking services in Nanded district is ‘Moderate’ whereas, the highest among staff of the banks i.e. 36.25% have opined that the impact of e-banking services in Nanded district is ‘Moderate’.
2. It is concluded that, there is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Impact of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.
3. It is concluded that, the highest among the customers i.e. 42.50% have opined that the problems of e-banking services in Nanded district is ‘Moderate’ whereas, the highest among staff of the banks i.e. 36.25% have opined that the problems of e-banking services in Nanded district is ‘Average’.
4. It is concluded that, there is no significant difference between the opinions of Customers and Staff of the Banks in Nanded district regarding Problems of E-Banking Services with reference to Quality, Variety and Speed of the Services.

References:

1. **Dr. Debjyoti Das Gupta (2014),** Profitability of Old & New Private Sector Banks in India During 2001-02 to 2010-11 – A Comparative Empirical Analysis, Journal of Commerce and Management Thought, Vol. 6, No. 2.
2. **Khirendra Haloli (1998),** Nature of Banking Habit in Rural Area, Finance in India, Vol. XII, No. 3.
3. **Tondon Chand & Noman Sonqri (2015),** Critical Success Factors of Banking Industry in India, International Journal of Business Management, Economics & Information Technology, Vo. 7, No. 1.
4. **Wankhede B.S. (2013),** Impact of Globalization on Co-Operative Sector – WSt. Banking Sector in Marathwada, Unpublished Thesis S.R.T.M.U. Nanded.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

A Study On Leading Practices Of Urban Co-Operative Banks In Pune

Research Student
Mr. Matole Anantrao Agatrao (M.Com)
At. Post. Chincholi,
Ta. Tuljapur Dist. Osmanabad.

Abstract :

Banking business has done wonders for the world economy. The simple looking of accepting money deposits from saver and then lending the same money to borrowers, banking activity encourages the flow of money to productive use and investments. This in turn allows the economy to grow. In the absence of banking business, saving would sit idle in our homes; the entrepreneurs would not be able to purchase cars or houses. The government of India started the cooperative movement of India in 1904. Then the government therefore decide to develop the cooperatives as the institutional agency to tackle the problem of usury indebtedness. This has become a curse for population. In such a situation cooperative banks operates as a balancing centre. At present there are there are several cooperative banks which are performing multipurpose functions of financial, administrative, supervisory and development in nature of expansion and development of cooperative credit system. The customer has taken more than one type of loan from the banks. Moreover they suggested that the bank should adopt the latest technology of the banking like, ATMs, internet / online banking credit cards etc. So as to bring the bank at par with the private sector banks.

Key words : *Cooperative movement in India, Bank's performance, lending practices, loan, ATM, online banking, credit cards, private sector banks.*

Introduction :

Co-operative banks are small sized units organized in the cooperative sector which operates both in urban and non urban regions. These banks are traditionally centered on communities, localities and work place groups. The term urban cooperative bank is not formally defined; refer to primary cooperative banks located in urban and semi – urban areas.

These banks until 1996, could only lend for non agricultural purposes. As at end- March 2011, there were 1645 UCBs operating in the country, of which majority were non- scheduled UCBs. Moreover, while majority of the UCBs were operating within a single state, there were 42 UCBs having operations in more than one state.

These banks provide most services such as savings and current accounts, safe deposit lockers, loan or mortgages to private and business customers. For middle class users, for who a bank is where they can save their money. Facilities like internet banking or phone banking is not very important. However, unlike private banks, the documentations process is lengthy if not stringent and getting a loan approved quickly is rather difficult. The criteria for getting a loan from a UCB are less stringent than for a loan from a commercial bank.

1. **Objectives Of The Study :**
   1. To know the lending practices of urban cooperative banks in Pune city.
   2. To measure and compare the efficiency of urban cooperative banks in Pune.
   3. To study the impact of size of the efficiency of the urban cooperative banks in Pune.
   4. To know the different type of loans preferred by different sets of customers.
   5. To know the satisfaction level of the customers from bank's lending policies.

2. **Review Of Literature :**

   Various studies conducted and numerous suggestions were sought to bring effectiveness in the working and operations of financial institutions. Narsimham Committee (1991) emphasized on capital adequacy and liquidity, Padambhushan Committee (1995) suggested CAMEL rating (in the form ratios) to evaluate financial and operational efficiency, Tarapore Committee (1997) talked about Non- Performing assets and assets quality, Kannan Committee (1998 and revised in 2001) recommended capital adequacy norms and risk management measures. Kapoor Committee (1998) recommended for credit delivery guarantee and Verma Committee (1999) recommended seven parameters (ratios) to judge financial performance and several other committees constituted by the RBI to bring reforms in the banking sector by emphasizing on the improvement in the financial health of the banks. Experts suggested various tools and techniques for effective analysis of the bank's performance.

3. **Research Methodology :** Descriptive research is used in this study in order to identify the lending practices of the bank and determining customer's level of satisfaction. The method used was questionnaire and interview of the experienced loan offers.

   Primary Data
   a. Observation Method
   b. Interview Method
   c. Structured Questionnaire

Secondary Data

1. Annual Reports
2. Manual of instructions on loans and advances
3. Books
4. Articles
5. Internet

Sampling Unit : The study population includes the customers of bank and sampling unit for study was individual customer.

Sample Size : 200 Respondents

4. Data Analysis And Interpretation

Table No. 01 Preferences of the customers for the loan

Kind of Loan	No. of Respondent	Percentage (%)
House Loan	32	32%
Personal Loan	30	30%
Consumer Loan	12	12%
Educational loan	16	16%
Vehicle loan	06	06%
Other	04	04%

Finding of the study :

The finding of the study are as follows-

1. Majority of the respondents were having housing loan from these banks.
2. Most of the people prefer to take loan from the cooperative banks in Pune.
3. There is simple procedure followed by the bank for loan.
4. Quality of the services provided by the banks is satisfactory.
5. Customers are satisfied with the mode of repayment of installment.
6. Average time for processing the loan is 7 days approximately.

Suggestion :

1. The banks should adopt the modern methods of banking like internet banking, credit cards and ATM.
2. The banks should plan to introduce new scheme for attracting new customers and satisfy the present ones.
3. The bank should plan for expansion of branches.
4. The banks should improve the customer's services of the bank to a better extent.

Limitations :

1. The study is based on the data of past three years only.
2. The data is mainly based on the different banks.
3. The time period of the research was limited.

References :-

1. Andrew Campbell (2007) "Bank Insolvency and the problem of non-performing loans" Journal of banking regulation, 25-45.
2. Bhaskran R and Praful Josh P (2000) "Non performing assets in Rural Cooperative banks financial system. A major challenges to rural development.
3. Chander Ramesh and Chandel Jai Kishan (2010) Financial Valibility of an apex cooperative credit institution- A case study of the HARCO bank"
4. Fulbag Singh and Balwinder Singh (2006) Funds Management in the central Cooperative bank of Punjab-an analysis Sangla (2008) Financial performance of banks in India. The ICFAI journal of management.
5. KC Lekshamy and Lekshamy Shelhar (2007) Banking theory and practice, Nineteenth edition, reprent 2007.

Benefits and Impact of E-Commerce on Marketing

Dattu Shankar Lahane
Research Student
Dept. of Commerce Dr. B.A.M.U. Aurangabad

Abstract:

Internet plays an important role in our daily life. We use internet daily almost for every single work. Before e-commerce buying and selling were done without internet physically in the markets but after the arrival of e-commerce in India our life has become more convenient because of its number of advantages. Online shopping is a part of ecommerce which is done mostly by the users due to e-commerce websites in India which allows us to buy and sell the products according to our choice at affordable price. E-commerce website has a lot of impacts on different markets. In this paper we will discuss about the benefits and impact e-commerce on marketing.

***Keywords**:Electronic Commerce, Information Technology, Customer Satisfaction, Marketing,*

Introduction:

Marketing is one of the business functions most dramatically affected by emerging information technologies. Companies can use the web to provide ongoing information, service and support, creating positive interaction with customers that can serve as the foundation for long term relationships and encourage repeat purchases. Even cyber shopping allows customers to sit in the comfort of their homes and purchase their goods. One can shop any kind of product or service in the mid of the night and from any part of the world.

During the agrarian economy, probably the term marketing was not used for trade in agricultural goods or sale of other items. But people engaged in the process of exchanging goods and services used the barter system, in this system, buyers and sellers knew each other and there was mutual dependence on each other for survival during this period. The essence of barter system can be summarized as follows:

1. Buyers and sellers knew each other.
2. They operated on mutual co-existence principles
3. There was no dominance relationship.
4. There was a high level of loyalty among the sellers and buyers.

During the industrial age the marketing term was coined to signify the need for identification and satisfaction process. In this system manufacturers/sellers did not have a face to face interaction with consumers, which led to problems for producers in understanding customer needs. To avoid this problem marketers are using different tools like advertising, direct marketing and E-commerce to exploit the gullible customers.

Electronic Commerce

According to Ravi Kalakota and Andrew B Whinston, "E-Commerce is the process of buying and selling or exchanging of products, services and information via computer networks including the internet. Electronic commerce can take many forms depending on the degree of digitalization of the delivery product/ service sold, the process, and the delivery agent or intermediary. A product can be physical or digital, an agent can be physical or digital, and the process can be physical or digital. These create eight cubes, each of which has three dimensions. In traditional commerce, all dimensions of the product, an agent and the process are physical and in E-Commerce all dimensions are digital that is pure E-Commerce, where customers are receiving goods or services in digital format.

What is E-commerce?

Electronic commerce, or e-commerce, is the buying and selling of goods and services on the Internet. Other than buying and selling, many people use Internet as a source of information to compare prices or look at the latest products on offer before making a purchase online or at a traditional store. E- Business is sometimes used as another term for the same process. More often, though, it is used to define a broader process of how the Internet is changing the way companies do business, of the way they relate to their customers and suppliers, and of the way they think about such functions as marketing and logistics. For the purpose of this study e-commerce is taken to mean doing business electronically

Why E-commerce?

With the increasing diffusion of ICTs, more specifically the Internet, the global business community is rapidly moving towards Business-to Business (B2B) E-Commerce. The buyers gain a clear advantage when the Internet gives them access to the global market, by which they can compare prices across regions, find out whether prices vary by order fragmentation and get awareness about substitute products. Due to transparency of the market, customer can compare the services of various e-commerce sites easily. For instant, in case of e-commerce the competitors are one click away from customer. If clients are not happy with the products, prices or services offered by a particular ecommerce site, they are able to change much more easily than in the physical. From the Sellers' point of view, they don't need to have physical existence of shop.

Important of the study:

E-commerce is a new trend in commerce. It directly or indirectly is affected to commercial activates. It involves selling process, fund transferring, data interchange, distribution channel. Marketing adverting etc, there is needed to study on that area of commerce. Therefore, this research paper is helpful ti understanding the e-commerce impact on marketing process.

Objective of Research Paper

1. To understand the benefits of E-Commerce on marketing.
2. To find out impact of E-Commerce on marketing.
3. To suggest the traditional business entities censuring E-commerce.

Benefits of E-Commerce on marketing

The main benefit from the customers' point of view is significant increase and saves of time and eases access from anywhere in the globe. Customer can place a purchase order at any time. These are:

1. It enables customers to shop or do other transactions round the clock a day, all year around, through any part of the world.
2. It provides customers with more choices; they can select from many vendors and from more products.
3. It allows quick delivery, especially in case of digitalized products like music and books.
4. It makes it possible to participate in virtual auctions.
5. It allows customers to interact with other customers in electronic communities and exchange ideas as well as compare experiences.
6. It allows customers to receive detailed and relevant information within seconds.
7. It facilitates competition, which results in substantial discounts.
8. E-Commerce expands he marketplace to national and international markets. With minimal capital outlay, a company can easily and quickly locate more customers, the best suppliers and the most suitable business partners worldwide.
9. It allows reduced inventories and overhead by facilitating 'pull' type supply chain management.
10. It reduces the time between the outlay of capital and the receipt of products and services.
11. It decreases the cost of creating, processing, distributing, storing and retrieving paper based information. Apart from this benefit it attracts improved image and customer services.

The main benefits of e-commerce from sellers' point of view is increasing revenue and reducing operation and maintenance costs through internet. These include as follows:

1. Increases revenue.
2. Reduces operation and maintenance costs.
3. Reduces purchase and procurement costs.
4. Raises customer loyalty and retention.
5. Reduces transportation costs.
6. Develops customer and supplier relationships.
7. Improves speed of the process of selling.
8. Improves internal and external communication. and
9. Develops the company image and brand.

Impact of E-Commerce on marketing

The impacts of e-commerce on marketing process are expanse as follows:

1. Product promotion: Electronic commerce enhances promotions of products and services through direct, information-rich and interacting contact with customers.
2. Direct saving: The cost of delivering information to customers over the internet results in substantial savings to senders.
3. Customer Service: Customer service can be greatly enhanced by enabling customers to find detailed information online.
4. Brand Image: Newcomers can establish brand or corporate images very quickly through net and affordable cost.
5. Advertising: Traditional advertising used mass or direct – one way – communication to persuade customers to buy their products and services. In the electronic period, it is interacting communication – two way- aims at customers to browse, explore, compare, question and even customer design the product configuration.
6. Customization: The ultimate luxury can get is in terms of custom designed products and services. The net offers a tremendous opportunity to understand customers needs one at a time and offer customized products and services.

7. Order making process: Taking orders from customers can drastically be improved if it is done electronically, this saves time and reduces expenses, so sales people have more time to sell their products or services.
8. Intermediaries: In traditional marketing middlemen are supposed to provide pace and time utilities to the ultimate customer, but advancement of information technology is turning intermediation in to disintermediation.
9. Customer Value: Traditional marketing tries to maximize the value per transactions; here customer attraction is big target. But in electronic marketing, the marketers are trying to form relationship with customers and they are looking for long term value maximization

Conclusion

Day by day, technology is getting sophisticated and costs are crumbling, making the internet easy and cheap to access. Eventually, even for buying a product from a shop situated near to home, the customer may use the internet to place order, and may get the product delivered immediately. The integration of electronic commerce and marketing will bring a renaissance in marketing function.

References:

1. Dr. C. R. Khothari-CRM-Methods and technology New Age International publication,2006.
2. Saravandkumar S.(2016) Impact e-commerce marketing. (www.linkdin.com)
3. Abdul Gaffar Khan (2016) Global Journal of Management and Business Research: B Economics and Commerce Volume 16 Issue 1 Version 1.0 Year 2016 Type: Double Blind Peer Reviewed International Research Journal Publisher: Global Journals Inc. (USA) Online ISSN: 2249-4588 & Print ISSN: 0975-5853.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

Concepts Of E- Market & Marketing

Archana B. Khandagale
Research Students, Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
Dr. Kotgire Manisha
Head and Asst. Professor Dept. of Commerce,
Kohinoor Arts, Science & Commerce College, Khultabad

Abstract:

E-Marketing is the mix of modern communication technology and traditional principles that marketers usually apply when we talk about modern communication technology, this is electronic media, more known as the internet (in the realm of e-marketing the terms of online marketing and internet marketing are usually interchangeable).

E-Marketing is important for your business because when it is executed properly, the ROI or return on investment can be greater than more traditional marketing strategies.

E-marketing focuses on marketing yours company online. You may use direct or indirect features on the internet to connect your company to new customers, retain present customers, and build a brand identity. E- Marketing, through online tools and resources, can be used by your company via direct emails, blogs, SMS or text messaging, web pages, videos, banners, picture, advertisements (like pay per click, display or social media advertising) search engine optimization, social media, affiliate marketing, and many more.

The purpose of this conceptual paper is to discuss four main different tools which are: mobile marketing, E-mail marketing, web marketing and marketing through social networking sites, which use to distribute e-marketing promotion and understanding their different influence on consumers` perception. This study also highlighted the E-marketing, marketing through internet, mobile marketing, web marketing and role of social networks and their component in term of perceptual differences and features which are important to them according to theliteratures. The review of the research contains some aspect of mobile marketing, terms like adaption, role of trust, and customers' satisfaction. Moreover some attributes of marketing through E-mail like Permission issuein Email in aim of using for marketing activity and key success factor base on previous literatures.
Keywords: E-marketing, internet marketing, mobile marketing, E-mail marketing, web marketi

1.Introduction:

E-Marketing is the Process of Marketing a product or service using the Internet. E-Marketing not only includes marketing on the internet, but also includes marketing done via-e-mailand wireless media. It uses a range of technologies to help connect business to their customers.

Although there are many tools used in e-marketing, you can choose to go into many or all of its activities, according to your company`s goals, product types, business capacity, target market, and other criteria related to your decision making processes.

Online advertising is a form of promotion that uses the Internet and World Wide Web for the expressed purpose of delivering E-Marketing messages to attract customers. Online ads are delivered by an ad server. Examples of Online advertising include contextual ads that appear on search engine results pages, banner ads, in text ads, Rich Media Ads, Social network advertising, on search engine advertising, advertising networks and e-mail E-Marketing, including e-mail spam.

Morden advertising was created with the innovative techniques introduced online advertising has been recognized as one of, effective performance trac king and measurement. With the quick growth of Internet users and the fast advances of Internet technology and e-commerce, more businesses and manufactures began to pay their attention to online advertising.

As we move into the twenty-first century, the way that firms and companies do business has changed, furthermore, it is readily apparent that such changes are attributable to the advent of the Internet (Ainin and Noor Ismawati 2003). The economy of the world nowadays is transitioning from an economy that is just related to goods to an economy in which value creation, employment and economic wealth is very important. An overview of the Internet shows that this phenomenon is not only a networking media but also a place for consumers to conduct their transactions on the global market. The speed of innovation increases day-by-day, and this era has the highest rate in the speed of the enhancement of technology in comparison with any previous era. Undoubtedly, usage of the Internet and computer has an important influence on this issue. Nowadays, we can easily see that for many people use of the Internet and computer devices, smart phones as well asemails and even logging on to social media sites like Face book, LinkedIn or twitter has become an essential daily need

In global view, Electronic Marketing (E-marketing) mostly defines as new attitude and modern realistic involvement with marketing of goods, services, information and even ideas via internet and other electronic means (El-Gohary 2010). By reviewing literatures about this subject one of the main impediments is unclear definition from the researcher and authors about E-marketing, -commerce, E-business and internet marketing,

Most of the researcher misused the meaning of these four and may use E-marketing E-commerce, E-business, and internet marketing as equal meaning with different wording which is not correct. E-marketing has broader scope while internet marketing just refers to internet thing like world wide web (www) and electronic mail, while E-marketing include all above plus tools like mobile phones, intranet and extranet and etc. On the other hand E-business and E-commerce have even broader scope in compare of E-marketing. E-marketing strategies involve existing utilities and combine them with communications and also data network to create a relationship with the firm and it customers by the communication happen in internet environment. E-marketing provides so many opportunities for the firms. One article briefly mentioned similarity modern era with agriculture era and declared: In agriculture era people tend to buy their needs from the stores which were close to them as recently even in developing countries people tend to do so .In this structure marketing transactions were related to customer and their initial adapted needs, this system shifted from this structure especially after world war II to modern marketing which is much more organized and product especially initiated ones first manufactured and then marketed by the marketers. To make story short E-marketing is very similar to marketing in agriculture era but with much more decreases in cost (Sheth and Sharma 2005). E-marketing involves using information technology which applied to traditional marketing practice. E-marketing tries to hasten the marketing efficiency and its effectiveness in way of traditional marketing was undeveloped in them. Consequently, electronic marketing and all its strategies added customer value further than what traditional marketing could gain. E-marketing in point of view of e-business begun to enhance and reinvent the mean of traditional business beside internet played vital role in this process. Marketing through electronic devices lied at the main part of integrating information technology and marketing attributes. Add value to products, increase quality of services create facilitate relationship between firms and customers and have better concept about the market place and etc are all options that have been offered by this almost new phenomenon of doing business (Tehrani, Majid nik 2008)

2. Internet Marketing

From April 1995 to ending April 2000, was known as dot.com boom. During this 5 year period hundreds of businesses tend to use internet as a primary means of doing their transaction with their consumers and declare themselves in public offering, Consequently many of the firms terminated their operation and many others try to exist with adequate business change. This subject focused by so many researchers as considerable attention issue in business world and obviously creates scholarly activity as well as other research. Meanwhile e-tailers develop and introduce new internet base marketing aspect and as a result new world for marketing. Internet marketing as a part of e-marketing developed about websites for business to robust and rescale their traffic, advertisement industry ,auction oriented site like eBay have been grown through word of mouth, beside customer relation management (CRM) also gets better situation and its emphasizes gets more on personalization much more easy than before, unless the unite concept of E-marketing has not appeared (Kalyanam and McIntyre 2002).The potential of using internet has been documented so many times in so many journals and also in so many researches. On the other hand both successful and unsuccessful marketing through internet has been published too; moreover there is no specific method and rout for manager that prove for them obeying that particular way will bring for them successful business by internet unless they put large investment and take the risks in this way in case of facing to their current channels of distributing their market. One of the major issues in this subject is product characteristic which plays important role in marketing through internet and the way to promote this product to the consumer. Internet marketing in recent decade has very huge movement forward, many companies all over the world mainly use internet for advertisement or corporate promoting activity beside not many companies fully utilize their system with recruiting the power of internet in business as new channel of doing transactions.(Kiang, Raghu et al. 2000).

3. Mobile Marketing

Mobile phone nowadays have become a product that every generation and mostly in any age people have on theacceptance in short period of time. Mobile phone became a central utility that customers need in their lives and youth and teen agers are not exception. In this among the widespread of adaption on this device create significant opportunities for marketer to use and increase their awareness and build connection between themand customers. This ability makes mobile as huge marketing tool for firms to serve and reach to customers yanytime and anywhere (Persaud and Azhar 2012). Mobile marketing have become a two way or multi waycommunication device for the firms to build connection with their customers. Beside in such surge of usage of mobile devices in these days and the speedy growth of mobile application in market, the set of using this device to increase market profit and increase core competency for the firms has been become initiative way for both mzrketers and also firms which want to use this device in their marketing attributes (Shankar and Balasubramanian 2009).

Value of Customers in Mobile Context Value of customer in every business is a vital factor beside businesses always seeks ultimately to understand needs and want of their consumers better. Mobile medium base

on its ability provides value in consumers` perceptions. Issues like "always be with the customers" or "always on device" are subject that investigate relationship in perceiving value and precursor in mobile context (Varnali and Toker 2010). Other literature n

3.2 Mobile Marketing Attitude

Although adoption determinant the attitudes toward mobile advertisement and promotions which declared by them but several examples and articles demonstrate the strength aspect of mobile in entertainment and delivering information value (Bauer, Barnes et al. 2005). Haghirian and Inoue (2007) investigated in Japanese consumers` attitude towards advertisement in mobile device and found out credibility of information have the greatest impact in Japanese attitude (Haghirian and Inoue 2007). Another literature demonstrate strong relation.

4.Email Marketing

Internet users send and receive a majority of emails daily or log to chat with their friends or with selected group of people with common interest over internet. People also use internet to web surfing or gathering information but the issue that all managers should know is that e-mail is the most usable media in the internet environment.

Potential of e-mail in marketing aspect is not under veil and all the firms and companies always tries to prepare a list with their customer. e-mail as a source for preparing data and information both in customers mind and business owners was relatively attractive. Robert Hicks who is president of DM groups in a firm in Aurora have an idea about e-mail marketing and believes: "The ability to track information and define mailings is phenomenal. The ability to define potential consumers is fantastic. You deliver an e-mail message, in a couple of hours instead of a couple of weeks, at a CPM of $75 per page and get a 5 percent response in 72 hours. The cheapest carrier route is about $145, and the results aren't comparable". Some researchers explain about user group as a self selected group of people with common interest such as car, travel and so on. Researchers believes that user group in e-mail marketing is useful term to categorize base on community which they are interested in that provides for business to send email to right customer and satisfy that specific customer needs and wants (Jackson and De Cormier 1999).

Functions of e-Marketing:

E-marketing modules allow organizations to deliver highly personalized Web offers and dynamic .Web surveys that are fully synchronized with marketing efforts in traditional channels. Efficiently set up and manage campaigns and support tasks Budget, organize, and schedule detailed marketing campaigns down to the task level .It eliminates costly duplication with advanced phonetic matching Capture and analyze return on investment of marketing activities Automatically transfer qualified leads to your sales organization OLAP capability.

Strategies of e-Marketing

1. In email marketing as a channel to holding all the cards for potential success.
2. Email marketing can have a big reach and put your message in front of a lot of people.
3. The marketer has great flexibility in how they handle their email program.
4. It is quite easy to start.
5. E mail marketing scales, the effort to send one or 100.000 messages is nearly the same.
6. Email allows to target and segment messages on individual

Conclusion

E-Marketing has emerged as one of probably the most innovative mediums for organizations to market many and services. It may be the art of identifying and understanding customer needs and creating solutions that delivers satisfaction for the customers, profits towards the producers and benefits for the stake holders. e-Marketing today encompasses product definition, product packaging, advertising, sales, too as, distribution.. Increasing best small business advertising ideas need for website marketing gives rise to a huge number of online marketing professionals in all of the companies. Best Street Festivals on Earth. In e-Marketing the consumer can buy the goods with in a place. Thus, the consumer and the seller can get more benefit in e-Marketing.

References

1.Bhasker Bharat (2003), "electronic Commerce" Tata McGraw Hill India.
2.Greenstein, Feiname (2001), E-commerce, security, risk management and control, Tata McGraw hill.
3. www.emailmonday.com/category/email-marketing-strategy.
4. Various published papers and journals.
5. Internet MarketinFrom April 1995 to ending April 2000, was known as dot.com boom.
6.www.emailmonday.com/category/email-marketing-strategy

A Study Of E-Marketing With Its Glaring Components

Mr.Shrikant S. Deshmukh
Asst.Prof
Nutan Mahavidyalalya,Selu Dist.Parbhani

Abstract:

E - Marketing is the process of marketing a brand using the Internet. It includes both direct response marketing and indirect marketing elements and uses a range of technologies to help connect businesses to their customers. E-marketing means using digital technologies to help sell your goods or services. These technologies are a valuable complement to traditional marketing methods whatever the size of your company or your business model. The basics of marketing remain the same – creating a strategy to deliver the right messages to the right people. What has changed is the number of options you have. Though businesses will continue to make use of traditional marketing methods, such as advertising, direct mail and PR, e-marketing adds a whole new element to the marketing mix. Many businesses are producing great results with e-marketing and its flexible and cost-effective nature makes it particularly suitable for small businesses. Very simply put, e - Marketing or electronic marketing refers to the application of marketing principles and techniques via electronic media and more specifically the Internet. The terms e -Marketing, Internet marketing and online marketing, are frequently interchanged, and can often be considered synonymous

Key words: *on-line marketing, e-marketing, online marketing, Digital marketing , Challenges , Issues.*

Introduction :-

Marketing parallels other business functions such as production, research, management, human resources and accounting. As a business function, the goal of marketing is to connect the organization to its customer .Marketing as a process of managing the flow of products from the point of conception to the point of consumption. Although the basic process of marketing has not changed. Much since then, the strategic and tactical issues involved in managing marketing activities certainly have changed. Recent trends in commerce and nature of business changing day by day as time passes. This has replaced the traditional marketing in to modern marketing and simultaneously gave rise to E-commerce. E- Commerce is a system that allows online movements of buying, selling goods, services and information. As technology to continue to grow rapidly, online marketers are adopting new techniques to facilitate efficient online selling and buying. Online shopping trends are set to witness greater heights in the coming years. Although the euphoria over the dot – com bubble and its subsequent demise is long over, the facts remains that advance in computer, communication and information technology have forever changed the world and the world of marketing. Just a decades, few people knew Research paper submitted for one day National Conference on Recent trends in social sciences and Commerce on 20th January 2020 by TuljabhavaniMahavidyalaya, Tuljapur Dist. Osmanabad.

the difference between a .com, and a .org, much less the names of today's power house companies such as amazon.com, eBay, oracle or Expedia .Changes in technology have made our society much more open than in the past. As a result, these changes have forced marketers to address, both offline as well as online.

Objective

1] To define the meaning of E- Marketing.
2] To understand the difference between traditional marketing and online marketing of E-Marketing.
3] To know the components of E-Marketing .
4] To study the challenges facing of E-Marketing .
5] To observe the issues of E- Marketing.

Research Methodology:

The present research paper is based on the secondary data. The data has been collected from the Research papers, journals, articles, books and various websites also

Marketing

As defined by the American Marketing Association, " Marketing is the activity, set of institutions and process for creating communicating delivering and exchanging offers that value for customer ,client , partners and society large " Marketing changes the perspective of a person. There are two approaches of marketing −

1. Traditional marketing
2. Online marketing

Online Marketing

Online marketing is advertising and marketing the products or services of a business over internet.

Online marketing relies upon websites or emails to reach to the users and it is combined with e-commerce to facilitate the business transactions. In online marketing, you can promote the products and services via websites, blogs, email, social media, forums, and mobile Apps.
Online marketing is also termed as **Internet marketing, Web marketing.**

Difference between Traditional and Online Marketing:-

The goal of traditional marketing and online marketing are same − To attract and drive visitors of advertise to buy the product thereby increasing the business profit. Let us see the difference between two approaches now −

Traditional Marketing	Online Marketing
It is difficult to measure. You cannot know how many people read your advertise and how many took favorable action upon viewing it.	It is measurable. You can know the number of people who viewed the online advertise, and the number of ones who purchased the product.
It is not cost-effective.	It is more cost-effective.
It is not so good for brand building.	It is fast and efficient for brand building.
In some way, it interrupts regular activities of users such as television advertises interrupt the program you are watching, billboards divert focus of the driver, etc.	It is not interrupting. The user can attend online advertises as per his/her convenience and preferences.
It may leave users' queries unanswered as printing or narrating complete information about the product or service may not be always feasible.	It can provide maximum information about the product or service, offers, and transactions.

Components of Online Marketing:-

Online marketing has various components are given below –

Market Research

Business organizations need to set clear objectives and strong market understanding. To research the market, you can −

1. Review your website traffic.
2. Review the Ad conversion rates.
3. Review the queries asked by your existing customers.
4. Identify the customers' **pain points** that they post on various platforms such as yahoo answers, blogs, social media, and other sites.
5. Anticipate and compile a list of Frequently Asked Questions (FAQs) with their clear answers and align them to customers' pain points.
6. Include the fact sheet about product if required.

Keyword Research

Choosing a correct and relevant set of keywords can help design a crisp and persuasive advertise for online marketing. Before accessing any keyword research tool, ask yourself −

1. What is the purpose of this web page?
2. How clearly can I state the conversion event?
3. Have I clearly answered all the pain points that users might look for on this page?
4. Which phrases the users might enter while looking for a solution?
5. Are my keywords relevant to the users' intent?
6. **SEO Friendly Website :-**Mapping the right keywords around the users' pain points in a hierarchical manner makes an effective website. You need to categorize the keywords in a thematic order and then link the respective articles to the keywords. This makes the website easy maintain.
7. **Web Analytics :-**The ultimate goal of analytics is to identify actionable insights on monthly basis which can help to make favorable changes to the website gradually. This in turn ultimately leads to strong profits in long term.
8. **Online Advertising :-**It is placing crisp, simple, and tempting Ads on the websites to attract the viewers' attention and developing viewers' interest in the product or service.
9. **Mobile Advertising :-**It is creating awareness about the business and promoting it on smart phones that people carry with them inseparably.
10. **Search Engine Optimization (SEO) :-** It is the activity of optimizing web pages or complete website in order to make them search engine friendly, thus getting higher position in the search results. It contributes to overall rankings of the keywords through influencing factors such as appropriate titles, meta descriptions, website speed, links, etc.
11. **Social Media Marketing :-**It includes creating profiles of your brand on social media platforms such as Google Plus, LinkedIn, Twitter, Face-book, etc. It assures that you remain connected to the existing or

potential customers, build awareness about the products and services, create interest in and desire to buy your product, and interact with the customers on their own terms and convenience.

12. **Email Marketing:-**You can interact with the customers to answer their queries using automatic responders and enhance the customer experience with your website.
13. You can offer the options such as signing-in to subscribe to your newsletter. You can make the emails catchy and crisp, so that they don't make recipients annoyed. Also, you can use selected best words in the subject line to boost the open rate.
14. **Content Marketing**
15. It includes creation and sharing of media and publishing the content in order to acquire and retain customers.
16. **Blogs:-**Blogs are web pages created by an individual or a group of individuals. They are updated on a regular basis. You can write blogs for business promotion.
17. **Banners :-**Banners are long strips of cloth with a slogan or design. They are carried for demonstration, procession, or hung in a public place. There are internet banners in parallel to tangible banners for advertising.
18. **Internet Forums :-**They are nothing but message boards of online discussion websites, where people posts messages and engage into conversation.

Challenges E-Marketing Faces :-

1. A bad reputation:- A lot of money spent on Internet marketing over the past few years was wasted. Why? One big reason is that the stock market distorted company valuations and rewarded (or at least failed to penalize) profligate attempts to drive traffic or acquire customers -- even if only temporarily. Now e-marketing has a bad reputation. And half-baked metrics such as click-through rates (CTRs) still paint a picture of inefficacy and failure. Plenty of evidence shows that the Web is the most cost-effective branding medium available, but the Net's reputation will need to be rebuilt one success at a time.

2. Marketing integration:-Most major marketing efforts utilize multiple channels, on- and offline. Email, Web advertising, and viral Internet marketing should serve concrete, measurable objectives as part of an integrated campaign. But coordinating e-marketing with other marketing efforts is an underdeveloped art. Some companies have successfully linked the Net to under-the-cap promotions or to teaser campaigns for new product launches. But all too often the Internet is tacked on at the end of a marketing plan. Determining the strengths (and weaknesses) of the Net relative to other channels is a project we all should be working on.

3. E-CRM. :-Imagine recognizing the needs of customers as they enter your site. Over time, through implicit and explicit data, you learn about the preferences of each and can serve customers based on their habits, needs, and purchase drivers. You build deep loyalty, and you increase your share of your customers' wallets.

4. Privacy :-Things have quieted down somewhat since Double Click backed away from its plans to merge its online data with offline Abacus data. But the industry's privacy issues have not been sufficiently resolved. Most consumers don't completely trust Web companies and shy away from offering information about themselves. Companies that collect data responsibly are exposed to misguided regulation that spammers and scammers invite. Sound policy, adopted industry wide, is imperative. There are obviously performance and revenue benefits here, but managing privacy concerns will be critical. Customers don't want to feel that we are stalking and spying on them. Once we have checked off the customer's preferences, we want to surprise and delight them with our ability to anticipate their needs.

5. Increased Integration with Social Networks :- Love them or hate them, many of our customers are almost permanently active on social networks. E-mail must be equipped for instant integration; sharing, liking, posting, and linking. This is a huge benefit for the brand, getting exposure and endorsements from trusted friends. We must ensure we are making it easy, from a design and technology point of view, to facilitate this. With all the extra exposure we will get, we must make it easy to engage all these new contacts we will meet as a result.

6. Trigger-Based E-mail :- "Right message, right person, right time" has been a maxim of the direct marketing industry for years. The challenge is that "right time" now might be a window of perhaps two minutes. In time, the role of trigger-based e-mail that can engage and interact after a specific action, perhaps reviewing a promotional Web page, will be increasingly critical. There are obviously performance and revenue benefits here, but managing privacy concerns will be critical. Customers don't want to feel that we are stalking and spying on them. Once we have checked off the customer's preferences, we want to surprise and delight them with our ability to anticipate their needs.

7. Mobile:-These columns are full of stories on the explosive growth of mobile devices on which our e-mails are increasingly being served up. Feedback from one client recently suggested that 49 percent of customers would prefer to read news and offers on a mobile phone.

Issues in Online Marketing:

1]Power shift to customers: the growth of the internet and the worldwide web has shifted power to customers, not marketers; rather than business having ability to manipulate customers via technology, customers often manipulate businesses because of their access to information and ability to comparison shop.

2]New sources of competition" in the new economy some of the best competitive stem from partnership and alliances with other firms.

3]There is no international legal agreement that protects both buyers and sellers in online transactions across national borders.

4] Syndication of information: involves the sale of the same good typically an informational good too many customers who then combine it with information from other sources and distribute it.

5] 77% of internet users employ search engines more frequently as compare to others E-advertising media such as banner ads; web links en email links and the leading tool for discovering information about a product or service. 84% of internet users use search engines frequently to discover websites and final products or services and only 55% of internet users are likely to purchase online after searching search listings Vs 9% for banner advertising.

Conclusion :-

Digital marketing has emerged as a buzz word in last half decade. E-Commerce has revalorized the concept of business from physical aspect of delivery to virtual aspects of marketing and selling. Digital activities are an increasingly important part of any marketing and sales strategy. There is a paradigm of shift in how business is conducted from traditional model to E-commerce model. There is under expansion of products and markets and at the same time challenges are emerging to make the players; more competitive in the field. Today, most companies are either thinking about or pressing ahead with digital change initiatives. Every company has a website, and few marketing strategies are signed off without incorporating social media. Certainly, social media is a critical component of any digital strategy, but a holistic response to the digital shift must go much further. Digital is changing the world, and progress is not linear. In a world where a Smartphone is no longer just a Smartphone, but a potential revolution8, we invite organizations to explore what digital advances mean for them and their stakeholders' we support the opinion of executives who view digital much more as an opportunity to be tapped than as a risk to guard against. Not every digital initiative will work for every organization, and it is important to assess capability and capacity for change before deploying a digital strategy.

Reference List:-

1. http://wiki.answers.com/Q/What_challenges_or_opportunities_exist_in_e- marketing_ at_ present_ and_in_future
2.https://pdfs.semanticscholar.org/0c0a/4f409407097818a01a918183c9294bef3ac7.pdf.
3. https://www.tutorialspoint.com/online_marketing/online_marketing_introduction.
4. http://icmrr.org/global/pdffiles/IJMRR/m201608006.pdf
5. YCMU Ebook of Marketing Management .

An Overview of New Pension Scheme (NPS)

Mr. Vasudev Govind Barve
Asst. Professor,
Departmet of Banking and Insurance
Shri Pancham Khemraj Mahavidyalaya,
Sawantwadi - 416510

Introduction :

As people develop through their lifetime, they have an expectation that a time will come when they will be able to retire. For some people the state pension is sufficient to provide a basic level of income. Others may have an opportunity to accumulate wealth without using pension schemes - perhaps through their business ventures or other assets. But most people will want to supplement what they have with some form of pension scheme. Many employers also take the view that while their employees are working, they should be building up an entitlement to a pension when they retire. When people come to retire, they will experience a reduction in income - a pension makes up for some of this loss of income in retirement. Pension schemes can provide protection in the form of lump sums and pensions to dependants in the event of a member's death. In order to encourage pension schemes, the state provides tax relief on contributions made to pension schemes and the growth in their investments. In this regard the present research paper focuses on the New Pension Scheme.

Objectives of the Study.

1. To study the characteristics of the New Pension Scheme.
2. To study the overall architecture of the New Pension Scheme.
3. To study the merits and demerits of the New Pension Scheme.

Research Methodology

The research paper is totally based on literature review of secondary data from various sources such as books, journals, magazines and newspapers in addition to visit the various websites.

Literature Review

Review of literature summaries the various theoretical work and research contributions towards the core concepts of the study undertaken.

- **Extending Coverage of the New Pension Scheme in India by S. Stelten -** According to Stelten the process of pension reform initiated in the early 1990s resulted in the implementation of the NPS to expand the low pension coverage in India. Particularly for the countries vast and growing informal sector. The new pension authority PFRDA Operationalised the voluntary DC Scheme in May 2009. It was assumed that the coverage of NPS could only be increased if supply and demand match.
- **Contribution Pension Schemes for the Poor : Issues and ways by D. Rajasekhar** - The NPS has evolved as credible individual account low cost, long term savings product. The passing of the PFRDA Bill at the end of 2013 has empowered the PFRDA with the necessary statutory authority to supervise and monitor the institutions of the NPS.

NPS Features

NPS is a dynamic scheme launched by the Government of India, to help all the citizens to plan their future as per their convenience. Its voluntary, highly flexible, easily portable. safe, low in cost and helps in achieving independence even after retirement.

Features :

1) **Voluntary Scheme**
   It is a voluntary scheme open to every citizen of India between the age group of 18-65 year working in the private / unorganized sector.
2) **Flexibility**
   The scheme provides flexibility to the citizens to park their excess fund temporarily in the scheme through the Tier II account.The scheme gives flexibility to the citizens to continue their account with as low investment as Rs 500/- at one time and Rs 1000/- per annum.The scheme gives flexibility to select the fund manager and monitor the performance.
3) **Portability**
   The citizens may operate account from anywhere in India through vast networks of Point of Presence (PoPs).
4) **Independence**
   The scheme enables the citizens to be independent even after getting retirement.

5) **Safe Investment**
A safe retirement fund–Introduced by the Government of India and regulated by Pension Fund Regulatory & Development Authority.
6) **Low cost scheme**
One of the most important features of the product is that it can manage automated asset allocation for each individual account separately by starting with a higher allocation to equities and gradually shifting away to fixed income as one gets older.

NPS Architecture

National Pension System (NPS) is a pension cum investment scheme launched by Government of India to provide old age security to citizens of India. It brings an attractive long-term saving avenue to effectively plan your retirement through safe and regulated market basedreturn. The scheme is regulated by Pension Fund Regulatory and development Authority (PFRDA). National Pension System Trust (NPST) established by PFRDA is the registered owner of all assets under NPS.

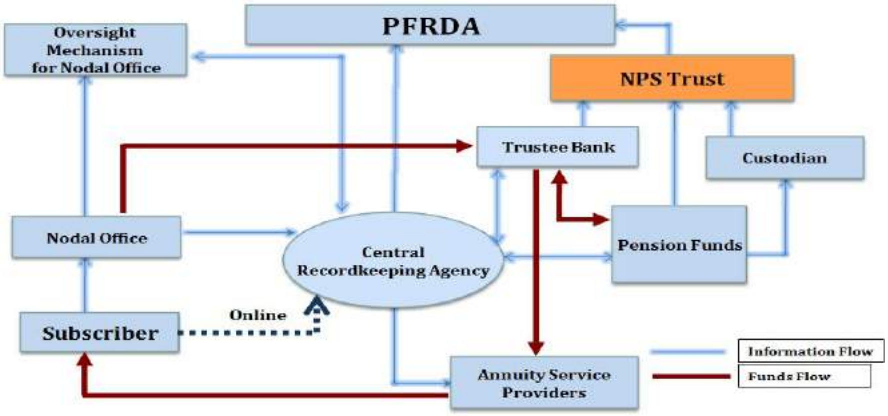

Merits and Demerits of NPS

- Merits
  1. Funds invested by the Able Fund Managers
  2. Higher Returns
  3. No restrictions towards the frequency of contributions
  4. Low investment
  5. Easy documentation
  6. Wide coverage and bigger canvas
  7. Regulations that safeguard the investments
  8. Easy access
  9. Multiple Funds of NPS
  10. A very cheap plan
  11. Easy maintenance of the account
  12. Option of Opening Multiple Accounts
  13. Withdrawal Exemptions
  14. Option to change the Fund Manager
- **Demerits**
  1. Lesser benefits (for the Government Employees) than the earlier pension schemes.
  2. Withdrawal limits
  3. Taxation at the time of withdrawal
  4. Account opening restrictions
  5. No guaranteed return
  6. Complexity towards choosing the Fund Manager

Conclusion

NPS suits those who are looking to save for their retirement but are not very comfortable in making investment decisions on their own. Investing towards retirement not only requires proper asset allocation as one ages but also selecting the right schemes or products to invest in. Not everybody is in a position to cull out the right investment options on a regular basis over 25-30 years of working life. In short, those who don't want to actively manage their retirement portfolio of debt and equity, NPS is perhaps, the answers.

Someone joining NPS at age 30 and investing for retirement for another 30 years with life expectancy of, say 90, nearly six decades of active investments management is required. NPS helps make equity and debt asset class available in one place with an option to switch between them with varying allocation.

Bibliography

1. Beck, Scott H. "Retirement Preparation Programs : Differentials in Opportunity and Use" Journal of Gerontology 39.5 (1984) 596-602.
2. Gayithri, K. "A Study of Terminal Benefits of the Central Government Employees" (2007).
3. Government of India. "The Project Old Age Social and Income Security (OASIS) Report". New Delhi : Ministry of Finance, Govt. of India (2002).
4. Contribution Pension Schemes for the Poor : Issues and Ways ISEC by D Rajasekhar - 2016.
5. Beneficiary Satisfaction Regarding Old Age Pension Schemes and Utilization Pattern in Urban Puducherry : A Mixed Methods Study - by Saravahan Joshi. SubithaLaxminarayanan and Ramaya Selvaraj.
6. Pension Reform in India -Craw Ford School of Public Policy by MG Asher.

Webliography

1. www.india.gov.in
2. www.pensionersportal.gov.in
3. www.pfrada.org.in
4. www.npscra.nsdl.co.in

A Study of Work Stress and Its Impact onTeacher's Performance

Dr. Arshad Razvi
Assistant Professor
Bill Gates Institute of Computer Science
and Management, Osmanabad

Abstract:

In these competitive world, productivity of the employees is crucial factor for the success of an organization. Stress is inevitable part of our life due to workload, challenges, responsibilities & complexity. Right from birth till death, an individual faces various stressful situations. Stress has become an issue of great concern & worry as it can have damaging physiological & psychological effect on people working in organization/ institutes. An attempt has been made through this research paper to know the reason of stress among lecturer & the ways/ techniques to cope with stress generated at work place & its impact on them. The study also focuses on employee's behavior and attitudes towards productivity which gets affected due to stress in organization. The research method used is purely on secondary data analysis by referring various research papers & journals of this nature, findings & suggestions are made based on grounded theory approach.

Keywords: *Stress, lecturer, causes & techniques, impact.*

I. Introduction:

Educational institutions is a service providing organization and a like other organization it also became one of the competitive field in India, which provides high quality education to students and at a same time sustain in the market. In this technological revolution world education institution face challenges to teach students with new techniques. As employees of educational institution become a part of various systems, process and techniques which is complicated with this advance technologies and employees find it difficult to cope up. Stress can be described as a feeling emotional, exhausted, demand for over work load, also has a huge mental pressure, and physically overwhelmed. In this fast changing world it is bit difficult or impossible to live without a stress. We can easily find out the effects of stress on both employers as well as on employees. The life of people now a day is multidimensional and they have to face huge amount challenges in their daily routine irrespective to study, work, family, peer pressure, daily target etc. It would be reaction for short time situation, such as getting stuck in traffic or a long time situation such as stress due to spouse death or might be different reasons due to health issues occurred. Stress can be seen at different level in the organization i.e. Individual, Group, Organization which force employees to change the pattern of behavior.

II. Literature Review:

This study was on working women employees in the organization: He studied that working professional women employees have more work related stress than the non-working or non-professional women employees. (Tharakan 1992); Occupational stress is basically undertaken by him and his major focus on sources and managing stress as well as relationship between stress and heart diseases.(Joseph Sharit). (Daniel Ganste)r and john had done a research on stress which is more emphasized on those studies of work stress which affects the health of employees in the organization. This all have witnessed has been seen through the occupational stress which shows the difference in health and mortality that is bit difficult to explain by the other factor subjects to different studies that demonstrate the work experience on psychological and emotional responses. (Gardernersallie) had discussed the work stress and discussed on prospective teacher or individuals who want to choose teaching as a profession or want to get into education system. His review was well known for psychological distress of teachers and student with the practical experience. (Sharron SK Leung) This research study undergone mental health, stress management behavior among the secondary school teachers who are actively engaged in stress management behavior and who are not. (RavindraKaur) has undergone a study on psycho-social problem of women teachers face problem in the institution. Institution should create good policy, administration which would help women teachers feel caring and fairness. (Orpen) He compare the job stress of college lecturer and nurses in which found that nurses has more job stress as compare to lecturers. (Rhylal and Singh) has done a research among the three designation of college Assistant Professor, Associate Professor and Professor; he reviled that assistant professor has more job stress than associate professor and professor. (Gibbons) has carried out research in Ireland and England on stress faced among lecturer in the institution, he found out that 70% lecturer in Ireland and 57.5 % lecturer in England have stress due to heavy workloads.

III. Objectives of the Study:

1. To study the reasons of job stress of lecturer in the colleges.
2. To study the impact of job stress on teachers performance.
3. To understand the symptoms of excess stress on teachers in colleges.
4. To suggest some successful implementation of coping mechanism of stress for teachers in colleges.

IV. Limitation of the Study:

1. This research study is limited to self-financing course offered by Institute/Colleges.
2. This study is focusing on the work stress faced by the self-financing teachers in the Institute/Colleges.
3. We have not focused any other courses in which teachers feels stress during their working hours.
4. Due to time constraints and lot of paper work we have collected data from limited Institution.

V. Research Methodology:

The current study is based on both primary and secondary data. We have made questionnaire based on work stress which was distributed in different Institute/Colleges. Secondly some data is collected from the existing literature available on Internet, Reference books, Journals etc.

VI. Causes Of Stress:

Being unhappy in your job, Having a heavy workload or too much responsibility, Working long hours, Having poor management, unclear expectations of your work, or no say in the decision-making process, Working under dangerous conditions, Being insecure about your chance for advancement or risk of termination, Having to give speeches in front of colleagues, Facing discrimination or harassment at work, especially if your company isn't supportive, The death of a loved one, Divorce, Loss of a job, Increase in financial obligations, Getting married, Moving to a new home, Chronic illness or injury, Emotional problems (depression, anxiety, anger, grief, guilt, low self-esteem), Taking care of an elderly or sick family member, Traumatic event, such as a natural disaster, theft, rape, or violence against you or a loved one.

Sometimes the stress comes from inside, rather than outside. You can stress yourself out just by worrying about things. All of these factors can lead to stress:

1. Fear and uncertainty. When you regularly hear about the threat of terrorist attacks, global warming, and toxic chemicals on the news, it can because you to feel stressed, especially because you feel like you have no control over those events. And even though disasters are typically very rare events, their vivid coverage in the media may make them seem as if they are more likely to occur than they really are. Fears can also hit closer to home, such as being worried that you won't finish a project at work or won't have enough money to pay your bills this month.
2. Attitudes and perceptions. How you view the world or a particular situation can determine whether it causesstress. For example, if your television set is stolen and you take the attitude, "It's OK, my insurance company will pay for a new one," you'll be far less stressed than if you think, "My TV is gone and I'll never get it back! What if the thieves come back to my house to steal again?" Similarly, people who feel like they're doing a good job at work will be less stressed out by a big upcoming project than those who worry that they are incompetent
3. Unrealistic expectations. No one is perfect. If you expect to do everything right all the time, you're destined to feel stressed when things don't go as expected.
4. Change. Any major life change can be stressful -- even a happy event like a wedding or a job promotion. More unpleasant events, such as a divorce, major financial setback, or death in the family can be significant sources of stress
5. Your stress level will differ based on your personality and how you respond to situations. Some people let everything roll off their back. To them, work stresses and life stresses are just minor bumps in the road. Others literally worry themselves sick.

VII. Impact of Stress on Performance:

1. Physical Problems: Physical problems create physical problems such as a headache, stomachache, heart attack, allergies, and skin disorder and as a result production is hampered. This is one of the major impacts of stress on employee performance.
2. Emotional Problems: Emotional problems may cause emotional problems like anxiety; fear; guilt, depression, anger; panic, tension, and these problems directly impact on performance.
3. Absenteeism: Absenteeism stress increases high absenteeism of workers in the workplace and this cause low performance.
4. Family Problems: Family problems create many family problems and this hampered their production quality at their workplace.
5. Wastage of Time: When stress is too high workers requires the long time to accomplish their work and this also lead to low performance.
6. Increased Cost of Production: When stress is too high, workers require too much time and as a result cost of production is also increased.
7. Lack of Good Relationship between Labor and Management: When workers are in stress they become frustrated regarding their way of life. As a result, there is a conflict existed between labor and top management.
8. Lack of Commitment toward Work: Lack of commitment toward work also reduces workers commitment toward their work. For this reason, lower productivity happens in the workplace.

9. Low Quality of Products: When labors are in stress, they could not perform at their expected level and as a result, their quality of production is decreased.
10. Employees could not perform at their expected level: Many times due to high stress, workers could not perform at their expectation level. So low productivity happens and costs of production increases. Finally, we can say that, although stress is the bad but moderate level of stress should prevail in any organization for better production.

References:

[1] https://www.google.co.in/search?ei=h-wHWr3PE8bWvATK74jgBw&q=positive+and+negative+stress&oq=positive+and+negative+stress&gs_l=psy-ab.3..0l4j0i22i30k1l6.1327680.1337713.0.1338186.55.34.1.0.0.0.872.5209.2-7j1j2j1j2.13.0....0...1.1.64.psy-ab..42.13.4686...0i131k1j0i67k1j0i10k1.0.MfEO3kwo2A0
[2] http://www.stressmanagement.com.au/take-it-easy-an-introduction-to-stress.html
[3] http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/55470a9924e1e.pdf
[4] https://www.webmd.com/balance/guide/causes-of-stress#1
[5] https://bankofinfo.com/impact-of-stress-on-employee-productivity/

इ-कॉमर्सचे फायदे व तोटे

प्रा. ज्योती ललित अधाने
वाणिज्य विभागप्रमुख,
पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

१९९३ पासून जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली आणि प्रगतीचे वारे आपल्या देशात वाहू लागले जागतिकीकरणाच्या संक्रमणात आपला देश ढवळून निघतो आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील वेगवान क्रांतीने आज आपण नवनवीन क्षेत्रात पदार्पण करत आहोत. प्रचंड वेगाने धावणाऱ्या काळासोबत प्रत्येकाला गरज आहे ती बदलण्याची जर काळाच्या ओघात आपण मागे राहिलो तर देशाची वाटचाल विकसनशीलपासून विकसितकडे आपली प्रगती होणे अशक्यच आहे. जर देशाला महासत्ता बनवायचे असेल तर नवीन प्रणालीचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. एकविसावे शतक हे इलेक्ट्रॉनिकचे युग म्हणून ओळखले जाते मार्केटमध्ये सकाळी नव्याने आलेले उत्पादन हे रात्रीपर्यंत शिळे होते. एवढी प्रगती आधुनिक तंत्रज्ञानाने केलेली आहे. झेरॉक्स, फोटोग्राफी, ऑडिओ-व्हिज्युअल रेकॉर्डिंग, विमाशास्त्र, बँकिंग क्षेत्र, या क्षेत्रांत डिजिटल क्रांतीने बदल घडवून आणला आहे शेकडो मैल दूर असणाऱ्या व्यक्तीची मुलाखत किंवा कोर्टात एखाद्याची साक्ष किंवा डॉक्टरचे ऑपरेशनसाठीचे मत/सल्ला हे सर्व शक्य झाले ते संगणकप्रणालीमुळे म्हणून आजच्या आधुनिक युगात जुन्या गोष्टींचे महत्त्व कमी होत असून नवीन अत्याधुनिक सुविधा तरुण पिढीला आकर्षित करीत आहे. याचेच एक उदाहरण म्हणून अत्याधुनिक सुविधांमुळे व्यापार/व्यवसायाच्या पारंपरिक पद्धतीही झपाट्याने बदललेल्या दिसून येतात.

संगणकामुळे आज सर्व जग एकत्र आले आहे एखादी व्यक्ती आज घरबसल्या जगातील कोणतीही वस्तू खरेदी किंवा विक्री करू शकतो. त्याला त्यासाठी घराबाहेर पडावे लागत नाही. हे सर्व शक्य झाले ते अत्याधुनिक सोयी-सुविधांमुळे व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे तरुणवर्ग याकडे आकर्षित होऊन वेळ, पैसा व श्रम याची कशी बचत करून काम कसे पूर्ण होईल याकडे त्याचा कल दिसून येतो. काही व्यक्तींच्या अफाट कल्पनेतून इंटरनेटच्या माध्यमातून खरेदी विक्री करणे शक्य झाले आणि हळूहळू समाजात ही कल्पना रुजवायला सुरुवात झाली आणि पारंपरिक खरेदी-विक्री व्यतिरिक्त इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून वस्तू आणि सेवांची खरेदी विक्रीची सुरुवात झाली. त्यामुळे इ- कॉमर्स हे व्यवसायासाठी चांगले माध्यम म्हणून प्रचलित झाले

इ-कॉमर्सलाच इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स म्हणतात. आज समाजात दिवसेंदिवस वाढत चाललेला इंटरनेटचा वापर स्मार्टफोन यामुळे इंटरनेटला चालना मिळाली

इ-कॉमर्स : इ-कॉमर्स म्हणजे इंटरनेटद्वारे उत्पादन आणि सेवाची करता येणारी खरेदी-विक्री होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) इ-कॉमर्सविषयी माहिती जाणून घेणे.
२) इ-कॉमर्सचे फायदे व नुकसान जाणून घेणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत लेख हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून यासाठी विविध पुस्तके, मासिके, जर्नल्स, वृत्तपत्र व इंटरनेटवरील माहितीचा उपयोग केला आहे.

संशोधन आढावा :

१)''इ-कॉमर्स हे जलद गतीने वाढणारे आणि विकसित होणारे नवे क्षेत्र असून या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर करिअरच्या संधी निर्माण होत आहेत. तांत्रिक कौशल्य आणि सर्जनशीलता असणाऱ्या उत्साही युवा वर्गाला या क्षेत्रात विपूल प्रमाणात संधी मिळू शकतात.''[१] इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून व्यवसाय करताना कुशल व्यक्तींची आवश्यकता असते. जेणेकरून ते इलेक्ट्रॉनिक निधी स्थानांतरण, ऑनलाईन ट्रॅन्झॅक्शन्स, इलेक्ट्रॉनिक डेटा आंतरबदल, विपणन पुरवठा व्यवस्थापन, वस्तू व्यवस्थापन सहज कार्य करू शकतील. एकूणच या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर करिअरच्या संधी आहेत

२)डॉ. श्रीकृष्ण राऊत, ''उत्पादन आणि गुणवत्ता नियंत्रण या दोन्ही पातळ्यावर इकॉमर्स आपले इष्टांक गाठत आहे. वस्तूच्या किमतीवर नियंत्रण ठेवूनही लाभाचे प्रमाण सतत वाढते ठेवणे शक्य होत आहे. 'सिमसिम खुल जा' म्हटल्यावर उघन,उघडणाऱ्या अलाउद्दीनच्या खजिन्यासारखे हे नवे श्रीमंत जग इलेक्ट्रॉनिक्सच्या तंत्रज्ञानाने आपल्यासमोर खुले होणार आहे''[२] एकंदरीतच इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून व्यवसाय करताना ज्या पारंपरिक व्यवसायाला लागणाऱ्या भौतिक सुविधांचा खर्च वजा जाता हे माध्यम

अतिशय लवचिक आहे. त्याचबरोबर अनेक उत्पादन जोडता व काढता येते, उत्पादनाची माहिती त्यावर अपडेट होते त्यामुळे ग्राहकाला अनेक पर्याय उपलब्ध झाल्याने अलिबाबाच्या गुहेसारखे आहे

३)डॉ. अब्दुल गफ्फार खान, ''माहिती तंत्रज्ञान हे भविष्याच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे व्यवसायासाठी नवीन वितरण चॅनल म्हणून स्मार्ट मोबाइल सेवा आणि इंटरनेटचा वाढता वापर यामुळे व्यवहार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यासाठी इ-कॉमर्स सुरक्षेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.''[३] आज माहिती आणि संदेशवहनाच्या प्रगतीमुळे मनुष्याच्या जीवनात तसेच अनेक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर बदल होताना दिसत आहे. बदल हे बहुतांश चांगले/ सकारात्मक आहेत. परंतु काही व्यक्तींच्या मध्यस्थीमुळे याचा समाजजीवनावर विपरित परिणाम होताना दिसतो. वैयक्तिक माहिती चोरणे किंवा यंत्रणेची पुरेपूर माहिती नसल्याने त्याचा गैरफायदा घेणे, खाते हॅक करणे, यासारखे आर्थिक सुरक्षेचे प्रश्न निर्माण होतात. यासाठी सुरक्षेकडे लक्ष देणे व यंत्रणा अद्ययावत करणे आवश्यक असते.

४)डॉ. नवीन कुमार : ''इ-कॉमर्सची देशात वेगाने गती वाढत आहे. एकूण लोकसंख्या पाहता इंटरनेटचा वाढता वापर व लोकप्रियतेमुळे इ-कॉमर्सची प्रगती मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. ज्यामुळे भविष्यात इ-कॉमर्सला मोठी संधी आहे.''[४] इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून करण्यात येणाऱ्या व्यवसायासाठी भांडवल, साधनसामग्री, रोजगार (मॅनपावर) कमी लागतो. त्याचबरोबर हे २४x७ सुरू असते. आणि एका क्षणात लाखो लोकांपर्यंत सहज पोहोचू शकते त्यामुळे ग्राहकालाही घरबसल्या अनेक सुविधा मिळतात म्हणून हे लोकप्रिय आहे.

इ-कॉमर्समध्ये पुढील सेवांचा समावेश होतो

१) इ-बँकिंग, २) इ-तिकीट रिझर्वेशन, ३) ऑनलाईन शॉपिंग, ४) इ-इन्कम टॅक्स रिटर्न, ५) इ-रिचार्ज

इ-कॉमर्स मॉडेल :

१)व्यवसायापासून ते ग्राहक **(B2C)** : या प्रकारामध्ये प्रामुख्याने एखादा उत्पादक/व्यावसायिक आपले उत्पादन किंवा सेवा सरळ ग्राहकांना विकतो. यामध्ये ग्राहक २४x ७ कधीही कोणत्याही दिवशी खरेदी करू शकतो.

२) व्यवसायापासून व्यवसाय **(B2B)** : या प्रकारात इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून अंतिम ग्राहकाला विक्री केली जात नाही तर दोन व्यवसाय यासाठी महत्त्वाचे असून एक कंपनी दुसऱ्या कंपनीला आपली सेवा/उत्पादन विक्री करू शकते.

३) ग्राहक ते ग्राहक **(C2C)** : या प्रकारात ग्राहक आपल्या वस्तू / सेवा दुसऱ्याव्यक्तीला संगणकाच्या माध्यमातून विक्री करतो

४) ग्राहक ते व्यवसाय **(C2B)** : यामध्ये ग्राहक उत्पादन किंवा सेवा तयार करतात आणि ते त्या कंपन्यांना विक्री करतात. सहसा यात कंपन्याच्या साइटस् किंवा लोगो, रॉयल्टी विनामूल्य छायाचित्रं, फ्री लांसर सेवा, डिझाइन घटक यांचा समावेश यात असतो.

याशिवाय व्यवसाय - प्रशासन (B2A) हा प्रकार काही वर्षांपासून विकसित झाला. हा प्रकार दस्तऐवज आणि रोजगार संबंधित क्षेत्रामध्ये वापरले जाऊ शकतो त्याचबरोबर ग्राहक-व्यवस्थापन (C2A) या प्रकारात व्यक्ती आणि सार्वजनिक प्रशासन यांच्यात इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार होतात.

इ-कॉमर्सचे फायदे :

१) प्रत्यक्ष संबंध: इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून व्यवसाय करताना प्रत्यक्ष ग्राहकाला विक्री होत असल्यामुळे व्यवसायाचा व प्रत्यक्ष ग्राहकाचा संबंध येतो

२) व्यवसाय सुरू करण्यासाठी व वाढविण्यासाठी सोयीस्कर : बऱ्याचदा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अनेक संसाधनांचा वापर करावा लागतो. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागते हाच व्यवसाय इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून सुरू केला तर कमी भांडवलात व्यवसाय सुरू करता येतो

३) मोठ्या प्रमाणावर सुविधा : घरबसल्या ग्राहक जगातील कोणतीही वस्तू २४x७ कधीही खरेदी करू शकतो. त्यावर तो त्या उत्पादनाशी संबंधित माहिती वाचू शकतो

४) योग्य किमतीत खरेदी : ग्राहक उत्पादन किंवा सेवा खरेदी करताना इतर उत्पादनाशी तुलना करून कमी किमतीत, डिस्काउंट, कुपन, विक्रीवर मुक्त (Free) वस्तू यासारखे अनेक लाभ घेऊन आनंद घेऊ शकतो त्याचबरोबर कुशलतापूर्वक संसाधनाचा वापर केला तर किंमत कमी होते. पारंपरिक व्यवसायात हा खर्च वस्तूच्या किमतीत लावल्यामुळे ग्राहक लवकर ती वस्तू खरेदी करायला तयार होत नाही. परिणामी फायदा (Profit) कमी होतो. जर हेच इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून केले तर नक्कीच वस्तू कमी किमतीत मिळते.

५) कमी खर्चात : प्रत्यक्ष व्यवहार करताना अनेक भौतिक सुविधा लागतात. त्यामुळे जास्त पैसा लागतो. जर इ-कॉमर्सच्या

माध्यमातून व्यवसाय सुरू केला तर कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणावर व्यवसाय सुरू करण्यात येतो

६) अनेक ग्राहकांपर्यंत पोहचू शकते : इंटरनेटच्या माध्यमातून क्षणार्धात अनेक लोकांपर्यंत पोहोचणे शक्य होते ते पारंपरिक व्यवसायात अशक्य आहे.

७) वेळेवर पेमेंट : ऑनलाइन खरेदी-विक्री करताना इलेक्ट्रॉनिक किंवा मोबाइलचा उपयोग करून, त्याचबरोबर डेबिट-क्रेडिट कार्डचा उपयोग करून पेमेंट करता येते. कॅश हाताळण्याची गरज नाही.

८) जलद आणि दर्जेदार सेवा : व्यवसाय करताना प्रत्यक्ष ग्राहकांशी संपर्कयेत असल्यामुळे वस्तू कंपनीतून थेट ग्राहकाच्या हातात पडत असल्यामुळे ग्राहकांना उत्तम व दर्जेदार सेवा मिळते

९) सोयीस्कर खरेदी : ग्राहकांना २४ तासांत पूर्ण आठवड्यात (२४x७) कधीही खरेदी करता येत असल्यामुळे वेळ, पैसा, श्रमाबरोबर ट्रॅफिकचाही त्रास कमी होतो. पारंपरिक व्यवसायात वेळेची मर्यादा असते.

१०) उत्पादन व किमतीची तुलना : एखादे उत्पादन वेगवेगळ्या साइटवर जाऊन पाहता येते. त्याच्या किमतीची तुलना करता येते. त्यामुळे जे योग्य वाटते ते खरेदी करता येते.

११) व्यवहारात माहितीची गोपनियता राहते : जेव्हा व्यवहार होतात तेव्हा ते कायदेशीररित्या सुरक्षित ठेवले जातात.

१२) बदल करता येतो : एखादे उत्पादन हे वेबसाइटवर असेल तर त्यात दुसरे उत्पादन जोडणे किंवा काढणे सहज शक्य होते म्हणजेच ते अनेक लोकांपर्यंत सहज पाठवणे शक्य होते. एकूणच वेबसाइटवर मोठ्या प्रमाणात लवचिकता दिसून येते.

१३) ग्राहकाचे समाधान आणि समर्थन करणे : इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून ग्राहकाशी प्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळे ग्राहकाचे समाधान झाले की नाही हे ऑनलाइन चर्चेच्या माध्यमातून समजू शकते. त्याचबरोबर व्यावसायिक देखील ग्राहकाशी संबंध टिकवून ठेवू शकतात

१४) प्रतिक्रियांची नोंद घेता येते : उत्पादनाविषयी इतर लोकांच्या प्रतिक्रिया त्यावर असतात. त्याची नोंद घेऊन वस्तूविषयी आपले मत ग्राहक बनवू शकतो.

१५) वेबसाईटला एकदा भेट दिल्यावर जरी ग्राहकाने वस्तू खरेदी केली नाही तरी त्याची माहिती मिळाल्यामुळे नवीन माहिती भविष्यात उत्पादक त्या ग्राहकाला पाठवू शकतो.

१६) नवीन व्यक्ती कधीही ग्राहक होऊ शकतो. पारंपरिक व्यवसायात ग्राहक येतात व जातात. म्हणजेच ठरावीक लोकच व्यवसायाला भेट देतात.

नुकसान :

१) गरीब व कमी उत्पादन असणाऱ्या व्यावसायिकांना इ-कॉमर्सच्या माध्यमातून व्यवसाय करणे शक्य नसते.

२) **वस्तू हाताळता न येणे :** प्रत्यक्ष वस्तू खरेदी करणे आणि ऑनलाईन खरेदी करणे यात बराच फरक असतो. ऑनलाईनच्या माध्यमातून झालेल्या वस्तू खरेदीला प्रत्यक्ष हाताळता येत नाही त्यामुळे जी वस्तू आली ती स्वीकारावी लागते.

३) **वस्तू वेळेत न मिळणे :** ऑनलाईन वस्तू खरेदी केल्यावर ती हातात पडेपर्यंत काही कालावधी जातो. जर ती हव्या त्या वेळेत मिळाली नाही तर त्याचे महत्त्व राहत नाही.

४) **आर्थिक सुरक्षा :** ऑनलाईन खरेदीमध्ये खरेदी रक्कम अगोदर द्यावयाची असते. तर प्रत्यक्ष व्यवहारात वस्तू हातात आल्यावर रक्कम दिली जाते. त्यामुळे ऑनलाईन खरेदीमध्ये ग्राहकांना आपली फसवणूक होईल किंवा डेबिट् क्रेडिट कार्डच्या चोरीची शक्यता असल्यामुळे आर्थिक सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण होतो

५) **यंत्रणा आणि माहिती :** संगणकाच्या माध्यमातून खरेदीची प्रक्रिया सुरू असताना इतर व्हायरसच्या प्रवेशामुळे महत्त्वाची माहिती गहाळ होऊ शकते. त्यासोबत प्रक्रिया करणाऱ्यांचे खाते हॅक होण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर असते.

६) **ग्राहक व व्यावसायिक संबंध :** खरेदी करताना प्रत्यक्ष ग्राहक आणि व्यावसायिक एकमेकांना पाहू शकत नसल्याने त्याचे हावभाव, भावना लक्षात येत नाही. परिणामी आपुलकीचे व्यावसायिक संबंध प्रस्थापित होत नाही

७) **अनावश्यक खरेदी :** ऑनलाईन खरेदी करताना मोठ्या प्रमाणावर व्यावसायिक आपल्या वस्तूचे प्रदर्शन करतो. सहज खरेदी शक्य असल्यामुळे ग्राहक त्याला आवश्यक नसलेल्या वस्तू ही खरेदी करतो. त्यामुळे विनाकारण पैसा खर्च केला जातो.

८) संगणकाच्या माध्यमातून खरेदी चांगली आहे परंतु काही लोक याचा गैरवापर करताना दिसतात

९) **विक्रीनंतर समर्थनाचा अभाव :** वस्तू विक्री केल्यावर त्यात उणिवा दिसल्या तर तक्रार कोणाकडे करायची हा प्रश्न निर्माण होतो. ही विलंब होणारी प्रक्रिया आहे

१०) **सर्व ठिकाणी इंटरनेट सुरू नसते:** ग्रामीण भागात आजही पुरेशा सुविधा उपलब्ध नाहीत तेथे इन्टरनेट कसे पोहोचणार म्हणून देशातला बराच भाग हा यापासून वंचित आहे

११)**तांत्रिक ज्ञान हवे :** इंटरनेटच्या माध्यमातून खरेदी-विक्री करताना संपूर्ण वेबसाईट त्याचबरोबर संपूर्ण प्रक्रिया माहित हवी अन्यथा तांत्रिक ज्ञानाअभावी मोठ्या प्रमाणावर समस्या निर्माण देतात

१२)आजही ग्रामीण भागात दळणवळणाच्या सुविधा पोहोचलेल्या नाहीत. तेव्हा इंटरनेटचा वापर करणे दूरच म्हणून ग्रामीण भागातील ग्राहकांना हे गैरसोयीचे आहे.

१३)आजही कित्येक व्यक्तींना या यंत्रणेविषयी संपूर्ण माहिती नाही त्यामुळे त्याच्या आर्थिक सुरक्षेचा, विश्वासाचा, प्रोटोकॉल्सचा अभाव जाणवतो.

१४) कित्येक वेबसाईट या फेक असतात. सामान्य ग्राहकाला याची इत्यंभूत माहिती नसते त्यामुळे ते पारंपरिक खरेदीलाच महत्त्व देतात.

निष्कर्ष :

इंटरनेटमुळे सर्व जग एकत्र आले आहे भविष्यात इ-कॉमर्सला खूप महत्त्व येणार आहे. व्यवसाय/उद्योगासाठी इ-कॉमर्सने चांगले स्टेज बनवले आहे. आधुनिक युगात व्यवसाय करण्यासाठी हे एक उत्कृष्ट मॉडेल आहे योग्य नियोजन आणि कुशल व्यवस्थापनामुळे छोट्या व्यवसायाचे रूपांतर मोठ्या उद्योगात सहज होऊ शकते

संदर्भ :

१) loksatta.com/carrer-vrutant

२) डॉ श्रीकांत राऊत, डॉ. श्रीकृष्ण राऊत comtday.blogspot.com

३) डॉ. अब्दुल गफार खान

४) डॉ. नवीन कुमार http://www.researchersworld.com/ijms/E-Commerce in India.

५) E-commerce, Parag Diwan & Sunil Sharma, First Edition, 2000, New Delhi.

६) E Commerce, E Business, Dr. C.S. Raddy Rayudu, Himalaya Publishing House, Edition 2008, Mumbai.

आदिवासी व्यवसाय-समस्या व उपाययोजना

प्रा.कर्डक एस बी
सहाय्यक प्राध्यापक
वाणिज्य विभाग
सिन्नर महाविद्यालय,सिन्नर.
नाशिक

डॉ.बी एस.पवार
सहाय्यक प्राध्यापक
वाणिज्य विभाग
माधवराव पाटील महाविद्यालय,
पालम,नांदेड

सारांशः

भारतामध्ये अनुसूचित जमातींचे प्रमाण ८.६ टक्के इतके आहे. यापैकी फक्त २.४ टक्के अनुसूचित जमाती या शहरामध्ये राहतात. तर उर्वरित पहाडी आणि जंगलीभागात राहतात. भारतात मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा,गुजरात, राजस्थान,झारखंड, छत्तीसगढ, आंध्रप्रदेश, आणि कर्नाटकमध्ये एकूण आदिवासी जमातीपैकी ८३.२ टक्के अदिवसी राहतात. तर आसाम, मेघालय, बिहार, मणिपूर, अरुणाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर, त्रिपुरा, मिझोरम, तामिळनाडू या राज्यांमध्ये १५.३ टक्के अनुचित जमाती राहतात.

म्हणजेच या जमातीचा आपल्या देशातील वाटा खूप मोठा आहेया जमातींचा पाहिजे तेवढा विकास झालेला नाही, त्याची आर्थिक स्थिती तितकी चांगली नाही, काही मुठभर लोकांना शिक्षण मिळाल्याने त्यांचीस्थिती जरा बरी आहे आजच्या आधुनिक जगात वावरताना त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. नाशिक आणि नांदेड जिल्ह्यात देखील या अनुचित जमाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. नाशिक जिल्ह्यात एकून सात तालुक्यांमध्ये अनुसूचित जमाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात, तर नांदेड जिल्ह्यात जवळजवळ सर्वच तालुक्यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात अनुसुचीत जमाती वास्तव्यास आहेतया जमातीच्या आर्थिक स्थितीचा आभ्यास सदर शोधनिबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुख्य संकल्पना:-

अनुसूचित जमाती, अनुसूची जमातींचे व्यवसाय, समस्या व उपाययोजना इ.

उद्देश:-

१)अनुसूचित जमाती संकल्पनेचा अभ्यास करणे
२)अनुसूचित जमातींच्या व्यवसायाचा अभ्यास करणे
३)अनुसूचित जमातीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे व उपाययोजना सुचविणे

गृहिते:-

१)अनुसूचित जमातींची आर्थिक साधने कमी असल्याने आर्थिक स्थिती बळकट नाही.
२)अनुसूचित जमातींच्या व्यवसायात पारंपारिक व्यासाय जास्त असल्याने त्यांना अनेक समस्या आहेत

संशोधन पद्धती:-

सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे यासाठी क्रमिक पुस्तके,संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेटवरील माहिती इ.चा वापर करून माहिती संकलित केली आहे.

अनुसूचित जमाती-

भारतातील मुळ रहिवासी असलेले लोक म्हणजे आदिवसी आशी साधी व्याख्या आदिवसी या शब्दाची केली जाते. परंतु भारतीय राज्याघटनेनुसार आदिवसी या संकल्पनेसाठी अनुसूचित जमाती असा शब्दप्रयोग केला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३४२(१)नुसार,'**राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या जमातींना अनुसूचित जमाती आसे म्हटले जाते**'. भारतात एकूण ४२७ अनुसूचित जमाती आहेत

नाशिक आणि नांदेड जिल्ह्यातील अनुसुचीत जमाती-

नाशिकजिल्ह्यातील त्रंबकेश्वर, इगतपुरी नाशिक,पेठ,सुरगाणा,कळवण,बागलाण,व दिंडोरी या सात तालुक्यांमध्ये अनुचित जमाती आढळून येतात.यात भिल्ल,भिल,गार्सिया,कोकणा,कोकणी,कुकना,कोळी,महादेव कोळी,ठाकूर,ठाकर,वारली इ. अनुसूचित जमाती आढळतात.

तर नांदेड जिल्ह्यात अंधा,गोंड,भिल्ल,कोलम,परधान,थोटी,आणि कोया या सात अनुसूचित जमातीआढळतात.

अनुसूचित जमातींचे व्यवसाय-

अनुसूचित जमातीतील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती करणे हा आहे तसेच शेतमजुरी,शिकार,वनस्पती गोळा करणे.बांबूपासून टोपल्या बनविणे,चटया बनविणे,दोरखंडबनविणे,महुआ,लाख,डिंक,सरपण गोळा करणे,हिरडा,बेहडा, तेंदु पत्ता,मध, चारोळी, कंदमुळे गोळा करणे, हस्त कलेचे व्यवसाय,कोळसा,पडणे,मासेमारी करणे,शेळी पालन, कोंबड्या, जनावरेपाळणे यासारखे व्यवसाय अनुसूचित जमातींकडून केले जातात

शेती हा मुख्य व्यवसाय असला तरी,शेतीत प्रामुख्याने पारंपारिक पिकेच घेतली जातात.

अनुसूचित जमातीतील लोकांच्या समस्या-

वरील सर्व व्यवसाय या जमातींकडून केले जात असले तरी, त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते यात प्रामुख्याने पुढील समस्या प्रकर्षाने जाणवतात.

भांडवलाचा आभाव, मजुरांची समस्या,वाहतूक समस्या,बाजारपेठेच्या सोई,खते व बि-बियाणे,कृषी उपकरणे, यंत्रे,पाणीपुरवठा, शिक्षानाच्या सोयींचा आभाव, आरोग्य विषयक समस्या यासारख्या अनेक समस्यांचा सामना या अनुसूचित जमातींना दैनंदिन जीवनात करावा लागतो.

उपाययोजना:-

वरील समस्यांचा विचार करता त्यावर काही उपाययोजना करणे योग्य ठरेल. शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध करून, त्याची योग्य आमलबजावणीसाठी योग्य कार्यवाही सुचविणे. आदिवासी भागामध्ये वित्तीय गरजांची पूर्तता करण्यासाठी वितीय्य संस्थांचे जाळे वाढवणे. आरोग्यविषयक सोई व जनजागृती घडवून आणणे,पाणीपुरवठ्यासाठी खास योजना कार्यान्वित करणे. बाजारपेठ सुरु करणे,वाहतूक व्यावस्थ्येसाठी रस्त्यांचे जाळे वाढविणे. कृषी उपकरणे सवलतीच्या दरामध्ये देणे, बि-बियाणे पुरविणे यासारख्या उपाययोजना करून अनुसूचित जमातीतील लोकांचा विकास करणे

निष्कर्ष:-

भारतामध्ये आदिकालापासून वास्तव्यास असलेले लोक म्हणजे आदिवासी, राज्यघटनेतील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या जमातींना अनुसूचित जमाती संबोधले जाते या जमातींमध्ये ४२७ जमातींचा समावेश होतो. या जमातींचा मुख्य व्यवसाय शेती करणे हा आहे.या बरोबरच अनेक पारंपरिक व्यासाय देखील या जमातींकडून केले जातात. या जमातींना दैनंदिन जीवनात अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो या समस्यांवर योग्य उपाययोजना केल्यास निश्चीतच अनुसूचित जमातींच्या विकासास हातभार लागेल. यासाठी शासन स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे, तसेच त्यांची योग्य अंमलबजवानी होणे तितकेच महत्वाचे आहे.

संदर्भ:-

१)आदिवासी समाजशास्त्र,डॉ.संजय साळुंके
२)आदिवासी नेरुत्व,डॉ.प्रल्हाद दुधने,शोध निबंध,रिसर्च जर्नी
३)मानवी साधन संपत्ती भूगोल,प्रा.एस.बी.सवदि
४)आदिवासींच्या समस्या,उपाययोजना,डॉ.कुदणर
५)www.shodhganga.com

विपणन व्यवस्थेमध्ये ई-कॉमर्सचे योगदान

(The Contribution of E-Commerce to the marketing system)

डॉ.बी. एस. पवार
वाणिज्य विभाग
माधवराव पाटील महाविद्यालय,पालम ,नांदेड

सारांश (Abstract):-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत झपाट्याने बदल होत आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे तर विसाव्या शतकात नवीन पर्व सुरू झालेले आहे. परिणामी विविध क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला म्हणून प्रत्येक क्षेत्रात बदल दिसून येत आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती, व्यापार, उद्योग, विमा, बँकिंग, क्षेत्रासह माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास व विस्तार झालेला आहे. भारतीय प्रत्येक क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून विपणन व्यवस्थेमध्ये देखील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यात ई-कॉमर्स ,इमेल, इंटरनेट व इंटरनेट तंत्रज्ञानाचा समावेश होतो. सध्याच्या काळात विपणनाचे कार्य ई-कॉमर्स च्या माध्यमाने मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले आहेत. त्यामुळे विपननामध्ये ई-कॉमर्सचे योगदान या विषयावर या शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यासाठी दुय्यमतथ्य संकलन पद्धती उपयोग करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):-

स्पर्धेच्या युगात विपणन व्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल झालेले दिसून येत आहेत. ज्या प्रमाणे औद्योगिक व माहिती तंत्रज्ञानात प्रगती झाली त्याचप्रमाणे विपणन व्यवस्थेमध्ये बदल होत आहे. ग्राहक हा बाजाराचा राजा आहे त्यामुळे ग्राहकांना चांगल्या सुविधा देने व्यावसायिकाचे कर्तव्य आहे. त्यातच एक भाग म्हणून विपणनाच्या पारंपरिक पद्धती कालबाह्य होऊन नवीन माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित ई-कॉमर्स पद्धती अस्तित्वात आली आहे.ई-कॉमर्स मुळे ग्राहकांना घरपोच वस्तू व सेवेचा लाभ मिळत आहे. म्हणूनच विसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे असे म्हटले जाते.

"ई कॉमर्स म्हणजे संगणक व इंटरनेटचा वापर करून वस्तू व सेवेची खरेदी विक्री करणे होय"

ई-कॉमर्सची व्याख्या(Definition):-

विसाव्या शतकात पारंपरिक विपणन व्यवस्थेमध्ये आधुनिक पद्धतीचा समावेश झालेला असून त्यात प्रामुख्याने इमेल,इंटरनेट, ई-कॉमर्स इत्यादीचा समावेश होतो. विपणन व्यवस्थेमध्ये ई-कॉमर्स द्वारे वस्तू व सेवेची विक्री मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. अंदाजित एकूण भारतीय पैकी 20 टक्के लोकसंख्या या पद्धतीत सहभागी झालेले आहे. ई-कॉमर्स ही एक संगणक इंटरनेट द्वारे वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्रीचे आधुनिक पद्धत असून या पद्धतीद्वारे जोखीम न स्वीकारता सहज व सुयोग्य पद्धतीने सर्व व्यवहार पूर्ण होतात. व ग्राहकांना वस्तू किंवा सेवा आणि व्यावसायिकांना आर्थिक लाभ सुलभतेने प्राप्त होत असतो.

ई-कॉमर्स म्हणजे संगणकाच्या साह्याने व इंटरनेटच्या मदतीने विशिष्ट संकेत स्थळावरून वस्तू किंवा सेवेची खरेदी-विक्री करणे किमतीचे शोधन करणे ,जाहिरात करणे व ग्राहकांना घरपोच वस्तू व सेवांचा पुरवठा करणे होय.

ई-कॉमर्स हे वीपणन व्यवस्थेतील इंटरनेट द्वारे संचलित होणारी अत्यंत महत्त्वाची आधुनिक पद्धत असून या पद्धतीचा उपयोग करून वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री व किमतीचे शोधन केले जाते. त्यामुळे यांची व्याख्या अभ्यासाने महत्त्वपूर्ण आहे.ईकॉमर्सच्या व्याख्या अनेक तज्ञांनी केलेल्याम आहेत त्यातील काही प्रमुख पुढीलप्रमाणे आहेत

1. "E-commerce Technologies are designed to replace traditional paper based work with faster more reliable efficient communication between computers". Prashant Jain.
2. "पारंपरिक कागदावर आधारित कार्यांना संगणकाच्या सहाय्याने अधिक विश्वासाह्य व कार्यक्षम संदेशवहन सह पुनरस्थित करण्यासाठी निर्माण केलेल्या आराखड्यास ई-कॉमर्स तंत्रज्ञान असे म्हणतात". प्रशांत जैन
3. "ई-कॉमर्स म्हणजे संगणक व इंटरनेटचा साह्याने वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री करणे, माहिती देणे, जाहिरात करणे, आदेश देणे व घेणे, बिजक पाठवणे आणि वस्तू व सेवांची निर्धारित किमतीचे शोधन करणे (म्हणजेच) होय."
4. "वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री, व्यापार विषयक कार्य करण्यासाठी संगणक व इंटरनेटचा उपयोग करून विपणन व्यवस्थापन करणे म्हणजेच ई-कॉमर्स होय."

5. वरील विविध व्याख्येवरून असे लक्षात येते की व्यापारात वस्तू वा सेवेची खरेदी-विक्री करण्यासाठी पारंपरिक पद्धतीचा उपयोग न करता आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने व संगणक इंटरनेट ई-मेल चा उपयोग करून व्यवहार पूर्ण करणे म्हणजे ई कॉमर्स होय.

ई-कॉमर्सचे वैशिष्ट्ये (Features of E- Commerce):-

ई-कॉमर्स ही विपणन प्रणालीतील आधुनिक पद्धत असून या पद्धतीमुळे व्यवसायीक, ग्राहक ,उत्पादक व विक्रेत्याला अनेक लाभ झालेले आहेत. त्याचं प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे ही पद्धत साधी व सोपी असून जोखीम विरहित आहे. याशिवाय काही महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. ई-कॉमर्स ही माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित विपणन प्रणाली आहे.
2. ई-कॉमर्स प्रणालीमध्ये B2B, B2C, C2C,B2G,G2B. G2C या विविध पद्धतीचा समावेश होतो.
3. ई कॉमर्स प्रणालीमध्ये जागतिक बाजारात विचार करून किंमत निर्धारित केली जाते. त्यामुळे किमतीमध्ये तफावत दिसून येत नाही.
4. ई-कॉमर्स मध्ये वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी अनेक पर्याय असतात. त्यापैकी योग्य पर्यायाची निवड करता येते.
5. ई-कॉमर्स प्रणालीत ग्राहकांना बारा महिने चोवीस तास सेवा प्रदान करता येते.
6. ई-कॉमर्समध्ये बाजारातील स्थिर खर्च (दुकान् अतिरिक्त भांडवल, कामगार इत्यादी) कमी स्वरुपात लागतो.
7. ई-कॉमर्स मध्ये ग्राहकांना घरपोच सेवा प्राप्त होत असते. त्यामुळे ग्राहकांना अतिरिक्त खर्च करण्याची गरज नसते.
8. ई-कॉमर्स प्रणालीमध्ये वस्तू व सेवांची किमतीचे शोधन तत्काळ व सुलभ बँकिंगद्वारे करता येते.
9. ई-कॉमर्समध्ये वस्तू व सेवा विक्रीसाठी ओळख किंवा परिचयाची गरज नसते. परंतु वस्तू व सेवांचा दर्जा श्रेष्ठ असणे आवश्यक आहे.
10. ई-कॉमर्स प्रणालीमध्ये सर्व व्यवहार रोख स्वरूपात होत असतात. त्यामुळे उधारी व्यवहारास वाव नसतो.
11. ई-कॉमर्स चे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे ग्राहकांना सेवा पुरवणे हा होय.
12. ई-कॉमर्स प्रणालीद्वारे कमीत कमी वेळेत उच्च दर्जाच्या वस्तू व सेवा प्राप्त होत असतात. त्यामुळे या प्रणालीचा विस्तार व विकास होत आहे.
13. ई-कॉमर्स मध्ये आधुनिक माहिती व तंत्रज्ञानाचा तसेच इंटरनेट व वेबसाईटचा वापर केला जातो. म्हणून ग्राहकांना नवीन तंत्राची माहिती येते.
14. ई-कॉमर्स मुळे देशाच्या आर्थिक विकासास चालना प्राप्त होते.
15. ई-कॉमर्स प्रणालीमुळे व्यवसायाचे प्रमुख उद्देश (महत्तम नफा मिळवणे, मागणीचा विस्तार करणे, नावलौकिक मिळणे इत्यादी) पूर्ण होतात

वरील प्रमाणे विविध वैशिष्ट्ये ई-कॉमर्स प्रणालीची असून या वैशिष्ट्यांमुळेव्यावसायिक, व्यापारी ,उत्पादक, ग्राहक इत्यादीमध्ये या प्रणालीची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढत आहे. व या प्रणालीचा वापर करणाऱ्यांची संख्या वेगाने वाढत आहे. म्हणूनच विपणन व्यवस्थेमध्ये ई-कॉमर्स चे महत्व वाढत आहे.

ई-कॉमर्सचे विपणन व्यवस्थेतील योगदान(Contribution of E-Commerce to the marketing system):- भारतात ई-कॉमर्सची सुरुवात जागतिकीकरणाचा स्वीकारनंतर झालेली आहे. त्याचबरोबर या प्रणालीद्वारे रोजगार निर्मिती होऊन रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्याचबरोबर सर्व व्यवहार ई-बँकिंग मार्फत होत असल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झालेले आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात ई-कॉमर्स योगदान खालील बाबी वरून स्पष्ट करता येईल.

1. ई-कॉमर्स मुळे भारतातील उत्पादनस जागतिक बाजारपेठे उपलब्ध झाली असून भारतीय वस्तूची मागणी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत आहे.
2. सन 2002 मध्ये ई-कॉमर्सच्या प्रणालीद्वारे 10000 कोटी रुपयांची उलाढाल झाली होती.
3. ई-कॉमर्स मुळे ई बँकिंग, ई-शॉपिंग,ई-ट्रेकिंग,क्रेडिट कार्ड ,मनी ट्रान्सफर इत्यादी बाबींचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होत आहे.
4. ई-कॉमर्स प्रणालीमध्ये प्रत्येक वस्तूचा विमा घेतला जातो. परिणामी विमा व्यवसायाचा विकास व विस्तार झालेला आहे.
5. जागतिक स्तरावर इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या दहा कोटी होती. त्यात2005 मध्ये वाढ होऊन 35 कोटी पेक्षा जास्त झालेले आहे.
6. भारतात 1998 मध्ये इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या एक कोटी 70 लाख होती. तर 2001 मध्ये 3 कोटी 50 लाख होती. व सध्या 10 कोटीपेक्षा जास्त नागरिक इंटरनेटचा उपयोग करीत आहे.
7. ई-कॉमर्स प्रणालीमध्ये संगणकाशिवाय व्यवहार होण्याची शक्यता आहे कारण ई-कॉमर्स टीव्ही संचामध्ये येत आहे.
8. ई-कॉमर्स मुळे भारताच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ होताना दिसत आहे.
9. ई-कॉमर्स प्रणालीमुळे अनेक प्रकारची रोजगार निर्माण झालेले असून काही प्रमाणातबेरोजगारीला आळा बसला आहे.

10. मोबाईल, इंटरनेट व विविध वेबसाईटमुळे ई-कॉमर्सची माहिती सर्वसामान्य ग्राहका पर्यंत पोहोचत आहे. त्यामुळे ही प्रणाली विकसित होत आहे.

वरील विविध बाबीवरून असे लक्षात येते की ई-कॉमर्स हे विपणन व्यवस्थेचा प्रमुख आधार असून या प्रणालीद्वारे विपणनचा देशाच्या आर्थिक स्थितीचा व सामाजिक विकास होण्यात या प्रणालीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. व भविष्यात विकसित विपणन प्रणाली म्हणून अग्रगण्य राहील.

निष्कर्ष. (conclusion):-

विपणन व्यवस्थेतील ई-कॉमर्स ही उपयुक्त प्रणाली असून भविष्यात या प्रणालीला विश्वात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होणार आहे. म्हणून ई-कॉमर्सचा विकास करण्यासाठी काही विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. कारण भारतात मोबाईल धारकांची संख्या प्रचंड असून त्याच्या माध्यमाद्वारे जास्तीत जास्त इंटरनेटचा वापर केला जातो. त्यामुळे ही कॉमर्स प्रणाली लावणे सोयीचे होईल त्याचबरोबर जागतिक बाजारपेठ सर्व सामान्य ग्राहकांसाठी खुली होऊन या प्रणालीचा विकास करणे शक्य आहे. ई-कॉमर्स प्रणालीमुळे बँकिंग क्षेत्राचा व विमा क्षेत्राचा विकास होईल तसेच राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ:

1. ई-कॉमर्सचे मुलतत्वे – एस.एम. कोलते
2. ई-कॉमर्स मूलभूतसिद्धांत - नीता फडणवीस.
3. विपणन व्यवस्थापन – डॉ. पळणीटकर आणि डॉ. भावना देव
4. इंटरनेट बँकिंग - धनंजय गोळे
5. ई-कॉमर्सची उपयुक्तता – डॉ. विद्याधर भाटे

Recent Government Social, Economic and fiscal Policies and their Impact on Indian Economy

Dr. D. R. Gholkar
Assistant Professor
Shankarrao Patil Mahavidyala,
Bhoom., Dist.: Osmanabad

Abstract:

This research papers aims to collect the impact of recent Government's Social, Economic and fiscal polices on Indian economy. In the last more than five years, since the National Democratic Alliance came in to power with huge mandate under the leadership of PM Narendra Modi, it seems that the Government has implemented so many policies and several schemes. In this paper the researcher has highlights and measure the impact of these social, economic and fiscal policies on Indian economy.
***Keywords:** GST, Bank Recapitalization, Privatization,CAA, CAB & NRC*

Introduction:

With the huge expectations the people from India give the huge mandate to the PM Modi. But since the PM Modi came into to the power, the government tries to implement so many policies to change the India. Especially the government focuses on the corruption and tries to stop the corruption at certain level and it also seen that the govt. has succeed to overcome the corruption at some what level.But on the serious note it has been observed that while implementing these policies the govt. also came into to several controversies. There were several issues happens in our country since 2014. Some of the highlighted policies and issues are Make in India, Startup India, Mudra Loan, Demonetization, Rafale deal controversy (Anil Ambani), Punjab National Bank Scam (Nirav Modi, Amit Modi, Nishal Modi and Mehul Choksi), Kingfishar Scam (Vijay Mallya), Triple Talaq Bill, Nirbhay rape and murder case in New Delhi, Kopardi rape and murder case, Dabholkar-Pansare-Kalburgi-Lankesh murder case, Justice Loya murder case, Kathua rape case, Sucide of Rohit Vemula, Swami Chinmayanand rape case, Hyderabad rape and murder case, JNU attacks on Kanhaiya Kumar and Aishe Gosh, Jamia Milia Islamia attacks of Police on students, implementation of CAA, CAB and NRC, etc.

So the question should be arises in the sensitive minds of Indian people that whether we live in the country of Gautam Baudha who give the message of peace to the whole world? whether we live the country of Mahatama Gandhi who taught us the lesson of non-violence?, whether we live in the country of Dr. B. R. Ambedkar who taught us to raise the voice against the disgrace and anarchy in the society? Whether we live in the country of Chhatrapati Shivaji Maharaja who taught us to fight against the political disgrace and anarchy? Finally the questions arise in the minds of everyone that what the hell is happening in our country.

Certainly, good economics does pay in the long run. Most importantly, the Narendra Modi-led National Democratic Alliance government made an earnest attempt to bring greater transparency in implementation of government schemes in the last 5 years. As the year draws to a close, the moot question is, how will the economy perform in upcoming days?

Objective of the Paper:

1) To study and understand the various policies of Government
2) To analyses the impact of government policies

Research Methodology:

This is the descriptive study of the topic. This paper is based on secondary data published in books, journals, newspapers, news channels, etc. The try has been made to measure the impact of the polices across the India hence the research area is whole India. Most of the policies has been criticized in this paper in general and few of them criticized in particular like demonetization, GST, Rera, Bank recapitalization and Air India Privatization.

Prime Minister **Narendra Modi** promised many radical structural economic reforms including ease of doing business, inflation control, fiscal deficit, **job creation** and revival of manufacturing sector - that seems to have been delivered with the exception of job creation on which India has, so far, failed to perform as expected.

India has begun work on an $87 billion scheme to connect some of the country's biggest rivers as Prime Minister Narendra Modi bets on the ambitious project to end deadly floods and droughts. The Modi-led government is touting the linking of rivers as a panacea to the floods and droughts that plague India every year, killing hundreds of poor people and withering crops.

Many analysts say the year started with the economy reeling under **demonetization**, hitting small businesses, besides bringing down infrastructure, including real estate, to its knees. While Modi's drive to

unearth unaccounted wealth did not deliver the desired result, it hurt consumer demand in a country where most people are paid in, and buy what they need with, cash.

India's economy lost further steam in the quarter to June as growth slid to 5.7 per cent, its lowest level in more than three years. India's economy rebounded from a three-year low to grow at 6.3 per cent in the three months ended September 30. "The impact of the demonetisation and the GST is well behind us," finance minister Arun Jaitley had said after the numbers were announced.

1) GST: One nation one tax rate

The launch of a new nationwide Goods and Services Tax (GST) in July transformed India's 29 states into one market with one tax rate. Last month, the GST Council slashed rates across the board, including for a range of daily items of consumption, relaxed penalties and tweaked rules to make it easier for businesses, especially small and medium enterprises, to comply. All goods and services are taxed at one of five rates: 28 per cent, 18 per cent, 12 per cent, 5 per cent or zero.

Prime Minister Modi exuded confidence that India's ranking on the World Bank's **ease-of-doing-business** scale will further improve next year when the impact of the GST is taken into account. Modi pointed out that India has jumped 42 places in three years to break into top 100 countries in the ranking.

Prime Minister Modi exuded confidence that India's ranking on the World Bank's **ease-of-doing-business** scale will further improve next year when the impact of the GST is taken into account. Modi pointed out that India has jumped 42 places in three years to break into top 100 countries in the ranking.

2) Bank recapitalisation

Last month, the government had unveiled a massive Rs 2.11-lakh crore two-year road map to strengthen NPA-hit public sector banks (PSBs), which includes recapitalisation bonds, budgetary support and equity dilution. In the last three-and-a-half years, the government has pumped in more than Rs 51,000 crore capital in public sector banks.

Exhorting state-owned lenders to go in for reforms, financial services secretary Rajiv Kumar had said the banks were not going to get easy money as part of the Rs 2.11-lakh crore recapitalisation plan of the government.

The finance ministry has urged **PSU banks** to improve their performance, resolve stressed assets and lower their dependence on the government for capital. Gross NPAs in public sector banks rose from 5.43 per cent (Rs 2,78,466 crore) in March 2015 to 13.69 per cent (Rs 7,33,137 crore) as of June 2017.

3) Air India privatisation

In June, the government formally approved the privatisation of national airline **Air India** Ltd and five of its subsidiaries. Air India is surviving on taxpayers' money under the bailout package extended by the previous UPA government in 2012.

Air India was promised Rs 50,000 crore in equity infusion until 2032 by the erstwhile UPA dispensation to bail out the airline, which is burdened with accumulated losses and debt to the tune of over Rs 52,000 crore. Of this, it has already received Rs 24,000 crore but the government is unlikely to infuse capital into the carrier any more following the divestment decision.

4) Rera & affordable housing

As a landmark year for the real estate industry draws to a close, it's time to review the major events of 2017 for Indian real estate and look at some upcoming trends in 2018.

For the real estate industry, 2017 was a watershed year, with the roll-out of game-changing policies such as GST and RERA. Demonetization's impact started to taper off slightly, while real estate investment trusts (REITs) did not take off this year as expected. Affordable housing came out of the shadows and affordably-priced units have been selling like hot cakes in most cities.

REITs are set to provide investment opportunities to smaller investors next year. India's real estate markets are poised for growth in the medium-to-long term on the back of higher transparency and further consolidation. India's Tier 1 cities are expected to move up from their current 36th rank in JLL's 2018 Global Real Estate Transparency Index (GRETI) on the back of continued improvements in structural reforms, implementation of RERA and GST aimed at making India a modern economy.

5) Crackdown on shell firms

Intensifying its crackdown on black money, the government has collated information about 5,800 shell companies whose near zero-balance accounts saw nearly Rs 4,574 crore of deposits post note ban and Rs 4,552 crore withdrawal thereafter.

"Vital information has been received from 13 banks regarding the bank account operations and post-demonetisation transactions of some of the 2,09,032 suspicious companies that had been struck off the Register of Companies earlier this year," the government said in a statement.

A United Nations report has said that The Indian economy will grow at 7.2 per cent in 2018 and accelerate to 7.4 per cent in the following year as a result of robust private consumption, public investment and structural reforms, but it still faces the risk of sudden capital withdrawal on account of monetary policy normalization in developed countries.

Conclusion:

As of now India is going through the big bad patch. The ruling party is diverting the minds of Indian people from their real problem like unemployment, decreased GDP, basic facilities to grow the business, educational upliftment, health facility, women security and empowerment, mob lynching, etc. In order to overcome this problem there is a need of social and political reforms.

References:

1) https://economictimes.indiatimes.com/news/et-explains/citizenship-amendment-bill-what-does-it-do-and-why-is-it-seen-as-a-problem/articleshow/72436995.cms?from=mdr
2)https://www.businesstoday.in/current/economy-politics/caa-nrc-national-register-of-citizens-myths-and-facts-citizenship-amendment-act-modi-amit-shah-govt/story/392474.html
3) https://www.youthkiawaaz.com/2019/12/caa-nrc-economically-disastrous-and-unconstitutional/
4) https://www.cprindia.org/news/8339
5) https://www.indiatoday.in/india/story/expert-view-does-india-need-caa-npr-nrc-1635665-2020-01-10
6) https://timesofindia.indiatimes.com/india/caa-and-nrc-know-the- difference/articleshow/72880836.cms

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

जागतीकीकरणा नंतर जागतीक बँके संबंधीत आर्थिक क्षेत्रातील भारताची कामगीरी

प्रा.डॉ. शिवांगी संजयराव दहिटणकर
M.Com. M.Phil G.D.C. & A. Ph.D.
तुळजाभवानी कॉलेज, तुळजापूर

प्रस्तावना :-

जागतीकीकरण ही संपुर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी म्हणजेच जागतीक अर्थव्यवस्था निर्माण करणारी अशी प्रक्रीया आहे की, या प्रक्रियेत प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था ही जागतीक अर्थव्यवस्थेशी जोडली जाते. त्यामुळे कोणत्याही देशातील उत्पादीत वस्तु जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होतात.

विसाव्या शतकाच्या पुर्वाधात जागतीकीरण ही संकल्पना उदयास आली. तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव यांनी 1991 मध्ये नव्या आर्थिक धोरणांचा स्विकार केला व भारतात जागतीकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे वारे वाहु लागले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवे वळण व नवी दिशा मिळाली. आर्थिक संकटातुन बाहेर पडण्यासाठी भारताने जागतीक व्यापार संघटना (WTO) च्या करारावर स्वाक्षरी केली. या नवीन आर्थिक प्रक्रियेच्या स्विकारण्यामुळे शेती. उद्योग, व्यापार, बँका, विमा कंपण्या, दळण-वळण व मुलभूत सुविधा यामध्ये अनेक व्यापक प्रकारचे रचनात्मक व संस्थात्मक बदल झाले. भारतीय दृष्टीकोणातुन पाहता जागतीकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत खुप मोठा बदल घडुन आला तो म्हणजे भारतीय समाजातुन विविध उदयोगामार्फत मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक विकास घडुन आला.

संशोधनाची उदिृष्ट्ये :-

1) जागतीकीकरणानंतर अर्थिक क्षेत्रातील भारताची कामगीरी अभ्यासने.
2) जागतीक बँकेचा व्यवसाय सुलभता निर्देशांक अभ्यासने.

संशोधनाची गृहीतके :-

1) जागतीकीकरणामूळे प्रत्येक आर्थिक क्षेत्रात नवनवीन तंत्रज्ञानानुसार बदल होत आहेत.
2) जागतीकीकरणामुळे भारतातील आर्थिक क्षेत्र विकसीत होत आहेत.

संशोधन पध्दती :-

या संशोधन अभ्यासाठी द्वितीय पध्दती संशोधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. त्यात संशोधनासाठी लोकसत्ता वर्तमान पत्र, इंटरनेट तसेच जागतीकीकरणावरील मासीके इत्यादी अभ्यासण्यात आली. या संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दती निवडलेली आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :-

1) जागतीकीकेरणानंतर अनेक क्षेत्रात बदल झाले. परंतु या संशोधनात आर्थिक क्षेत्राचाच अभ्यास करण्यात आला.

जागतीक बँकेचा व्यवसाय सुलभता निर्देशांक :-

दरवर्षी जागतीक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि संयुक्त राष्ट्र संघटनेशी संबंधीत व इतर आंतरराष्ट्रीय संस्था, संघटना यांचे अर्थिक क्षेत्रातील वेगवेगळया मुद्यांबाबतचे विविध अहवाल प्रसिध्द करतात. त्याआधारे संबंधीत देशामध्ये गुंतवणुक व्यापार व्यवस्था याबाबत निर्णय घेतले जातात. त्यामुळे भारताचे अशा निर्देशांक किंवा अहवालामधील स्थान हा अर्थव्यवस्था घटकामध्ये महत्वाचा मुद्दा आहे. त्या अनुषंगाने भारताची काही आर्थिक पैलुमधील प्रतिमा दर्शवणाऱ्या काही आंतरराष्ट्रीय मुद्दांचा आढावा या संशोधनामध्ये घेण्यात येत आहे.

सन 2018 साठीच्या जागतीक बँकेच्या व्यवसाय सुलभता निर्देशांकामध्ये सन 2017-18 या वर्षी 130 व्या क्रमांकावरुन इ.स. मार्च 2018 अखेर 100 व्या क्रमांकावर पोहचले. तसेच डिसेंबर 2019 अखरे भारताचे स्थान 190 देशांमध्ये 77 व्या क्रमांकावर आहे. सायमन जॉकोव्ह यांनी व्यवसाय सुलभता निर्देशांकाची निर्मीती केली. या क्रमवारीतील देशाचे स्थान पुढील 10 उपनिर्देशांकाच्या आधारावर निश्चित करण्यात येते.

1) नवीन व्यवसाय उघडण्यासाठी प्रक्रिया, वेळ, खर्च आणि किमान भांडवल.
2) बांधकाम परवाने प्राप्त करणे तसेच गोदाम बांधण्यासाठी प्रक्रिया, वेळ आणि खर्च.
3) व्यवसायासाठी नवीन बांधलेल्या गोदाम, वखारींसाठी कायमस्वरुपी वीज जोडण्यासाठी आवश्यक प्रक्रिया, वेळ आणि खर्च.
4) मालमत्ता नोंदणी करणे, व्यवसायीक स्थावर मालमत्ता नोंदणी करण्यासाठी प्रक्रिया वेळ आणि किंमत.
5) कर्ज उभारणी, कायदेशीर हक्कांची निर्देशांक, कर्ज माहिती निर्देशांकाची व्याप्ती.
6) अल्पसंख्याक गुंतवणुकदारांचे संरक्षण, माहितीच्या प्रकटीकरणाचे प्रमाण, संचालकावरील उत्तरदायीत्वाचे प्रमाण आणि भागधारकांचे अधिकार.
7) कर भरणे, देय करांची संख्या, दरवर्षी टॅक्स रिटर्न तयार करण्यासाठी लागणारा वेळ तासामध्ये आणि एकूण नफ्यातील एकूण देय कराच्या रक्कमेचे प्रमाण.
8) सीमापार व्यापार, निर्यात आणि आयात करण्यासाठी आवश्यक दस्तऐवज, खर्च आणि वेळ.
9) कराराची अंमलबजावणी, कर्ज करार अंमलबजावणीसाठी प्रक्रिया वेळ आणि खर्च.
10 दिवाळखोरीवर उपाय योजना, दिवाळखोरी कायद्यांतर्गत कारवाईसाठी अंतर्गत वेळ खर्च आणि वसुलीचे प्रमाण (%).

वरिल निर्देशांकाबाबत भारताची कामगीरी.:-

1) भारताचा सीमापार व्यापार, बांधकाम परवाने प्राप्त करणे, वीज जोडणी, कर्ज उभारणी व व्यवसाय सुरु करणे या उपनिर्देशांकांतील उच्च कामगिरीमुळे एकूण क्रमवारीत पुढचे स्थान प्राप्त करता आले आहे.
2) बांधकाम करवाने प्राप्त करणे निर्देशांकामध्ये 181 वरुन 52 व्या क्रमांकावर तर सीमापार व्यापारामध्ये 146 वरुन 42 व्या क्रमांकावर अशा दोन बाबीमध्ये मोठी प्रगती नोंदवता आली आहे.
3) निर्देशांकामध्ये सर्वाधिक सुधारणा दर्शविणाऱ्या पहिल्या 10 देशांमध्ये भारताने सलग दुसऱ्या वर्षी स्थान मिळवले आहे.
4) एकूण सहा निर्देशांकामध्ये प्रगती झाली असली तरी चार निर्देशांकांमध्ये क्रमवारीतील स्थान खालावले आहे.
5) मालमत्ता नोंदणी (166 वरुन 154), कर भरणे (119 वरुन 121) आणि दिवाळखोरीवर उपाययोजना (103 वरुन 108) अल्पसंख्याक गुंतवणुकदारांचे संरक्षण (4 वरुन 7) या निर्देशांकामध्ये अधोगती झाली आहे.
6) इनव्हेस्ट इंडियाला पुरस्कार
शाश्वत विकासासाठी गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देण्यामधील उच्च कामगिरीसाठीचा संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा पुरस्कार इनव्हेस्ट इंडिया या केंद्र शासनाच्या अभिकरणास देण्यात आला आहे. वायुऊर्जा क्षेत्रामध्ये वायू टर्बाइनची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगाच्या स्थापनेमध्ये साहाय्य देण्यासाठी हा पुरस्कार अभिकरणास मिळाला आहे. या प्रकल्पात 1 गिगावॅट पुनर्नवीकरणीय ऊर्जा निर्मिती होण्यास साहाय्य होणार असून स्थानिक नागरिकांना प्रशिक्षण देऊन रोजगारनिर्मितीही होणार आहे. या प्रकल्पाच्या उभारणीमुळे भारतातील वायुऊर्जा निर्मितीच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात बचत होणार आहे.
7) इनव्हेस्ट इंडिया हे भारतातील गुंतवणुकीसाठी परदेशी कंपन्यांना गुंतवणुक प्रोत्साहन आणि साहाय्य अभिकरण आहे. केंद्र शासनाच्या उद्योग व वाणिज्य मंत्रालयाच्या, औद्योगिक धोरण व प्रोत्साहन विभागाअंतर्गत हे अभिकरण कार्य करते.
8) व्यापार आणि विकासावरही संयुक्त राष्ट्र परिषदेकडून सन 2002 पासून राबविण्यात येणाऱ्या गुंतवणूक प्रोत्साहन आणि साहाय्य कार्यक्रम अंतर्गत हा पुरस्कार देण्यात येतो. गुंतवणुक प्रोत्साहन अभिकरण व त्यांच्या देशातील सरकारला गुंतवणूक क्षेत्रातील त्यांच्या कामगिरीसाठी हा पुरस्कार देण्यात येतो.

Chart No. 1 :-

तिमाहिचा कालावधी	आर्थिक विकासाचा दर (%)
जुलै ते सप्टेबर 2015	7.4%
ऑक्टोबर ते डिसेंबर 2015	7.3%
जानेवारी ते मार्च 2016	7.9%
एप्रिल ते जुन 2016	7.1%
जुलै ते सप्टेबर 2016	7.3%
ऑक्टोबर ते डिसेंबर2016	7.0%
जानेवारी ते मार्च 2017	5.7%
जुलै ते सप्टेबर 2017	6.3%
ऑक्टोबर ते डिसेंबर2017	7.2%
जानेवारी ते मार्च 2018	7.7%
एप्रिल ते जुन 2018	8.2%

संदर्भ :- इनव्हेस्टींग डॉट कॉम.

निष्कर्ष :-

जागतीकीकरणानंतर भारताची प्रगती सातत्याने होताना दिसुन येत आहे. भारताची विस्तृत अर्थव्यवस्था जगातील इतर देशाच्या तुलनेत वेगाने विकसीत होणारी अर्थव्यवस्था आहे. आर्थिक अघाडीमध्ये GST ने एक देश एक कराने एक बाजारपेठ निर्माण केली आहे. त्यामुळे कर रचना सुसाहाय्य, सुसंगत करण्यात आली आहे. 2018 च्या जागतीक बँकेच्या अहवालात आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था फ्रान्सला मागे टाकुन सहाव्या क्रमांकावर पोहचली आहे.

उपाययोजना :-

आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेने विकासाच्या महामार्गावर वेग घेतला असला तरी कच्च्या तेलाचे वाढते दर, अमेरिका-चीन यामधील संभाव्य व्यापारयुध्द आणि त्यातुन निर्माण होणारी जागतीक पातळीवरिल अस्थिर आर्थिक परिस्थिती, अशा घटकांवर भारताने नियंत्रण प्रस्थापित करणे महत्वाचे आहे. हे घटक आर्थिक विकास दरावर विपरीत परिणाम करणारे आहेत.

संदर्भ :-

1) लोकसत्तता वर्तमानपत्र 05 डिसेंबर 2018
2) इन्व्हेंटिटंग डॉट कॉम

E-Marketing In India: A SWOT Analysis

Prof. Annasaheb B Wasekar
Assi. Professor, Department of Economics
Tulabhavani Mahavidhyalaya Tuljapur.

Abstract :

In today's scenario e-Marketing is playing important role in the global market, it helps in selling of goods and services using digital technologies'-Marketing itself has some positive as well as negative aspects the paper focuses all that aspects which relates to e-Market in modern marketing world. E- Marketing consists some online components like Banner Advertising, Email Marketing,Blogs,web widgets, Social Networking, Offline Activation. The paper discusses the Strength Weakness opportunities & Threats of e-marketing in India.
KEYWORDS: e-Marketing, World Wide Web, Internet INTRODUCATION:

In the early stage of marketing it was based on barter system where marketing was carried on the basis of exchange of goods in lieu of certain goods.The mode of marketing has greater impact of change in our systems and technology. Day by day the Methods of marketing are changed and in that sense e- Marketing is the newest or latest method of a market. Thus, we have always revised our ways of marketing adopting the modern means to make it more dynamic and profit maximizing with time. The words like AMAZON, FLIPKART, SNAPDEAL, EKART are very near to us which relates to e-Marketing.

e-Marketing Concept

E-Marketing or electronic marketing refers to the application of marketing principles and techniques via electronic media and more specifically the Internet. The terms e-marketing, Internet marketing, and online marketing are frequently interchanged and can often be considered synonymous.

e- Marketing includes all the activities a business conducts with the help of the worldwide web (WWW) with the aim of attracting new business, retaining current business and developing its brand identity.

Objectives Ofthe Study-

1. To examine the strength &opportunities that e marketing will bring for marketing in India.
2. To examine weaknesses & threats of e-Marketing in India

Significance Of The Study

1. To understand the concept of e-marketing.
2. To study the positive as well as negative side of the e-Marketing concept.

Methodology

The study is descriptive in nature. Secondary dataused for this present study through variouspublished sources from online and offline.

SWOT Analysis

STRENGTHS of an e-Marketing in India

1. Access to Data-A website allows a company to gain a clear perspective on who their target market is, what they buy, where they live, and other pertinent information that can help in gaining new leads and appealing to existing customers. It is easy for companies to tell if a marketing campaign is working, allowing them to adapt and change strategies as necessary
2. Broad & Global Reach- brand reach over to wide prospects base, and with internet marketing, businesses are accessible to millions of online clients.
3. 24/7 Brand Optimization- With advantages of internet marketing, you are not restrained with opening hours, nor are you need to consider extra payment for your staffs. Provincial or universal time variety does not influence the accessibility or reachability of your internet marketing campaigns
4. Cost & Time Effective- Traditional advertisements may keep running for a brief span, an optimized internet marketing campaign can ensure long-term successful results.
5. Helps in Follow up & After sale services- Online marketing is the procurement and arrangement of instant responses to queries and doubts related to products and services that help in ensuring better services and ultimately optimizes branding.
6. Reduction in costs through automation and use of electronic media
7. Faster response to both marketers and the end user
8. Increased ability to measure and collect data
9. Opens the possibility to a market of one through personalization
10. Boundless universal accessibility

WEAKNESSESof an e-Marketing in India

1.High Expectations

If your company's online marketing campaign has already been done better, it may end up hurting business. Today's web users are constantly bombarded with new content, so standing out from the rest can be a challenge. The clear workaround is to produce exceptional content. If you don't feel comfortable creating quality content, you may want to hire a digital marketing firm.

2.Customer Skepticism

Although the Internet is a fantastic tool for legitimate companies, it is also a breeding ground for nefarious business practices, as well as outright scams. Plenty of people out there are still hesitant to pay online, regardless of how secure your website may be. It is important that your company goes to great lengths to preserve a sterling reputation, and getting accredited by respected organizations like the BBB goes a long way.

3.No Try Before You Buy

Selling a product online can be challenging using just words, pictures, and video. Even the most detailed listings simply can't compare to being able to hold the item for sale before purchasing it. This is also true when selling a service – speaking with someone face-to-face tends to yield better results.

4.Dependability on technology

5.Security, privacy issues

6.Maintenance costs due to a constantly evolving environment

7.Higher transparency of pricing and increased price competition

8.Worldwide competition through globalisation

Opportunities Of An E-Marketing In India

1. **Lower Operation Cost-**
   You can advertise more cheaply than you can with more traditional methods of advertising, such as television, full page ads in the newspaper and directories. For example, you can get a free listing in manyonline business directories. You can contact your customers more than you normally would and contact is more affordable than methods, like sending mail, printing brochures, and paying for postal costs. For example, an email message is more cost effective than sending thousands of direct mail pieces with savings in postage, paper and printing.
2. **Tracking Results-**
   Another advantage of online marketing is that you can track the results of your advertising and that willbe illustrated in detailed graphics that willgive you traffic growth, leads and sales conversions from your marketing search campaigns. Using free traffic tracking analysis tools like Google Analytics can help you easily track how your advertising translates into traffic.
3. **Global Marketing-**
   Millions of viewers and reach large targeted audiences. This can take your advertising message beyond the scope of your geography and offers the means and ease for people to buy from you around the globe.online marketing has the advantage of selling to customers 24 hours a day, 7 days a week, and from all over the country.
4. **Reach-**
   By marketing on the Internet we overcome barriers of distance. We can sell goods in any part of the countrywithout setting up localoutlets, widening the target market also build an export business without opening a network of distributors in different countries. However, if you want to sell internationally, you should use localization services to ensure that your products are suitable for local markets and comply with localbusiness regulations. Localization services include translation and product modification to reflect local market differences
5. **Personalization**-
   Internet marketing enables you to personalize offers to customers by building a profile of their purchasing history and preferences. By tracking the web pages and product information that prospects visit, you can make targeted offers that reflect their interests. The information available from tracking website visits also provides data for planning cross-selling campaigns so that you can increase the value of sales by customer
6. **Relationships-**
   The Internet provides an important platformfor building relationships with customers and increasing customer retention levels. When a customer has purchased a product from your online store, you can begin the relationship by sending a follow-up email to confirm the transaction and thank the customer. Emailing customers regularly with special, personalized offers helps to maintain the relationship. You can also invite customers to submit product reviews on your website, helping to build a sense of community.
7. **Social-**
   Internet marketing enables you to take advantage of the growing importance of social media. An article on the Harvard Business SchoolExecutive Education website highlighted the link between social networking and online revenue growth. According to the article, a group of consumers that responded most strongly to the influence of social networks generated increased sales of around 5 percent. You can take advantage of this type of influence by incorporating social networking tools in your Internet marketing campaigns.

Threatsof An E-Marketing In India

1.Problems with the payment system

People in India are not used to the online shopping system and moreover the online payment system through the credit card is also totally alien to them. Most of themdo not avail of the transaction facilities offered by the credit cards. They are also dubious regarding the online payment system through the credit cards. Hence different payment options should be made available to them like the credit card, cash on delivery and net banking to give them further assurance.

2.Problems With Shipping:-

The customers using the online shopping channel should be assured that the products that they have ordered would reach them in due time. For this the retail companies have resorted to private guaranteed courier services as compared to postal services.

3.Offline Presence:-

The customers should be assured that the online retailers are not only available online but offline as well. This gives them the psychological comfort that these companies can be relied upon.

4.Products Offered At Discounted Rates :-

The online retailers save on the cost of building and employee salaries. Some part of this benefit should also be enjoyed by the online customers by a reduction in the price of the product. The customers should be conveyed this message that they are getting the products at a discounted price.

5.Language Problem:-

Most internet retail shops use English as their mode of communication. English may not be comprehensible to the majority of the Indian population to increase the customer base, content in the online retail shops should be provided in local language.

Conclusion:

This paper emphasis on new age changes related to marketing. Important thing about e-Marketing is that everyone has the same opportunities. Whether you are a brand new one-person start-up or a massive billion-dollar corporation, all people and companies have access to the sameexact.it does not require visibility and coordination between retailersandmanufacturers If you strive for excellence and expansion e-Marketing can work for you. Besides many loopholes e-Marketing can't be replaceable with anyother thing.

References:

1. Ravi R. Kosgi, "GrowthAnd Challenges In E MarketingIn India", TMRJ
2. C.S and Anita.M, "E marketing challenges and opportunities"pg. 96 – 105 ijsrm
3. Niharika&Satinder, "Study of internet marketing in India:Challenges& Opportunities", IJSTM (Volume IV) issue 11
4. Mohammed R, " Internet Marketing", McGraw Hill, New York, Vol. 4, 2001
5. K. Sangeetha, "E Marketing", IJR (volume V) issue 1

A Study On Problems Of Public Sector Banks In India

Dr. Jotiram S. Ghadage

Abstract :

The banking industry in India has a huge canvas of history, which covers the traditional banking practices from the time of Britishers to the reforms period, nationalization to privatization of banks and now increasing numbers of foreign banks in India. Therefore, Banking in India has been through a long journey. Banking industry in India has also achieved a new height with the changing times. The use of technology has brought a revolution in the working style of the banks. Nevertheless, the fundamental aspects of banking i.e. trust and the confidence of the people on the institution remain the same. The majority of the banks are still successful in keeping with the confidence of the shareholders as well as other stakeholders. However, with the changing dynamics of banking business brings new kind of risk exposure. There are mainly three types of Banks, which are Private, Public and Cooperative. In this paper studied of Public sector Banks only. Public sector banks are dominant player which have important role in growth of Indian economy. The Present research paper aimed to examine the what are the challenges before Public sector Banks and suggest solutions for these banks in India. This study is primarily based on secondary data In this paper an attempt has been made to identify the general sentiments, challenges and opportunities for the Indian Banking Industry. This article is divided in three parts. First part includes the introduction and general scenario of Indian banking industry. The second part discusses the various challenges faced by Indian Public sector banking industry. Third part concludes that urgent emphasis is required on the Indian banking product and marketing strategies in order to get sustainable competitive edge over the intense competition from national and global banks. This article is a small seed to existing branch of knowledge in banking industry and is useful for bankers, strategist, policy makers and researchers.

Keywords: *Public Sector banks, Problems, Profitability, Solutions, India*

Introduction:

The banking sector of India consists of public sector banks, private sector banks, co-operative banks and foreign banks. But among these four types public sector banks still dominate the banking industry, with approximate 82% of the market share in total deposit and advances of the industry. The public sector banks play a crucial role in the Indian economy, by contributing directly to the GDP, and mobilizing savings and channelizing investments. A Public Sector bank is one in which, the Government of India holds a majority stake. It is as good as the government running the bank. Since the public decide on who runs the government, these banks that are fully/partially owned by the government are called public sector banks. Public Sector bank means any Government Sector Bank that goes public means that issues it share to general public. It also has a greater share of government (more than 50%) so that the main motto of social welfare other than Maximizing Profit remains. The driving force of Indian Economy is **Banking Sector**. This sector is strictly regulated by **Reserve Bank of India.** The Government of India is introducing reforms to make Banking Sector better. In India, Public Sector Banks own almost 80% of market share. But today this types of banks are facing various problems. So, by the government has taken decision to merge some banks which are going under bad financial condition. In India, there are about 12 Public Sector Banks (post merger announced by Mrs. Nirmala Sitaraman, Finance Minister of India).

Review of Literature:

This survey has conducted a study on the existing papers, articles, journals, and reports provided by different authors, groups and committees from time to time

1.Dutta. A (2014): This paper studied the growth of NPA in the public and private sector banks in India and analyzed sector wise non-performing assets of the commercial banks. For the purpose of the study data has been collected from secondary sources such as report on Trend and Progress of Banking in India, RBI, Report on Currency and Finance, RBI Economic Surveys of India.

2. Kamra, S. D. (2013): This paper analyses the position of NPAs in the selected nationalized banks namely State Bank of India (SBI), Punjab National Bank (PNB) and Central Bank of India (CBI). It also focuses on the policies pursued by the banks to manage the NPAs and suggests a strategy for the speedy recovery of NPAs.

3. Arora, N., Ostwal, N. (2014): The present paper analyses the classification and comparison of loan assets of public and private sector banks. The study concluded that NPAs are still a threat for the banks and financial institutions and public sector banks have higher level of NPAs in comparison to Private sector banks.

From the above literature review it was found that no study has been problems of public sector Banks. So in this article researcher has been studied the various problems of public sector banks in India.

Objectives of the Study:

1. To find the problems of Public sector Banks.

2. To suggest solution on various problems for Public sector Banks.

Research Methodology:

The present study is done on the public sector banks in India. The scope of the study is on Public sector banks only. The present study is secondary data based collected from various journals, reports of RBI and annual reports of banks.

Problems Faced by Public sector Banking:

Developing countries like India, still has a huge number of people who do not have access to banking services due to scattered and fragmented locations. But if we talk about those people who are availing banking services, their expectations are raising as the level of services are increasing due to the emergence of information technology and competition. Now the existing situations have created various challenges for Public sector Banks. The major problems which Indian public sector banks facing today are as follows:

1. Non-Performing Assets:

The banks at present do not have any machinery to ensure that their loans and advances are, in fact, going into productive use in the larger public in¬terest. Due to a high proportion of non-performing assets or outstanding due to banks from borrowers they are incurring huge losses. The Standing Committee on Finance (Chair: M. Veerappa Moily) The Committee noted that the problem of high loan write-offs and NPAs, combined with low asset growth, is more severe for public sector banks (PSBs) than private banks. However, it stated that once most of the larger NPAs get resolved as per the Insolvency and Bankruptcy Code or other mechanisms, the situation will become better for PSBs. In this regard, the Committee observed that the present crisis is transient and should not warrant privatization of public sector banks.

2. Competition from new Banks:

The present era of competition has witnessed various large multinational banks like American Bank, Hong Kong Bank, Swiss Bank, etc. coming very aggressively. The new banks have set the tone and to an extent also the standard for technological improvements with product innovations, which dominated the traditional PSBs. So, these banks have to run in a market which has no geographical barriers and will have to develop abilities of product innovation as well as delivery comparable to the best in the world.

3. Competition from NBFC:

A Non Banking Financial Company (NBFC) is a company registered under the Companies Act, 2013 of India. As far as deposit mobilization is con¬cerned, Public sector banks have been facing stiff challenges from non-banking financial interme¬diaries such as mutual funds, housing finance cor¬porations, leasing and investment companies. All these institutions compete closely with public sector banks in attracting public deposits and offer higher rates of interest than are paid by commer¬cial banks.

4. Competition with Foreign Banks:

Foreign banks and the smaller private sector banks have registered higher increase in deposits. One reason seems to be that non-nationalized banks offer betters' customer service. This creates the impression that a diversion of deposits from the nationalized banks to other banks has probably taken place.

5. Poor Environment:

The dirty and poor environment is another problem of PSBs in India. The moment one enters a bank it looks like a dirty dilapidated warehouse with broken and torn seats, which discourages a customer to venture into and avail the services. It looks like butchery where the customer is mentally tarnished such that he feels like taking a medicine.

6. Crisis in Management:

Public sector banks are seeing more employees retire these days. So, younger employees are replacing the elder, more-experienced employees. This, however, happens at junior levels. As a result, there would be a virtual vacuum at the middle and senior level. The absence of middle management could lead to adverse impact on banks' decision making process.

Developing countries like India, still has a huge number of people who do not have access to banking services due to scattered and fragmented locations. But if we talk about those people who are availing banking services, their expectations are raising as the level of services are increasing due to the emergence of Information Technology and competition

7. Lowering of Capital to Risk-weighted Assets Ratio (CRAR) :

CRAR is decided by central banks and bank regulators to prevent commercial banks from taking excess leverage and becoming insolvent in the process. The Committee noted that RBI's requirement of a minimum CRAR of 9%, to prevent banks from becoming highly leveraged, is 1% higher than the Basel III norms for internationally active banks. This is applicable to all PSBs, even though nine of them do not operate internationally. The Committee observed that such a high CRAR requirement is impractical for these banks and a relaxation would release capital of approximately Rs 5.34 lakh crore, grow loans and generate an additional Rs 50,000 crore of income annually, and avoid the need for capital infusion in these banks.

8. Political Pressures:

The smooth work¬ing of nationalized banks has also been hampered by growing political pressures from the Centre and the States. Nationalized banks often face lots of difficulties due to various political pressures. Such pressures are created in the selection of personnel and grant of loans to particular parties without considering their creditworthiness.

Solution to problems faced by public sector banks:

1. Make them professional organizations run by professionals.
2. Change to a 'Customer First' service oriented culture.
3. Accountability.
4. Bring compensation as per industry standards but with performance oriented culture.
5. Adopting latest technologies in a big way and reduce costs.

Conclusion:

Banks are at the core of any economic system whether developed or developing. Essentially, a technologically advanced, transparent and efficient banking system is the need of the hour for the growing economy like India. But, today's Public sector Banks are facing various problems that is Non-Performing Assets, Competition from new Banks, NBFC, Competition with Foreign Banks, Poor Environment, Crisis in Management, Lowering of Capital to Risk weighted Assets Ratio (CRAR) and Political Pressures. And so in our country, need for qualitative banking surpasses the conservative economic or financial logic as the financial inclusion is still a distant dream. In addition to the provision of traditional services, many social functions are attached to the banking system financial inclusion and inclusive growth.

References:.

1. Ansari, S. (2006). "Financial Reforms in india". New Delhi: Mittal Publications.
2. Bansal C.L. (1993). "Management of Commercial Banks in India, Financial Market and Institutions". New Delhi: Harnad Publishing House.
3. Jain, V. (2007). "Non Performing Assets in Commercial Banks ". New Delhi: Regal Publications.
4. Sulagna Das, AbhijitDutta, A Study on NPA of Public Sector Banks in India.
5. Non Performing Assets (n.d.) Retrieved from http://www.blsdetectives.com/npa.html
6. RBI Website (n.d.) Retrieved from www.rbi.org.in

नविन तंत्रज्ञान व बँक व्यवसाय

प्रा.डॉ. कार्तिक पोळ
अर्थशास्त्र विभाग
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय
तुळजापूरजि. उस्मानाबाद

1 प्रस्तावणा -

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात बँक व्यवसायातील तंत्रज्ञानाला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे व त्याचा परिणाम हा बॅंकिंग क्षेत्रावर झालेला दिसून येत आहे. संगणकाच्या मोठया प्रमाणावरील वापरामुळे माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात एक प्रकारची क्रांतीच झालेली आहे. बँक व्यवसायही याला अपवाद नाही. आज भारतातील बँका, विविध बँक विषयक सेवा आपल्या ग्राहकांना उपलब्ध करुन देताना विशिष्ट सेवांवर भर देत असताना दिसून येतात. अर्थात सर्वच बँका सर्वांनाच बँक सेवा उपलब्ध करुन देवू शकत नाही. बँकाना स्वतःच्या अशा कांही अडचणी, मर्यादा असतातच पण प्रत्येक बँकेने जर आपल्या कर्मचा-यांची कार्यक्षमता, आपल्या शाखांच्या परिसरातील खातेकदारांची गरज लक्षात घेवुन आपल्या सेवा कार्यक्षमतेत उपलब्ध करुन दिल्या तर बँक व्यवसायाच्या विकासाला योग्य दिशा प्राप्त होईल यात शंका नाही.

मागील कांही वर्षात बँकग क्षेत्रात अनेक बदल घडून आले आहेत. बँक क्षेत्रात नवनवीन संकल्पना येत आहेत. माहिती तंत्रज्ञान व इलेक्टानिक साधनांचा वापर बँक क्षेत्रात मोठया प्रमाणात होत आहे. अधिकाधीक ग्राहकांना आकर्षित करणे, बँकाच्या खर्चात बचत करणे व बँकेचा नफा वाढविणे या दष्टीने वनीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत आहे. यासाठी बँकानी कोअर बँकीग, एटीएम, केडिट कार्ड, इ-बँकीग, इंटरनेट बँकीग इ. संकल्पनाचा स्विकार केला आहे.

2 बॅं कव्यवसायातील तंत्रज्ञानाची गरज आणि महत्व -

भारतामध्ये सन 1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्यामुळे भारतामध्ये वस्तु व सेवांवरील निर्बंध सैल करण्यात आले. परकीय बँका, थेट परकीय गुंतवणुकइत्यादिंना परवानगी देण्यात आली. अनिवासी भारतीयांकडून ठेवी स्वीकारण्यात येवू लागल्या. त्याबाबतची कार्य पध्दती सोपी करण्यात आली. भारतीय बँकाच्याही इतर देशांमध्ये अनेक शाखा उघडण्यात आल्या. त्यामुळे भारताचे अमेरिका, युरोप, दक्षिण आशियायी देश, जपान, मध्य पूर्वेकडीलदेश इत्यादी अनेक देशांशी बाहय व्यवहार मोठया प्रमाणावर सुरु झाले.

हे सर्व व्यवहार कार्यक्षमपणे हाताळण्यासाठी भारतीय बँकाना त्यांच्या कार्य पध्दती संगणकीकृत आणि आधुनिक कराव्या लागल्या. त्यांना इ-मेल, नेटवर्किंग सॅटेलाइटवर आधारित धनादेश वटविण्याची प्रणाली इ. सुविधा उपलब्ध करुन द्याव्या लागल्या. या तंत्राचे बँकाना पुढील प्रमाणे लाभ होतात.

1. गाहकांना तत्पर व कार्यक्षम सेवा पुरविता येतात.
2. अत्याधुनिक माहिती व देखरेख व्यवस्था निर्मिती तसेच कार्यक्षम अंतर्गत नियंत्रणाची उभारणी करता येते.
3. संस्थांतर्गतसमन्वय व माहिती संकलन करता येते.
4. माहिती जतन करता येते.
5. खर्चात बचत, जागेत बचत, मोठमोठी लेजर्स ठेवण्याची आवश्याकता नाही.

धनादेशाची मंजुरी, खातेवहयां ऐवजी संगणक वापर, पासबुक संगणकाव्दारे नोंदी, शाखांतर्गत व बँका बँकामधील हिशेब पूर्ण करणे यासारखी कामे अचूकपणे, वेगाने व सुवाच्यपणे केली जातात.

3 बँक व्यवसायातील नवीन तंत्रज्ञानाचे घटक -

देशातील वित्तीय क्षेत्रामध्ये आधुनीक तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या अवलंबनाने मोठा बदल घडविला आहे. भारतातील माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग फक्त बॅं कांचा आंतरिक कार्यासाठी केला जात नसून गाहकांना दिल्या जाणा-या सेवा व सुविधेमध्ये वाढ करण्यासाठी वाढ होत आहे. या तंत्रज्ञानाचे घटक पुढील पमाणे.

1.संगणकीकरण -

बॅ कींगक्षेत्रामध्ये संगणकीकरण करण्यास 20व्या शतकाच्या शेवटी सुरुवात झाली. आज बँकामधील जवळ जवळ सर्व व्यवहार हे काम्प्युटरच्या सहायाने होत आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच्या पूर्ण संगणकीकरण शाखाचे पमाण 2007 मध्ये 85.6

टक्के होते ते 2008 मध्ये 93.7 टक्के झाले. अलीकडील काळात सार्वजनिक, खाजगी आणि विदेशी सर्व क्षेत्रातील बँकामध्ये जवळ जवळ पूर्ण संगणकीकरण झाले आहे.

2.कोअर बँकीग -

बॅंक गाहकाचे खाते विशिष्ट शाखेत असले तरी बँकेच्या कोणत्याही शाखेतुन व्यवहार करता येईल अशी व्यवस्था कोअर बँकीगने उपलब्ध होते. कोअर बँकीग पणालीत बँकेच्या सर्व शाखा मुख्य शाखेशी व इतर शाखांशी इंटरनेटने जोडल्या जातात. परिणामी बँकेच्या कोणत्याही शाखेचा गाहक इतर कोणत्याही शाखेतुन व्यवहार करू शकतो. सामान्यपणे कोअर बँकीग मध्ये बँकेच्या सर्व शाखा केंद्रिय माहिती प्रणालीशी जोडल्या जातात. मध्यवर्ती केंद्रात बँकेच्या सर्व शाखा व त्यांच्या व्यवहारांच्या नोंदी असतात. माहिती आधाराचे प्रशासन, नेटवर्क नियंत्रण, सेवेतील अडथळयाचे निराकरण, सेवांची तत्परता इ. द्रुष्टीकोनातुन मध्यवर्ती केंद्र उपयुक्त ठरते.

कोअर बँकीगमुळे बॅ केच्या सर्व शाखांच्या व्यवहाराची माहिती मध्यवर्ती माहिती केंद्रात जमा केली जाते. ग्राहकांना बँक सेवेचा कोठेही व केंव्हाही लाभ घेता येतो. बँका अल्प खर्चात दर्जेदार सेवा पुरवू शकतात तर या प्रणालीसाठी बँकाना मोठया प्रमाणात गुंतवणूककरावी लागते, कर्मचा-यांच्या प्रशिक्षणावर मोठा खर्च करावा लागतो, इ. दोष दिसून येतात.

3.ए.टी.एम. -

ग्राहकांना त्यांच्या मागणीनुसार रक्कम देणे व रक्कम जमा करून घेणे ही प्रक्रीया करणारे स्वयंचलित यंत्र म्हणजे ए.टी.एम. होय. ए.टी.एम. कार्डाव्दिारे खात्यावरील रक्कम ग्राहक केंव्हाही काढू शकतात. ए.टी.एम. मुळे ग्राहकाला बँक सेवेचा तत्पर लाभ होतो. ग्राहकांना खात्यावरून रक्कम काढण्यासाठी बॅकेत जाण्याची किंवा ताटकळत उभे राहण्याची गरज नसते.

भारतामध्ये मार्च 2008 मध्ये एकुण अनुसुचित व्यापारी बँकाची संख्या 61129 एवढी होती. त्यामध्ये ए.टी.एम. शाखांची संख्या 34789 होती. त्याचे प्रमाण 56.9 टक्के होते. सध्या भारतात 201871 ए.टी.एम.ची संख्या आहे.

ए.टी.एम. मुळे ग्राहकाला पाहिजे तेंव्हा पैसे काढता येतात, ग्राहकांना तत्पर बँक सेवेचा लाभ मिळतो. ग्राहक व बँक या दोहोचा चेळेची बचत होते. बँकेतील कर्मचा-यांमुळे व्यवहारात होणा-या चुका टाळता येतात. हे फायदे असले तरी ए.टी.एम. मुळे आर्थिक गुन्हे आढले आहेत. या सेवेसाठी बँकेला मोठी गुंतवणूककरावी लागते. अशिक्षित, निरक्षर व अंध व्यक्तींना या सेवोपासून वंचित राहतात. परगावी गेल्यानंतर कार्ड हरवल्यास ग्राहकाला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. या दोषांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

4 केडिट कार्ड –

ग्राहकांना विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कर्ज रकमेची उचल करण्यासाठी बँकेकडून उपलब्ध करून दिले जाणारे पत्र म्हणजे केडिट कार्ड होय.

केडिट कार्ड प्राप्त करण्यासाठी ग्राहकाला बँकाकडे विशिष्ट नमुनयात अर्ज करावा लागतो. बँक अर्जाची छाननी करूमन केडिट कार्ड देते. ग्राहकाला जास्तीत जास्त किती रक्कम काढता येईल याची मर्यादा घालून दिली जाते. त्या मर्यादेतच ग्राहकाला रक्कम उचलता येते किंवा विविध वस्तुची खरेदी करू शकतो.

जून 2012 अखेर केडिट कार्ड धारकांची संख्या 1.80 कोओी होती. त्यांचे व्यवहार 96 हजार 614 कोटी रू. एवढे होतो. म्हणजेच एका कार्डवर वर्ष भरात सरासरी 54 हजार 738 रूप्याचे व्यवहार करण्यात आले.

केडिअ काड्र मुळे खरेदीचे व्यवहार करणे, रोख रक्कम मिळविणे सोपे झाले. ग्राहकांना विदेशातही केडिट कार्ड चा वापर करता येत असल्याने त्यांची फार सोय होते. कार्ड धारकांकडून नोंदणी शुल्क वार्षिक शुल्क, व्याज इ. फायदे असले तरी कार्डावर अवाजवी दराने व्याज आकारणे, अनावश्यक खरेदीला चालना मिळते. निरक्षर व अंध व्यक्ती या सुविधेपासूनवंचित राहतात.

5 इ-बँकीग -

इ-बँकीग म्हणजे म्सवबजतवदपब ठंदापदह होय. इलेक्टा्ॅनिक माध्यमांचा वापर करून केला जाणारा बँकव्यवसाय म्हणजे इ-बँकीग होय. बँकीग व्यवसायात इंटरनेटचा वापर केला जातो. खात्याची चैकशी करणे, पैसे भरणे, पैसे काढणे, रकमेचे हस्तांतरण करणे या सारखे व्यवहार इ-बँकीग मुळे चुटकीसरशी पार पडतात. या पध्दतीमुळे ग्राहकाला बँकेत जाण्याची आवश्यकता नसते. संगणकाच्या सहायाने ग्राहक घरातुन किंवा कचेरितुन व्यवहार करू शकतात.

इ-बँकीगच्या व्यवहाराबाबत ग्राहक त्यांच्या सोईनुसार कोणत्सयाही वेळी बँकेशी व्यवहार करू शकतात. ग्राहकांना देश विदेशातील कोणत्याही बँकेशी व्यवहार करता येणे, बँकेच्या नफा क्षमतेत वाढ घडून येते. उचच तंत्रज्ञानाच्या वापामुळे एकूण बँकीग

व्यवहाराचा खर्च किमान राहतो. इ. फायदे होत असले तरी या प्रणालीत सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होउ शकतो. बँकेला संगणक साहित्यावर प्रचंड गुंतवणुककरावी लागते. कर्मचा-याच्या शिक्षण व प्रशिक्षणावर प्रचंड खर्च होतो. इ. दोष दिसून येतात.

6 इंटरनेट बँकीग

बँकीग आणि वित्तीय सेवा क्षेत्रातील महत्वपूर्ण उत्पादन म्हणून इंटरनेट बँकीगचा उल्लेख केला जातो. व्यक्तीगत संगणकामार्फत निरनिराळे बँकीग व्यवहार सुलभतेने घडवून आणणारी प्रणाली म्हणजे इंटरनेट बँकीग होय. इंटरनेअ बँकीगव्दारे ग्राहकांच्या बँक विषयक गरजांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते. उदा.- खाते उघडणे, चेक बुकची मागणी करणे, रकमेचे हस्तांतरण करणे आणि इतर बॅं कींग सेवा इंटरनेट बँकीगने प्राप्त होतात. ग्राहकांनी मा ॅल्स मधून किंवा सुपर मार्केट मधुन वस्तुची चारेदी केल्यानंतर इलेक्टा ॅनिक माध्यमाने त्याचे पैसे अदा करता येतात. ग्राहक बँकेकडून मिळालेला कस्टमर आयडी आणि पासवर्ड वापरून इंटरनेटव्दारे घरबसलया बँकेशी व्यवहार करू शकतात. भारतात 30 टक्के लोक इंटरनेट बँकीगचा वापर करतात.

इंटरनेट बँकीगमुळे ग्राहक संगणकाव्दारे कोठूनही व्यवहार करू शकतात. कोणत्याही बँकेशी व्यवहार करू शकतात. ही बँक शीघ्रगती सेवा उपलब्ध होते. बँकेचा सेवा पुरविण्याचा खत्र्च कमी होतो. इ. फायदे असले तरी बँक पुर्णतः संगणकीकत्रत नसेल तर इंटरनेट बँकीगचा लाभ घेण्यावर मर्यादा पडतात. बँकेला तांत्रिक अद्ययावतपणावर सातत्याने खर्च करावा लागतो. कांही वेळा अवैद्य मार्गाने ग्राहकाच्या व्यवहारात पासवर्ड, संकेतांक इ. लक्षात ठेवावे लागत असल्याने इंटरनेट बँकीगचे व्यवहार डोकेदुखीसारखेवाटतात. इ. दोषांवर दुर्लक्षकरून चालणार नाही.

7 आर.टी.जी.एस.

आधुनिक काळात बँका बँकामधील निधी देण्या-घेण्याशी सातत्याने चालू असणारी ही प्रक्रीया असते. देणे किंवा घेणे याची विल्हेवाट वैयक्तिक किंवा घाउक पातळीवर केली जाते. या पध्दतीत देणे-घेणे प्रत्येक क्षणाला ते देखील वैयक्तीक पातळीवर पुर्ण केले जातात. आर.टी.जी.एस. चा एक भाग म्हणुन प्रत्येक बँकेला रिझव्र्ह बँकेत खाते ठेवावे लागते. या खात्यामधुनच या यंत्रणेमार्फत देणे-घेणे मिटवले जातात. या पध्दतीचा वापर भारतात 26 मार्च 2004 पासून सुरू झाला.

या पध्दतीमुळे त्वरीत आणि परत न होण्याजोगी व्यवहार पुर्तता करणे सोपे जाते. मोठया प्रमाणावर बँकातर्गत आणि अंतर्बँकीग निधी हस्तातंतरण करणे शक्य होते. इ. फायदे होतात.

निष्कर्श -

इंटरनेटच्या प्रसारामुळे ग्राहकांना आता बँकेत जाण्याची गरजच भासणार नाही. घरात बसून किंवा प्रवासात असताना देखील धनादेश भरणे, पासबुक नोंदी अद्ययावत करणे ही कामे करता येतील. दूर अंतरावर असून सुध्दा चर्चा, विचार-विनीमय, सुचना, आदेश, संदेश व माहिती वहन इ. गोष्टी एकमेंकाकडे पोहच करता येतील. म्हणजे कर्ज प्रकरणांची चर्चाही बॅं कत्र कत्र्जदार यांच्यात शेकडो मैलाचे अंतरावर होउ शकेल. इंटरनेटमुळेव संगणकामुळेबॅं कींग सेवा आता वर्षातील चोवीस तास उपलब्ध होउ शकेल. बॅं केत कामकाजाच्या वेळेतच जाण्याचे बंधन नाहीसे होईल. पाश्चात्य देशात बॅं कांचे ग्राहकांशी, मध्यवर्ती कचेरीषी, शाखांशी व इतर बँकेशी होणारे सर्व व्यवहार संगणकावदारेच पार पाडले जातात. भारतीय बँकाना जर आंतरराष्टीय स्पर्धेत टिकून रहायचे असेल तर आधुनिक तंत्र स्वीकारण्याखेरीज पर्याय नाही.

संदर्भ -

1. मुद्रा, अधिकोषण आणि वित्त.लेखक - प्रा. रायखेलकर, डा ॅ.दामजी.
2. आधुनिक बँक व्यवसाय लेखक - डा ॅ. एस. के. ढगे.
3. आधुनिक बँकीग आणि वित्तिय पध्दती. लेखक - प्रा. श्याम साळुखे, प्रा. विजय माटे.
4. बँक व्यवसायाची मुलतत्वे. लेखक - प्रा. एस.के.ढगे.,प्रा. टी.डी.फर्नांडिस.
5. भारतीय बँकीग पध्दती. लेखक - डा ॅ. विकास खंदारे,डा ॅ. माण्सिक वाघमरे.
6. भारतातील बँक व्यवसाय आणि सहकार. लेखक - डा ॅ. एस.के.ढगे.,प्रा. बी.बी.नाफेड.
7. वाणिज्य व अर्थव्यवस्था. लेखक - डा ॅ. राम पाटील.
8. यू टयूब.
9. वेबसाईट.

Impact of Demonitarisation & GST

Dr. R.V. Varshetti
Head, Dept. of Economics
Jawahar Arts, Sscience& Commerce

Dr. S. G. Birajdar
Head, Dept. of Commerce
College, Anadur, Tq.Tuljapur Dist. Osmanabad

Introduction:-

GST was first introduced by France in 1954 and now it is followed by more than 140 countries. Most of the countries followed unified GST while some countries like Brazil, Canada follow a dual GST system where tax is imposed by central and state both. In India also duel system of GST is follow i.e. CGST (Central Goods & Service Tax) and SGST (State Goods & Service Tax). GST is an indirect tax which will subsume almost all the indirect taxes of central government and state governments in to a unified tax.

The Government of India's decision to cancel the legal tender character of five hundred rupeeand one thousand rupee (Rs.500 & Rs.1000) banknotes with effect from 9 November 2016, and announced the issuance of new Rs. 500 and Rs.2000 banknotes of the Mahatma Gandhi New series in exchange for the old banknotes. These demonetization measures have had significant and immediate impact on the Indian economy.

Objectives:-

1) To focus on Demonetization
2) To study the Goods and Service tax
3) To study the impact of demonetization & GST on Indian economy.

Research Methodology :-

The paper is mainly based on secondary data which was collected from News papers, Books &from www.google .com.

Demonetization:-

India is the agro-based country, country of villages, country of poor, country of financial excluded people, country of people of vulnerable group, etc. this is the identity of rural India. It includes various types' agro-based businesses, entrepreneurs, etc. and the framing is main source of income in rural India.

On 8 November 2016, India's Prime Minister Narendra Modi announced the Government of India's decision to cancel the legal tender character of five hundred rupee and one thousand rupee banknotes with effect from 9 November 2016. These demonetization measures have had significant and immediate impact on the Indian economy. This move is expected to cleanse the formal economic system and discard black money from the same. This was reflected most of the people are rushing to cashless transactions. Cash transactions impacted by a decrease in liquidity, alternative payment methods, such as e- wallets, and apps online transactions using e-banking, usage of plastic money i.e. Debit and credit cards have increased. This will increase usage of such payment system, and enable a shift towards an efficient cashless infrastructure.The Government of India's decision to cancel the legal tender character of five hundred rupeeand one thousand rupee (Rs.500 & Rs.1000) banknotes with effect from 9 November 2016, and announced the issuance of new Rs. 500 and Rs.2000 banknotes of the Mahatma Gandhi New series in exchange for the old banknotes. These demonetization measures have had significant and immediate impact on the Indian economy.

The BSE SENSEX and /nifty 50 stock indices fell over 6 percent on the day after the announcement. In the day following the demonetization, the country faced several cash shortages with several detrimental effects across the economy. People seeking to exchange their bank notes had to stand in lengthy queues, and several deaths were linked to the rush to exchange cash. By the end of August 2017, 99% of the banned currency was deposited in banks, leaving only around Rs. 140000 crore of the total demonetized currency discarded.This move is expected to cleanse the formal economic system and discard black money from the same. This was reflected most of the people are rushing to cashless transactions. Cash transactions impacted by a decrease in liquidity, alternative payment methods, such as e- wallets, and apps online transactions using e-banking, usage of plastic money i.e. Debit and credit cards have increased. This will increase usage of such payment system, and enable a shift towards an efficient cashless infrastructure.

GST:-

Goods and Service Tax is well known as GST, G for Goods, S for Services and T for Tax. GST is one of the most crucial tax reforms in India which has been long pending. It was implemented from 1st July 2017. It is a comprehensive tax system that subsumed all indirect taxes of state and central governments and unified economy into a seamless national market. Before to the July 2017, in India complicated indirect tax system was followed with imbrications of taxes imposed by union and states separately. GST unified all the indirect taxes under one umbrella and created a smooth national market. GST was first introduced by France in 1954 and now it is followed by more than 140 countries. Most of the countries followed unified GST while some countries like Brazil, Canada follow a dual GST system where tax is imposed by central and state both. In India also duel

system of GST is follow i.e. CGST (Central Goods & Service Tax) and SGST (State Goods & Service Tax). GST is an indirect tax which will subsume almost all the indirect taxes of central government and state governments in to a unified tax.

GST stands for "Goods and Service Tax" and is to be a comprehensive indirect tax levied on manufacture, sale and consumption of goods as well as services at the national level. It replaced all indirect taxes levied on goods and services by the Indian Central and State Governments. "GST is a tax on goods and services with value addition at each stage having comprehensive and continuous chain of set of benefits from the producers / service providers point up to the retailers level where only the final consumer should bear the tax."

Features of GST:-

i) One Country – one Tax
ii) Consumption based tax instead of manufacturing
iii) Uniform registration, payment and input credit
iv) Subsume all indirect taxes at centre and state level.
v) Reduce tax evasion and corruption
vi) Increase productivity
vii) Increase tax to GDP ratio and revenue surplus.

Impact of Demonetarization & GST:-

The impact of the Demonetarization & GST will affect a lot to the rural economy. Demonetarizationmove is expected to cleanse the formal economic system and discard black money from the same. This was reflected most of the people are rushing to cashless transactions. Cash transactions impacted by a decrease in liquidity, alternative payment methods, such as e- wallets, and apps online transactions using e-banking, usage of plastic money i.e. Debit and credit cards have increased. This will increase usage of such payment system, and enable a shift towards an efficient cashless infrastructure.

Following are the impacts of Demonetarization & GST on Indian economy.

1) Job opportunities increased
2) Better tax compliance
3) E-Commerce business widely increased
4) Online payments of Govt. taxes increased
5) Online payments of varies bills like Electricity bill, mobile recharge, Municipal taxes,etc increased
6) Reducing Black money at some level
7) Reduction in expenditure of printing cost
8) Money transfers
9) Reducing rush in Banks
10) Adopting more people digital payments.

Conclusion:-

A simple, user – friendly and transparent tax system is required which fulfilled by implementation of GST. GST will give India a world class tax system by grabbing different treatment to manufacturing and service sector

References:-

1) Girish Garg, (2014), Basic concept and Features of Goods and Services Tax in India.
2) Dr. R Vasantgopal(2014), "GST in India International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol.2 No.2 April 2011.
3) www.google.com

भारतीय व्यापारी बँकांच्या विकासाची वाटचाल

मारोती सदाशिव कदम
संशोधक विद्यार्थी
स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावनाः

भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर महत्वाची महासत्ता बनली आहे. आपल्या देशाचा मागील ७० वर्षात जलद आर्थिकविकासझालेला आहे. या विकासात भारतीय बँकिंगक्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची ठरली आहे.देशाच्या कृषी, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, इत्यादी क्षेत्राच्या भांडवल विषयक गरजा पूर्णकरण्याचे कार्य बँकिंगक्षेत्राद्वारे केले जात आहे. तसेच सर्वसामान्य व्यक्तिच्या जीवनात बँक एक अविभाज्य अंग बनलेली आहे.

आजच्या नविन तंत्रज्ञानाचा युगात बँकप्रणाली अधिक सेवा-सुविधा युक्त करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न होत आहेत. ज्याप्रमाणे मानवी शरीरात रक्तवाहिन्यांना जे स्थान असते, त्याप्रमाणेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बँकेंचे स्थान असते. बँकांचा विकास हा देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा पाया मानला जातो. म्हणजे देशाची आर्थिक प्रगती आणि बँक व्यवसायाचे अतुट असेनाते आहे. तसेचजगातील वेगवेगळ्या देशात होणाऱ्या आर्थिक व्यवहाराचे कार्य पूर्णकरण्यात बँकप्रणाली महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

जागतिकीकरणाच्या काळात बँकिंगक्षेत्रात मोठ्या स्पर्धा निर्माण झालेल्या आहेत. पण, बँकिंग क्षेत्राच्या वाटचालीचा काळ जगाच्या इ.स.पूर्व कालखंडात देखील सापडतो. तसेच आजच्या बँकिंग व्यवस्थेचीनिर्मिती युरोपीयन खंडातील देशातून झालेली आहे. थोडक्यात, आपल्या देशाच्या बँकिंग व्यवसायाचा विकासाची वाटचालीचा अभ्यास होणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून या शोधनिबंधात‘भारतीय व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल’ या संदर्भात अभ्यास करण्यात येणार आहे.

विषयाची निवड :

भारतदेशाने स्वातंत्र्यानंतर नियोजनाचा स्विकार केला. आणि देशाच्या विविधक्षेत्राच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केले जाऊ लागले. त्यासाठी वित्तीय गरजेचा विस्तार करणे महत्त्वाचे होते. हे लक्षातघेता संस्थात्मक पतपुरवठा संस्थांच्या निर्मितीवर सरकारचा भर होता. तसेच ग्रामिण शेती व संबंधीत क्षेत्राला वित्त-पुरवठाकरण्यासाठी अधिक जलदगतीने प्रयत्न होत होते. या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून भारतीय व्यापारी बँकांच्या विकासातील वाटचाल महत्त्वाची आहे. म्हणून या बाबत अभ्यास करण्यासाठी सदरील विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१)स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारतीय व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल अभ्यासणे.

२)स्वातंत्र्यत्तोरकालखंडातील भारतीय व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्यानेदुय्यम साधन-सामग्रीचा उपयोगकरण्यात आला आहे. त्यात प्रामुख्याने संदर्भ-ग्रंथ, मासिके, विविध अहवाल, वृत्तपत्रे, संकेतस्थळे, इत्यादी साधनांचा आधारघेऊन माहिती संकलितकेली आहे. व त्याच्या विश्लेषणासाठी सांख्यिकीय तंत्राचा अवलंब केला आहे.

संशोधनाची मर्यादा :

भारतीय बँकिंग-व्यवस्थेचा विस्तार मोठा आहे.तसेचदेशात आज बँकांचेविविध प्रकार अस्तित्त्वात आहेत. परंतु, या शोधनिबंधात केवळ देशातील प्रमुख व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल अभ्यासण्यात आली आहे. इतर बँकांच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्षकरण्यात आले आहे.

भारतीय व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल :

जगात बँकिंगक्षेत्राच्या विकासाची सुरुवात युरोप, अमेरिका आणि आशिया खंडातून झालेली आहे. इ.स. सन पुर्व २००० वर्षापूर्वी ग्रीसमध्ये बॅबीलोनमधून बँक व्यवसायाची सुरुवात झाली असे म्हटले जाते. १२ व्या शतकात बँक व्यवसायाचे पुनरुज्जीवन होऊन प्रगतीलाचालना मिळाली. खऱ्या अर्थाने इ.स. सन ११५७ मध्ये युरोपात‘बँक ऑफ व्हेनिस’ ही सार्वजनिक क्षेत्रातील पहिली बँक आहे. पुढील काळात जर्मनी , हॉलंड, फ्रान्स, इंग्लंड व जगातील इतर देशात वेगवेगळ्या बँकानिर्माण झाल्या आहेत. आशिया खंडात पहिल्या महायुध्दापूर्वी व दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात आधुनिक बँकांची उत्क्रांती झाली आहे. विशेषतः भारत व जपान या देशात प्रगती झालेल्याचे स्पष्ट होते. थोडक्यात, भारतीय व्यापारी बँकांच्या विकासाची वाटचाल पुढली प्रमाणे अभ्यासता येईल.

१) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील व्यापारी बँकांच्याविकासाची वाटचाल (१७७० ते १९४६) :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात देशातील शेतकरी, व्यापारी व कारागीर यांना लागणाऱ्या रोख पैशांचीगरज तत्काळातील भांडवलदार वर्ग अर्थात सावकार वर्ग यांच्याद्वारे केली जात असत. सुरुवातीला व्यापारी म्हणून आलेले इंग्रज देशाचे सत्ताधीश बनले. व खऱ्या अर्थाने इंग्रजाच्या माध्यमातून बँकांची निर्मित्ती होण्यास सुरुवात झाली.कोलकत्त्यामध्ये सन १७७० मध्ये युरोपीयन

बँकिंग-व्यवस्थेवर आधारित हिंदुस्थान बँक हि देशातील पहिली आधुनिक बँक निर्माण झाली. पण, १८३२ मध्ये ही बँक बंद पडली. त्यानंतर १८०६, १८४० व १८४३ मध्ये अनुक्रमे बँक ऑफ बेंगाल, बँक ऑफ बॉम्बे व बँक ऑफ मद्रास या तीनइलाखा बँकांची स्थापना करण्यात आली. पुढे १९२१ मध्ये या तीन बँकांचे एकत्रीकरणकरुन इंपिरियल बँकेची निर्मिती करण्यात आली. ही बँक १९३५ पर्यंत रिझर्व्ह बँकेची बरीच कार्ये करीत असे.

देशातील दुसऱ्या क्रमांकाची बँक म्हणजे पंजाब नॅशनल बँकेची स्थापना १८९४ मध्येकरण्यात आली असून ही भारतीय लोकांनी स्थापन केलेली पहिली भारतीय बँक आहे. तसेच २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात विविध व्यापारी बँका स्थापन झाल्या आहेत. त्या बँका पुढील तक्ता क्र.०१ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता क्र.०१

स्वातंत्र्यपूर्व काळात निर्माणझालेल्या प्रमुख व्यापारी बँका.

अ.क्र.	बँकेचेनाव	स्थापना वर्ष.
१	बँक ऑफ इंडिया	१९०६
२	कॅनरा बँक	१९०६
३	इंडियन बँक	१९०७
४	बँक ऑफ बडोदा	१९०८
५	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	१९११
६	सिंडिकेट बँक	१९२५
७	बँक ऑफ महाराष्ट्र	१९३५
८	इंडियन ओव्हरसीज बँक	१९३६
९	देना बँक	१९३८
१०	युनायटेड कमर्शियल बँक	१९४३

वरिल प्रमुख व्यापारी बँकांच्या व्यतिरिक्तदेशातील वेगवेगळ्या संस्थानीकाच्या बँकांची स्थापनादेखील दुसऱ्या महायुदधाच्या कालखंडात झालेली आहे. थोडक्यात, स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात निर्माण झालेल्या विविध व्यापारी बँका आज देशात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. त्यामुळे भारतीय बँकांच्याविकासाचा स्वातंत्र्यपूर्व काळ महत्त्वाचा आहे.

२) स्वातंत्र्यत्तोरकालखंडातील व्यापारी बँकांची वाटचाल(१९४७ ते २०१९):

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक संयुक्त भांडवली बँकांची स्थापनाकरण्यात आली. अनेक कारणांमुळे बँका बुडाल्या.या पार्श्वभूमीवर १९४८ मध्ये बँक व्यवसाय नियमनकायदाकरण्यात आला. हा कायदा १९४९ पासून लागू करण्यात आला. व रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरणकरुण तीला व्यापक अधिकार देण्यात आले. त्याचा परिणाम बँकांचा ग्रामीण विस्तारकरण्यासाठी प्रयत्न सुरु झाले.

i) स्टेट बँक ऑफइंडिया व सहयोगी बँकांच्याविकासाची वाटचालः

सन १९५१ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामिण पत-पुरवठा पाहणी समितीए.डी.गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्ती केली. या समितीने १९५४ ला आपल्या शिफारसी रिझर्व्ह बँकेला सादर केल्या. त्यानुसार १९५५ मध्येइंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करुन स्टेट बँक ऑफ इंडियाची स्थापनकरण्यात आली. तसेच १९५९ मध्ये भारत सरकारने पूर्वीच्या विविध संस्थानातील ८ बँका स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या सहयोगी बँका बनल्या. त्यात स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद (१९४२), स्टेट बँक ऑफइंदोर (१९२०), स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर (१९१३), स्टेट बँक ऑफत्रावणकोर (१९४५), स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र (१९०२), स्टेट बँक ऑफ जयपूर (१९४३), स्टेट बँक ऑफ बिकानेर (१९४३) व स्टेट बँक ऑफ पटियाला (१९१७) या बँकांचा समावेश होता. सन २००८ व २०१० मध्ये अनुक्रमे स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र व स्टेट बँक ऑफ इंदोर या दोन बँकांचे स्टेट बँक ऑफइंडिया मध्ये विलीनिकरण करण्यात आले आहे. १ एप्रील २०१७ पासून स्टेट बँकांच्या सहयोगी बँकांचे अस्तित्त्व संपुष्टात आले आहे. व देशातील सर्वात मोठी बँक म्हणून स्टेट बँक ऑफ इंडिया कार्यकरत आहे.

ii)चौदाव्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण-१९६९ :

१९ जुलै १९६९ रोजी सरकारने ज्या बँकांच्या ठेवी रु. ५० कोटीपेक्षा अधिक होत्या, अशा १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. ग्रामीण भागात शाखा विस्तार करणे, प्रधानक्रमक्षेत्राला कर्जपुरवठा करणे, प्रादेशिक असमतोलदूरकरणे या उद्देशाने सरकारने बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. यामध्ये पुढील बँकांचा समावेश होता.

१) सेंट्रल बँक ऑफइंडिया, २) बँक ऑफइंडिया, ३) पंजाब नॅशनल बँक, ४) बँक ऑफ बडोदा, ५) युनायटेड कमर्शिअल बँक, ६) कॅनरा बँक, ७) युनायटेड बँक ऑफ इंडिया, ८) देना बँक, ९) युनियन बँक ऑफ इंडिया, १०) अलाहाबाद बँक, ११) सिंडिकेट बँक, १२) इंडियन ओव्हरसीज बँक, १३) इंडियन बँक व १४) बँक ऑफ महाराष्ट्र.

iii)सहा व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण-१९८० :

१५ एप्रील १९८० रोजी राष्ट्रपतीने वटहुकूमकाढून ज्या बँकांच्या ठेवी रु. २०० कोटीपेक्षा अधिक होत्या, अशा ०६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरणकेले. यामध्ये पुढील बँकांचा समावेश होता.

१) आंध्रा बँक, २) कॉर्पोरेशन बँक, ३) न्यू बँक ऑफइंडिया, ४) ओरिएंटल बँक ऑफकॉमर्स, ५) पंजाब ॲन्ड सिंध बँक व ६) विजया बँक.

vi)नवीन आर्थिक सुधारणा (१९९१) नंतर व्यापारी बँकांची वाटचाल :

सन १९९१ नंतर देशात झालेल्या नवीन आर्थिक सुधारणांमुळे जागतिकीकरणाचा स्विकारकेला. व त्याचा परिणाम इतर क्षेत्रा बरोबर बँकक्षेत्रावर देखील झाला. तसेच वित्तीय सुधारणेसाठी नियुक्त केलेली नरसिंहम् समिती-I(१९९१) व नरसिंहम् समिती-II (१९९७) यांनी आपल्या बँकिंगक्षेत्रा संदर्भात शिफारसी सादर केल्या. या दोन्हीचा परिणाम बँकिंगक्षेत्र विदेशी बँकांना तोंड देऊ शकेल व अधिक कार्यक्षमपणे काम करु शकतील. या उद्देशानेसद्या देशात बँकांचे विलिनीकरण अथवा एकत्रीकरणाचे काम सातत्याने चालू आहे. त्यामुळे आजच्या स्थितीलादेशात व्यापारी बँकांची संख्या कमी होताना दिसत आहे.जसेकी, अगदी अलीकडील काळात जानेवारी २०१९ मध्ये बँक ऑफ बडोदा मध्ये विजया बँक व देना बँक या दोन्हींचे विलीनीकरण करण्यात आले आहे. भविष्यात सरकार देशातील इतर व्यापारी बँकांचे विलीनिकरण करण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्श व सूचना :

थोडक्यात, भारतीय बँकिंगक्षेत्राचा विकासाची सुरुवात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये झालेली आहे. जी स्वातंत्र्यानंतर अधिक वेगाने झालेली दिसते. आजच्या घडीला राष्ट्रीयीकरण केलेल्या सर्व बँकांचे विलिनीकरण करण्याचे काम चालू आहे. ज्यामुळे बँका अधिक शक्तीमान बनून आपल्या ग्राहकांना अधिक सेवा-सुविधादेण्यासाठी प्रयत्नकरत आहेत. पण, यामुळे देशातील लहान-लहान बँकांचे अस्तित्व संपुष्टात येण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे या बाबत सरकारने व रिझर्व्ह बँकेने विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ-सूची :

१) S. Natarajan& Dr. R.Parameswaran (2019), Indian Banking, S. Chand Publication, Delhi.
२) प्रतियोगितादर्पण (२०१७), भारतीय अर्थव्यवस्था, उपकार प्रकाशन, आगरा.
३) अर्थसंवाद (एप्रील-जून २०१२), भारतीय अर्थव्यवस्था (विशेषांक), मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक, नंदुरबार.
४) डॉ. मारोती कच्छवे व इतर (२०१९), भारतीय बँकिंग व्यवसाय, श्रध्दा प्रकाशन, सोलापूर.
५) दत्त व महाजन (२०१७), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द प्रकाशन, दिल्ली.

Poverty: A Socio-Economic Problem

Dr. Pallavi S. Bhavsar
H.O.D. of Economics,
Mahila Kala Mahavidyalaya, Aurangabad.

Introduction:

"Poverty is the worst form of violence."

Poverty is one of the most important and pressing problem facing Indian economy today.It is a socio-economic problem.In developing country like India,there are many social and economic problem ,poverty is one of them.Poverty is a vicious circle.Ex- A poor person is not able to get education and shelter due to a lack of money and therefore remains unemployed.An unemployed person is not able to buy enough and healthy food for his family and their health decline.A weak person lacks the energy required for the job.Without job person remains poor only.In a country where poverty is high ,the country faces many worse problem.There are several causes of poverty .The government of India is constantly striving to break the vicious cycle of poverty.

So what is poverty? The reasons for poverty and measures taken by the government to eradicate poverty and present scenario of poverty in India are studied in the present Paper.

Objective:

Objective of the paper as follows:

1) To study present scenario of poverty in India.
2) To study causes of poverty.
3) To study measure for eradicate poverty.

Methodology :

The present study mainly is descriptive in nature. The research done is based on secondary data. The data collect form various books, research journals ,websites and articles.

Concept of Poverty:

We can define poverty as the condition where the basic needs of a family like food,shelter,clothing and education are not fulfilled.

"United Nations development programme(UNDP) has defined income poverty as lack of necessities of materials well being and human poverty as denial of opportunity for living a tolerable life." Poverty is a word,used in two forms.First Absolute poverty refers to the lack of basic means and is a catastrophic social problem.Another is Relative poverty it refers to poverty of people in comparison to other people,region or nation.

Present Scenario:

Even after more than 50 years of independence India still has the world's largest number of poor people in a single country. Of its nearly 1 billion inhabitants, an estimated 260.3 million are below the poverty line of which 193.2 million are in urban areas. More than 75percent of poor people reside in villages. The poverty level is below 10 percent in states like Delhi, Goa, and Punjab etc; whereas it is below 50% in Bihar and Orissa. It is between 30-40% in Northeastern states of Assam, Tripura and Meghalaya and in southern states of Tamilnadu and Uttar Pradesh.

More than 800 million people in India are considered poor. Most of them live in the countryside and keep afloat with odd jobs. The lack of employment which provides a livable life in rural areas is driving many Indians who rapidly growing metropolitan areas such as Mumbai, Delhi, Bangalore or Calcutta. There most of them expect a life of poverty and despair in the mega-slums, made up of millions of corrugated ironworks, without sufficient drinking water supply. The poor hygiene conditions are the causes of diseases such as cholera, typhus and dysentery in which especiallychildren suffer and die. Poverty in India impacts variety of different ways through: High infant mortality, Malnutrition, child labour, lack of education, child marriage, HIV/ AIDS.

Causes of Poverty:

The following are some of the factors responsible for poverty in general.

1. A high rate of population growth in India, particularly among the poor is responsible for the problem of poverty in the country.
2. Low rate of economic development is one factor because low rate economic development implies low per capita income; low per capita income has tended to sustain poverty.
3. The problem of unemployment and indebtedness is making the problem of poverty more acute,
4. Another major responsible factor for poverty is low level of education of the poor .Poor people are illiterate or semi-educated and therefore they can do only low paid jobs.
5. Inflation is one more factor. As a direct consequence of inflation, effective price of food, clothing items as well as real estates. The salaries and wages do not rise as compare to inflation.
6. Globalization has pushed many households below poverty line.

7. Various social factors, like caste-system, joint family system, religious faith and beliefs, low of inheritance etc have hindered the process of economic growth.
8. Individual lack of efforts also contributes towards generating poverty.
9. Capital formation is a very important factor that can lead to economic growth and fall in poverty.

Effect of poverty : The resounding effect of poverty echoes through various layers of an India citizen's life.

1. **Effect on Health**:
   i. One of the most devastating effects that poverty has is on the overall health of the nation. The most prominent health issue stemming from poverty is malnutrition. Malnutrition is a grass contributor of infant mortality in the country and 38 out of every 1000 babies born in India die before their first birthday.
2. **Effect on Society**:
   i. Poverty exerts some gravely concerning effects over the overall societal health as well. Ex- violence and crime rate, homelessness, stress, child labour and terrorism.
3. **Effect on Economy**:
   i. Poverty is a direct index indicating success of the economy of the country. The number of people living under the poverty threshold indicates whether the economy is powerful enough to generate adequate job and amenities for its people. Schemes providing subsidies for the poor of the country again impose a drain on the economy.

Measures for Poverty

The measures that should be taken to fight the demon of poverty in India are outlined below.

1. Growth of population at the current rate should be checked by implementation of policies and awareness promoting birth control.
2. All effects should be made to increase the employment opportunities in the country ,either by inviting more foreign investments or by encouraging self-employment schemes.
3. Measures should be taken to bridge the immense gap that remains in distribution in wealth among different levels of the society.
4. Primary needs of people for attaining a satisfactory quality of life like food items ,clean drinking water should be available more readily.
5. Improvement of the subsidy rates on commodities and public distribution system should be made,Freehighschool education and an increased number of functioning health centers should be provided by the government.
6. Several poverty alleviation programmes have been launched by the government for the rural poor,landlesslaboursand rural artisans,as well as urban poor.Theseprogrammes are classified as follows-
   *Self-employment programmes
   *Wage employment programmes
   *Food security programmes
   * Social security progammes
   * Urban poverty alleviation programmes.

Some programmes are targeted for the benefit of rural poor:

*Integrated Rural development programme.
*Indira AwaasYojna.
*Pradhan mantra gramodayayojna.
*sampoornagraminRojgarYojna.
*Antyodaya Anna yojna.
* National rural employment guarantee scheme.
* Swarnajayanti gram swarozgaryojna.

Conclusion:

Poverty is a vicious cycle. In a country where poverty is high, there are many obstacles to overall development. Poverty is profound problem .Reducing poverty would be beneficial for that country.

I would like to suggest some factors which would be helpful in our journey to reduce poverty. Basically we have to take necessary steps to reduce the population in our country. Natural resources don't increase according to the population which is increasing at a high speed. Poor families in our country have at least six or seven kids. So, they cannot develop economically hence, their family and they remain poor. Short family is necessary. Taking necessary step to develop health and education sectors in these countries is a good way to reduce poverty. Increasing the number of organizations, which are working to reduce poverty. So I believe my suggestions would be a good help to conclude poverty.

References:

1. Deepashri, Indian Economy, MKM publisher pvt.Ltd, New Delhi,2015
2. Ram Ahuja, Social problems in India, Rawat publications,Jaipur,2014
3. Raykhelkar/Damaji, Indian Economy, Vidya books publishers, Aurangabad, 2013.
4. https.//brainly.in
5. https//www.soschildrensvillage.com.

भारतातील ग्रामीण व नागरी बेरोजगारी एक अभ्यास

प्रा. डॉ. जगन्नाथ मोतीराम साळवे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर

प्रस्तावना :—

अल्पविकसीत किंवा विकसनशील देशातील बेरोजगारीचे स्वरूप हे औद्योगिकदृष्टया विकसित देशातील बेरोजगारीच्या स्वरूपापेक्षा वेगळे असते. भारत हा अल्पविकसित किंवा विकसनशील देश असल्यामुळे भारतामधील बेकारीचे स्वरूप हे विकसित देशातील बेरोजगारीपेक्षा भिन्न आहे. विकसित देशातील बेरोजगारीचे मुळ कारण हे प्रभावी मागणीची कमतरता हे आहे असे लॉर्ड केन्स म्हणतात. विकसित देशातील अर्थव्यवस्थेत यंत्रे बेकार होतात, म्हणून उद्योगांच्या उत्पादनांची मागणी कमी होते व श्रमाची मागणी घटते. म्हणून केन्सच्या मते बेरोजगारी कमी करण्यासाठी प्रभावी मागणीला पर्याप्त पातळीवर उंच न्यावयास हवे, त्यामुळे मंदीला आळा बसेल. प्रचलित मजुरी दरावर काम करण्याची इच्छा व शक्ती असूनही जेव्हा काम मिळत नाही तेव्हा अशा स्थितीला 'अनैच्छिक बेरोजगारी' असे म्हणतात.अशी स्थिती सर्वच मिश्रीत भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत दिसून येते. शास्त्रीय विश्लेषणात बेरोजगारी हा शब्द 'अनैच्छिक बेरोजगारी' या अर्थाने वापरण्यात येतो.

अल्पविकसीत किंवा विकसनशील देशातील बेरोजगारीची समस्या ही विकसीत देशातील बेरोजगारीच्या समस्येपेक्षा मुळातच भिन्न असते. विकसित देशात दोन प्रकारची बेरोजगारी असते. पहिले म्हणजे अनैच्छिक बेरोजगारी व दुसरी म्हणजे 'अस्थायी किंवा घर्षणजन्य बेरोजगारी' होय. विकसित देशात प्रभावी मागणी कमी झाल्याने अनैच्छिक बेरोजगारी निर्माण होते. त्यामुळे ही बेरोजगारी दूर करण्याकरिता गुंतवणुकीत वाढ करून प्रभावी मागणीत वाढ करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. उत्पादनाच्या तंत्रात जेव्हा वेगाने परिवर्तन घडून येत असते. तेव्हा अस्थायी किंवा घर्षणजन्य बेरोजगारी निर्माण होते, त्यामुळे ही बेरोजगारी दूर करण्याकरिता गुंतवणुकीत वाढ करून प्रभावी मागणीत वाढ करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. उत्पादनाच्या तंत्रात जेव्हा वेगाने परिवर्तन घडून येत असते. तेव्हा अस्थाही किंवा घर्षणजन्य बेकारी निर्माण होते. ज्यावेळी उद्योगातील उत्पादनाच्या पध्दतीत व यंत्रात बदल करण्यात येतो तेव्हा काही श्रमिक अल्पकाळाकरिता बेरोजगार होतात. उत्पादनातील नवीन तंत्राचे प्रशिक्षण घेवून ते लवकरच रोजगार मिळतात. अल्पविकसित देशातील बेरोजगारी ही बहुतांशी संरचनात्मक असते. अशा देशांमध्ये मागासलेली शेती, उद्योगांचा अल्पविकास व सेवा क्षेत्राचा लहान आकार यामुळे श्रमाची मागणी कमी असते व रोजगाराची संधी ही मर्यादित असते. अशा परिस्थितीत बहुतांश लोक कमी मजूरी दरावर काम करण्याकरिता इच्छुक असूनसुध्दा त्यांना काम मिळत नाही. त्यामुळे ते बेरोजगारी होतात. त्यांना रोजगारी मिळत नाही. अनेक वर्षाच्या आर्थिक नियोजनानंतरही आज भारताची अर्थव्यवस्था अल्पविकसित आहे व येथील अधिकांशी प्रत्यक्ष व प्रच्छन्न बेरोजगारी ही संरचनात्मक आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप :—

भारतातमध्ये प्रामुख्याने संरचनात्मक बेरोजगारी आहे. सतत लोकसंख्या वेगाने वाढून श्रमाच्या पुरवठयात वाढ होत आहे. परंतु अर्थव्यवस्था अल्पविकसित असल्यामुळे रोजगार संधीचा फारसा विकास झाला नाही. ही अशी एक स्थिती आहे की त्यात बेरोजगारीचे अस्तित्व स्वाभाविक आहे. केवळ अर्थव्यवस्थेवरील संरचनेत किंवा ढाच्यात बदल करून ही बेरोजगारी दूर करता येते. संघर्षजन्य (घर्षनात्मक) बेरोजगारीपेक्षा किंवा चक्रीय बेरोजगारीपेक्षा भारताच्या ग्रामीण भागामध्ये अल्प रोजगारी व छुपी/अदृश्य बेरोजगारीचे अस्तित्व दिसून येते. तसेच शहरी भागातील सुशिक्षित लोकांची बेरोजगारीची समस्या अधिक गंभीर आहेत, केन्सच्या मते अल्पविकसित अर्थव्यवस्थेत असणारी बेरोजगारी ही प्रभावी मागणीच्या कमतरतेमुळे होत नाही तर ती भांडवल व इतर पूरक साधनांच्या अभावामुळे निर्माण होते. म्हणून भारतासारख्या अल्पविकसित देशांनी बेरोजगारीची समस्या सोडविण्याकरिता भांडवली वस्तूच्या पुरवठयात वाढ करणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे उत्पादनाचे नवीन एकक अस्तित्वात राहील.

भारत हा विकसनशिल देश आहे. तसेच देशाची अर्थव्यवस्था ही वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. भारताच्या विकासामध्ये बेरोजगारीची समस्या हे एक मोठे आव्हान आहे. बेरोजगारीमुळे मानवी साधनसंपत्ती वाया घालवण्यासारखे आहे. दिर्घकालीन बेरोजगारी ही मोठया प्रमाणावर वाढणारे द्रारिद्र व संथ गतीने होणारा आर्थिक विकास दर्शविते. शहरी भागात व ग्रामीण भागात बहुतांशी तरूणांना आजच्या परिस्थितीत बेरोजगारीस सामोरे जावे लागत आहे. भारत हा तरूणांचा देश आहे. म्हणून तरूणातील बेरोजगारी हे २१ व्या शतकातील मोठे अव्हान आहे. रोजगार संधी व लोकसंख्येतील वाढ यामध्ये असमतोल दिसून येत आहे. आणि यामुळेच ग्रामीण व शहरी भागामध्ये भयंकार मोठया प्रमाणावर बेरोजगारी वाढलेली दिसून येते. यामुळे बेरोजगार वेगवेगळया विनाशकारी कार्यात गुंतलेले दिसतात. देशात दहशतवाद निर्माण होण्याचे हे एक प्रमुख कारण सांगता येते. बेरोजगारी असल्यामुळे तरूणवर्ग कोणतेही विनाशकारी कार्य करून आपला रोजगार प्राप्त करतो. यामुळेच बंडाळी, जाळपोळ, खून, दरोडे होत असतात. हे विसरून चालणार नाही. अशा वेगवेगळया संकटांना सामोरे जाण्यासाठी शासनाने योग्य ती पावले उचलेने गरजेचे

आहे. विकासाच्या कामाबरोबरच बेरोजगारांना रोजगाराची संधी उपलब्ध होणे हे देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे असे वाटते. सदरच्या शोधनिंबधात भारतातील बेकारीचे प्रकार, कारणे व त्यावरील उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे प्रकार :—

अ. ग्रामीण बेरोजगारी :— भारतातील ग्रामीण भाग हा शेती व्यावसायाचा भाग आहे. भारतातील ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय हा शेती व्यवसाय आहे शेती क्षेत्र हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. तसेच शेतीची उत्पादकताही अनिश्चित स्वरूपाची असते. शेती व्यवसायामध्ये आवश्यकतेपेक्षा जास्त कामगार काम करीत असतात. व शेतीतून निघणारे उत्पादन मात्र कमी प्रमाणात असते. आजच्या परिस्थितीमध्ये शेतीक्षेत्र हरावत चाललेले दिसते. मानसाने पिकावू जमीनितही वस्त्या केलेल्या दिसतात. तसेच फार मोठया प्रमाणात होणारे जमीनीचे तुकडे या तुकडीकरणामुळे शेतीची उत्पादकताही कमी होऊ लागली आहे. भारतासारख्या ग्रामीण भागात भांडवला अभावी शेती विक्रीला काढली जाते. या परिस्थितीचा विचार केला असता आपणास असे म्हणता येते की, ग्रामीण भागातील तरूण किंवा कुंटुंबे बेरोजगार झालेले दिसतात. म्हणजेच ग्रामीण भागातील बेरोजगारीला ग्रामीण बेरोजगारीला ग्रामीण बेरोजगारी म्हणतात. यामध्येही ग्रामीण बेरोजगारीचे दोन प्रकार सांगता येतात.

१.हंगामी बेरोजगारी :— भारत देश हा खेडयांचा देश आहे. खेडेगावामधील लोकांना रोजगारीसाठी शेती व्यवसाय हा पर्याय असतो. शेती क्षेत्र हे निसर्गाच्या लहरीवर व हवामानावर अवंलबून असते. तेही अनिश्चित स्वरूपाचे असते. भारतातील शेती क्षेत्र हे हंगामी स्वरूपाचे आहे. शेती हंगाम सुरू झाला की, लोकांना रोजगार मिळायला सुरूवात होते. हंगाम संपला की, शेतीवर अवलंबून असलेले लोक बेरोजगार होतात म्हणजेच आपणास असे म्हणता येते की, हंगाम नसलेल्या काळात जेव्हा लोकांना रोजगार नसतो त्यालाच हंगामी बेरोजगारी म्हणतात. शेतकऱ्यांना पिकांच्या लागवडीसाठी पावसावर अवलंबून रहावे लागते. त्यामुळे शेती हा हंगामी व्यवसाय आहे. शेती व्यवसायातील कामगार जवळजवळ पाच ते सात महिन्यांसाठी बेरोजगार रहात असतात. त्यामुळे ग्रामीण भागात या बेरोजगार लोकांना शेती व्यतिरीक्त कोणत्यातरी व्यवसायात रोजगार मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. हंगामी बेरोजगारी ही इतरही व्यवसायात दिसून येते. उदा. पर्यटन मार्गदर्शक, बॅन्ड पथक, साखर कारखाना कामगार, बर्फ फॅक्टरी कामगार व मासेमारी. यावरून असे म्हणता येते की, ग्रामीण भागातील हंगामी बेरोजगारीमुळे अनेक तरूण हे बेरोजगार झालेले पहावयास मिळतात. हे आपणास मान्य करावे लागेल.

२.छुपी बेरोजगारी :— सर्वसाधरणपणे छुपी बेरोजगारीलाच दडलेली बेरोजगारी किंवा प्रच्छन्न बेरोजगारी कायमस्वरूपाची बेरोजगारी असे म्हणतात. ही बेरोजगारी शेती व्यवसायात ग्रामीण भागात आढळून येते. सामान्यता: भारतातील खेडयांमध्ये ही बेरोजगारी आढळते. ज्या व्यवसायामध्ये गरजेपेक्षा जास्त लोक काम करताना दिसतात. त्यापैकी काही मजूंराना कामावरून कमी केले तरी उतपादनावर त्याचा कोणताही परिणाम होत नाही. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर ती एक विशिष्ट स्थितीशी संबधित आहे. जिथे अतिरिक्त मनुष्यबळ असून त्यामध्ये काही मजूरांची सीमांत उत्पादकता शुन्य असते. शेतजमीनीवरचा अतिरिक्त भार हा ग्रामीण भागात छुपी बेरोजगारी निर्माण करतो. भारतातील ग्रामीण भागात जवळपास २० टक्के मजूर छुप्या बेरोजगारीत आहेत. या बेरोजगारीच्या कारणांचा विचार करता एकत्र कुटुंबपद्धती, पर्यायी रोजगाराचा अभाव, शेतीवरील लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण ही मुख्य कारणे आहेत.

ब. शहरी भागातील/नागरी भागातील बेरोजगारी :— ग्रामीण भागाप्रमाणेच शहरी भागातही बेरोजगारीचे प्रमाण आढळून येते. सध्या तरूण पीढीचा शहरी भागाकडे जास्त ओढा असल्याचे दिसते. त्यामुळे ग्रामीण भागच्या मानाने शहरी भागामध्ये लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच वेगवेगळया राज्यातून व्यवसायासाठी व रोजगारी मिळवण्यासाठी आलेल्या परराज्याच्या लोकांच्या संख्येची भर त्यामध्ये पडत आहे. या लोकसंख्येच्या मानाने शहरातील उदयोग व्यवसाय रोजगारी देण्यासाठी कमी पडतात त्यामुळे शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण दिसून येते. शहरी भागात जी बेरोजगारी आढळते. त्यास नागरी किंवा शहरी बेरोजगारी म्हणतात. शहरी बेरोजगारीचे काही प्रकार सांगता येतात. ते खालील प्रमाणे

१.सुशिक्षित बेरोजगारी :— लोक शारिरीक कष्टाची कामे वगळून नोकरी व्यवसायाच्या मागे लागतात आणि ज्यांनी उच्च माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण घेतलेले आहे असे लोक म्हणजे शहरी किंवा नागरी भागातील सुशिक्षित मध्यम वर्गातील लोक होय. काम करण्याची इच्छा आणि शिक्षणाची पात्रता असूनही रोजगार मिळत नाही त्यास सुशिक्षित बेरोजगारी म्हणतात. शिक्षणा प्रती उदासिनता, पांढरापेशा व्यवसायाला प्राधान्य, व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा अभाव, रोजगाराच्या संधी व सुशिक्षितांमधील असमतोल, उपलब्ध शैक्षणिक संधीची माहीती नसणे. ही सर्वसाधरणपणे सुशिक्षित बेरोजगारीची करणे आहेत. सध्या भारतामध्ये शहरी भागात आणि ग्रामीण भागातही या बेरोजगारीची कारणे आहेत. सध्या भारतामध्ये शहरी भागात आणि ग्रामीण भागातही या बेरोजगारीच्या संख्येमध्ये मोठया प्रमाणात भर पडत आहे. याचे कारण म्हणजे सरकारची बदलनारी धोरणे हे सर्वात महत्वाचे कारण दिसून येत आहे. सन २०११—१२ पासून शैक्षणिक क्षेत्रातील नोकर भरती मोठया प्रमाणात बंद केलेली आहे. म्हणूनच सुशिक्षितांना बेरोजगार रहावे लागत असल्याचे दिसते. सरकारने सुशिक्षित बेरोजगारीकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. नाही तर अतंकवाद, दंगली, दहशतवाद, चोऱ्या, दरोडे असे प्रकार या सुशिक्षितांकडून घडवण्यांचा संभाव्य धोका निर्माण होऊ शकेल असे वाटते.

२.औद्योगिक कामगारांमधील बेरोजगारी :— भारतातील शहरी भागातील लोकसंख्या मोठया प्रमाणात वाढत आहे. याचे एक कारण म्हणजे शहरी कुटुंबातील नव्या जन्मामुळे शहरातील लोकसंख्या वाढत आहे. दुसरे कारण म्हणजे नोकरीच्या शोधात आणि ग्रामीण असहाय्य परिस्थितीतून सुटका करून घेण्यासाठी व शहरी भागात उच्चस्तर पातळीचे राहणीमान उपभोगण्यासाठी कर्त्या लोकसंख्येचा ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे येणारा लोंढा असे स्थलांतर करून येणारे लोक निरक्षर असतात. शहरी भागातील उद्योगात काम करण्यासाठी लागणारे कौशल्य त्यांच्या जवळ नसते या सर्व कारणांमुळे शहरी भागात औद्योगिक कामगारांच्या प्रचंड प्रमणात वाढ घडवून येत आहे. परंतू शहरी भागात औद्योगिक विकासाचा वेग वाढला आहे. त्यामुळे शहरी भागातील जादा औद्योगिक श्रमसंख्या समावून घेण्याचे सामर्थ्य शहरी भागातील औद्योगिक क्षेत्रात निर्माण झालेले नाही. याचबरोबर औद्योगिक बेरोजगारीचे काही प्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणे:—

१.तांत्रिक बेरोजगारी :— तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे तांत्रिक बेरोजगारी निर्माण होते. आधुनिक तंत्रज्ञान भांडवल प्रधान असून त्यास कमी कामगार लागतात. जेव्हा आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात केला जातो तेव्हा प्रशिक्षणाचा अभाव असल्याने कामगार बेरोजगार होतात. उदा. यांत्रिक तंत्रज्ञानाचा वापर

२.संघर्षजन्य बेकारी :— मालक व कामगार यांच्यामध्ये काही कारणांने संघर्ष निर्माण होतो. म्हणजेच उद्योगातील संघर्षामुळे निर्माण होणारी बेरोजगारी ही संघर्षजन्य बेरोजगारी असते. ही बेरोजगारी मुख्य म्हणजे कामगांराचा संप यामुळे होत असते. संघर्षजन्य बेरोजगारी ही तात्पुरत्या स्वरूपाची असते.

३.चक्रीय बेरोजगारी :— व्यापार चक्रातील तेजी—मंदी पैकी मंदीच्या परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या बेकारीस चक्रीय बेरोजगारी म्हणतात. मंदीच्या काळात प्रभावी मागणी घटते त्यामुळे उत्पादकांचा नफा व किंमतीमध्ये घट होते. त्यामुळे उत्पादक गुंतवणूक व वस्तूंच्या उत्पादनात घट करतो. उत्पादनात घट झाल्याने रोजगारात घट होते. परिणामी बेरोजगारीस सामोरे जावे लागते.

४.संरचनात्मक बेरोजगारी :— देशाच्या आर्थिक संरचनेत काही लक्षणीय बदल झाले तर ही बेरोजगारी निर्माण होते हे बदल उत्पादक घटकांच्या मागणी व पुरवठयावर परिणाम करू शकतात. सरकारी धोरणांमध्ये झालेले बदल, उद्योगाचे एका क्षेत्रातून दुसरीकडे झालेले स्थलांतर यामुळे संरनात्मक बेरोजगारी निर्माण होते.

भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारीची कारणे:—

अ. लोकसंख्या वाढ :— श्रमाची मागणी व श्रमाचापुरवठा यामध्ये निर्माण झालेले असंतुलन हे बेरोजगारीच्या निर्मिती करिता कारणीभूत ठरणारे एक महत्वाचे कारण आहे. देशात दरवर्षी निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधी पेक्षा जेव्हा रोजगार मागणाऱ्या व्यक्तींची जास्त संख्या असते तेव्हा इतर व्यक्तींना त्यांनी कितीही प्रयत्न केले तरी, त्यांना रोजगार मिळू शकणार नाही. रोजगार शोधणाऱ्या व्यक्तींची संख्या दरवर्षी किती राहील हे श्रमाच्या पुरवठयावर किंवा देशात कामधंदा करणारी लोकसंख्या किती राहील यावर अवलंबून असते. श्रमाचा पुरवठा हा देशातील लोकसंख्या वाढीवर अवलंबून असतो, अशा प्रकारे बेरोजगारीचा प्रश्न आणि बेकारीची तिव्रता ही लोकसंख्या वाढीच्या दरावर अवलंबून असते. भारताची लोकसंख्या झपाटयाने वाढत आहे. त्यामुळे दरवर्षी भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारीचा प्रश्न अधिकच तिव्र होत आहे.

ब. शेती विकासाची मंद गती :— भारतीय शेतीक्षेत्र हे सर्वात महत्वाचे क्षेत्र आहे. एकूण काम करणाऱ्या लोकांपैकी ६३ टक्के लोक शेती क्षेत्रात गुंतलेले आहेत. आणि ३७ टक्के पेक्षा जास्त राष्ट्रीय उत्पन्न शेती क्षेत्रात निर्माण होते. परंतु भारतातील वाढत्या लोकसंख्येचा ताण वर्षानुवर्षे शेतीवर पडत गेल्याने शेतजमीनीची विभागणी होत गेली त्यामुळे लहान जमीनधारणा अस्तित्वात आल्या. शेतकरी कुटुंबाला उपभोगासाठी उत्पन्न शेतीतून मिळत नाही.

क. ग्रामोद्योगांचा ऱ्हास :— भारतात ग्रामीण भागात ग्रामोद्योग मोठया प्रमाणात चालत होते. उदा. लोखंड बनविणे, मातीची भांडी, लोखंडाची भांडी, चामडयाच्या वस्तू, हातमागावरील कापड इत्यादी असंख्य वस्तंचे ग्रामोद्योग क्षेत्रात उत्पादन होत होते. त्यामुळे ग्रामीण लोकांना यातून रोजगार मिळत होता. परंतू औद्योगिक क्रांतीनंतर या उद्योगांचा ऱ्हास होत गेला. व त्यातील लोक बेरोजगार झाले.

ड. दोषपुर्ण शिक्षण व्यवस्था :— शिक्षण व्यवस्थेचे महत्वाचे उद्धिष्ट देशातील उद्योगधंदयातील कामगारांच्या गरजा लक्षात घेवून त्या भागविण्याकरीता शारिरीक व मानसिक योग्यता असलेले, प्रशिक्षण व कौशल्य असलेले तरूण शिक्षण संस्थामधून तयार करणे हे असते. परंतू आज शिक्षण संस्थामधून तरूणांना देण्यात येणारे शिक्षण हे निव्वळ पुस्तकी स्वरूपाचे आहे. उद्योगांच्या कामगार विषयक गरजा व शिक्षण संस्थाचे अभ्यासक्रम यामध्ये संगती व समन्वय नाही. त्यामुळे उद्योगांना हवे असलेले कार्यक्षम अधिकारी, तंत्रज्ञ, निरीक्षक व कामगार मिळू शकत नाही. तर दुसरीकडे पदव्या घेतलेल्या तरूणांना रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे दोष पूर्ण शिक्षण व्यवस्था हे सुशिक्षितांच्या बेरोजगारीचे महत्वाचे कारण आहे.

भारतातील बेरोजगारीचा विस्तार — रोजगार आणि बेरोजगार (लाखात)

वर्ष	कामगार शक्ती	श्रम शक्ती	बेरोजगारी	बेरोजगारीचा दर (टक्केवारी)
१९९३—१९९४	३८१.९४	३७४.४५	७.४९	२.०
१९९९—२०००	४०६.८५	३९७.८८	८.९७	२.२

२००४—२००५	४६८.७३	४५७.५६	११.१७	२.४
२००९—२०१०	४७२.३२	४६२.४९	९.८४	२.१
२०११—२०१२	४८३.७५	४७२.९१	१०.८४	२.२

भारतातील बेरोजागारी कमी करण्यासाठी शासनाने केलेल्या विशेष उपाययोजना :— कामगारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढल्यामुळे बेरोजगारीची गंभीर समस्या शासनासमोर उभी राहिली व बेरोजगारी कशी कमी होईल या दृष्टीने विचार करून शासनाव्दारे पुढील कार्यक्रम हाती घेवून बेरोजगारी कमी करण्याकरिता उपाययोजना करण्यात आल्या.

१.एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :— एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९८० पासून सर्व राज्यभर लागू करण्यात आला व या कार्यक्रमातील ५० टक्के खर्च केंद्र शासनाकडून केला जातो. शासनाने एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम असे दोन कार्यक्रम बेरोजगारी दूर करण्यासाठी राबविण्यास सुरूवात केली. जिल्हा ग्रामीण विकास अधिकरण या नावाने तयार करण्यात आलेल्या शासन यंत्रणेकडे देशातील ५०११ प्रखंडात हा कार्यक्रम राबविण्याची जबाबदारी सोपविली. अल्पभूधारक, सीमांन्त शेतकरी, दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबे, अनुसुचित जाती आणि जमीनीचे सदस्य इत्यादींना कर्ज आणि अनुदान रूपाने अर्थसाहाय्य दिले जाते. व यात राष्टीयकृत बँकाची मदत मोलाची आहे. सन २००१ नुसार या कार्यक्रमात रू. ३३१६ कोटी एवढा सरकारी खर्च अधिक रू ५३७२ कोटी एवढा कर्जपुरवठा मिळून रू ८६८८ कोटी एवढी गुतंवणूक या कार्यक्रमात करण्यात आली, एकूण १ कोटी ८२ लाख कुटुंबांना या योजनेचा लाभ होत आहे.

२.रोजगार हमी योजना :— रोजगार हमी योजना ही सर्वप्रथम महाराष्ट्ध सरकारने २८ मार्च १९७२ रोजी सुरू केली. याचा प्रमुख उद्देश ग्रामीण जनतेसाठी उत्पादनक्षम रोजगार पुरविणे असून, ग्रामीण बेरोजगाराची व दारिद्रयाची समस्या सोडविणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत सरकारने किमान रोजगार पुरविण्याची हमी दिलेली आहे. या योजनेचे महाराष्टातील यश पाहता भारतातील इतर राज्यांनी ही योजना अंमलात आणली आहे.

३.टधयसेम योजना :— (टेनिंग ऑफ रूरल युथ फॉर सेल्फ एम्पलॉयमेंट)

ग्रामीण युवकांसाठी स्वतंत्र व्यवसाय प्रशिक्षणाची योजना जिल्हा परिषदामार्फत जिल्हास्तरावर ही योजना राबविण्यात येते. त्यामुळे रोजगार निर्मिती होते. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम देशात सूरू झाल्यानंतर १५ ऑगस्ट १९७९ पासून ही योजना सुरू झाली ग्रामीण भागातील मनुष्यबळाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टिने युवकांना शेती व व्यवसाय यांचे प्रशिक्षण देण्यात येते, आवश्यक ते कौशल्य प्राप्त झाल्यावर युवक स्वयंरोजगार सुरू करू शकतात. ही योजना १८ ते ३५ वयोगटातील तरूणांसाठी आहे.

४.स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना :— ही योजना डिसेंबर १९९७ मध्ये सूरू झाली आहे. ही योजना शहरी बेरोजगांरांना व अर्धरोजगारांना फायदेशीर रोजगार पुरविते. यामध्ये स्वयंरोजगार, महिला स्वयंरोजगार कार्यक्रम, रोजगार प्रोत्साहनासाठी कुशल प्रशिक्षण व शहरी वेतन रोजगार कार्यक्रम सामावलेले आहेत. या योजनेसाठी केंद्र सरकार ७५ टक्के व राज्य सरकार २५ टक्के खर्च करीत असते.

५.ग्रामीण युवक प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार योजना :— ग्रामीण भागातील तरूणांमधील बेरोजगारीची समस्या सोडविण्याच्या उद्देशाने या योजनेचा प्रारंभ १९७९ साली झाला. सर्वसाधरणपणे या योजनेचे ध्येय दोन लाख ग्रामीण युवकाना दरवर्षी प्रशिक्षण देवून त्या स्वयंरोजगारासाठी प्ररूत्त करणे हे आहे. ग्रामीण युवक प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार ही योजना स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेत १९९९ मध्ये विलीन करण्यात आली.

६.स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :— एप्रिल १९९९ मध्ये चालू करण्यात आली व समन्वित ग्रामविकास कार्यक्रम व दहा लाख कूप योजना 'ह्यांना एकत्र करून स्वरोजगार कार्यक्रमाच्या स्वरूपात लागू करण्यात आली. या योजनेचे उद्दिष्ट लहान उद्योगांना चालना देणे व स्व—सहाय्यता समुहांना मदत करणे हे आहे. ही एक केंद्र संचालित योजना असून केंद्र व राज्य ह्यांच्या दरम्यान ७५:२५ हया व्यय—सहभाग आधारावर सुरू आहे. अशा प्रकारच्या अनेक उपाय योजना सरकारने राबलेलया आहेत. अशा प्रकारे भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारीच्या संदर्भात प्रकार, कारणे, उपाय याची सखोल माहीती सदरच्या शोधनिंबधात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भ :—

१. भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक—डॉ. जी. एन. झामरे पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
२. भारतीय अर्थव्यवस्था—देसाई श्री. मु. व सौ. भालेराव निर्मल.
३. भारताची अर्थरचना—मुकुंद महाजन—निराली प्रकाशन पुणे. १९९८
४. इकॉनॉमिक व पॉलिटिकल वीकली ७ जून २०१४
५. https://maharashtratimes.indiatimes.com

भारतातील भ्रष्टाचाराची समस्या

प्रा.डॉ.रामेश्वर एम.मोरे
समाजशास्त्र विभाग
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. द. सोलापूर जि.सोलापूर

प्रस्तावना :-

एक सार्वजनिक पद अथवा जनजीवनात उपलब्ध विशेष स्थिती सलग्न सत्ता तसेच प्रभावाचा अनुचित किंवा स्वार्थपूर्ण प्रयोग भ्रष्टाचार ठरतो. भारतात प्राचिन काळापासून भ्रष्टाचार होतो. कौटील्याच्या अर्थशास्त्रात भ्रष्टाचाराचा उल्लेख आढळतो. परंतु प्राचिन कालखंडात भ्रष्टाचाराचे प्रमाण अल्प होते. ब्रिटीश कालखंडात यात वाढ होण्यास सुरूवात झाली. स्वातंत्र्यनंतर मात्र भारतात भ्रष्टचाराचे प्रमान वाढतच गेले. वर्तमानास्थितीत भारतात भ्रष्टाचार या समस्येने उग्र स्वरुप धारण केले आहे. गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत प्रत्येक ठिकाणी भ्रष्टाचार होत आहे. आज एक ही क्षेत्र भ्रष्टाचार विरहीत असलेले दिसुन येत नाही. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलने केलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार जगातील १८० देशाच्या क्रमवारीत भ्रष्टाचाराच्या बाबतीत भारताचे ७८ वे स्थान होते. भारतात राजस्थान, बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, तामीळनाडू, झारखंड व पंजाब या राज्यात अधिक भ्रष्टाचार होतो तर दिल्ली, हरियाणा, गुजरात, पश्चिम बंगाल, केरळ व ओरिसा या राज्यात भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी आहे. परंतु एकंदरीत भारतातील सर्वच राज्यात ही समस्या कमी अधिक प्रमाणात दिसुन येते. भ्रष्टाचाराचे सामान्य लोकांच्या जीवनावर अत्यंत विपरित परिणाम होत आहेत म्हणुन प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतातील भ्रष्टाचाराच्या समस्येची कारणे, भारतातील भ्रष्टाचाराची क्षेत्रे इ. बाबींचा आढावा घेतला आहे.

उद्देश :-

१) भारतातील भ्रष्टाचाराची कारणे शोधणे.
२) भारतातील कोणकोणत्या क्षेत्रात भ्रष्टाचार होतो याचा शोध घेणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित असुन त्यासाठी प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रे इ. चा आधार घेऊन गुणात्मक विश्लेषणा आधारे निष्कर्ष मांडले आहेत.

भारतातील भ्रष्टाचाराची कारणे

चारित्र्य व नैतिकतेचा ऱ्हास :-

चारित्र्य व नैतिकतेचा ऱ्हास भ्रष्टाचारासाठी कारणीभुत ठरतो. वर्तमान स्थितीत पैशाला आर्थिक महत्त्व प्राप्त झालेल आहे. ज्याच्याकडे पैसा आहे त्यालाच समाजामध्ये किंमत आहे. हा पैसा कोणत्या मार्गाने मिळवला याचा लोक विचार करत नाहीत. तर ज्या व्यक्ती ईमानदारीने जगतात व ज्यांच्याकडे पैसा नाही अशा व्यक्तीला आज समाजात किंमत नाही. तर बेईमान व श्रीमंत व्यक्तीलाच समाजात किंमत आहे. त्यामुळे लोक अनैतिक मार्गाचा वापर करुन लोक पैसा मिळवत आहे. त्यातुनच भ्रष्टाचार वाढत आहे.

अपुरे वेतन :-

काही कर्मचाऱ्यांना वेतन कमी मिळते कमी वेतनामुळे त्यांच्या सर्व गरजांची पूर्तता होत नाही. अशावेळी ते भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करुन पैसा कमवतात थोडक्यात अपूऱ्या वेतनामुळे देखील भ्रष्टाचार वाढत आहे.

अत्याधिक स्पर्धा :-

वर्तमान स्थितीत प्रत्येक क्षेत्रात खुप स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या स्पर्धेत प्रामाणिकपणा इमानदारीनं जर यश मिळत नसेल तर लोक भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करुन यश मिळवत आहेत. त्यामुळे भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले आहे.

संपत्ती संचयाची प्रवृत्ती :-

सद्यस्थितीत संपत्तीला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे लोकांमध्ये संपत्ती संचयाची प्रवृत्ती वाढत चालली आहे. सरळ नैतिक मार्गाने फारशी संपत्ती प्राप्त होत नाही. त्यामुळे भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करुन लोक संपत्तीचा संचय करत आहेत. संपत्ती कितीही मिळाली, तर त्यात अजून भर पडावी अशी लोकांची प्रवृत्ती झाली आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराच प्रमाण वाढलेल आहे.

बेकारी :-

बेकारी देखील भ्रष्टाचारासाठी कारणीभुत ठरते. बेकार व्यक्ती बेकारीतुन मुक्ती मिळविण्यासाठी व नोकरी प्राप्त करण्यासाठी भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करतात. तसेच नोकरी मिळाली नाही तर लोकांना विविध आमीष दाखवुन फसवण्याचे धंदे करतात.

शिक्षणाचा अभाव :-

भारतात ६५% लोक शिक्षित आहेत. तर जवळपास ३५% लोक अशिक्षित आहेत. अशिक्षितांना बऱ्याच प्रशासकीय बाबींचे ज्ञान नसते. त्यामुळे अशा लोकांची कामे करताना अधिकारी लोक त्यांची मोठ्या प्रमाणात लुट करतात. लहान-लहान काम फार किचकट आहेत म्हणुन अधिक पैसे घेतात. थोडक्यात शिक्षणाच्या अभावामुळे देखील भ्रष्टाचार वाढला आहे.

दारिद्रय :-

दारिद्रय देखील भ्रष्टाचारासाठी कारणीभुत ठरते. ज्यावेळी व्यक्तिच्या मुलभुत गरजांची पूर्तता देखील होत नाही. अशावेळी व्यक्ति योग्य काम आणि अयोग्य काम याचा अजिबात विचार करत नाही. तर जमेल त्या मार्गाने पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न करते व त्यातुन गरजा भागवते.

कायद्याची कमकुवत अमलबजावणी :-

भ्रष्टाचारा संबंधी शासनाने अनेक कडक कायदे केलेले आहेत. परंतु या कायद्याची अमलबजावणी कडकरित्या होत नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचार केलेल्या लोकांना कठोर शिक्षा होत नाही. परिणाम ते बिनधास्तपणे भ्रष्टाचार करतात.

राजकिय आश्रय :-

भ्रष्टाचाराला राजकीय आश्रय देखील आहे. ज्या व्यक्ती भ्रष्टाचार करतात, त्या व्यक्तींना राजकीय नेते तसेच राजकीय पक्ष सहकार्य करतात. भ्रष्टाचार प्रकरण उघडकीस आले तर ते दाबण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे देखील भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले आहे.

शासकीय कार्याचे विस्तृत क्षेत्र :-

भारतातील शासकीय कार्याच क्षेत्र दिवसेंदिवस वाढत चाललेल आहे. शासनाच्या विविध योजनांवर मोठया प्रमाणात खर्च केला जात आहे. परंतु सरकारचे यावर प्रत्यक्ष नियंत्रण नाही. तर विविध अधिकाऱ्यां मार्फत ही कामे केली जातत. सद्याचे बहुतांश अधिकारी प्रामाणिक नाहीत. त्यामुळे पैसे खाण्यासाठी अनेक गैर मार्गाचा अवलंब होतो व भ्रष्टाचार वाढतो.

भारतातील भ्रष्टाचाराची क्षेत्रे

भारतात जवळपास सर्वच क्षेत्रात कमी अधिक प्रमाणात भ्रष्टाचार होत असलेला दिसुन येतो. भारतात प्रामुख्याने ज्या क्षेत्राने अधिक भ्रष्टाचार होतो ती खालील प्रमाणे आहेत.

राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

राजकीय क्षेत्रामध्ये फार मोठया प्रमाणात भ्रष्टाचार होत आहे. राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते सत्ता प्राप्त करण्यासाठी निवडणुकांमध्ये भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करतात आणि सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर जनतेच्या हित पाहण्याऐवजी स्वत:चेच हित पाहतात. भारतात माझी पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव यांचा युरिया यांचा घोटाळा, लालु प्रसाद यादव यांचा चारा घोटाळा, ए. राजा यांचा टु.जी. स्पेकट्रम घोटाळा इ. राजकीय नेत्यांनी केलेल्या भ्रष्टाचाराचे उदाहरण म्हणून सांगता येतात. राजकारणी लोक भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करुन प्रचंड संपत्ती जमा करीत आहेत.

व्यापार क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

व्यापार क्षेत्रामध्ये देखील भारतात मोठया प्रमाणामध्ये भ्रष्टाचार होत आहे. व्यापारी लोक ओरीजनल किंमतीमध्ये डुप्लीकेट वस्तू सर्रास विकत आहेत तसेच बहुतांश वेळा पदार्थात भेसळ केली जाते. त्याप्रमाणेच अनेक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण करुन त्या वस्तु बडया भावाने विकल्या जातात. त्याच बरोबर व्यापारी लोक टॅक्समध्ये देखील चोरी करतात. योग्य प्रमाणात टॅक्स भरत नाहीत. अशा प्रकारे व्यापारामध्ये भ्रष्टाचार होत आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

ज्ञान दानाच कार्य केल जाणाऱ्या शिक्षण क्षेत्रातही भ्रष्टाचाराने प्रवेश केलेला आहे. आज शिक्षकांची नोकरी मिळविण्यासाठी डोनेशन द्यावेच लागत आहे. त्याचबरोबर संस्थापक शिक्षकांकडून पूर्ण पगारावर सह्या घेवून अर्धे देखील पगार देत नाहीत. त्याचबरोबर अनेक शिक्षक देखील विद्यार्थ्यांना ट्युशनसाठी जबरदस्ती करतात. तसेच पैसे घेवुन मार्कस वाढवण्याचे कामही शिक्षकाकडून केले जातात. अशा प्रकारे शिक्षण क्षेत्र भ्रष्टाचाराने गुरफटलेल आहे.

प्रशासकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

प्रशासकीय क्षेत्र म्हणजे भ्रष्टाचाराचा अड्डा बनलेला आहे. प्रशासकीय क्षेत्रामध्ये शिपायापासुन ते वरीष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत बहुतांश लोक लाच घेतल्या शिवाय कामच करत नाहीत. तसेच बहुतांश वेळा हे कर्मचारी कामावर गैरहजर राहून पगार मात्र पूर्ण घेतात. भारतीय शासनान प्रशासकीय सेवेमध्ये अनेक नियम काढले आहेत. परंतु त्यात पळवाटा काढून प्रशासकीय कर्मचारी मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार करत आहेत.

धार्मिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

पवित्र मानल गेलेल धार्मिक क्षेत्र देखील आज भ्रष्टाचाराने अपवित्र झालेली आहे. अनेक लोक मंदिर, मशीद, अनाथालय इ. निर्माण करण्यासाठी देणग्या जमा करतात. परंतु या देणग्यातील बराचसा पैसा स्वत:च्याच खिशात टाकतात. त्याचबरोबर मंदिरात पुजारी, बडवे लोक धार्मिकतेच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणात दक्षिणाच्या रुपान पैसा जमा करतात. तसेच आज देवाचे दर्शन हे पैसे दिले तर लवकर मिळु लागले आहे. याचबरोबर जास्त दक्षिणा दिला तर पुजारी जास्त वेळा पुजा करतो. तर कमी पैसात पुजा आटोपली जाते. अशा प्रकारे धार्मिक क्षेत्र भ्रष्टाचारात अडकले आहे.

पोलीस विभागातील भ्रष्टाचार :-

भ्रष्टाचाराने कलंकीत झालेला विभाग म्हणून आज पोलीस विभागाचा उल्लेख केला जात आहे. पोलीसांना पगार कमी आहेत. त्यात त्यांचे भागत नाही. त्यामुळे हे लोक भ्रष्ट मार्गाने पैसा जमा करतात. बहुतांश अवैध धंदे पोलिसांच्या अप्रत्यक्ष परवानगीनेच चालतात. पोलीस या धंदेवाल्याकडून मोठ्या प्रमाणामध्ये हप्ते वसूल करतात.

न्यायालय क्षेत्रातील भ्रष्टचार :-

ज्या ठिकाणी न्यायदानाच काम केल जात ते क्षेत्रही आज भ्रष्टाचारात अडकलेल आहे. आज पैशावर खोटी साक्ष दिली जाते. खोटे पुरावे जमा केले जाते. तारीख लांबणीवर टाकली जाते. विरोधी वकीलाना अधिक फि देवुन आपल्या बाजुने केले जाते. न्यायाधीश व्यक्तिला देखील लाच देवुन निकाल बदलला जात आहे. अशा प्रकारे न्यायालय क्षेत्रेही भ्रष्टाचाराने ग्रासलेल आहे.

वैद्यकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार :-

वैद्यकीय क्षेत्रात अनेक डॉक्टर निव्वळ पैशासाठी आवश्यकता नसताना विविध टेस्ट करतात. ऑपरेशन्स करतात व त्याव्दारे मोठ्या प्रमाणात लुट करतात. त्याच बरोबर अवैद्य गर्भपात, भ्रुणहत्या कायद्यान गुन्हा असून देखील अशी कामे करतात. त्याचबरोबर कुठलाही आजार

नसताना पैसे घेवून खोटी वैद्यकीय प्रमाणपत्रे देतात. अशा प्रकारे वैद्यकीय क्षेत्रही भ्रष्टाचाराने ग्रासलेले आहेत. त्याचबरोबर गुत्तेदारी क्षेत्रात, स्थानिक स्वराज्य संस्था इत्यादी विविध क्षेत्रात मोठया प्रमाणात भ्रष्टाचार होत आहे.

निष्कर्ष :-

भारतातील भ्रष्टाचारासाठी वर्तमानस्थितीत चारित्र्य व नैतिकतेचा होत असलेला ऱ्हास, अपुरे वेतन, अत्याधिक स्पर्धा, संपत्ती संचयाची प्रवृत्ती, बेकारी, दारिद्रय, कायद्यांची कमकुवत अंमलबजावणी, राजकीय आश्रय इ. घटक कारणीभूत ठरत आहे. भारतात सद्यस्थितीत प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्र, व्यापार क्षेत्र, शिक्षण क्षेत्र, प्रशासकीय क्षेत्र, धार्मिक क्षेत्र, पोलीस विभाग, न्यायालय क्षेत्र, वैद्यकीय क्षेत्र, गुत्तेदारी क्षेत्र इ. क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार होत आहे.

भ्रष्टाचारावर उपाययोजना :-

भारतात भ्रष्टाचाराचे अत्यंत गंभीर परिणाम लोकांवर होत आहेत म्हणुन ही समस्या सोडविण्यासाठी सरकारने १९४७ मध्ये भ्रष्टाचार निर्मुलन कायदा पास केला. १९५५ मध्ये प्रशासन सतर्कता विभागाची स्थापना केली. १९६२ मध्ये संथनाम कमीटी स्थापन केली. त्यानंतरही विवीध समित्यांच्या माध्यमाने भ्रष्टाचाराला आळा घालण्याचे प्रयत्न केले आहेत. त्यासोबतचे भ्रष्टाचार निर्मुलन करण्यासाठी खालील उपायाचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

१) लोकांमध्ये विशेषतः राजकीय नेते व अधिकाऱ्यात इमानदारी व नैतिक गुणांचा विकास करणे.
२) बेकारी व दारिद्रय कमी करणे
३) भ्रष्टाचारासंबंधी केलेल्या कायद्यांची प्रभाविपणे अमलबजावनी करुन भ्रष्टाचार करणाऱ्यांना कठोर शिक्षा करावी.
४) भ्रष्ट लोकांना समाजाने वाळीत टाकावे.
५) नोकरशाहीतील दफ्तर दिरंगाई टाळावी. कोणतेही काम विशीष्ट कालावधीत पुर्ण करणे बंधनकारक करावे.
६) भ्रष्टाचाराविरोधात लोंकामध्ये जनजागृती करावी.
७) प्रत्येक जिल्हा व तालुकास्तरावर भ्रष्टाचार प्रतिबंधक समित्यांची स्थापना करावी.

संदर्भ :-

१) Ram Ahuja (१९९७), Social Problems in India, Rawat Publications, Jaipur
२) Sharma R.H., Indian Social Problems, Media Promoter & Publisher
३) डॉ. सुनील मायी (२००९), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे
४) डॉ. प्रदीप आगलावे (२००९), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५) डॉ. भा.की. खडसे (१९९५), भारतीय सामाजिक समस्या, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
६) डॉ. सुधा काळदाते, भारतीय सामाजिक समस्या, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर
७) डॉ. बी.एम. कऱ्हाडे (२००९), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर
८) डॉ. गणेश पाण्डेय (२००३) भारतीय सामाजिक समस्याँए, राधा पब्लीकेशन, नई दिल्ली

वस्तु व सेवा कर (GST) चा आढावा

डॉ. रामनाथ बाबुराव सांगुळे
सहयोगी प्राध्यापक
व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
एम. एस. एस. आर्ट कॉलेज तीर्थपुरी, जिल्हा जालना

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून कर हे सार्वजनिक सत्तेच्या उत्पन्नाचे एक महत्वाचे साधन आहे. पुर्वी सरकारने कल्याणाकारी राज्याची संकल्पना स्विकारली आहे.त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्वागीण विकासाची जबाबदारी सरकारवर येवून पडलेली आहे. ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सरकारच्या खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होतांना दिसते. त्यामुळे सरकारचे उत्पन्नाचे एक महत्वाचे साधन म्हणून कराचे महत्व पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने आज वाढलेले दिसते. कराचा भार आणि आघात यावरून कराचे प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर असे दोन प्रकार पडतात. यातील प्रत्यक्ष कर हे उत्पन्न आणि संपत्तीवर लावले जातात. प्रत्यक्ष कराचे संक्रमण करता येत नाही. तर अप्रत्यक्ष कर हा वस्तू व सेवाकर लावला जात असून त्याचे संक्रमण करता येते. अप्रत्यक्ष कराचा भार पूर्णतः उपभोक्त्यावर पडत असतो. प्रत्यक्ष करामध्ये उत्पन्न कर, संपत्ती कर देणगी कर, खर्च कर, मृत्युकर इत्यादी कराचा समावेश होतो. तर अप्रत्यक्ष करात विक्रीकर जकात कर, उत्पादन शुल्क करमणुक कर, इत्यादीचा समावेश होतो. अप्रत्यक्ष करात काही दोष असल्यामुळे कर चुकवेगिरीचे प्रमाण वाढते त्यामुळे सरकारच्या महसुलात घट होउन त्याचा देशाच्या विकासावर प्रतिकुल परिणाम होतो.

कर हा देशाच्या महसूल प्राप्तीचा आणि प्रगतीचा महत्वाचा स्त्रोत आहे. कार्यक्षम करप्रणालीमुळे सामाजिक उदिष्टेच आर्थिक वृध्दीस चालना मिळण्यासाठी आवश्यक सार्वजनिक निधीची दिर्घकालीन सुनिश्चितता मिळविता येते. भारतातील करप्रणीतील गुंतागुत हा नेहमीच चर्चेचा आणि चिंतेचा विषय राहिलेला आहे. भारतात केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यानांच कर आकारणीचे आधिकार असल्यामुळे सामान्य नागरिकांसह व्यापारी आणि उत्पादकांनाही एकच वस्तु किंवा सेवासाठी अनेक कर भरावे लागत असत. त्यामुळेच कर रचना फारच गुंतागुंतीची वाटू लागली. यातुनच अनेक समस्या निर्माण होउ लागल्या एक म्हणजे प्रत्येक नवा कर हा वस्तुच्या विक्रीच्या किंमतीत समाविष्ट होत असल्यामुळे आधीच्या टप्यात भरलेल्या कराचा दरही यात समाविष्ट होत गेला. त्याचबरोबर करदात्यासाठी कर भरणे अधिक त्रासदायक व खर्चिक गोष्ट बनु लागली यातुनच करचुकवेगिरीचे प्रमाण वाढू लागले. या समस्यावर मात करण्यासाठी संपूर्ण देशात कोणालाही वस्तु व सेवासाठी एकदाच कर भरण्यात यावा. एकाच ठिकाणी कराची आकारणी करण्यात यावी. कराची पुनरावृत्ती टाळण्यात यावी. ह्या संकल्पनेतुनच वस्तू व सेवा कराची (GST) संकल्पना उदयास आली. वस्तू व सेवा करामुळे (GST) पूर्वीचे काहीकर व उपकर बदलले जातील. राज्य व केंद्र सरकारच्या विविध कर प्रणालीला पर्याय म्हणून वस्तु व सेवाकराकडे (GST) पाहिले जाईल. विविध प्रकारचे परतावे भरावे लागणार नाहीत- (GST) मुळे केंद्र व राज्य सरकारला समान वाटा मिळेल.

शोधनिबंधाची उदिष्टये :

- वस्तू व सेवा कर (GST) प्रणालीचा अभ्यास करणे.
- वस्तु व सेवा कराचे फायदे - तोटे अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करत असतांना विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. त्यावबरोबर व्दितीय साधन सामग्रीच्या आधारे माहिती गोळा करण्यात आली आहे. यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके,मासिके,अहवाल, वृत्तपत्रे व संकेतस्थळाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

वस्तु व सेवा कराचा (GST) इतिहास

भारताला जरी वस्तु व सेवा कर नवीन असला तरी जगातील १६० देशांनी या आधीच वस्तू व सेवा कर (GST) प्रणाली स्विकारलेली आहे. जगात सर्वप्रथम फ्रॅान्सने १९५४ मध्ये वस्तु व सेवा कर प्रणाली लागु केली.त्यानंतर १९७० — ८० च्या दशकामध्ये अनेक युरोपियन राष्ट्रांनी वस्तु सेवा कर (GST) प्रणाली स्विकारली. कॅनडात १९९१ पासून हा कर आकारला जातो. १९९४ मध्ये सिंगापुर या देशानेही ही कर प्रणाली स्विकारली. ऑस्ट्रेलियाने २०००मध्ये ही कर प्रणली स्विकारली. तर २०१५ मध्ये मलेशिया या देशाने ही कर प्रणाली स्विकारली. त्याचप्रमाणे अलिकडेच चीन या देशाने निवडक वस्तूवर २०१६ पासून GST आकारण्यास सुरूवात केली.

भारतात तसा GST हा बराच काळ राजकीय पक्षांचा अजेंडा होता. भारतात GST चा प्रवास बराच दीर्घ आहे. भारतात सन २००० साली सर्वप्रथम GST ची संकल्पना समोर आली. त्यानंतर २००३मध्ये विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणाविषयक कार्यदलाची स्थापना करण्यात आली. २८ फेब्रुवारी २००६ रोजी तत्कालीन अर्थमंत्र्यानी प्रत्येक राज्याच्या अर्थमंत्र्याच्या अधिकारीता समितीला वस्तु व सेवा कराचा आराखडा तयार करून अहवाल सादर करावा असे निर्देश दिले. पुढे २०१४ मध्ये मोदी सरकार सत्तेत आल्यानंतर ६ मे २०१५ रोजी GST बील लोकसभेत मंजूर करून घेतले. त्यानंतर राज्यसभेत विचारमंथन होउन १२२व्या घटनादुरूस्तीव्दारे ८ ऑगस्ट २०१६ लोकसभेत GST मंजुर होउन नवीन कर प्रणाली लागु करण्याच्या

अडचणी दुर झाल्या. देशाच्या सर्वांत महत्वाच्या करसुधारणेच्या प्रवासात जवळपास १७ वर्षे लागली. शेवटी वस्तू व सेवा कर कायदा भारतात १ जुलै २०१७ रोजी लागु करण्यात आला.

वस्तु व सेवा कर GST ची रचना

1. CGST (central goods and service tax)केंद्र सरकारच्या वतीने आकारण्यात येणाऱ्या वस्तु व सेवा कराला केंद्रीय वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.
2. SGST (state goods and service tax) राज्य सरकार मार्फत लावण्यात येणाऱ्या वस्तु व सेवा कराला राज्य वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.
3. IGST (Integrated goods and service tax) आतंरराज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्यावर लावण्यात येणाऱ्या वस्तु व सेवा कराला एकात्मिक वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात. राज्याअंतर्गत व्यवहारातील कराचा ५०% हिस्सा राज्य सरकारला मिळेल.

वस्तु व सेवा कराचे स्वरूप :

GST परिषदेने पेट्रोलियम उत्पादने, अल्कोहोल व रिअल इस्टेट या क्षेत्रांना वस्तु व सेवा कराच्या परिघातुन बाहेर ठेवलेले आहे. तसेच या परिषदेने कर दरांची निश्चित करतांना समाजातील गरीब आणि असुरक्षित घटकांना सरंक्षण देवून जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती आवाक्यात ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच वस्तु व सेवावरील करांच्या प्रमाणात वाढ आणि घट होउ नये याचीही काळजी घेतलेली दिसून येते. वस्तु व सेवा परिषदेने वरिल बाबी लक्षात होउन खालीलप्रमाणे विविध वस्तुसाठी करांचे प्रमाण निश्चित केलेले आहे

वस्तु व सेवा कर :

सर्वसामान्य माणसाला जगण्यासाठी आवश्यक लागणाऱ्या वस्तु/गोष्टी GST मधुन मुक्त ठेवलेल्या आहेत. यामध्ये खुले खाद्यान्न, ताज्या भाज्या, गुळ, दुध, अंडी, दही, लस्सी, सुदे पनीर, खजूर मीठ, मटन, चिकन, शिक्षण सेवा, आरोग्य सेवा इत्यादी वस्तुचा समावेश केलेला आहे.

5%वस्तु व सेवा कर :

वस्तु व सेवा कर : या दरात साखर खाद्य तेल, चहा, भाजलेल्या कॉफीच्या बिया, काजू, रस, साबुदाना, केरोसीन, घरगुती गॅस, चप्पल (४००रू पर्यंत) रेल्वे तितके अगरबत्ती, कपडे (१०००रू पर्यंत) या वस्तुवर ५%वस्तु व सेवा कर लावण्यात येतो.

१२% वस्तु व सेवा कर :

यामध्ये मस्का, तुप, बदाम, आर्युवेदिक औषधी, फळांचा रस, छत्र्या, मोबाईल, शिलाई मशीन, विमान तिकीटे इ.वस्तुवर १२%GST लावण्यात आलाआहे.

१८% वस्तु व सेवा कर :

यामध्ये केसाचे तेल, टूथपेस्ट, साबण, पास्ता, सूप्त, आईस्क्रीम, संगणक, प्रिंटर, टेलिफोन सेवा इ वस्तुवर १८ः वस्तु व सेवा कर लावण्यात येईल.

२८% वस्तु व सेवा कर :

यामध्ये ऐसी फ्रिज, लहान कार, हेअर शॅम्पू , मोटर सायकल, सिगारेट, सिनेमागृह, वॉशिंग मशीन, पान मसाला इत्यादी वस्तुचा समावेश होते.

वस्तु व सेवा कराचे (GST) फायदे :

1. शासनाने वस्तु व सेवा करप्रणाली लागू करतानाच नफेखोरी विरोधी कायद्याची तरतुद केलेली आहे.
2. वस्तु व सेना कराचा सर्वाधिक फायदा लघु व मध्यम स्वरूपातील उद्द्योगाना होणार आहे.
3. वस्तु व सेना करामुळे करचोरी व भ्रष्टाचारास आळा घातला जाणार आहे.
4. औद्योगिक उत्पादनावर पूर्वी २५ ते २८% इतका कर आकारला जायचा तो GSTमुळे कमी होउन १८% पर्यंत आला आहे.
5. पूर्वीची कर पध्दती ही अत्यंत किचकट व गुंतागुंतीची होती. परंतु GSTमुळे कररचना ही सोपी सुलभ आणि सक्षम होण्यास मदत होईल.
6. देशाचा ळक्प वाढून देशाची आर्थिक विकासाकडे वाटचाल होईल.
7. सर्वसामान्य नागरिकांसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या शिक्षण व आरोग्य सेवा या दोन गोष्टीवर ०% कर असल्यामुळे सर्वसामान्य नागरिकांना त्याचा फायदा होईल.
8. वस्तुव सेवा कर प्रणालीत एकाच प्रकारचा कर भरावा लागत असल्याने व्यापार व उद्योग क्षेत्रांना चालना मिळेल.
9. GST मुळे उत्पादक कंपन्याना फायदा होउन एकसंघ बाजारपेठ तयार होईल
10. GST मुळे एक राष्ट्र एक कर ही संकल्पना सामान्य माणसात रूजेल त्याचप्रमाणे एका राज्यातुन दुसऱ्या राज्यात व्यापार करतांना होणारा त्रास कमी होउन कर व्यावस्थेविषयी व्यापार ज्यामध्ये विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल.

वस्तु व सेवा कराचे (GST)तोटे

1. वस्तु व सेवा कराची प्रक्रिया ऑनलाईन असल्यामुळे लहान व्यापाऱ्या ती त्रासदायक ठरण्याची शक्यता आहे.
2. वस्तु व सेवा कराचा सर्वात मोठा फटका बांधकाम क्षेत्राला बसणार आहे. कारण नवीन घर व प्लाटच्या किंमती वाढण्याची शक्यता आहे.
3. वस्तु व सेवा कर प्रणालीमुळे सुरूवातीच्या काळात महागाई वाढण्याची शक्यता काही अर्थशास्त्र तज्ञांनी व्यक्त केली आहे.
4. वस्तु व सेवा करामुळे विविध वस्तु व सेवांच्या किंमतीतील बदल कशाप्रकारे कमी किंवा जास्त असतील याबाबत देखील संभ्रम कायम आहे.
5. वस्तु व सेवा कराच्या फटका बॅंका आणि वित्तीय संस्थाना बसणार आहे. परिणाम बॅंका आणि वित्तीय संस्थाचे व्यवहार महाग होणार आहेत. त्यामुळे बॅंकेच्या ग्राहकाला व्यवहाराकरिता आधीपेक्षा जास्त पैसे द्यावे लागणार आहे.

सारांश :

वस्तु व सेवा कर हा भारतातील एक सर्वात ऐतिहासिक कर सुधारणा प्रणाली म्हणून ओळखला जाईल. या करप्रणालीचे लाभ निश्चितच दीर्घकाळात फायदेशीर ठरतील ही कर प्रणाली ग्राहक, उद्योगजक, सरकार, या सर्वांनाच लाभदायक ठरणार आहे. त्याचबरोबर या नव्या कररचनेमुळे देशाचा शाश्वत विकास घडून येणार असून एक देश, एक कर, एक बाजारपेठ, आस्तित्वात येणार आहे.

संदर्भ :

1. वस्तु व सेवा कर एक दृष्टीक्षेप : वित विभाग महाराष्ट्र शासन
2. सार्वजनिक अर्थशास्त्र आणि वस्तु व सेवा कर : डॉ. शेवाळे, डॉ, भैरट, प्रा शबनम , डॉ. डोंगरे.
3. योजना मासिक : ऑगस्ट २०१७.
4. लेकमत ऑनलाईन आवृत्ती : १ जुलै २०१७.
5. www.gst.gov.in

भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा आढावा

डॉ.शेखर सुरेश पाटील
अर्थशास्त्र विभाग
समाजभूषण गणपतराव काळभोर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे.

गोषवारा

भारताला स्वतंत्र होऊन आज ७३ वर्ष झाली तर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन ६० वर्ष झालेली असली तरी देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण मात्र दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. भारताने १९९१ मध्ये जागतिकीकरण खाजगीकरण व उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारुनही २९वर्ष उलटली असली तरी जागतिकीकरणाचे फायदे भारताला ज्या प्रमाणात मिळणे अपेक्षित होते त्या प्रमाणात न मिळाल्याने भारताच्या ग्रामीण व शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. भारतातील २८ डिसेंबर २०१९ चा बेरोजगारीचा दर ७.६ टक्के इतका होता. तर शहरी बेरोजगारीचा दर ८.९ टक्के व ग्रामीण बेरोजगारीचा दर ७.० टक्के इतका दिसून येतो. याचाच अर्थ, भारतातील ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात जास्त बेरोजगारी असल्याचे दिसते. देशात दरमहिन्याला दहा लाख तरुण नोकरीच्या रांगेत उभे असतात त्यातुलनेत रोजगार निर्मितीचा दर मात्र वर्षाला २० लाख इतका आहे. रोजगारीची गरज आणि निर्मिती यात प्रचंड दरी वाढताना दिसते. विकासदरात भारत जगात आठव्या स्थानावर असताना भारत हा जगातील सर्वाधिक बेरोजगार असल्याचा बहुमान प्राप्त झाला आहे. भारतातील डिसेंबर २०१९ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.०६ टक्के इतके सर्वाधिक असून शहरी बेरोजगार दराचे प्रमाण ८.९ टक्के इतके तर ग्रामीण बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.० टक्के इतके दिसते. भारतातील ऑगस्ट २०१९ मध्ये पुरुष बेरोजगार दराचे प्रमाण ८.४ टक्के इतके तर स्त्री बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.० टक्के इतके दिसते. भारतातील या लोकसंख्येचा फार मोठा भाग बेरोजगार आहे. नोटाबंदीनंतर अनेक कामगारांना कामावरुन काढुन टाकल्याने शहराबरोबरच ग्रामीण भागातही अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झालेला दिसून येतो. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा आढावा घेणे, भारतातील पुरुष व स्त्री बेरोजगारीचा आढावा घेणे, शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीच्या कारणांचा आढावा घेणे या उद्दिष्टांच्या आधारे भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा सविस्तर आढावा घेतलेला आहे.

महत्त्वाचे शब्द *(Keywords) : बेरोजगार, बेरोजगारी दर, शहरी बेरोजगारी, ग्रामीण बेरोजगारी, पुरुष व स्त्री*

प्रस्तावना

भारताला स्वतंत्र होऊन आज ७३ वर्ष झाली तर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन ६० वर्ष झालेली असली तरी देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण मात्र दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. वास्तविकपणे भारत अल्पविकसित देशाकडून विकसनशील देश होऊन बरीच वर्ष झालेली आहेत. भारताने १९९१ मध्ये जागतिकीकरण खाजगीकरण व उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारुनही २९वर्ष उलटली असली तरी जागतिकीकरणाचे फायदे भारताला ज्या प्रमाणात मिळणे अपेक्षित होते त्या प्रमाणात न मिळाल्याने भारताच्या ग्रामीण व शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. भारतातील २८ डिसेंबर २०१९ चा बेरोजगारीचा दर ७.६ टक्के इतका होता. तर शहरी बेरोजगारीचा दर ८.९ टक्के व ग्रामीण बेरोजगारीचा दर ७.० टक्के इतका दिसून येतो. याचाच अर्थ, भारतातील ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात जास्त बेरोजगारी असल्याचे दिसते. भारतातील विविध राज्यांचा विचार करता नोव्हेंबर २०१९ मध्ये बेरोजगारीचा दर हा गोवा राज्याचा ३४.५ टक्के इतका सर्वाधिक आहे. तर हिमाचल प्रदेश २३.३ टक्के व त्रिपूरा राज्याचा २५.९ टक्के असल्याचे दिसते. देशात दरमहिन्याला दहा लाख तरुण नोकरीच्या रांगेत उभे असतात त्यातुलनेत रोजगार निर्मितीचा दर मात्र वर्षाला २० लाख इतका आहे. रोजगारीची गरज आणि निर्मिती यात प्रचंड दरी वाढताना दिसते. विकासदरात भारत जगात आठव्या स्थानावर असताना भारत हा जगातील सर्वाधिक बेरोजगार असल्याचा बहुमान प्राप्त झाला आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टिकोनातून जगातील दुसरा मोठा देश असलेल्या भारतातील ६५ टक्के लोकसंख्येचे सरासरी वय ३५ वयापेक्षाही कमी आहे. कोणत्याही देशासाठी एवढी मोठी तरुण लोकसंख्या फारमोठी शक्ती असते परंतु भारतातील या लोकसंख्येचा फार मोठा भाग बेरोजगार आहे. नोटाबंदीनंतर अनेक कामगारांना कामावरुन काढुन टाकल्याने शहराबरोबरच ग्रामीण भागातही अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

बेरोजगारीची व्याख्या

'बेरोजगारीची म्हणजे बाजारात चालू असलेल्या वेतनाचा दर स्वीकारुन काम करण्याची तयारी असणाऱ्या सक्षम लोकांना जर काम मिळत नसेल तर त्याची गणना बेकार म्हणून केली जाते आणि अर्थव्यवस्थेतील अशा स्थितीला बेकारीची परिस्थिती म्हणता येईल'.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१) भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा आढावा घेणे.
२) भारतातील पुरुष व स्त्री बेरोजगारीचा आढावा घेणे.
३) शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीच्या कारणांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधन लेख, मासिके, ऑनलाईन वृत्तपत्रे, संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर संशोधन व्यवस्थित होण्यासाठी केला आहे.

भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा आढावा

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतातील शहरी व ग्रामीण भागातील बेरोजगारीच्या दराचे प्रमाणाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

तक्ता १.१. भारतातील शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीच्या दरानिहाय वर्गवारी

अ.नं.	महिना व वर्ष	शहरी बेरोजगार दर	ग्रामीण बेरोजगार दर	भारतील एकूण बेरोजगार दर
०१	डिसेंबर २०१६	७.७ टक्के	६.२ टक्के	६.६८ टक्के
०२	डिसेंबर २०१७	५.४ टक्के	४.५ टक्के	४.७८ टक्के
०३	डिसेंबर २०१८	७.२ टक्के	६.४ टक्के	६.६७ टक्के
०४	डिसेंबर २०१९	८.९ टक्के	७.० टक्के	७.०६ टक्के

Source: unemployment in India A Statistical Profile, September-December 2016 to 2019, Page No. 05.

तक्ता १.१ वरुन असे स्पष्ट होते की, भारतातील एकूण बेरोजगार दराच्या प्रमाणाचे विश्लेषण केले असता, भारतातील डिसेंबर २०१९ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.०६ टक्के इतके सर्वाधिक असून शहरी बेरोजगार दराचे प्रमाण ८.९ टक्के इतके तर ग्रामीण बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.० टक्के इतके दिसते. त्याखालोखाल डिसेंबर २०१६ मधील भारतातील एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ६.६८ टक्के इतके असून शहरी बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.७ टक्के इतके तर ग्रामीण बेरोजगार दराचे प्रमाण ६.२ टक्के इतके दिसून येते. तसेच डिसेंबर २०१८ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ६.६७ टक्के इतके तर शहरी ७.२ टक्के व ग्रामीण ६.४ टक्के इतके बेरोजगार दराचे प्रमाण असल्याचे दिसते. याशिवाय डिसेंबर २०१७ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ४.७८ टक्के इतके असून शहरी ५.४ टक्के व ग्रामीण ४.५ टक्के इतके बेरोजगार दराचे प्रमाण असल्याचे दिसून येते. यावरुन असे स्पष्ट होते की, २०१६ ते २०१९ या चार वर्षातील भारतातील एकूण बेरोजगार दराच्या प्रमाणाचा विचार करता डिसेंबर २०१९ मध्ये बेरोजगारीच्या दराचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे निदर्शनास येते. तर डिसेंबर २०१७ ते डिसेंबर २०१९ या कालावधीत नोटाबंदीमुळे बेरोजगारीच्या प्रमाणात लक्षणिय वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता १.२. भारतातील पुरुष व स्त्री बेरोजगारीच्या दरानिहाय वर्गवारी

अ.नं.	महिना व वर्ष	पुरुष बेरोजगार दर	स्त्री बेरोजगार दर	भारतील एकूण बेरोजगार दर
०१	डिसेंबर २०१६	४.७ टक्के	१८.३ टक्के	६.६८ टक्के
०२	डिसेंबर २०१७	३.९ टक्के	११.० टक्के	४.७८ टक्के
०३	डिसेंबर २०१८	५.४ टक्के	१५.७ टक्के	६.६७ टक्के
०४	ऑगस्ट २०१९	८.४ टक्के	७.० टक्के	७.४६ टक्के

Source: unemployment in India A Statistical Profile, September-December 2016 to 2019, Page No. 05.

तक्ता १.२ वरुन असे स्पष्ट होते की, भारतातील पुरुष व स्त्री बेरोजगारी दराच्या प्रमाणाचे विश्लेषण केले असता, भारतातील ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.४६ टक्के इतके सर्वाधिक असून पुरुष बेरोजगार दराचे प्रमाण ८.४ टक्के इतके तर स्त्री बेरोजगार दराचे प्रमाण ७.० टक्के इतके दिसते. त्याखालोखाल डिसेंबर २०१६ मधील भारतातील एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ६.६८ टक्के इतके असून पुरुष बेरोजगार दराचे प्रमाण ४.७ टक्के इतके तर स्त्री बेरोजगार दराचे प्रमाण १८.३ टक्के इतके दिसून येते. तसेच डिसेंबर २०१८ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ६.६७ टक्के इतके तर पुरुष ५.४ टक्के व स्त्री १५.७ टक्के इतके बेरोजगार दराचे प्रमाण असल्याचे दिसते. याशिवाय डिसेंबर २०१७ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगार दराचे प्रमाण ४.७८ टक्के इतके असून पुरुष ३.९ टक्के व स्त्री ११.० टक्के इतके बेरोजगार दराचे प्रमाण असल्याचे दिसून येते. यावरुन असे स्पष्ट होते की, २०१६ ते २०१९ या चार वर्षातील भारतातील पुरुष व स्त्री बेरोजगार दराच्या प्रमाणाचा विचार करता डिसेंबर २०१६ मध्ये स्त्री बेरोजगारीच्या दराचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे तर ऑगस्ट २०१९ मध्ये पुरुष बेरोजगार दराचे प्रमाण लक्षणिय असल्याचे स्पष्ट होते. तर डिसेंबर २०१७ ते डिसेंबर २०१९ या कालावधीत नोटाबंदीमुळे शहरी व ग्रामीण भागातील पुरुष व स्त्री बेरोजगारी दराच्या प्रमाणात लक्षणिय वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. मात्र पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या बेरोजगारीच्या दराचे प्रमाण २०१६ ते २०१९ या कालावधीत सर्वाधिक असल्याचे निदर्शनास येते.

शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीच्या कारणांचा आढावा घेणे.

१) उत्पन्नाचे असमान वाटप

भारत असमानतेचा अहवाल २०१८ या ऑक्सफेम च्या अहवालानुसार जागतिक पातळीवर फक्त एक टक्का लोकांच्या हातात जगातील एकूण संपत्तीपैकी ५० टक्के संपत्ती आहे. तर भारतात एक टक्का लोकांच्या हातात देशातील ५८ टक्के संपत्ती आहे आणि केवळ ५७ टक्के अब्जाधीशांकडे देशातील ७० टक्के लोकसंख्येच्या एकूण संपत्तीएवढी मालमत्ता आहे. यामुळे गरीब अधिक गरीब व श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत असल्याने शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते.

२) औद्योगिक मंदी

ज्या उद्योगांमध्ये सर्वाधिक रोजगार उपलब्ध होत होते त्यांची स्थिती नोटाबंदीनंतर अतिशय बिकट झालेली दिसून येते. लाइव मिंट या वृत्तपत्रानुसार औद्योगिक कंपन्यांची निर्यातीची स्थिती फक्त बिकटच नसून श्रमकेंद्रित औद्योगिक उत्पादनात फार मोठया प्रमाणात घट झाली असून श्रमकेंद्रित उत्पादकांच्या आयातीत वाढ होत आहे त्यामुळे रोजगाराची स्थिती बिकट होत आहे. गेल्या तीन वर्षात मोठ्या उद्योगांची प्रगती धीम्या गतीने झाल्याने या रोजगारितांची संख्या केवळ ०.५ टक्के नी वाढलेली दिसते.

३) नोटाबंदी, जीएसटीमुळे वाढलेली बेरोजगारी

०८ नोव्हेंबर २०१६ मध्ये झालेली नोटाबंदी व जुलै २०१७ नंतर आलेला जीएसटी कर यामुळे लक्षणिय प्रमाणात लोकांचा रोजगार गेला आणि लाखो लोक एका क्षणात बेरोजगार झाल्याचे दिसते. २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी होती आता ती

३० कोटी झाली आहे. ज्या बेरोजगारांच्या हाताला काम हवे आहे जे कष्ट करायला तयार आहेत अशा लोकांचा सातत्याने भ्रमनिरास होत आहे. यामुळे त्यांच्यावर गंभीर मानसिक परिणाम होत असून गेल्या वर्षभरात बेरोजगारीच्या दरवाढीत सातत्य राहिल्याने बेरोजगारांची संख्या वाढलेली दिसून येते.

४) बेरोजगारी कमी करणाऱ्या शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी

आर्थिक सहकार आणि विकास संघटनेच्या आकडेवारीनुसार देशातील रोजगारापासून वंचित तरुणांची संख्या फार मोठी असल्याने समाजात असंतोष वाढत आहे. मागील काही वर्षापासून स्किल इंडिया, मेक इन इंडिया, पंतप्रधान रोजगार सृजन कार्यक्रम, पंतप्रधान प्रोत्साहन योजना, पंतप्रधान कौशल विकास योजना यासारख्या विविध योजना आखण्यात आल्या परंतु या कार्यालय व प्रचारयंत्रणा पाहणाऱ्या लोकांना रोजगार देण्याव्यतिरिक्त देशात बेरोजगारीवर मात करण्याच्या दिशेने कसलीही प्रगती झालेली नाही. यामुळे देशातील शहरी व ग्रामीण भागातील बेरोजगारीत आणखी वाढ झालेली दिसून येते.

५) लोकसंख्येचे प्रमाण व बेरोजगारी यातील वाढलेली तफावत

देशातील शिक्षित, अल्पशिक्षित, निरक्षर अशा बेरोजगार तरुणांना नोकरीसाठी भटकंती करावी लागत आहे. दुसरीकडे अकुशल व अल्पशिक्षित युवकानं रोजगारासाठी आटापिटा करावा लागत आहे हे भारतातील बेरोजगारीचे भीषण वास्तव आहे. गेल्या ६० वर्षात शिक्षणानुसार रोजगार किंवा स्वयंरोजगार मिळेल अशी व्यवस्थाच निर्माण झाली नाही. देशात दरमहा १० लाख तरुण नोकरीच्या रांगेत उभे असतात परंतु त्या तुलनेत रोजगारनिर्मितीचा दर मात्र वर्षाला २० लाख इतकी कमी असल्याने रोजगाराची गरज आणि निर्मिती यात प्रचंड तफावत असल्याचे दिसते. दुसरीकडे लोकसंख्येच्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढत आहे परंतु देशात रोजगारनिर्मिती वाढण्यात मात्र सरकारला अपयश आलेले दिसते.

६) इतर कारणे

देशात रोजगार निर्मितीचा पुरेसा पुरवठा नाही, ग्रामीण अर्थकारणात मागणीचा तुटवडा, शेती क्षेत्रातील रोजगारात वेगाने होणारी घट, बचतीची खालवलेली पातळी, गुंतवणुकीत झालेली घट, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी कारणांमुळे देशात बेरोजगारांची संख्या वाढलेली दिसून येते.

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडून विकसित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करीत असून भारतातील १३० कोटी जनतेचे आर्थिक व्यवस्थापन हा मोठा प्रश्न असून त्यांना एकत्र बांधण्यासाठी देशात रोजगारनिर्मितीची तसेच विविध क्षेत्रात गुंतवणुकीची गरज आहे. भारतात शेती क्षेत्राच्या विकासाचा खालावलेला दर तर दुसरीकडे औद्योगिक क्षेत्रात असणारी मंदी यामुळे सुशिक्षित बेरोजगारांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसते. भारतातील शेती क्षेत्रात रोजगार वेगाने कमी होत असून २०११–१२ मध्ये शेतीमध्ये २३.२ कोटी रोजगार होते. तर २०१७–१८ मध्ये शेतीमध्ये २०.५ कोटी रोजगार होते याचाच अर्थ, गेल्या पाच वर्षात ०३ कोटी रोजगारामध्ये घट झाल्याचे दिसते. २०११–१२ मध्ये सेवा क्षेत्रात १२.७ कोटी रोजगार होते तर २०१७–१८ मध्ये १४.४ टक्के इतका रोजगार सेवा क्षेत्रात होता. तर उत्पादन क्षेत्रातील रोजगार २०११–१२ मध्ये ०६ कोटी होते त्यामध्ये .४ कोटींची घट होऊन रोजगारीचे प्रमाण ५.६ कोटी इतके कमी झालेले दिसते. म्हणजेच शेती व्यतिरिक्त अन्य क्षेत्रातील रोजगारांमध्ये कमी वाढ होत असल्याने शिक्षित तरुणांमध्ये निराशा पसरली आहे. २०११–१२ ते २०१७–१८ या काळात ९० लाखाहून अधिक रोजगार कमी झाल्याचे दिसते. या वाढत्या बेरोजगारीच्या संख्येत शैक्षणिक योग्यता असूनही तरुणांना रोजगार मिळत नसल्याचे चित्र दिसून आले आहे. भारत सरकारने ०८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी केलेली नोटाबंदीमुळे शहरी व ग्रामीण अशा दोन्हीही अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊन अनेकांना आपले रोजगार गमवावे लागलेले दिसून येतात. तसेच जुलै २०१७ नंतर आलेल्या जीएसटीमुळे अनेक लहान मोठे व्यापारी संकटात सापडले असून वस्तूंच्या वाढलेल्या किमतीमुळे ग्राहकही वस्तू खरेदी करणे लांबणीवर टाकत असल्याने बाजारपेठेतील वस्तूंची मागणी झालेली दिसते. याचा परिणाम औद्योगिक क्षेत्रावर होऊन कामगारांना काम नसल्याने कंपनीने कामगारांना कामावरुन कमी केल्याचे दिसते. देशातील पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या बेरोजगारीचा दर अधिक प्रमाणात दिसून येतो. तर ग्रामीण भागापेक्षा शहरी बेरोजगारीचा दर जास्त असल्याचे दिसते. भारत सरकारने बेरोजगारी कमी करण्याच्या दिशेने निश्चित पावले उचलली असली तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी योग्य रितीने झाली नसल्याने देशात रोजगार निर्मितीचा दर वाढलेला दिसून येत नाही. शेती क्षेत्रातील घटते उत्पादन व वाढती बेरोजगारी यामुळे देशाचा आर्थिक विकास दर निश्चित घसरलेला असून जर सरकारने वेळीच उपाययोजना केल्या नाही तर भारत हा सर्वाधिक बेरोजगार असणाऱ्या देशांत प्रथम क्रमांकावर असलेला दिसून येईल आणि देशात आराजकता माजायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ सूची

१) प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,तिसरी आवृत्ती २०१०.
२) https://marathi.thewire.in/youth-unemployment-rising-with-educational-qualifications-study
३) http://www.eshodhan.com/2018/05/blog-post_63.html
४) https://www.toppr.com/guides/economics/employment/unemployment-and-employment-generation/
५) http://unemploymentinindia.cmie.com
६) Unemployment in India A Statistical Profile 2016 to 2019, Pp. 05.
७) https://www.bbc.com/marathi/india-47083769
८) https://www.businesstoday.in/current/economy-politics/india
९) http://mospi.nic.in
१०) https://vishwakosh.marathi.gov.in/29548/

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचे मूल्यमापन

डॉ. राजकुमार केशवराव गित्ते
सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
तुळजाभवानी महाविद्यालय
तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद

१.१ प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीवर आधारित आहे. सन १९९१ पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेला कलाटणी मिळाली असली तरी देखील उदारीकरणाच्या प्रक्रियेपासून दूरसंचार,व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान, परिवहन इत्यादी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली परंतु कृषिक्षेत्र, संशोधन ई. क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुकीच्या बाबतीत उपेक्षितच राहिले सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या शेतकऱ्यांसाठी शासनस्तरावर नियोजन, संरक्षण व विशेष तरतुदीची आवश्यकता असल्याचे निदर्शनास येते पाऊसाचा लहरीपणा (बेमोसमी) दुष्काळ, पूर, गारपीट अशा नैसर्गिक संकटांना कृषीक्षेत्राला तोंड द्यावे लागते शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक गरजा विचारात घेऊन केंद्र व राज्य शासन कृषी विम्यासाठी १३ जानेवारी २०१६ ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची घोषण केली. २०१६ -१७ च्या खरीप हंगामापासून योजना जून-२०१६ सुरु करण्यात आली.

१.२ संशोधन साहित्याचा आढावा :

१. **Durkheims Tupes (2013) :** प्रस्तुत संशोधनात नैसर्गिक आपत्ती, संस्थात्मक कर्जाचा बाजारीपणा यातून चिंताग्रस्त मानसिकतेतून आत्महत्या करत असल्याचे दिसून येते

२. **H.E. Erdman (1939) "Companson of samall and Large Farmers Under Proration Schemes":-** मोठा शेतकरी अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना मजूर म्हणून राबवण्यात आले आहे संशोधनातून दिसून येते

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा आढावा घेणे.

२. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न स्थितीचा अभ्यास करणे.

१.४ योजनेचे स्वरूप :

१. योजनेचे कार्यक्षेत्र :

योजना राज्यांनी निकष पूर्ण करून राबवायची असलीतरी पंतप्रधानाच्या One Nation – One Scheme या उद्देशाने ती सबंध देशात राबविण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे.

१.५ विमा कंपनी AICIL : आणि एखादी खाजगी विमा कंपनी अशी संयुक्तिक जबाबदारी देऊन 'एका राज्यासाठी एक खाजगी विमा कंपनी' या तत्वाचा वापर केला जाणार आहे.

१.६ विम्याचा हप्ता : या योजनेचा हप्ता NAIS पेक्षाही कमी आहे. तसेच MNAIS मध्ये असलेली कमाल पद्धत (cap) बाद करण्यात आली आहे. सरसकट खरीप पिकांसाठी २ टक्के, रब्बी पिकांसाठी १.५ टक्के आणि नगदी पिके व फलोत्पादनांसाठी ५ टक्के हफ्ता निर्धारित करण्यात आला आहे.

१.७ शासन सबसिडी : वरील १.५ टक्के ते ५ टक्के हप्त्यातील सुमारे ५० टक्के ते कमाल ३० टक्के (निकषांवर आधारित प्रमाण) रक्कम सरकार भरेल.

१.८ विमा प्रकरणाचा निपटारा : विमा प्रकरणाचा निपटारा विमा कंपनी करेल.

१.९ नुकसान भरपाई: कमाल ३० टक्के ७० टक्के

१.१० लाभार्थी : अनिवार्य : करज घेतलेला शेतकरी तसेच कोणताही शेतकरी पीक विम्याची रक्कम थेट शेतकऱ्याच्या खात्यात वर्ग करणे अनिवार्य.

१.११ संशोधन पद्धती : (Reseach Methodology)

१. अध्ययन क्षेत्र : प्रस्तुत संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र हे तालुका तुळजापूर निवडक गावात करण्यात आलेआहे.

२. संशोधनाचे स्वरूप :संशोधनाचे स्वरूप हे सामाजिकशास्त्र पद्धतीचे असल्यामुळे या संशोधनात**वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक** संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

३. संशोधनाचे निर्देशक : प्रस्तुत संशोधनात शेतकऱ्यांच्या योजनेची माहिती, प्रणाली लाभार्थी व परिणाम आदी घटकाच्या साहाय्याने संशोधनात अभ्यास करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलनाच्या पद्धती: प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे

अ. प्राथमिक स्त्रोत

प्राथमिक स्त्रोतामध्ये मुलाखत अनुसूची सूक्ष्म पातळीवरील निरीक्षण इत्यादी पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. शेतकऱ्याकडून माहिती संकलित करण्यात आली आहे

नमुना निवड तंत्र

''प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचे मूल्यमापन'' प्रस्तुत अभ्यासात सूक्ष्म पातळीवर अभ्यास उस्मानाबाद जिल्ह्यातील संदर्भीय निवडक तालुका तुळजापूरक्षेत्रीय सर्वेक्षणावर आधारलेला आहे. या अभ्यासासाठी सहेतुक नमुना निवड पद्धतगैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीच्या अंतर्गत नमुना एकक म्हणून वापर करण्यात आला असूनतालुका हा पहिला नमुना एकक आहे. संदर्भीय निवडक नमुना तालुका– तुळजापूर संदर्भीय निवडक चार गावाची करण्यात आली एकूण २० मुलाखतदात्यांच्या आधारे माहिती संकलित करण्यात आली.

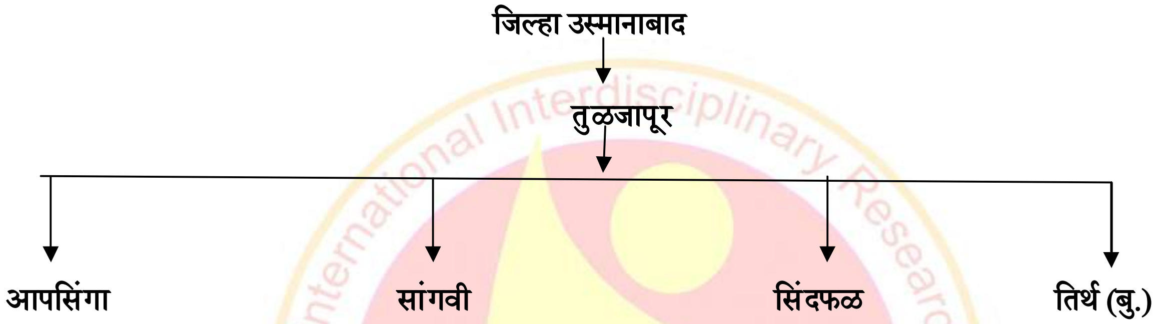

ब. दुय्यम स्त्रोत:

दुय्यम स्त्रोतामध्ये देश व विदेशातील नियतकालिके संदर्भ पुस्तके, संकेतस्थळे माहिती संकलित करण्यात आली आहे

तक्ता क्र. १

तुळजापूर तालुक्यातील संदर्भीय सर्वेक्षण गावातील नमुना निवडलेल्या शेतकरी(कुटुंबाना) पिकांच्या संरक्षणासाठी पीक विमा योजनेची संदर्भात सद्यस्थिती

अ.क्र.	तपशील	आपसिंगा	सांगवी	सिंदफळ	तिर्थ (बु.)	एकूण
१	होय	०४	०५	०४	०५	१८
२	नाही	०१	००	०१	००	०२
	एकूण	०५	०५	०५	०५	२०

आधार – प्रत्यक्ष नमुना पाहणी

वरील तक्ता क्र. १ वरून असे निदर्शनास येते की, तुळजापूर तालुक्यातील संदर्भीय एकूण नमुना कुटुंबापैकी१८ शेतकरी कुटुंबांना पीक विमा योजनेचीमाहिती असल्याचे आढळून आले. पीक विमा योजनेची एकूण नमूना कुटुंबांची संख्या०२ असल्याचे दिसुन येते.

गावनिहाय विचार करता असे दिसून आले की, पीक विमा योजनेची माहिती असणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाची सर्वाधिक संख्या प्रत्येक ०५ कुटुंबांना सांगवी व०५ कुटुंबांना तिर्थ(बु.) दिसून येते. तर सर्वाधिक कमी संख्या ०४ कुटुंबांना आपसिंगा तसेच०४ कुटुंबांना सिंदफळ शेतकरी कुटुंबांना पीक विमा योजनेची माहिती नसल्याचे दिसून येते

पीक विमा योजनेची माहिती नसलेल्या कुटुंबाची केवळ०१ कुटुंबांना आपसिंगा, तसेच ०१ कुटुंबाना सिंदफळ दिसून येते सांगवी व तिर्थ(बु.) या गावी पीक विमा योजनेची माहिती नसणाऱ्या कुटुंबांची संख्या दिसून आलेली नाही

तक्ता क्र. २

तुळजापूर तालुक्यातील संदर्भीय सर्वेक्षण गावातील नमुना निवडलेल्या शेतकरी(कुटुंबाना) पीक विमा भरण्याच्या संदर्भात सद्यस्थिती

अ.क्र.	तपशील	आपसिंगा	सांगवी	सिंदफळ	तिर्थ (बु.)	एकूण
१	होय	०४	०५	०४	०३	१६
२	नाही	०१	००	०१	०२	०४
	एकूण	०५	०५	०५	०५	२०

आधार – प्रत्यक्ष नमुना पाहणी

वरील तक्ता क्र. **२** वरून असे निदर्शनास येते की, तुळजापूर तालुक्यातील एकूण संदर्भीय नमुना कुटुंबापैकी१६ शेतकरी कुटुंबांनी पीक विमा भरल्याचे दिसून येते. पीक विमा भरलेल्या नसलेल्या कुटुंबाची संख्या०४ असल्याचे दिसुन येते.

गावनिहाय विचार करता असे निदर्शनास येते की, पीक विमा भरणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाची सर्वाधिक संख्या०५ सांगवी त्यापाठोपाठ प्रत्येकी ०४ आपसिंगा व ०४ सिंदफळ असल्याचे दिसून येते. सर्वाधिक कमी संख्या ०३ तिर्थ (बु.) या गावाची असल्याचे दिसून येते.

पीक विमा भरला नसलेल्या कुटुंबाची सर्वाधिक संख्या०२ शेतकरी कुटुंबांना तिर्थ(बु.), व त्या पाठोपाठ प्रत्येकी ०१ सिंदफळ या गावी असल्याचे दिसून येते सांगवी या गावात पीक विमा भरलेल्या नसलेले शेतकरी कुटुंबांची संख्या दिसून येत नाही

तक्ता क्र. ३

तुळजापूर तालुक्यातील संदर्भीय सर्वेक्षण गावातील नमुना निवडलेल्या शेतकरी(कुटुंबाना)
पीक विमा संरक्षणाची नुकसान भरपाई मिळण्याच्या संदर्भात सद्यस्थिती

अ.क्र.	तपशील	आपसिंगा	सांगवी	सिंदफळ	तिर्थ (बु.)	एकूण
१	होय	०४	०१	०३	०२	१०
२	नाही	०१	०२	०१	०१	०५
३	अर्धवट रक्कम	००	०२	०१	०२	०५
	एकूण	०५	०५	०५	०५	२०

आधार – प्रत्यक्ष नमुना पाहणी

वरील तक्ता क्र. **३** वरून असे निदर्शनास येते की, संदर्भीय एकूण नमुना कुटुंबापैकी१० शेतकरी कुटुंबांनी पीक विमा भरल्याची नुकसान भरपाई मिळाली असल्याचे दिसून येते. ०५ कुटुंबांना पीक विमा नुकसान भरपाई मिळत नसल्याचे दिसून यतीतर ०५ शेतकरी कुटुंबाना अर्धवट रक्कम मिळाल्याचे दिसून येते

गावनिहाय विचार करता असे निदर्शनास येते येते की, पीक विमा नुकसान भरपाई सर्वाधिक संख्या०४कुटुंबांनाआपसिंगा त्या पाठोपाठ ०३ कुटुंबांना सिंदफळ व०२ कुटुंबांना तिर्थ(बु) सर्वात कमी संख्या ०१ कुटुंबांना सांगवी गावात निदर्शनास आले आहे.

पीक विमा संरक्षणाची नुकसान भरपाई मिळाली नसल्याची सर्वाधिक संख्या०२ कुटुंबांना सांगवी त्या पाठोपाठ प्रत्येकी ०१ कुटुंबांनाआपसिंगा व ०१ कुटुंबांना सिंदफळ तसेच०१ कुटुंबांना तिर्थ(बु) पीक विमा मिळत नसल्याचे दिसून येते.

पीक विमा संरक्षणाची अर्धवट रक्कम सर्वाधिक संख्या प्रत्येकी०२ कुटुंबाना सांगवी व तिर्थ(बु) तर सर्वात कमी संख्या केवळ ०१ शेतकरी कुटुंबांना सिंदफळ तर आपसिंगागावात पूर्ण रक्कम मिळत असल्याचे दिसून येते

१.१२ निष्कर्ष :

१. तुळजापूर तालुक्यातील संदर्भीय नमूना सर्वेक्षण०४ गावातील एकूण १६ शेतकरी कुटुंबप्रमुखांनी प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेत सहभाग असल्याचे दिसून येते.
२. संदर्भीय ०४ गावातील ०५ शेतकरी कुटुंबप्रमुखांना पीक विम मिळाला नसल्याचे निदर्शनास आले.

१.१३ उपाययोजना :

१. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेत शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई मिळवून देण्यासाठी जिल्हाधिकारी यांच्या नियंत्रणाखाली तालुका सतरावर प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची समिती गठीत करावी
२. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेत शेतकऱ्यांचासहभाग वाढविण्यासाठी 'जनजागृती अभियान' राबवावे.

१.१४ संदर्भ सूची:

१. **स्वामिनाथन एम.एस.** (२००७) कृषी क्षेत्रात भारताचा निर्यातीशी करार योजना मासिक पृ ३०.
२. **H.E.Erdman (1939)** Comasion of small and large farmers under proration schemes. Journal of farm Economic Vol. 21 No. 03 part published by Oxford University press.
३. **Durkheims Types (2013)** Farmers suicides in India Economic and Political Weekly Vol. XLVIII No. 21.
४. **Kiran J Desale (2016)** स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र-१. दीपस्तंभ प्रकाशन, पेज नं. २३७.

भारतातील वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा. प्रमोद केशवराव मुळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय
तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :-

१९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरण स्वीकारले. वित्तीय क्षेत्रात, बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणल्या गेल्या सरकारने वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी श्री नरसिंहम समितीची नियुक्ती केली मौद्रिक धोरणात शिथलीकीकरण स्वीकारून अर्थव्यवस्थेचा विकास दर वाढविणे हा मुख्य उद्देश होता. प्रस्तृत शोध निबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

१. भारतातील १९९१ नंतर घडून आलेल्या वित्तीय सुधारणाचा अभ्यास करणे.
२. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणाम अभ्यासने
३. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेमुळे भांडवली बाजारात घडून आलेल्या सुधारणाचा अभ्यासकरणे.

भारतातील वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम या शोधनिबंधाचे गृहीतके पुढीलप्रमाणे आहेत

गृहीतके :-

१. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होत आहेत
२. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे नाणे बाजारावर अनुकूल परिणम होत आहेत.
३. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे भांडवली बाजारावर अनुकूल परिणाम होत आहेत

संशोधन पद्धती व संशोधनाची साधने:-

भारतातील वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणेचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम हा शोधनिबंध लिहिताना विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. पुस्तके संदर्भग्रंथ, योजना, मासिके, अर्थ संवादाचे विविध अंक लोकराज्य व वर्तमान पत्रातून प्राप्त झालेली माहिती प्रस्तृत शोध निबंध लिहिण्यासाठी वापरली आहे

लेख :-

१९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था एका अभूतपूर्व आर्थिक पेच प्रसंगातून जातहोती. अशा अर्थ व्यवस्थेत आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला गेला. यामुळे वित्तीय विषयक क्षेत्रात सुद्धा जागतिकीकरणाला सुरुवात केली त्यामुळे आजचे जागतिकीकरण म्हणजे वित्तीय जागतिकीकरण म्हटले जाते.

वित्तीय क्षेत्रात प्रमुख वित्तीय व्यवस्थेचा समावेश होतो, कर्जावू रक्कमेचा पुरवठा करण्यासाठी ही व्यवस्था निर्माण केलेली असते. देशाच्या वित्तीय व्यवस्थेत नाणेबाजार, भांडवलीबाजार, बँकिंग क्षेत्र, वित्तीय संस्था आदी घटकांचा समावेश होतो या क्षेत्रात १९९१ नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाला सुरुवात झालेली आहे.

देशातील नाणेबाजार हा विविध क्षेत्रांना अल्पकालीन कर्जपुरवठा तर देशातील भांडवल बाजार हा देशातील विविध घटकांना आणि व्यक्तींना दीर्घकाळासाठी कर्जपुरवठा करतात या दोन्ही बाजारात प्रामुख्याने रिझर्व बँक, व्यापारी बँक, वित्तीय संस्था, बचत संस्था, सेवानिवृत्ती वेतन आणि विमा संस्था, गुंतवणूक विश्वस्त संस्था, सर्व सामान्य विश्वस्त संस्था, विशेष प्रकारांच्या विश्वस्त निधी युनिट ट्रस्ट, विकास बँका यांचा समावेश होतो. या सर्व क्षेत्रात वित्तीय जागतिकीकरणाला सुरुवात झालेली आहे.

१९९१ मध्ये वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केंद्र सरकारने नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने भारतातील व्यापारी बँका आणि वित्तीय क्षेत्राचा अभ्यास करून बँका आणि वित्तीय संस्था यांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता कमी असण्याची कारणे सांगितली. त्यात प्रामुख्याने राजकीय आणि प्रशासकीय हस्तक्षेप, राष्ट्रीयीकरणानंतर रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी पत धोरणाच्या माध्यमातून कायदेशीर रोखता प्रमाणात केलेली वाढ, राखीव निधीच्या प्रमाणात केलेली वाढ तसेच राष्ट्रीयकरणानंतर व्यापारी बँकांनी प्राधान्य क्रम क्षेत्राला ५० टक्के कर्ज पुरवठा करावा अशी शिफारस केली. राष्ट्रीयकरणानंतर अनेक शासकीय योजनांची अंमलबजावणी व्यापारी बँकेच्या माध्यमातून केलीसमितीच्या मते बँकाचा शाखा

विस्तार, अनावश्यक नोकर भरती, नोकराच्या वेतनात वाढ, वसुलीचे अल्प प्रमाण या सर्व कारणांचा एकत्रित परिमाणामुळे भारतातील व्यापारी बँकांची कार्यक्षमता आणी उत्पादकता घटू लागली आहे

नरसिंहम समितीने बँकिंग क्षेत्र आणि वित्तीय क्षेत्र यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काही शिफारसी केल्या त्यात प्रामुख्याने रिझर्व्ह बँकेने सहामाही पतधोरण जाहीर करताना रोख राखीव निधीच्या प्रमाणत आणि कायदेशीर रोख निधीच्या प्रमाणात घट करावी. नरसिंहम समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी केली गेली आणि हे प्रमाण रोख राखीव निधीचे अगदी अलीकडील पत धोरणात ५ % आणले आहे. कायदेशीर रोख निधीचे प्रमाण देखील २५ % आणले आहे. प्राधान्यक्रम क्षेत्राची व्याख्या बदलून या क्षेत्राला एकूण कर्जपुरवठा व्यापारी बँकांनी करावा अशी शिफारस केलेली आहे

सरकारने आणि रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांना खुल्या बाजारातून भांडवल उभारणीला परवाना दिला आहे रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांच्या संदर्भात त्याच्या शाखाबाबत परवाना धोरण शिथिल केले आहे. त्यामुळे आता खाजगी क्षेत्रामार्फत आणि विदेशी क्षेत्रा मार्फत खाजगी क्षेत्रांच्या व्यापारी बँकेच्या स्थापनेला सुरुवात होवू पाहत आहे

वित्तीय जागतिकीकरणातील एक महत्वाची बाब म्हणजे विनिमय धोरण संदर्भात सरकारने उदार विनिमय धोरण स्वीकारले आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने विदेश विनिमय दरावरील विविध बंधने दूर केलेली आहेत भारतीय रुपया चालू खात्यावर पूर्णपणे परिवर्तनीय केला आहे. १ मार्च १९९३ पासून परकीय चलनाच्या रुपात रुपयातील परिवर्तनीयतेबाबत असलेली अधिकृत दराची सक्ती पूर्णपणे काढून टाकण्यात आली. रुपयाची भांडवली खात्यावर परिवर्तनीयतेच्या दृष्टीने वाटचाल सुरु आहे भांडवली खात्याचे उदारीकरण मंद वेगाने होत आहे

विमा क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केंद्र सरकारने१९९३ मध्ये मल्होत्रा समितीची नियुक्ती केली आहे. विमा क्षेत्र खाजगी व्यवसाय म्हणून खुले केले गेले आहे विमा क्षेत्र स्पर्धा निर्माण करण्यासाठी ही पावले उचललेली आहेत. तर आय.डी.बी.आय. च्या १९६४ च्या कायद्यात बदल करून या वित्तीय संस्थेला भाग भांडवल बाजारातून प्राप्त करून घेण्याचा अधिकार दिला आहे.

ट्रेझरी बिलाच्या माध्यमातून केंद्र सरकार कर्ज राशी प्राप्त करते. ही बिले पूर्वी सरकार रिझर्व्ह बँकेला देवून कर्ज घेई आता ट्रेझरी बिले लिलाव पद्धतीने नाणेबाजार आणि भांडवली बाजारात विकली जातात. आणि त्यावरील व्याजदर बाजारात ठरतो. वित्तीय जागतिकीकरणातील एक महत्वाची बाब म्हणून विदेशी गुंतवणूकदारांना आणि संस्थांना भारतीय भांडवली बाजारात व्यवहार करण्याची अनुमती मिळाली आहे. विदेशी कंपन्यांना भारताच्या भांडवल बाजारात गुंतवणूक संस्था भारताच्या भांडवली बाजारात शेअर्सची खरेदी अगर विक्री करू शकतील. नवीन वित्तीय व्यवस्थेत विदेशी गुंतवणूकदार संस्था भारताच्या भांडवली बाजारात सहभागी होवू शकतील. वित्तीय जागतिकीकरणाच्या कालखंडात १९९४ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजाराची स्थापना झाली. राष्ट्रीय शेअर बाजाराच्या माध्यमातून देशातील कानाकोपऱ्यातील गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणेहा आहे. राष्ट्रीय शेअर बाजाराच्या स्थापनेमुळे भारतीय शेअर बाजाराची तुलना इतर बाजारातील शेअर बाजाराशी करता येते भारतात राष्ट्रीय स्तरावर शेअर बाजार स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश वित्तीय बाजारात उदारीकरण स्पर्धा आणि जागतिकीकरण आणण्याचा उद्देश आहे.

भांडवली बाजाराच्या संदर्भात सेबीस्थापन केलेली आहे. सेबीच्या स्थापनेपूर्वी भांडवली बाजाराचे नियंत्रण करण्यासाठी १९५६ मध्ये सेक्युरिटी अँड एक्स्चेंज ऍक्ट पास केला होता. वाढत्या भांडवली बाजाराच्या व्याप्तीचा परिणाम म्हणून सेबीची स्थापना केलेली आहे. भांडवली व्यवहाराचे नियंत्रण करणे हा सेबीच्यास्थापनेमागचा मुख्य उद्देश आहे. भांडवली व्यवहार संदर्भात फेरा ऐवजी वित्तीय जागतिकीकरणाच्या कालखंडात फेमा पारित केला आहे फेमा केवळ भांडवली बाजाराच्या व्यवहाराचे नियंत्रण करतो. सेबीच्या स्थापनेमुळे व्यावसायिक, औद्योगिक कंपन्याच्या आर्थिक स्थितीची माहिती गुंतवणूकदारापर्यंत पोहचते. भांडवली बाजारात पारदर्शकता आणणे हा सेबीच्या स्थापने मागचा उद्देश आहे.

भांडवली बाजाराच्या विकासासाठी सरकारने कर सवलती दिलेल्या आहेत. तसेच सर्व प्रकारच्या वित्तीय संपत्तीला संपत्ती करातून सूट मिळाल्याने वित्तीय संपत्ती बाळगण्यास प्रोत्साहन मिळते. शेअर बाजारात जागतिकीकरणाला सुरुवात झालेली आहे. विदेशी गुंतवणूकदाराला चालना देण्यासाठी सरकारने विदेशी संस्थां अंतर्गत गुंतवणूकदारांना नोंदणीकृत समभाग कर्ज रोख्यात गुंतावणूक करण्याची परवानगी बहाल केल्यामुळे शेअर बाजाराच्या जागतिकीकरणाला सुरुवात व चालना मिळालेली आहे. वित्तीय जगतीकीकरणातील एक महत्वाची बाब म्हणजे विदेशी गुंतवणूक दारांना आणि संस्थांना भारतीय भांडवली बाजारात व्यवहार करण्यास परवानगी दिली आहे. म्हणजे इतर राष्ट्रातील नामांकित कंपन्या व गुंतवणूक संस्था भारतीय भांडवल बाजारात शेअर्सची खरेदी विक्री या धोरणामुळे करू शकतात. तसेच विदेशातील विविध गुंतवणूकदर संस्था यात सहभागी होवू शकतात

१९९३ साली आर. बी. आय. ने वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळाची स्थापना केली आहे. व्यापारी बँकांचा पत पुरवठा, व्यवस्थापन, मालमत्ता गणना, उत्पन्न गणना, भांडवल पर्याप्तता आणि कोषागार व्यवहार या बाबीविषयी नियमांचे काटेकोर नियंत्रण करण्याचे कार्य या संस्थेकडे सोपविण्यात आलेले आहे.

आर. बी. आय. व्यापारी बँकांच्या अलाभदायी मालमत्तेची घोषणा करत आहे. अलाभदायी मालमत्ता म्हणजे ज्या अग्रिम आणि कर्ज रूपातील मालमत्तेवर ६ महिन्या पेक्षा जास्त कालावधी साठी व्याज थकीत आहे. ती सर्व अग्रीमे कर्जही अलाभदायी मालमत्ता म्हणून समजण्यात येईल. आर. बी. आय. ने व्यापारी बँकांना खुल्या बाजारातून भांडवल उभारणीला परवाना दिलेला आहे स्टेट बँकेसह अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांनी खुल्या बाजारातून भागविक्री केली असून त्यास जनतेचा उत्तम प्रतिसाद आहे.

शोध निबंधाचे निष्कर्ष :

भारतातील वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांचे परिणाम या शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत

१. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होत आहेत
२. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांचे नाणेबाजारावर अनुकूल परीणाम होत आहेत
३. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांचे भांडवली बाजारावर अनुकूल परीणाम होत आहेत

संदर्भ सूची:-

१. मानकर व डांगे, प्रगत बँकिंग - फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. बी.जी. पहुरकर व एन. एस. साबळे, बँकिगची तत्वे आणि ग्रामीण विकास, पिंपळतुरे प्रकाशन, नागपूर.
३. अर्थसंवाद अंक जानेवारी– मार्च २०१९ खंड-४२ अंक-४.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

वस्तू व सेवा कर प्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ.प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख व्यंकटेश महाजन
महाविद्यालय उस्मानाबाद

भारतीय कर रचना अत्यंत गुंतागुंतीची व किचकट आहे कराचे प्रामुख्याने प्रत्यक्षकर व अप्रत्यक्षकर असे दोन प्रकार आहेत. अप्रत्यक्षकराचे अनेक प्रकार आहेत. या सर्व करांना एकत्र करून वस्तू व सेवाकर प्रणाली भारतीय अर्थव्यवस्थेत आणली गेली आहे. सध्या जगात दीडशेपेक्षा जास्त देशात जीएसटी प्रणाली लागू करण्यात आलेली असून फ्रान्समध्ये सण 1954 पासून सर्वप्रथम जीएसटी प्रणाली लागू केली.

भारतातील जीएसटीच्या इतिहासावर नजर टाकली तर सन 2000 मध्ये असीम दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली उत्तेजनार्थ समिती नेमली. समितीने मे 2007 मध्ये संयुक्त कार्यकारी गट स्थापन केला गटाने नोव्हेंबर 2007 ला अहवाल समितीला सादर केला. समितीने अहवालाचा अभ्यास करून सन 2009 ला जीएसटी रचनेचा मसुदा केंद्र सरकारकडे सोपविला दहा वर्षापासून ज्या सेवा आणि वस्तूकरांची सुरुवात करण्याची प्रक्रिया सुरू होती दिनांक 29 मार्च 2017 ला लोकसभेत जीएसटी विधेयक मंजूर झाले भारतात 1 जुलै 2017 पासून वस्तू व सेवाकराची अंमलबजावणी सुरू झाली.

भारतात जीएसटी हा दोन पातळ्यांवर आकारला जातो. केंद्रीय पातळीवर केंद्रीय वस्तू व सेवाकर त्याला सीजीएसटी असे म्हणतात. राज्यपातळीवरील एसजीएसटी आकारला जातो. सीजीएसटी मध्ये केंद्रीय अबकारी कर, सेवा कर, वस्तू व सेवा पुरवठ्यावरील उपकर व अधिभार, सीमाशुल्क व अतिरिक्त केंद्रीय विक्रीकर व अतिरिक्त उत्पादन शुल्क हे अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट आहेत. तर एसजीएसटीमध्ये राज्य सरकारच्या विक्रीकर, करमणूककर, जकातकर, जाहिरातीवरील कर, लॉटरी, जुगार, सट्टेबाजी वरील कर, चैनीच्या वस्तू वरील कर, राज्यस्तरीय उपकर व अधिभार खरेदीकर व प्रवास कर अंतर्भूत आहेत

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

वस्तू व सेवा कर प्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था या शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

1. जीएसटी चे विविध देशातील दराचा अभ्यास करणे.
2. जीएसटीचे महाराष्ट्राला अर्थव्यवस्थे संदर्भात अभ्यास करणे.
3. जीएसटीमुळे स्थानिक संस्थांना द्यावयाचा नुकसानभरपाई कायद्याच्या ठळक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे

शोधनिबंधाची ग्रहितके :-

वस्तू व सेवा कर प्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था या शोधनिबंधाचे गृहीतके पुढील प्रमाणे आहेत

1. जीएसटी मुळे केंद्र व राज्य सरकारचे अनेक कर अप्रत्यक्ष कर एकत्र आलेले आहेत
2. जीवनावश्यक वस्तू चैनीच्या वस्तू असे वर्गीकरण करून जीएसटी लावल्यामुळे सर्व वस्तूंच्या किंमतीवर सारखाच जीएसटी भरावा लागत नाही.
3. जीएसटीमुळे केंद्र सरकारच्या कर महसुलात वाढ होत आहे

संशोधन पद्धती व संशोधनाची साधने:-

वस्तू व सेवा कर प्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था हा शोधनिबंध लिहिताना विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे द्वितीयक साधनसामग्रीचा वापर केला आहे. पुस्तके, संदर्भग्रंथ, योजना मासिक, अर्थ संवादाचे विविध अंक लोकराज्य व वर्तमानपत्रातून प्राप्त झालेली माहिती प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी वापरलेली आहे

जगातील काही निवडक देशांमधील जीएसटीचा दर :-

जगात प्रायोगिक तत्त्वावर सन 1905 साली कॅनडा या देशाने जीएसटी लागू केला. तर सन 1991 पासून कॅनडात जीएसटी लागू केला. जगात सर्वप्रथम फ्रान्स सरकारने जीएसटी लागू केला फ्रान्समध्ये जीएसटी चादर 20% टक्के एवढा सुरू करण्यात आला. भारतात 1 जुलै 2017 नंतर जीएसटी आकारला जाऊ लागला. वस्तू व सेवा कर परिषदेची बैठक परिषदेचे अध्यक्ष तथा केंद्रीय वित्तमंत्री अरुण जेटली यांच्या अध्यक्षतेखाली श्रीनगर येथे पार पडली या बैठकीत वस्तूचे विविध प्रकारे वर्गीकरण करून 5%, 12%, 18% आणि 28% टक्के जीएसटीचे दर निश्चित करण्यात आले. खालील तालिकेत जगातील काही निवडक देशांमधील जीएसटीचा दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्र.1

जगातील निवडक देशांमधील जीएसटीचा दर

अ.क्र.	देश	जीएसटी लागू वर्ष	दर
1.	फ्रान्स	1954	20%
2.	जर्मनी	1968	19%
3.	इंग्लंड	1973	20%
4.	जपान	1989	0.8%
5.	कॅनडा	1991	0.6%
6	चीन	1994	17%
7.	ऑस्ट्रेलिया	2000	10%
8.	मलेशिया	2015	0.6%
9.	युरोपियन युनियन	2016	15%
10.	भारत	12 जुलै 2017	0%, 5%, 12%, 18%, 28%

संदर्भ सकाळ (Year Book 2017-18)
इयर बुक 2018-page - 227

वरील तक्ता क्रमांक 1 मध्ये जगातील निवडक देशांमधील जीएसटी कराचा दर दर्शविलेला आहे. फ्रान्स व इंग्लंड मध्ये जीएसटी कराचा दर 20% आहे तर जपान, कॅनडा, मलेशिया या राष्ट्रात जीएसटी कराचा दर 1% पेक्षा कमी आहे. भारतात मात्र सर्व वस्तूवर सारखा जीएसटी कर आकारला जात नसून जीवनावश्यक, आवश्यक, मध्यम चैणीच्या व अति चैनीच्या वस्तू असे वर्गीकरण करून व काही अती जीवनावश्यक वस्तूंना तर जीएसटी लागू देखील नाही

केंद्र सरकारचा जीएसटी कर :-

1 जुलै 2017 पासून केंद्र सरकारने जीएसटीची अंमलबजावणी सुरू केली वस्तूची यादी तयार करून 1211 वस्तू पैकी 1206 वस्तुवरील कर रचनेस मान्यता दिली व 7% वस्तू जीएसटीतून वगळण्यात आल्या 14% वस्तूवर 5%, 17% वस्तूवर 12% व 43% वस्तूवर 18% तर 19% वस्तूवर 28% कर आकारण्यात आला

ज्या वस्तूवर जीएसटी नाही त्यात प्रामुख्याने तृणधान्ये, अंडी, ताजे मांस, मासे, ताक, दही, दूध, नैसर्गिक मध, ताजी फळे आणि भाज्या, बेसन, पाव, मंदिरातील प्रसाद, टिकली, कुंकू, न्यायालयीन कागद, छापील पुस्तके, वृत्तपत्रे, आरोग्य, शिक्षण, बिगर वातानुकुलित रेल्वे प्रवास, मेट्रो, उपनगरीय रेल्वे, बस वाहतूक, धार्मिक यात्रा, हातमाग, 1000 पेक्षा कमी भाडे आकारणारी हॉटेल इत्यादी वस्तूंचा समावेश करण्यात आला.

14% वस्तूवर 5% जीएसटी आकारला जाणार आहे. त्यात प्रामुख्याने साखर, चहा-कॉफी, मिठाई, खाद्यतेल, माशांचे पदार्थ, दूध पावडर, पनीर, फ्रिज केलेल्या भाज्या, साबुदाणा, औषध, स्टेंट, रॉकेल, टीव्ही, रेफ्रिजरेटर, सिगारेट, कोळसा, रेल्वे मालवाहतूक, एसीने प्रवास व 50 लाख रुपयांपर्यंतची उलाढाल असणाऱ्या हॉटेलमधील सेवा इत्यादी वस्तू व सेवा समाविष्ट आहेत

17% वस्तूवर 12% जीएसटी आकारला जाणार आहे. त्यात केशतेल साबण, टूथपेस्ट, साठवलेले मांस, लोणी, चीज, तूप, पाकीट बंद सुकामेवा, फळाचे रस, आयुर्वेदिक औषधे, मोबाईल फोन, शिवणयंत्र, खते, बिगरवातानुकूलित हॉटेलमधील सेवा, नॉन एअर कंडीशन शितपेये, एक हजार ते अडीच हजार भाडे आकारणारी हॉटेल्स, विमान प्रवास (बिझनेस क्लास) इत्यादी वस्तू व सेवा समाविष्ट आहेत.

43% वस्तूवर 18% जीएसटी आकारला जाणार आहे. त्यात प्रामुख्याने रिफाइंड साखर, पास्ता, कॉर्नफ्लेक्स, आइस्क्रीम, कॅमेरा, स्पीकर, मिनरल पाणी, माहिती तंत्रज्ञान सेवा, ब्रँडेड कपडे, वित्तीय सेवा, दूरसंचार सेवा, महापरवाना असलेल्या वातानुकूलित हॉटेलमधील सेवा 2500 ते 5000 भाडे आकारली जाणारी हॉटेल्स समाविष्ट आहेत. तसेच 19 % वस्तूवर 28% कर आकारला जाणार आहे. त्यात इस्त्री, ज्यूसर, मिक्सर, कार, बस, ट्रक, मोटरसायकल, शीतपेय, चित्रपटगृह, पाणी तापवण्याचे यंत्र, खाजगी विमान, पंप, तारांकित हॉटेल्स समाविष्ट आहेत.

महाराष्ट्र वस्तू व सेवा कर विधेयक:-

केंद्रापाठोपाठ महाराष्ट्र सरकारने देखील 22 मे 2017 रोजी विधेयक पारित केले. वस्तू व सेवा कराला मान्यता देणारे महाराष्ट्र हे देशातील सतरावे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याने जीएसटी पारित केल्यामुळे ऊस खरेदीकर, विक्रीकर, वाहनावरील प्रवेशकर, वस्तुवरील प्रवेशकर, बेटिंग कर, लॉटरी कर व उत्पन्न कर, जकात आणि एलबीटी रद्द झालेले आहेत.

जीएसटी विधेयक पारित झाल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विविध कायद्यात दुरूस्ती करण्यात आलेल्या आहेत. राज्य सरकारने अधिवेशनात स्वराज्य संस्थांना नुकसानभरपाई देण्याबाबतचे विधेयक पास केले स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जीएसटीच्या अंमलबजावणीनंतर जकात, स्थानिक संस्था कर, उपकर रद्द झाल्यामुळे महानगरपालिकांना नुकसान भरपाई देण्याची तरतूद कायद्यात केली आहे.

जीएसटीचा अंमलबजावणीनंतर सर्व कर एका छताखाली आले आहेत केंद्र सरकारला महसूली उत्पन्न प्राप्त होत आहे. पण राज्याच्या उत्पन्नात घट होताना दिसून येत आहे. जीएसटी प्रणालीमध्ये राज्यांना केंद्र सरकार कडून पाच वर्ष नुकसान भरपाई मिळेल. अशी तरतूद आहे तसेच स्थानिक संस्थांना देखील नुकसान भरपाई मिळेल अशी तरतूद आहे

निष्कर्ष :-

वरील शोधनिबंधाचे निष्कर्ष खालील प्रमाणे आहेत.

1. जीएसटी प्रणालीमुळे केंद्र व राज्य सरकारचे अनेक अप्रत्यक्ष कर एकत्र आले आहेत.
2. जीएसटी मुळे केंद्र सरकारच्या महसुली उत्पन्नात वाढ होताना दिसून येत आहे

संदर्भग्रंथ:-

1. सकाळ इयर बुक 2018
2. युनिक अकॅडमी बुलेटीन
3. अर्थसंवाद जुलै सप्टेंबर2018 अंक

Modern Agricultural Systems in India

Dr.Balasaheb.G. Patil
Dept of Economics
Dr.B.A.M.U.Aurangabad.

Abstract

Agricalture has been backbone of india the agricultural practics carried out in india are still largely traditional indian agriculture technology have many limitations as comparied to modern agriculture technologier around the world modern agricultural practice use mechanized equipment for irrigation thrilling and harvesting along with hybried seeds in indian agriculture.
key words *Modern,Techology,Agricuture, Fertilizerr Irrigating,*

Introduction

Agriculture is an important economic sector in Agriculture in india has an extensive background which goes back to ten thousand year, At perstnt india holds the second position in the world in agricultural. The histry of agriculture in india dates back to Indus valley civilization ear and even before that in some part of southerm india recent india rank second world wide in agricultural output It also contributes a major share in the gross domestic product (GDP) of the country the agriculture sector recruits about 50 percent of the entire man pawer agriculture is currently the biggest Industry in india on the whole on the whole if plays a key role in the socioeconomic growth in the valley around 4000 BC ware typically wear, peas, sesame seed barley dates and mangoes. By 3500 BC forrming of rice had started . In 1970 Gren revolution has changed the face of Indian Agriculture Making India –somewhat self- stuffiest In food product around 53 percent of the land has deen brought on under irrigation with areas of punjab ,Haryana.giving very high per hrctored yield . this time started to modern agriculture system in india.

What is Modern Agricultre :-

The modernity of agricultural systems is a characterisitic well understood by farmers but not easily defined with specificity. still,The distinctions between modern and traditional.systems have powerful implications for the future development of the global food system even though it is imortant to recognize that few,if any,systems fall entirely in to either the modern or traditional cutegories.

Areas of stady

The regions selected for this study is the Indion with a total geographical area 3287263 5.9.km.

Objectives:-

1) to analyses the modern method of agriculture .
2) to discuss advantage disadvantege of modern agriculture.

Methodology

secondary data have been used for the research paper for the present investigation secondary data collected through various internet web sides,reserch papers,articles newspaper etc.

Modern agricultural systems:-

1) Basic Inputes

a) **cultivation**

A new method of cultivation specially in rice was introduced,based on the japanese method of cultivation. in wheat cultivation too significant changes were introduced.These changes hae resulted in more output per hecctare as well per labour .qualitative improvement in inputs has been one of the important aspect technologaical changes.

b) Seeds

Seed is the basic input for enharcing agricultural production and productivity.Efficacy of all other agricaltural inputes is largely determind by the quality of seed,it is estimate that the quality of seed accounts for 20-25 percent of agricultural productivity. Higy yielding variety (HYV) seeds were used specially for rice and wheat cultivation.HYV seed brought along with them changes in method of caltivation,duration and yield per hectere. India hs developed an institutionnal framerwork to genrate quality seeds. it includes the participation of centreal and state govermments,Indian council of Agricultural research (ICAR),stete Agricultural Univesities (SAV),public sector,corporate sectror and private sector institutions.we have National seed Companie (NSC) state forms corporatin of india (SFCI)15 state seed corporation (SSCs) and about 100 major seed companies.

The system involves generation of seed,safeguards for qulity and purity of variety, as seeds are tansterred from the breeders to the farmers.

C) Irrigation

The method of irrigation where is one of the most essontial inputs has undergone a change. Major and minor damsbore wells and pump sets are widely used. Drip and sprinkler system has been developed specially for plantations, however, only 40 percent of the culitivated area is irrigated having 60 percent for rain fed cultivation.

d) Fertilizer

The green revolation was the outcome of HYV seeds,better irrigation and use of fertilizer. India is the third largest producer and consumer of fertilizers in the world ofter china and USA.The all India average fertilizer consumption is 116.5 kg/ha but it varies from 212 kg/ha in punjab to less than 5kg/ha in states like Arunachal pradesh and nagaland.

e) Pest control

post control methods have been dueloped through intergrated pest Management (IPM). plant protection is provided through the use of chemicals with residue not exceeding toxic limits. now methods for rodents, birds, nematodes and mite, controls have been developed. Effective IPM packages are designed and developed for rice.contton, sugarcane, pulses and oilseeds.

2)Agricultural Engineering

Sevral new tools and eqipment have been developed to improve efficiency in agriculture Women friendly tools and implements have been introduced. suitable tractor operated thre erow aeepers with reduction in human drudgery have also been devloped for processing fruits and spices suitoble machines have been introduced.

Indian concil of Agritultural Research (ICAR) has desigened a variety of marketable implements and machines for field operations. zero tillage seed drill has been developed for plating wheat immedeately after rice cultivation to improve wheat productivity by overcoming devlays in sowing. other machines include eightrow rice transplants and pregerminated rice seeders, sugarcane planter,groundntdecorterticator minidal mill and high capcity multi – crop thresher. Machiness for multicrop percent in developed countries.

3)Information technology

To marke all information available to the farmers , state governance have introduced e- government . Development of website and portals are undertaken for providing all the information concerning agriculture. information technology is also used to update the land ownership records and provide them on demand without delay.

Major technological changes have occurred in india during 1960s . The food problem india faced in the 1960 and early 1970 motivated india to improve its agricultural srector. food problem which deelined to 63.3 million tonnes in 1966 has registerd good progresss thereafter.in the last two years india has exported nearly 40 million tonnes of cereals. in 2013-2014 food grains production was 265.6 million tonnes.

Disadvantage Of Modern Agriculture

Evidence indicates,however that exressive reliance on monoculture furming and agro industrial inputs such as capital intensive technology pesticides and chemical fertilizers has negatively impacted the environment and rural society of India, Most agriculturalists had assumed that the agro ecosystem dichotony need not leave to undersirable consegaences yet unfortunately, a number of ecological diseases' have been associated with intensification of food production. they may be groued into two cotegories.

Diseases of the ecotop wich include erosion loss of soil fertility depletion of nutrignt reserves, salinlzation andalkalization pollution of water systems, loss of fertile croplands to urbon deverlopment

Conclusion

In modern agricultural systems fromers believe the have much more central roles an are eager to apply technology and information to control most components of the system a very different viwe frome that of traditional farmers. Modern agriculture in developed countries including the united states involves for more than forms and farmers it depends on enormous ,highly sophisticated systems that move ,store and proceses producers. output throughout an extensive value chain that etend to food products and final consumers.

Referance

1) www.projectguru
2) www.agrotechnomarket.com
3) A.vaidyanathhan; "Agricultural Growth in India ;Role of Technology.Incentives and Institutions", oxford univershity press, new delhi,2010,
4) Goverment of India " state of indian Agriculture 2012-2013; New Delhi,2013
5) Dr.K.R.chavan . Modern Agricultural system Agricultural system and sustainablr development december , 2016 P, No,-38
6) Agrawal ,R. (2016) ; ' Future of Agriculture in India – is the nation is ready; '
7) Abdul Rehiman , Modern Agricultural Technology Adoption its Importance, roel and usage for the improment , '" American –Eurasian.J.Agric & Environ sci, 16(2)2016.

भारतातील समकालीन समस्या आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांची आवश्यकता

प्रा. धनाजी दौलतराव भोसले
श्री समर्थ कला व विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय,
रुईभर ता.जि. उस्मानाबाद

- **प्रस्तावना :-**

महाराष्ट्राला प्रबोधनाची समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. समाजामध्ये पुरोगामी विचार रुजावे व समाज परिवर्तन घडावे म्हणून ज्या अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली, त्या सर्वांच्या अध्यस्थानी महात्मा फुले यांचा उल्लेख करावा लागेल. भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक, शेतकरी कामकऱ्यांचे पहिले पुढारी, भारतीय समाजक्रांतीचे जनक अनेकविध अभिधानानी गौरविलेल्या ज्योतिरावांनी गतानुगतिक विचारांच्या खोल गर्तेत पडलेल्या समाजाला उचलून वर आणण्याचा प्रयत्न केला. स्थितिशील समाजाला गतिशील करण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. त्यासाठी समाजात मिसळून अज्ञान अंधश्रद्धा देववाद- दैववाद आपल्या नाशास कसे कारणीभूत ठरले हे त्यांनी समाजाला पटवून दिले. महात्मा फुलेंना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक समतेवर आधारलेला शोषण विरहित समाज निर्माण करावयाचा होता. शूद्र व स्त्रियांबरोबर शेतकरी कामकरी यांचीही पिळवणूक होऊ नये, त्यांना संरक्षण मिळावे ते शहाणे - सवरते व्हावे अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर संघर्ष केला.

आजच्या समाजात साक्षरता, भौतिक आधुनिकता, विज्ञान-तंत्रज्ञान, संदेशवहन आणि सोयीसुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाल्या आहेत. मात्र विषमता धर्मांधता हिंसाचार आणि असहिष्णुता यामुळे स्वतंत्र भारतात संविधानाने अपेक्षिलेल्या समाजाची निर्मिती करणाऱ्या मनोभावाचा अभाव दिसून येतो ही आपली खरी समस्या आहे. महात्मा फुले यांचे विविध विषयावरील विचार केवळ भारतालाच नाही तर संपूर्ण जगाला आजही मार्गदर्शक आहेत. महात्मा फुले यांच्या समग्र विचारांमध्ये भारताचा भूतकाळ वर्तमानकाळ आणि उज्वल भविष्याचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते आजच्या अनेक समस्यांच्या निराकरणासाठी महात्मा फुले यांच्या जीवनकार्याची व विचारांची पुनर्भेट घडवून आणणे आवश्यक आहे.

- **उद्देश:-**

1) महात्मा फुले यांचे विचार समजून घेणे.
2) महात्मा फुले यांच्या विचारांची आवश्यकता सांगणे.
3) समकालीन समस्यांचा शोध घेणे.

- **संशोधन पद्धती:-**

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक तथ्यसामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यासाठी महात्मा फुले यांच्या संदर्भात उपलब्ध ग्रंथसंपदा, क्रमिक पुस्तके, वैचारिक व संशोधनपर लेख इत्यादी दुय्यमसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

1) महात्मा फुले यांचे धार्मिक विचार आणि आजची परिस्थिती.

महात्मा फुले फक्त समाज सुधारक नव्हते तर धर्म सुधारक होते महात्मा फुलेंनी नम्रपणे आणि श्रद्धेने ईश्वराचे अस्तित्व मान्य केलेले आहे त्यांच्यामते विश्वाचा एकच निर्माणकरता असून त्याला फुले "निर्मक " असे नाव देतात. निर्मक म्हणजे निर्माणकरता किंवा उत्पत्तीकरता होय. फुले सत्य हेच ईश्वर मानतात जाती-धर्माची बंधने झुगारून त्यांनी माणूसपण जपण्याचा प्रयत्न केला परंपरागत धर्म ही संकल्पना न मानता समस्त मानवांचा सारासार विचार करणारी सार्वजनिक सत्यधर्म ही सर्वसमावेशक धर्म संकल्पना निर्माण केली आणि स्वीकारली. कोणाच्याही धार्मिक स्वातंत्र्याला अपाय करू नये, एकमेकांच्या धर्माचा आदर करावा, समजून घ्यावे म्हणजे धर्माच्या नावावर तंटेबखेडे होणार नाहीत, जाती धर्मावरून कोणालाही नीच- हीन वागवू नये, ही सारी निर्मिकाची लेकरे आहेत हा महत्वपूर्ण संदेश फुलेंनी दिला. हाच विचार भारतीय संविधानाने देखील स्वीकारला आहे.

आजच्या समाजात विकास, प्रगती ऐवजी अस्मितेचे प्रश्न डोके वर काढत आहेत, परधर्म सहिष्णुता कमी होत आहे धर्मा-धर्मावरून दंगे होतात; दंगली होतात; घडविल्या जातात, जातीवाद -धर्मवाद मानवतेचा शत्रु म्हणून उभा राहत आहे. अशावेळी धार्मिक सहिष्णुता मानवी प्रतिष्ठा व मानवी समानता या मूल्यांचाविश्व कुटुंबाचा पुरस्कार करणारे महात्मा फुले यांचे विचार आवश्यक वाटतात.

2) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि आजची परिस्थिती.

महात्मा फुलेंनी शिक्षणाबाबत केलेले कार्य अतुलनीय आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे मनुष्य नैतिक व बौद्धिकदृष्ट्या पंगू होतो. याशिवाय व्यावहारिक क्षेत्रातही त्याची पीछेहाट होते. शिक्षणामुळे माणूस सज्ञान बनतो. तो स्वतंत्रपणे विचार करू लागतो. तसेच तो ध्येयवादी आणि चिकित्सावृत्तीचा बनतो. शुद्रातिशूद्रांना आणि स्त्रियांना शिक्षण न दिल्यामुळे त्यांची अधोगती झाली व ते उच्चवर्णीयांच्या सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीत अडकले त्यामुळे सर्व भारतीयांना शिक्षण सक्तीचे केले जावे हा विचार मांडला महात्मा फुलेंनी इंग्रजी शिक्षण तज्ञ लॉर्ड मेकॉलेच्या शिक्षणविषयक पाझर सिद्धांतास विरोध केला. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा तसेच तो शेतकरी वर्गातील असावा हा आग्रह धरला.

आज सर्वत्र शिक्षणाचे खाजगीकरण सुरू आहे. शिक्षण क्षेत्र हा उद्योग झाला आहे. बेरोजगारी ढासळत चालणारी शैक्षणिक गुणवत्ता आणि शिक्षण क्षेत्रातील अंदाधुंद कारभार संपवायचा असेल तर फुले यांनी सांगितल्याप्रमाणे शिक्षणातून नीतिमत्ता, सौजन्य, सत्यनिष्ठा, शीलसंवर्धन, व्यवहारज्ञान इत्यादी गोष्टीवर भर दिला पाहिजे. तसेच ग्रामीण भागात शेतीचे आधुनिक ज्ञान देण्यासाठी तांत्रिक शाळा सुरू झाल्या पाहिजेत.

3) महात्मा फुले यांचे कृषी विषयक विचार आणि आजची परिस्थिती

कृषिप्रधान असणाऱ्या भारत देशातील शेतकरी व कामगार वर्ग हा आर्थिकदृष्ट्या सबल नव्हता. तो अज्ञानी होता. देशाची समृद्धी व भरभराट त्याच्या कष्टावर अवलंबून होती परंतु हे शेतकरी अज्ञान व कर्जबाजारीपणामुळे पिचलेला होता महात्मा फुलेंनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथात शेतकऱ्याच्या दयनीय स्थितीचे वर्णन केलेले आहे.

शेतकऱ्यांच्या दुःख व दारिद्र्याचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात आहे म्हणून सर्व शेतकऱ्यांना सज्ञान केले पाहिजे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. शेतकरयांची स्थिती सुधारली पाहिजे याविषयी त्यांनी सरकारला सूचना केल्या होत्या त्यात पाणीपुरवठा योजनेस अग्रक्रम द्यावा. तलाव - बंधारे, धरणे - विहिरी याद्वारे, पाणी उपलब्ध करून द्यावे, शेतीवर वाजवी कर, असावा पशुपालनास चालना द्यावी, माहिती पुस्तिका छापाव्यात या मागण्या शासन दरबारी मांडल्या.

आजही शेतकऱ्यांची स्थिती फारशी सुधारलेली नाही. कर्जबाजारीपणा, अपुरा वीजपुरवठा, सिंचनाचे प्रश्न, हमीभाव नसणे, निसर्गाची व अनियमितता या सर्व दुष्टचक्रात शेतकरी भरडला जात आहे. शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढलेले आहे. या सर्वांवर मात करावयाची असेल तर महात्मा फुलेंनी मांडलेला विचार व्यापक स्वरूपात सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत रुजवला गेला पाहिजे.

4) महात्मा फुले यांचे महिलोन्नती विषयक विचार आणि आजची परिस्थिती

महात्मा फुलेंनी सतीप्रथा, विधवांचे केशवपन, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, जरठविवाह, यासारख्या अत्याचारी प्रथा - परंपरांना कठोर विरोध केला फक्त बोलून नाही तर कृतीतूनही 1848 मध्ये पुण्यात भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून सनातनी समाजव्यवस्थेस धक्का दिला. स्वतःच्या पत्नीला शिक्षित करून आपल्या समाजकार्याच्या लढ्यात सामील केले 1833 ला बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. विधवा पुनर्विवाहाचा प्रयत्न केला.

आज आपला देश प्रजासत्ताक झाल्यावरही स्त्रीभ्रूणहत्या, हुंडाबळी, बलात्कार यासारख्या समाजविघातक घटना घडताना दिसतात. वेगवेगळ्या मार्गाने हुंडा घेतला जातो यालाच प्रतिष्ठेचे द्योतक मानले जाते. फुलेंनी आंतरजातीय-आंतरधर्मीय विवाहाचा पुरस्कार केला होता परंतु आजही गाव, शहर पातळीवर Honour Killing च्या घटना घडतात. दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, दृष्ट रुढी-परंपरा अन्याय-अत्याचार हे आजही स्त्रियांचे प्रमुख प्रश्न आहेत. ते सोडवायचे असतील तर सर्वांनी पुढे येऊन महात्मा फुले यांच्या विचाराने स्त्रीला माणूसपण द्यावे लागेल.

सारांश-

अशाप्रकारे आपण या शोध निबंधाच्या आधारे भारतातील समकालीन समस्या आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांची आवश्यकता याचा आढावा घेतला आहे. महात्मा फुलेंचा स्त्रीदास्य मुक्तीचा विचार, शेतकरी, कष्टकरी यांच्या विचारांची मांडणी, धार्मिक सहिष्णुता इतकेच नव्हे तर पाणी प्रश्न, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शिक्षणातील दुरावस्था, धार्मिक तेढ यासारख्या अनेक समस्या सोडवताना महात्मा फुले यांचे जीवन व विचार दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरतात.

संदर्भग्रंथसूची-

1) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास - डॉ. अनिल कठारे
2) महात्मा फुले समग्र वांग्मय संपा. य. दि. फडके
3) महात्मा फुले विचार आणि वारसा- संपा.युनिक फिचर्स, पुणे

महिला सबलीकरण आणि सदयास्थिती

प्रा. शितल लहू बोडके
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती जणात आदर्श मानली जाते तिला एक विशिष्ट परंपरा आणि संस्कृती इतिहास आहे वैदिक काळ हा स्त्री जीवणासाठी सुवर्णकाळ होता. त्या काळात तिला वेदाध्यमनाचा आधिकार होता परतू उत्तर वैदिक काळात मात्र तिचे अवमुल्यण होत गेले स्मृतिकाळात स्त्रियाची स्थिती अत्यंत दयनीय झाली तिचा ज्ञानाधिकार नाकारला गेला आज सर्वत्र स्त्रियांच्या प्रश्नावर बोलले जाते स्त्रियांचा प्रश्न हा समाजसुधारणामध्ये अणुक्रमाने घेतला पाहीजे. आज स्त्री राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, प्रशासन, कला, क्रीडा, साहित्य, अवकाश अशा प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीने आपली क्षमता सिध्द केली आहे तर दुसरीकडे अन्याय, अत्याचार, हुंडावळी, बलात्कार, कौटूंबिक हिंसाचार, लैंगिक शोषण यांचे वाढते प्रमाण अशा विचीत्र विरोधाभासामुळे स्त्रीयांच्या प्रश्नाच्या निराकरणासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत पण आज २१ व्या शतकात मोठया प्रमाणात स्त्री सबलीकरणासाठी कायदे व योजना केल्या गेल्या आहेत तरीही वर उल्लेख केल्याप्रमाणे आजही स्त्रियावर मोठया प्रमाणात स्त्रियांवर अत्याचार थांबवण्यासाठी कायदे फक्त कागदावर करून चालणार नाही त्या कायदयाची कडक अमलबजावणी केली पाहिजे तसेच स्त्रीयांशी केलेला कायदयाचा प्रचार प्रसार केला पाहिजे त्यामुळे कायदयाविषयक जागृती स्त्रियांमध्ये निर्माण होईल व स्त्री त्या कायदयाचा लाभ घेऊ शकतील.

उद्दिष्टे :

१) स्त्रियांच्या काळानुरूप बदलणाऱ्या समस्याचा अभ्यास करणे.
२) स्त्रीयांचा राजकरणात प्रत्यक हस्तक्षेप याबाबत अभ्यास करणे.
३) महिलाविषयक कायदयांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१) महिलाविषयक कायदे असतानाही स्त्रियावरील अत्याचारात वाढ झाली आहे.
२) शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या जीवनात बदल झाला आहे.
३) स्त्रीयांना स्वत्वाची जाणीव झाली आहे.

संशोधनपद्धती : सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यात संदर्भग्रथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल संकेत स्थळे इ. साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासुन संपूर्ण जगभर महिलांच्या समाजातील स्थानाविषयी वेगवेगळया पातळीवर चर्चा घेण्यास सुरूवात झाली. आपल्या देशात २००१ हे महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषिक करण्यात आले. भारत सरकारने राष्ट्रीय महिला विकास धोरण आखुण महिलांचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये शिक्षण प्रकियेची भुमिका मोलाची आहे. समाजातील खालच्या स्तरापर्यंत शिक्षण पोहचले पाहिजे यासाठी शासनाने विविध योजना रावबल्या त्यातुन स्त्रीया सक्षम झाल्या आहेत पण काळाप्रमाणे त्यांच्या समस्या आजहि आढळून येतात.

शिक्षण व स्त्री : राष्ट्राच्या विकासामध्ये शिक्षणाचे फार मोठे योगदान आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढले तर अपेक्षित विकास साध्य करणे शक्य होते. एक स्त्री शिकली तर तिचे सारे कुटूंब शिक्षीत होते. याचे महत्त्व ओळखुन भारतात महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम महिलाच्या शिक्षणासाठी शाळा सुरू केल्या सध्या भारतातील दक्षिणेकडील राज्य महिला साक्षरतेत आधाडीवर आहेत. आज प्रत्येक सुविधांचे शिक्षण स्त्री साक्षर झाल्या आहेत. पण आज ज्या ठिकाणी मुली शिक्षण घेतात तसेच ज्या पवित्र क्षेत्रात स्त्रीया ज्ञानदानाचे कार्य करत त्या ठिकाणी स्त्रीयावर अत्याचार होत आहेत व हे प्रमाण वाढत आहे जे शिक्षण घेऊन ती सक्षम होणार असते तिथेच तिची कुचंबणा होते.

स्त्री आणि कायदा : आज भारतात स्त्री सबलीकरणासाठी स्त्री संवर्धनासाठी अनेक कायदे व योजना राबवल्या आहेत त्यामध्ये हिंदु विवाह कायदा, कौटूंबिक हिंसाचार कायदा, विशेष विवाह अधिनियम, स्त्रीभ्रुणहत्या विरोधी कायदा, बालविवाह विरोधी कायदा, वारसा हक्क कायदा, मातृत्व लाभ कायदा इ. सखी योजना, महिला बचत गट, अन्नपुर्णा योजना, स्वयसिध्दा, स्वर्ण जयंती ग्राम रोजगार योजना इ. अशा अनेक योजना महिलांच्या विकास व संरक्षणासाठी राबवले जातात पण आजही मोठया प्रमाणात आर्थिक व सामाजिक दृष्टया मागासलेल्या आहेत का तर जे कायदे महिलासाठी केले आहेत त्याचे ज्ञान महिलांना नाही. त्यामुळे अनंत कायदे असतानाही त्या कायदयाचा उपभोग घेऊ शकत नाही. आज भारतात स्त्रीसाठी अनेक कायदे केले गेले आहेत. मात्र त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाली नाही. त्यामुळे कायदे असतानाही स्त्रियांवर अत्याचार होतच आहेत. तसेच आज जे कायदे निर्माण करण्याऱ्याकडुन मोठया प्रमाणात कायदयाचे उल्लघंन होत आहेत. आज २१ व्या शतकात

निर्भया कायदा, विशाखा कायदा, मी.टू. सारखे कायदे असतानाही ३ डिसेंबर २०१९ रोजी हैद्राबाद शहरात एका पशू डॉक्टर महिलेवर बलात्कार करून जाळले गेले. म्हणजे आज स्त्रिया शिकल्या आहेत, नौकरी करत आहेत. पण आजही महिला समाजात सुरक्षित नाहित.

स्त्री आणि राजकारण : भारतात राजकरणातील महिलांचा सहभाग विचारात घेता असे दिसुन येते की १९९२ ते १९९९ च्या दरम्यान भारतात लोकसभेच्या एकुण सदस्य संखेच्या महिला प्रतिनिधी ६: ते ७: आहे. तर राज्यसभेत हेच प्रमाण ९: ते १०: एवढे आहे. म्हणजेच संसदेत देशातील निर्णय घेतले जातात. तिथेच महिलांचे प्रमाण फारच कमी आहे भारतातील विविध राज्या विधीमंडळातील महिला सदस्याचे प्रमाणसुद्धा ४: एवढे आहे. महिलांना संसदेत व विधान सभेत राखीव जागा देण्याबाबतचे १०८ वे घटना दुरूस्ती विधेयक अपेक्षित गतीने पुढे सरकत नाही. यासाठी समाजवादी पक्ष, राष्ट्रीय जनता दल या पक्षाचा त्यास विरोध आहे. यावरून लक्षात येते की आजही पूरूष स्त्रीयांना आपल्या बरोबरीला घेण्यास तयार नाहीत.

७३ वी ७४ वी घटनादुरूस्तीने महिलांना १/३ आरक्षण दिल्याने पंचायत राज्य यामध्ये ३३: राखीव जागा देण्यात आल्या आहेत पण आजही त्या नाम धारीच आहेत या पदाचा सर्व कार्यभार प्रत्यक्ष हे पूरूष पाहत असतात फक्त पाहत असतात. फक्त स्त्रियांना नावाला राजकारणात आरक्षण आहे प्रत्यक्ष उपभोग पुरूषच घेत असतात.

स्त्री आणि आरोग्य : देशातील जनतेला निरोगी ठेवण्यासाठी प्रशासन अनेक आरोग्याच्या सुविधा पुरविते. विशेष करून बालकांच्या आरोग्यासाठी लसीकरण, स्वच्छता, आहार, इ. बाबतीत महिलांची भुमिका महत्त्वाची आहे. कारण आरोग्य, बालसंगोपण, बालकल्याण याबाबत महिलामध्ये जाणीव जागृती केल्यामुळे ती स्वत:ची व आपल्या कुटूंबाची चांगल्या पद्धतीने काळजी घेऊ शकते पण आज २१ व्या शतकात स्त्री आरोग्याकडे दुर्लश केले जात आणि याचे प्रमाण हे ग्रामीण भागात जास्त असल्याचे जाणवते.

स्त्री आणि अत्याचार : आज भारतात मोठया प्रमाणात महिला सबलीकरण म्हणुन कायदे केले जातात. महिला सबलीकरण याविषयावर चर्चासत्र, परिषदा, व्याजाने दिली जातात पण आज हि २१ व्या शतकात पाहिज्या तेवढया महिला सबल नाहीत आणि संराक्षेत हि नाहीत. बलात्कारविरोधी कठोर कायदा असतानाही आपल्या भारत देशात बसमध्ये, शाळा, रस्ते अशा सार्वजनिक ठिकाणी बलात्कार होतात. त्या व्यक्तींना शिक्षा करण्यसाठी ४ ते ५ वर्ष लागतात एवढी आपल्या देशाची न्याय व्यवस्था सावकाश आहे. आज स्त्री रस्त्यावर रत ती सुरक्षित नाहीच पण ती स्वत:च्या घरात सुध्दा सुरक्षित नाही आजही ती नौकरी करणारी, राजकारण करणारी, संशोधन करणारी असली तरी तिला बसता उठता घरातील बोचूण बोलणी, हिंसाचाराला बळी जातेच आजची स्त्रि शिक्षण शिक्षण घेऊन प्रत्येक क्षेत्रात कार्यरत आहे पण ती आज ज्या ठिकाणी कार्य करते आहे त्या ठिकाणी सुद्धा तिला लैगिंक अत्याचाराला बळी पडावं लागत आज म्हटल जात की स्त्रीयांनी शिक्षण घेतल पाहीजे. तेव्हा त्यांना त्यांच्या स्वत:ची जाणीव होईल. त्या स्वालंबी होतील पण आज शिक्षण्स घेणाऱ्या व बाहेर काम करणाऱ्या महिलावरच आज जास्त अत्याचार होत आहेत आजही स्त्रीयाकडे भोगवादी दृष्टीकोन बघण्याची पुरूषाची मानसिकता बदलली नाही.

प्रसारमाध्यमे आणि स्त्री : माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात महिलांनी प्रसार माध्यमात मोठी झेप घेतली. प्रसारमाध्यमात विविध ठिकाणी महिलाची मोलाची भूमिका बजावताना दिसतात. वृत्तमानपत्र, टिव्ही, चॅनेल वर चित्रपट, मालिका यामध्ये नटीची भूमिका साकारताना महिला दिसून येत आहेत. प्रसारमाध्यमा तर महिल्यांच्या वाढत्या सहभागामळे समाजावर चांगले वाईट परिणाम होताना दिसतात आज स्त्रीया प्रसारमाध्यमामध्ये मोठया प्रमाणात काम करतात पण आज स्त्रियांचा वापर विविध सौदर्यप्रसाधनाच्या जाहिराती करण्यासाठी अर्धनग्य कापडात शुट केल्या जातात. त्यामुळे त्या जाहिरात लोकांनी जास्त पाहाण्यात हा दृष्टीकोन असतो. चित्रपटात हि काम करताना नटींना खूप शॉर्ट कपडे वापरण्यास दिली जातात व अशा गोष्टीचा समाजात नव पिढीवर परिणाम होतो आणि स्त्रियाकडे पाहण्याचा भोगवादी दृष्टीकोन वाढत चालला आहे.

निष्कर्ष :

१) आज हि महिला समाजात पुर्णपणे सुरक्षित नाहीत.

२) शिक्षण, काम करणाऱ्या स्त्रियावर अत्याचार जास्त होत आहेत.

३) स्त्रीयावरील अत्याचारात वाढ होण्यासाठी प्रसारमाध्यमे हि कारणीभुत आहेत.

सारांश : आज समाजात स्त्रिया सबलीकरणासाठी विविध कायदे केले गेलेले आहेत. स्त्रिया या शिक्षण घेऊन स्वालंबी झालेल्या आहेत पण आजही त्यांच्यावर मोठया प्रमाणात अत्याचार होत आहे. आजच्या २१ व्या शतकात हि स्त्री सुरक्षित नाही.

संदर्भग्रंथ सुची :

१) भारतीय स्त्री जीवण : गीत, मौज प्रकाशन, मुंबई १९९७

२) स्त्री प्रश्नांची वाढचाल : भागवत विदयूत

३) महिला सशक्तीकरण : निधी भारदाज

४) स्त्री सशक्तीकरण एक मुल्यांकन : डॉ. निशांत सिंह

सोशल मिडियातील तरुणाई...

सौ. साक्षी खेडेकर,
संशोधक विद्यार्थी,
समाजशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना:

वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानच्या नेत्रदिपक प्रगतीचा परिपोष म्हणजे आजचे माध्यमांचे युग आहे या माध्यमांच्या युगात माहिती आणि मनोरंजनाचा 'नायगरा धबधबा' समाजात कोसळत असलेला अनुभवास येतो. माहितीचे आदान-प्रदान हे प्रकाशगतीने होऊ लागले आहे. आणि कोणत्याही रचना प्रकारातील माहिती जगाच्या एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे निमिषार्धात पोहचू लागली आहे. माध्यमांच्या युगात प्रवेश करण्याकरता मानवाला विविध माध्यमांची हाताळणी करतच उत्क्रांत व्हावे खरेतर मानवी उत्क्रांतीचा इतिहास म्हणजेच माध्यम उत्क्रांतीचा इतिहास असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये अन्न, वस्त्र, निवारा, हवा पाणी या सजीवांच्या मुलभूत शारीरिक गरजांइतकीच महत्त्वाची मानवी गरज आहे अभिव्यक्ती प्रत्येक सजीव कोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून स्वतःला अभिव्यक्त करीत असतो.

तंत्रज्ञानाच्या विविध देणग्यापैकी सद्यस्थितीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढणारी माहिती व तंत्रज्ञानाची प्रसारमाध्यमे आणि साधने त्यामुळे समाजात अमुलाग्र बदल झाला आहे तंत्रज्ञान प्रगतीचे युक्त असलेल्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये नवीन येणारे विविध तंत्र आणि ज्ञान याचा व्यक्ती आणि समाजाला स्विकार करावा लागतो.

या बदलाला कारणीभूत असणारी समाज माध्यमे म्हणजे सध्या संपूर्ण विश्वाचा ताईत बनलेली फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, व्हाटस ॲप होत.

विज्ञानाचा शोध लागला तेव्हा विज्ञान शाप की वरदान यावर खूप मोठा उहापोह झाला आणि निष्कर्ष निघाला की कोणतीही गोष्ट वाईट नसते. तर तिचा आपण कसा वापर करतो यावर तिचा चांगले वाईटपणा अवलंबूनअसतो. तद्वतच समाज माध्यमांचे आहे.

उद्दिष्टे:

१. सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक प्रभावाचे परीक्षण करणे.
२. सामाजिक माध्यमांचा नकारात्मक प्रभाव जाणून घेणे
३. सामाजिक माध्यमांचा हल्लीच्या तरुणपिढीवर होणारा परिणामांचे परिक्षण करणे

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता तथ्य संकलनासाठी सोशल मीडियाशी संबधीत असलेले लेख, संदर्भग्रथ, वर्तमानपत्रे इतर संशोधकांचे संशोधन, गुगल वरून घेण्यात आलेली माहिती, मासिके इ. आधार घेण्यात आला आहे.

गृहीतके:

१. भारतात सोशल मिडीयाच्या भूमिकेत परिवर्तन होत आहे.
२. सामाजिक माध्यमांचा समाज आणि तरुणपिढीवर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

नव माध्यमे, नव्या प्रवृत्ती :

विसाव्या शतकाच्या उत्तराधार्त झपाट्याने विकसित झालेल्या संगणक आणि बिनतारी तंत्रज्ञान या दोन तंत्रांनी माध्यमे आणि त्यांचे विषय यांच्यात अमुलाग्र बदल घडवून आणलेवर्ल्ड वाइड वेब, मोबाईल फोन आणि मल्टिमीडिया, पर्सनल कॉम्पुटर या तंत्राचा शोध लागला आणि संगणक आणि बिनतारी माध्यमांची व्याप्ती अनेक परीने वाढली या तंत्रज्ञानाचा कळस गाढला तो माहितीच्या आणि माध्यमांच्या एककेंद्राभिमुखतेने 'मिडीयम' म्हणजे माध्यम अथवा साधन कम्युनिकेशन म्हणजे एकवटणे, एखाद्या केंद्राकडे एकत्र येणे. 'कन्व्हर्जन्स' म्हणजे एककेंद्राभिमुखता. गेल्या दोन दशकात परस्पर संपर्काची साधन खूप मोठ्या प्रमाणात जगभर उपलब्ध झाली आहेत.

२१ व्या शतकाची क्रांती म्हणजे संगणक इंटरनेट आणि मोबाईल फोन या साधनामुळे संपूर्ण जग व्यक्तीच्या हातामध्ये सामावल्या गेले आणि याच इंटरनेटच्या माध्यमातून नवनवीन समाज माध्यमांच्या वापरामुळे व्यक्तीच्या विचारांना नवी गीत मिळाली. समाज परिवर्तनाबरोबरच तंत्रज्ञानाची माध्यमे बदलत गेली आणि याच नवीन समाज माध्यमांची आजच्या युवकांना भुरळ

पडलेली आहे. स्मार्टफोन आणि विविध नेटवर्क कंपन्यांनी दिलेल्या इंटरनेटच्या सोयीमुळे कधीही, कुठेही समाज माध्यमांचा वापर करणे शक्य झाले आहे आणि त्याचमुळे मोबाईल हे युवकाच्या हातातील खेळणे बनले आहे

सोशल मिडियांचा तरुणांवर झालेला सकारात्मक परिणाम

१. भारतातील तरुणाई या सोशल मिडियाचा सर्वाधिक वापर करित आहे. सोशल मिडियाचा वाढत्या लोकप्रियतेमुळे इथे वेगवेगळ्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधीही दिवसागणिक निर्माण होत आहेत. विविध प्रकारची सॉफ्टवेअर, ॲप, साइट यांच्या निर्मितीचा आणि तद्‌तुषंगिक उत्पादनांचा व्यवसाय सध्या तेजीत आहेसोशल मिडिया ही एक ताकदच सर्वसामान्य वाचकांना लाभली आहे.

२. सामाजिक माध्यमांतून कुठल्याही प्रकारची माहिती अगदी सहजपणे, घरबसल्या एका क्लिकवरती युवावर्ग मिळविताना दिसून येत आहे.

३. ऑनलाईन पुस्तके, लायब्ररी, आणि ऑनलाईन डाटा स्टोअरेज, फोटो अल्बम, खरेदी विक्री, शॉपिंग विकीज, म्युझीक अशा गोष्टींनी सोशल मिडियाला अधिक उंचावर नेले आहे. मोबाईलवर या गोष्टी ॲपच्या रुपात उपलब्ध आहेत. भविष्याचा वेध घेत तंत्रज्ञानाचे हे अंग अधिक प्रमाणात विस्तारत आहे

४. समाज माध्यमांच्या माध्यमातून राजकीय तसेच धार्मिक गोष्टीबाबतही युवकांना माहिती प्राप्त होऊ लागली. ज्या व्यक्तींना राजकीय व धार्मिक गोष्टीबाबत आपले विचार मांडण्याकरीता कुठलेही व्यासपीठ नाही. त्याही व्यक्तींना याबाबतीत आपले विचार प्रकट करण्यासाठी समाज माध्यम म्हणजे एक हक्काचे व्यासपीठ होय. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक इ. बाबत युवावर्ग आपले विचार फेसबुक, व्हाटस्‌ॲप ट्विटर इ. च्या माध्यमातून प्रकट करू शकतो. न पटलेल्या गोष्टीबद्दल आंदोलन करण्याचे सध्याचे हिंसक मार्ग सर्वांना पटतील असे नाही. पण आंदोलनामागील भूमिका त्यांना पटत असते अशा वेळी समाज माध्यमांतून युवा वर्ग आपले मत व्यक्त करीत असतात.

६. सामाजिक क्षेत्रावरील प्रभावासोबत सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रावरही प्रसार माध्यमांचा प्रभाव पडत आहे संगीत, वाचन, सिनेमा, कला, क्रीडा इ. गोष्टींची आवड असणाऱ्या तरुणांना समाज माध्यम म्हणजे माहितीचा अथांग महासागरच आहे वरील गोष्टी जोपासण्याकरिता तरुणपिढी माध्यमांचा पुरेपूर उपयोग करून घटना दिसून येतो

७. २१ व्या शतकात सोशल मिडिया नावांच दुधारी शस्त्र मानवाच्या हाती लागत आणि या शस्त्राने संवादाच्या सर्व व्याख्याच बदलून टाकल्या आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी मानवाला एक हक्काच व्यासपीठ मिळाल समाज माध्यमातून माणूस आपल्या भावनांना वाट मोकळी करू देऊ लागला, माहितीच्या देवाण घेवाणीचा वेग प्रचंड वाढला आज एक व्यक्ती जगातील कुठल्याही कोपऱ्यातून दुसऱ्या व्यक्तीशी फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम या सारख्या सोशल नेट्वर्किंग साईटच्या माध्यमातून सहज संवाद साधु शकतो.

अशा सर्व गोष्टीमुळे युवावर्गाच्या व्यक्तीमत्वाची कणखरता वाढविणे शक्य झाले आहे इंटरनेटच्या माध्यमातून एक वेगळे अभासी जग तयार करत असतो. समाजात जे वेगवेगळे घटक आहेत व्यक्ती, संस्था, संघटना, राज्य, देश यांना सशक्त करण्याचे प्रयत्न या माध्यमातून होत आहेत. आर्थिक, सामाजिक, शासकीय या सगळ्याच दृष्टीकोनातून युवा वर्गाला समृद्ध करण्याचे कार्य समाजमाध्यमे करत आहेत.

सोशल मिडियाचा तरुणावर होणारा नकारात्मक परिणाम:

तारुण्य .... धमन्यातून वाहणार सळसळत चैतन्य निरागस बालपणाला फुटलेला हिरवाकच धुमारा.. मायेच्या मखमली पांघरणातून निसटूनपाहणारा अवखळ ओढा जगरहाटीच्या समुद्राकडे वेगाने झेपावणारा... तारुण्याला नवनिर्मितीची आस हवी ध्येय निश्चिती करून गगन भरारी घेण्याच वेड हवं ... नाविण्याचा ध्यास हवा... 'लाथ मारीन तिथ पाणी काढीन' अस मी पूर्ण करण्याची उर्मी हवी जगण्याच्या जाणीवा विस्तारणार आणि थकलेल्या श्वासांना उभारी देणारं असत ते तारुण्य...

पण हे तारुण्य आता आपल्याला दिसत नाही. आत्मभान हरवलेली, दिशाहीन, ध्येयाविना भरकटलेली तरुण पिढी देशासमोरील सर्वात मोठी समस्या ठरू पाहत आहेत.

'Empty mind is devils workshop या न्यायाने या तारुण्याच्या रिकाम्या मनावर शैतानाने कब्जा मिळवलेला आहे.

१. सोशल मिडीयाच्या अतिवापरामुळे तारुणाईला त्याचे व्यसनच जडलेले दिसून येते

२. सोशल मिडीयावर अति सक्रीय राहून आजचा युवा वर्ग पैसा आणि वेळ दोन्ही वाया घालवत आहे.

३. समाज माध्यमांवर खूप माहिती येत असते माहितीच्या स्पर्धेत खोटया माहितीचे प्रमाणही जास्त आहे. त्यामुळे माहितीच्या सत्यतेवर आणि विश्वासाहार्तेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. बऱ्याचदा खोटया माहितीला आजची तरुणाई बळी पडते.

४. आजचा तरुण समाज माध्यमांच्या आभासी जगात एवढा रमला आहे की त्यांचा बाह्य जगाशी संपर्कच तुटला आहे अनेकदा अशा तरुणांकडून एखादया व्यक्तीच्या, जातीच्या, धर्माच्या भावना दुखावतील अशा पोस्ट समाज माध्यमातून पसरवल्या जातात आणि त्याच रुपांतर पुढे दंगलीमध्ये होताना दिसते

५. इंटरनेटच्या चक्रव्युहात अडकलेला तरुण कुटुंबातील सभासदांशी मनमोकळ्या गप्पा मारणे किंवा संवाद साधन संपूर्णपणे खुटंलेला दिसून येतो

६. समाजाला आणि मित्रपरिवाराला दाखवण्यासाठी सोशल मिडीयाचा वापर करणारा तरुणवर्ग जास्त दिसत आहे. सतत व्हॉटसअॅप, ट्विटर, फेसबुक, इंस्टाग्राम इ. वापर खूप मोठया प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे कामातील आणि दररोजच्या व्यवहारातील गती व प्रगती कमी होते. जास्त करून मोबाईलचा वापर रात्रीच्या वेळी केला जातो. त्यामुळे मोबाईल मधून निघणाऱ्या रेडीएशमुळे डोळयांवर खूप परिणाम होतो व मेंदूलाही हानी पोहोचते परंतु याचा विचार कुणीच करायला तयार नाही.

७. आज जवळपास प्रत्येक तरुणाजवळ मोबाईल असतोच. अमर्यादित इंटरनेट डाटाच्या सोयीमुळे तरुणवर्ग सतत इंटरनेटच्या जवळ असतो. त्यामुळे लैगिक विषयावरील माहिती मिळविणे, पोर्न व्हिडिओ बघणे मुलींना अश्लिल संदेश पाठवणे, मुलीचे नको ते व्हिडिओ बनवणे, त्यांना ब्लॅकमेल करणे या सारख्या गोष्टी युवक करित असतात त्यामुळे सामाजिक वातावरण दुषित होते

निष्कर्ष:

१. समाज माध्यमामुळे तरुणाचे ज्ञान हे अद्यावत असल्याचे दिसून येते त्याच्यामध्ये वैचारिक प्रगल्भता आढळून येते.
२. सोशल मिडिया जगभरातील माहिती देवाण – घेवाणीचे एक दुधारी शस्त्र आहे
३. आजच्या तरुणांनी सोशल मिडियाकडे केवळ व्यापक दृष्टीकोनातून विचार करण्याची गरज आहे.
४. सोशल मिडियाचा वापर नियंत्रित आणि सकारात्मक पद्धतीने घेणे आवश्यक आहे
५. आजच्या तरुणपिढीला सोशल मिडियाच्या वापराबाबत समुपदेशन करणे काळाची गरज आहे

संदर्भसूची

१. योगेश पटेल, सोशल मिडिया, पुस्तक महंत प्रकाशन२०१२.
२. प्रा. शिल्पा कुलकर्णी, निवेदिता देशमुख, श्री माळ, सामाजिक जाणीव आणि व्यक्तीमत्व विकास, प्राची प्रकाशन, सप्टेंबर २००७.
३. प्रफुल्ल सुतार, सोशल मिडिया, डिजिटल दुनिया, मल्टीसर्व्हीसिटी
४. Samadhanshamrao.blogspot.com आजची तरुणाई २ मे २०१७.
५. Lokmat.com डॉ. दिपक शिकारपूर, सोशल तरुणाई ११ ऑक्टो. २०१४.
६. Maharashtra Times, विनय गुप्ते १४ एप्रिल २०१४ सोशल मिडिया आणि तरुणाई.
७. www.saamana.com मोबाईल आणि सोशल मिडिया, रामकृष्ण पाटील.

सामाजिक न्याय

प्रा.अशोक रामचंद्र गोरे
समाजशास्त्र विभाग
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :-

न्याय ही बहुआयामी संकल्पना आहे. स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि समता ही न्यायाची अविभाज्य अंगे आहेत. ख्रिस्तपूर्व काळात ग्रीक तत्त्ववेत्ते प्लेटो आणि ॲरिस्टॉटल त्यानंतर जॉन रॉल्स आणि कार्लमार्क्स यांनी न्यायाच्या संकल्पनेबाबत आपले सिद्धांत मांडले आहेत.

सामाजिक न्याय ही मोठी आणि अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. अविरत या अर्थाने की, समाजात अद्यापही सामाजिक न्याय पूर्णपणे स्थापित झालेला नाही. सामाजिक न्याय ही नीतिमूल्यांवर आधारलेली संकल्पना आहे. कोणत्याही समाजात त्रासाने, वेदनेने ग्रासलेले व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह असतात. वेदना आणि त्रासमुक्त समाज निर्माण करणे हा सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचा व्यापक उद्देश असतो. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी दु:ख आणि समस्याग्रस्त लोकांना संघटित करून न्याय मिळवण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे हा मार्ग सामाजिक न्यायाचा आहे. परंतु, विध्वंसक प्रयत्न किंवा आंदोलने सामाजिक न्याय प्राप्त करण्याचे योग्य माध्यम नव्हे. सामाजिक न्यायाची प्राप्ती लोकशाही मूल्यांच्याचौकटीत आणि सनदशीर मार्गाने झाली पाहिजे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा नारा दिला, महात्मा गांधी यांनी समाजाला संघटित होण्याचे आवाहन केले, लोकमान्य टिळकांनी समाजाला संघटित होण्याचा मंत्र दिला, कार्लमार्क्स यांनी जगातील कामगारांनो एक व्हा, हा नारा दिला. या सर्वांचेच सूत्र सामाजिक न्यायाचे होते. समाजव्यवस्था आणि सामाजिक व्यवस्थापनाशी संबंधित सामाजिक न्यायाची संकल्पना आहे. समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीकडे जाणारी ही संकल्पना आहे. जागतिक स्तरावर 20 फेब्रुवारी हा 'सामाजिक न्याय दिवस' म्हणून संयुक्तराष्ट्र संघटनेने जाहीर केला आहे. 2009 पासून त्याची अंमलबजावणी केली जात आहे. महाराष्ट्र शासनाने 26 जून हा 'सामाजिक न्याय दिन' म्हणून राजर्षी शाहू महाराज यांच्या जयंतीनिमित्त घोषित केला आहे.

सामाजिक न्याय म्हणजे शोषण विरहित समताधिष्ठित न्याय समाजाची निर्मिती होय.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

1) सामाजिक न्यायाची संकल्पना लक्षात घेणे.
2) सामाजिक न्यायाचे स्वरूप आणि व्याप्ती अभ्यासणे.
3) आधुनिक काळात सामाजिक न्यायाची उपयुक्तता तपासणे.
4) सामाजिक न्यायाचे महत्व लक्षात घेणे

शोधनिबंधाची गृहितके :-

1) सामाजिक न्यायाची संकल्पना व्यापक आहे.
2) सामाजिक न्याय ही बहुआयामी संकल्पना व्यापक आहे.
3) सामाजिक न्याय ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे.
4) सामाजिक न्याय साध्य करण्याची अनेक माध्यमे आहेत.
5) सामाजिक न्याय हा सक्षम लोकशाहीचा आधार आहे.

संशोधन पद्धती/तंत्र :-

प्रस्तुत शोधनिंबध हा द्वितियक साधन सामग्रीवर आधारीत आहे प्रस्तुत शोधनिंबधासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, विकिपिडीया आणि विकासपिडीया या साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :-

आधुनिक काळात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक विस्तारत आहे. जागतिक नागरिक ही संकल्पना मोठ्या गतीने वाढताना दिसते आहे. जागतिक पातळीवर सर्वांगीण प्रगती करणे हा उद्देश 'सामाजिक न्याय' या संकल्पनेचा आहे. गरिबी, बेरोजगारी, वर्णभेद, लिंगभेद, जातीभेद, धर्मभेद, पंथभेद, शिक्षण असमानता, सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता यामुळे सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना साध्य होताना दिसत नाही. जागतिक स्तरावर असे चित्र असल्याचे लक्षात येते. सर्वसमावेशक, सर्वांगिन विकास साध्य करण्यासाठी 'सामाजिक न्याय' ही प्रक्रिया अधिक गतिमान करणे गरजेचे आहे.

वैयक्तिक, सामाजिक, संस्थात्मक आणि शासकीय पातळीवर सामाजिक न्यायाची प्रक्रिया राबवली जाते. अनेक प्रकारच्या समाजाभिमुख कार्यांमधून 'सामाजिक न्याय' साध्य करणे शक्य आहे. समाजात अनेक घटक वंचित, उपेक्षित, दुर्लक्षित असतात. अनेकदा अशा घटकांच्या दैनंदिन गरजा देखील पूर्ण होत नाहीत. अशा घटकांना आपल्या गरजा सहज पूर्ण करता याव्यात व समाजात सन्मानाने जगता यावे यासाठी 'सामाजिक न्याया'ची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. सामाजिक न्यायाची संकल्पना मानवी हक्काला जोडली जाणे आवश्यक असते. मानवी हक्कांच्या अभावी समाजातील हा घटक नाराज असतो. त्यांच्या मनात व्यवस्थेबद्दल असंतोषाची भावना असते हा असंतोष कमी करण्यासाठी सामाजिक न्यायाची प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण कार्य करते.

समाजाच्या अनेक क्षेत्रात उपेक्षित वंचित घटक आहेत. त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. असे समूह सहसा असंघटित असतात यामध्ये दलित, अल्पसंख्यांक, आदिवासी, स्त्रिया, अपंग (दिव्यांग), निराधार, बालकामगार, कामगार, शेतमजूर, अशिक्षित, कुपोषित, झोपडपट्टीत वास्तव्य करणारे, वृद्ध, संकटग्रस्त शेतकरी, शेतमजूर स्त्रिया, दारिद्र्यात जीवन जगणारे, विषमतेचे बळी, कुप्रथांचे बळी यांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांच्या अनेक समस्या आहेत. अशा घटकांना संघटित करून त्यांना मानवी हक्कांची जाणीव करून देणे व सनदशीर मार्गाने मागण्या मांडणे व त्या पूर्ण करून घेणे ही सर्व प्रक्रिया सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक आहे. वेठबिगारी, गुलामगिरी, श्रीमंताची गुलामगिरी यापासून मुक्त समाज हे ध्येय 'सामाजिक न्याय' या संकल्पनेचे आहे. सामाजिक न्यायाचे वातावरण तयार करणे हे शासनाचे काम आहे.

भारताच्या संविधानात समाविष्ट असलेली सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही समाजातील असंतुलन नष्ट करून कल्याणकारी राज्यात प्राधान्य देणारी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक न्यायाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. डॉ. आंबेडकरांना नवसमाज व्यवस्था अपेक्षित होती. मानवमुक्तीचा नवसमाज निर्माण करून सामाजिक न्याय विविध पातळीवर कसा मिळेल याकडे डॉ. आंबेडकरांचा कटाक्ष होता. जातीचे उच्चाटन झाल्याशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणार नाही असे डॉ आंबेडकरांना वाटत होते.

निष्कर्ष (समारोप):-

1) सामाजिक न्यायाची प्रक्रिया निरंतर चालणारी आहे.

2) मानवी हक्कांच्या पुर्ततेशिवाय सामाजिक न्याय पूर्ण होणार नाही.

3) लोकशाही मार्गाने सामाजिक न्यायाची पूर्तता होऊ शकते.

4) असंघटित क्षेत्रातील लोकांचे सनदशीर मार्गाने संघटन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1) 'भारतीय समाज' (संरचना और परिवर्तन) - एस.एल.दोशी, पी.सी.जैन.

2) 'आधुनिक राजकीय विश्लेषण', - प्रा.रा.अं.तिसारे, प्रा.चिं.ग.घांगरेकर

3) 'राज्यशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना' - प्रा.डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर

भारतातील वाढती लोकसंख्या -एक सामाजिक समस्या

प्रा.डी. एम. शिंदे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय,उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

वाढती लाकसंख्या ही आधुनिक भारतातील मोठी आणि गंभीर समास्या आहे. अनेक समस्यांचे मूळ वाढत्या लोकसंख्येमध्ये आहे. जगातील एकूण भू-भागापैकी २.४टक्के भू-भाग भारताच्या वाटयाला आलेला आहे. त्या भू-भागावर आजमितीला जवळ जवळ १३५ कोटी लोकसंख्या वास्तव्याला आहे. 'जागातील ६ व्यक्ती पैकी एक व्यक्ती भारतीय आहे.' चीनच्या खालोखाल भारतीय लोकसंख्या दुस-या क्रमांकाची आहे. १९२१ नंतर भारतीय लोकसंख्या सतत वाढती आहे. १९२१ या वर्षाला महाविभाजक वर्ष म्हटले जाते. कारण १९२१ पूर्वी भारतीय लोकसंख्या जन्म आणि मृत्यू या दोन्ही मध्ये एक सारखी होती. मात्र त्यानंतर भारतीय लोकसंख्येत जन्म दराचे प्रमाण वाढू लागले आणि मृत्यू दराचे प्रमाण घटले. १९५१ ते १९८१ दरम्यान भारतीय लोकसंख्येत जन्म दराचे प्रमाण एवढे वाढले की, या कालावधीला लोकसंख्येचा विस्फोट म्हटले जाते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१. लोकसंख्येची समस्या समजावून घेणे.
२. लोकसेख्या वाढीची कारणे समजावून घेणे.
३. लोकसंख्येचे परिणाम विचारात घेणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वय्यम स्त्रोत्राचा उपयोग केला असून सदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्र, मासिके, इंटरनेट इ.चा अधार घेतलेला आहे.

विषय विश्लेषण :-

भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर सतत लोकसंख्येत वाढच वाढ होत आहे. त्याला अनेक कारणे जबाबदार आहे. वाढत्या शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्याच्या सुविधांच्यात झालेली वाढ. यामुळे मृत्यू दरात घट होवून जन्म आणि जनन क्षमता वाढली आहे. भारतीय लोकसंख्येचे तीन वर्गात विभाजन करता येईल. ते असे

१. ० ते १४ वयोगट.
२. १५ ते ५९ वयोगट.
३. ६० वरील वयोगट.

१५ ते ५९ या वयोगटाला उत्पादक गट मानले जाते. मात्र यातील ४०टक्के लोक संख्या ही अनुउत्पादक आहे. त्याच बरोबर ० ते १४ आणि ६० वरील वयोगटातील लोकसंख्या ही शुध्दा अनुउत्पादक गनली जाते. त्यामुळे भारताची लोकसंख्या एक समस्या बनली आहे. आज भारतीय लोकसंख्याची घनता सरासरीने ३८२ असून सर्वात जास्त लोकसंख्या घनतेचे राज्य बिहार आहे. सर्वात कमी लोकसंख्या घनता हिमाचल प्रदेश हे राज्य आहे. त्याचबरोबर स्त्री आणि पुरुष यांचे प्रमाण विषम आहे.जात, धर्म, प्रांत, यांच्यातील प्रमाण देखील विषमच आहे. तेव्हा भारतीय लोकसंख्या ही वैशिष्टये पूर्ण आणि समस्यारहित आहे. अशा भारतीय लोकसंख्या वाढीची कारणे माझ्या मते पुढील प्रमाणे आहेत.

१. स्त्रीयांचा द्वय्यम दर्जा.
२. बालविवाह बंदीचा कायदा असून देखील बालविवाह घडतात.
३. शेती व्यवसायात पारंपारिक तंत्राचा वापर अजून ही सुरुच आहे.
४. भारतातील नैसर्गीक वातावरण शुध्दा लोकसंख्या वाढीला पुरक आहे.
५. भारतात स्थांलांतरीत होणा-यांचे प्रमाण वाढतच आहे.
६. उच्च जीवन जगण्याच्या लोकांच्यातील अभिलाषा कमीच आहे.
७. शिक्षणाचा प्रसार झाला असला तरी काही जमाती, जाती यांच्या मध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे.

त्याचबरोबर काही स्थानिक प्रथा परंपरा लोकसंख्या वाढीला पूरक ठरलेल्या आहेत. जसे 'मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा,' 'मुलं म्हणजे देवा घरची फुल' अशातून लोकसंख्या वाढत आहे.

वाढत्या लेकसंख्येचे दुष्परिणाम :-

१. दिवसेंदिवस अन्नधान्याच्या तुटवडयात वाढ होत आहे.
२. छुपी आणि उघड बेकारी वाढत आहे.
३. उत्पादक शक्तीला एक प्रकारचे आव्हानच निर्माण झालेले आहे.
४. विकास कामात अडथळा.
५. मानवी पर्यावरण व नैसर्गिक पर्यावरण यांच्यात पराकोटीचा संघर्ष निर्माण झाला आहे.
६. अनेक मानवी मुल्यांचा -हास होऊन नैतिकता व अनैतिकता यांच्यात संघर्ष होत आहे.

भारतातील वाढती लोकसंख्या अनेक समस्या निर्माण करीत असून त्याचे अनिष्ट परिणाम देखील वाढत आहे. २००० नंतर राहात्या घरांची टंचाई दूर करण्यासाठी उत्पादक जमीनीचा वापर घरबांधणीसाठी होवू लागला यांचा परिणाम निसर्गातील अनेक घटक नाहीसे झाले. यामुळे पर्यावरणात प्रदूषण वाढले

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण :-

वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वातंत्रपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर अनेक उपाय, धोरणे अमंलात आणली जेणेकरुन लोकसंख्येत समतोल ठेवता येईल अशाी उपायोजना निर्माण केली लोकसंख्या धोरणा विषयी सौ कुमुदिनी दांडेकर म्हणतात. "ज्यामुळे लोकसंख्येचा आकार आणि लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा यावर अपेक्षित परिणाम घडून येऊ शकतो अशी शासनाची कृती म्हणजे लोकसंख्या धोरण होय"

भारतांने १९७६ व २००० च्या लोकसंख्या विषयक धोरणे राबवलेली आहेत. त्यांची उद्दिष्टे अशी.

१. लोकसंख्या वाढ निर्यंत्रित करणे
२. जननदर कमी करणे
३. मृत्यूदर कमी करणे
४. क्षेत्रिय असंतुलन लोकसंख्या वाढ कमी करणे
५. देशातील लोकसंख्येला योग्य जीवनस्तर प्राप्त करुण देणे.
६. लोकशिक्षणाला प्रोत्सहन देणे.
७. लोकांनी संयम ठेवणे गरजेचे आहे.

त्याच बरोबर काही सेवाभावी संस्था, संघटना व्यक्ती इ.लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी समाज प्रबोधन व उदबोधन करीत आहेत. असे असताना देखील लोकसंख्या वाढ होतच आहे.

निकर्षः-

१. भारतीय लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.
२. भारतीय लोकसंख्येत १५ ते ५९ या वयोगटातील लोकसंख्या जास्त असली तरी त्यातील ४० टक्के लोकसंख्या ही कौशल्य पूर्ण नाही म्हणून विकासाला अडसर ठरत आहे.
३. लोकसंख्यावाढीमुळे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहे. जसे शेती क्षेत्राचे छोटया छोटया तुकडयात रुपांतर , छुपी बेकारी, व्यसनाधिनता, आळशीपणा, पर्यावरणाचा -हास, मानसिक ताण तणावात वाढ
४. भारतीय लोकसंख्या अशाी वाढत राहिल्यास पुढील काळात वेगळयाच समस्या निर्माण होतील
५. भारतातील वाढती लोकसंख्या हे एक आव्हान आहे.

संदर्भग्रंथः-

१. लोकसंख्या आणि भारतीय समाज- प्रा. अशोक गोरे.
२. लोकसंख्या आणि समाज- डॉ. तारा कानिटकर, डॉ. सुधा काळदाते
३. भारताच्या विघटनात्मक समस्या – डॉ.दा.धो. काचोळे
४. भारत का जनसंख्या भूगोल- विजयकुमार तिवारी.

भारतातील वाढती लोकसंख्या–परिणाम

प्रा.सौ.संगिता पाटील
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
आर्ट, कामर्स महाविद्यालय, कडेपूर
ता.कडेगांव जि.सांगली

प्रस्तावना :-

भारत हा खेडयांचा देश आहे.भारतातीलखेडयातील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. येथील संस्कृती धार्मिक वृत्ती, सांस्कृतिक पंरपरा, सण, सभारंभ, परस्पंर संबंध शंतीशी संबंधित आहेत. येथील जीवनात अत्यंत साधेपणा आणि सिथतीप्रियता आधिक पाहावयास मिळतो.गरजांची मर्यादा असल्यामुळे जीवनजगण्याची धावपळ फारशी दिसत नाही. प्राप्त नैसर्गिक साधनांच्या साहाय्याने व कृषि उत्पादनांच्या आधारे जीवन जगण्याची वैशिष्टयपूर्ण पध्दती येथे पाहावयास मिळते. जीवन जगण्याची ही पध्दती आणि जीवनाकडे पाहण्याचा हा दृष्टीकोन भारताच्या लोकसंख्या प्रमाणाला नेहमीच प्रभावितकरत आलेला आहे. आज आपल्या देशाची एकूण लोकसंख्या १३५कोटी पेक्षा जास्त झाली आहे. १३५कोटी ही संख्यानी मोठी आहे. म्हणूनच आपली लोकसंख्या आतिरिक्त लोकसंख्याआहे.जगात चीन नंतर आपल्याच देशाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश म्हणून नंबर लागतो. चीनमध्ये कम्यूनिस्ट शासन प्रणाली असल्यामुळे पॉलिटण्य रो चे निर्णय अंतिम असतात. या पध्दतीमुळे येथील लोकसंख्योला निर्यंत्रित करणे.चीनसारख्या राष्ट्राला शक्य झाले आहे. ''एक जोडपे एक मुल'', या धोणामुळे चीनमध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग कमालीचा कमी झालेला दिसतो भारतात मात्र लोकशाही शासनप्रणाली असल्यामूळे जनयताचा आणि लोकपंरपरांचा विचार केला गेला. त्यामुळे इच्छा आणि आवश्यकता असूनही लोकसंख्या वाढीच्या वेगाला रोखणे काठीण झाले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१. भारतीय लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय लोकसंख्या वाढीमागच्या कारणांचा शोध घेणे.
३. लोकसंख्या वाढीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
४. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी उपाय सुचवणे

गृहीतके :-

१. अज्ञान व उष्ण कटिबंधीय वातावरण लोकसंख्या वाढीला कारणीभूत आहे.
२. लोकसख्यांवाढीचा पर्यावरणावर अतिरिक्त भार पडत आहे.

संशोधन पध्दती:-

सदरील संशोधनामध्ये संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, विविध वेबसाठचा आधार घेतला आहे.

लोकसंख्यावाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या :-

लोकसंख्यावाढीमुळे भारतीय समाजामध्ये अनेक समस्या निर्माण झालया आहेत.

कुपोषण :-

कुटूंबामध्ये जास्त माणसे वाढली तर सर्वांनानीट आहार देणे. अशक्य होते कारण्यातयावर खर्च जास्त होतो. उत्पन्न कमी व त्यामुळे महागाई वाढते. दुष्काळ पडला तर अन्नधान्य महाग होते व त्याचा पुरवठा करणे शासनाला देखील कठीण जाते. त्याचप्रमाणे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, तसेच अनेक कारणासाठी लागणेरे पाणी त्यामध्ये जर दुष्काळ पडला तर पाणी मिळत नाही शेतीला पाणी मिळत नाही मग त्यातून निघणारे उत्पन्न कमी, मागणी वाढत मागणी वाढलीकी महागाई वाढते व कुटुंबाला पूरेसा आहार मिळणे कठीण होते व यामधूनच कुपोषणाचे प्रमाण वाढते व अनेक रोग, आजारांना सामोरे जावे लागते.

घराची टंचाई :-

आज वाढत्या लोकसंख्येमुळे मोठया प्रमाणे घराची टंचाई निर्माण झाली आहेत्र घरामध्ये सदस्यांची संख्या वाढल्यामुळे घरातजागेची कमतरता भासू लागली आहे. प्रत्येकाला व्यवस्थितपणे राहता येईल अस घर मिळत नाही. दुसरीकडे जागा घ्यायची म्हटल तर जमिनीवरील अतिक्रमण वाढले व त्याचा परिणाम उत्पादनावर होईल म्हणजे उत्पादनात घट होईल ग्ा्रमीण भागात घर

समस्या कमी प्रमाणत जाणवते पण शहरी भागात आमरतीच्या उंचीने आभळ गाटले आहे. तरी अनेक लोक हे फुटपाथ्यवर झोपलेले आढळून येतात. यास वाढती लोकसख्यां कारणीभूत आहे.

प्रदूषणात वाढः-

भारतात लोकसंख्या दिसंदिवस वाढत चालली आहे. भारतात लोकसंख्यावाढीचा दर १.५ ते२ टक्के आहे. त्यामुळे लोकसंख्यांत भर पडत चालली आहे. वाढत्या लोकसंख्योची वाढत्या गरजा आणि या वाढत्या गरजा पूर्ण करताना मानव मोठया प्रमाणात नेसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापरकरुन घेऊ लागला आणिताचा विपरीत परिणाम पर्यावरणावर होऊ लागला वाढत्या लोकसख्येमुळे लोकांना ग्रामीण भागात रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे लोक रोजगार मिळवण्यासाठी शहराकडे स्थलांतर करतात त्यामुळे नागरीकरणाला चालना मिळाली आहे आज देशातील ४५ टक्के लोकसंख्या शहरात राहते.नागरीकरणामुळे शहरामध्ये अनेक उद्योगांची निर्मती होते, रोजगारांच्या संधी मिळवण्यासाठी अनेक लोक शहरात असल्यामुळे शहरातील गर्दी वाढली शहरात अनेक कारखाने, उद्योगा, बहुराष्ट्रीय कंपन्या उदयास आल्या तसेच शहरातील वाहनांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे उद्योगातून व वाहनातून पर्यावरणाला हानी पोचविणारे दुषित घटक फेकले जातात व वातावरणात मिसळतात.तसेच शहरातील नाले, नदया प्रदूषित होतात. शहरामध्ये हवेचे पाण्याचे, ध्वनीचे प्रदूषण मोठया प्रमाणत दिसून येते. त्यांचा मानवी आरोग्यावर विघातक परिणाम होत आहे.

वृक्षतोड :-

भारतात वाढत्या लोकसंख्योचा विस्फोट झालाय त्यामुळे अनेक समस्या भारततानिर्माण झाल्या आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रत्येकाला राहाण्यासाठी घराची आवश्यकता वाढू लागली तीघराचीगरज भागवण्यासाठी लोकांनी वृक्षतोडून त्याजागेवर घर बांधायला सुरुवात केली. त्यामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साईड कार्बन मोनॉक्साईड इत्यादीची प्रमाण वाढत चालली आहे. जवळ जवळइ.स.वि.सन२००० नंतर उत्पादक जमिनीचा वापर घराची टंचाई दुरुकरण्यासाठी होऊ लागलेला आहे.

बेरोजगारीत वाढः-

भारत देशामध्ये लोंसंख्या वाढीमुळे बेरोगारीचे प्रमाण वाढत आहे.वाढत्या लोकसंख्येमुळे व्यक्तीच्या हाताला काम मिळणे आवघड झाले आहे.वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारीचा भस्मासूर दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे.यावर वेळीचे पायबंद घातला नाही तर हा बेरोजगारीचा भस्मासूर हाहाकार माजवल्याशिवाय राहाणार नाही.

मुलभूत गरजांच्या पुर्ततेचा अभाव :-

लोकसंख्या वाढीमुळे मणूष्यांच्या ज्या मुलभूत गरजा आहेत.त्यादेखील पूर्ण होणे आवघड झाले आहे.कारण व्यक्तीच्या मुलभूत गरजांची पुर्तताकरण्यासाठी जे संसाधणे लागतातत्यांची कमतरता भासू लागलेली आहे. त्याच बरोबर माणसांच्या गरजा हया दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. आणित्या वाढत्यागरजांना कुठेतरी रोखणे ही काळाची गरज आहे. अन्न,वस्त्र,निवारा या मूलभुत गरजांची पूर्तता होणे आवघड बनत आहे.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये काही ठळक निष्कर्ष निघतातते म्हणजे लोकसंख्या वाढीमुळे एकूणच मानवी जीवनावर परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. त्यामध्ये प्रमुख्याने आरोग्याचे प्रश्न, निवासाचे प्रश्न, कुटूंब व्यवस्थेचे प्रश्न, सामाजात वाढती गुन्हेगारी, बेकारी, अंधश्रध्दा, वृधांची प्रश्न, मानसीक आरोग्य धोक्यात आली आहे. त्याच बरोबर वाढत्या लोकसंख्यामुळे पर्यावरणावरदेखील त्यांचा विपरित परिणाम होण्यासा सुरुवात झाली आहे.इ.स.वि.सन २०२१ ला भारताची १६वी जनगणना सुरु होत आहे. जगातील लोकसंख्या शास्त्राज्ञांनचा आंदाज आहे की, भारताची लोकसंख्या जवळ जवळ १४५ कोटी होईल. या वरील प्रश्न दूर करायचे असतील तर लोक संख्या वाढीला पायबंद घालणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१. लोकसंख्याशास्त्र,कानीटकर आणि कुलकर्णी
२. लोकसंख्या आणि समाज, काचोळे दा.धो.
३. लोकसंख्या भूगोल, घारपूरे विठ्ठल,
४. लोकसंख्या आणि समाज, प्रा.अशोक गोरे.

लोकसंख्या वाढीच्या समस्या

संशोधन विद्यार्थी

श्री. बापू तुकाराम बाराते

प्रस्तावना :-

भारतातील सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाचा प्रारंभ लोकसंख्येच्या समस्येपासून करणे योग्य ठरते कारण दारीद्रयाची समस्या बेरोजगारीची समस्या, बेकारीची समस्या अशा आणि अनेक समस्यांची निर्मिती लोकसंख्या वाढी मुळे होते. लोकसंख्या वृद्धीचे आर्थिक व सामाजिक जीवनावर व्यापक स्वरूपाचे परिणाम होतात. प्रजनन ही जैविक घटना असली तरी ही जैविक घटना निर्धारित करणारे घटक सामाजिक आहेत. लोकसंख्या या शब्दावरून समाजातील एकूण लोकांची संख्या असा अर्थव्यक्त हो तो. लोकसंख्या सिद्धांत मांडत असताना विचारवंत मालथस म्हणतात की लोकसंख्या वाढ भूमितीय श्रेणी मध्ये होते तर अन्न धान्य वाढ गणितीय श्रेणीमध्ये होते.

जगभर लोकसंख्या सतत वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे लहान वयातच कोट्यावधी लहान बालकांना आपले बालपण विसरून, विदारक वास्तव जीवनाला सामोरे जावे लागत आहे. उत्पन्न कमी आणि खर्च जास्त यामुळे अनेक विकसनशील व अविकसित देशातील कोट्यावधी लोकांना प्राथमिक, मुलभूत गरजांची पूर्तता करता येत नाही सर्व देश योजनाबद्ध पद्धतीने आर्थिक विकासासाठी शर्तीचे प्रयत्न करून सुद्धा त्यांना हवे ते यश मिळणे, दुरापास्त होऊन बसले आहे

उदा. भारताचे २०२० मध्ये जागतिक महासत्ता होण्याचे स्वप्न स्वप्नच राहिले आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

१) लोकसंख्या वाढीचे स्वरूप अभ्यासणे.

२) लोकसंख्या वाढीच्या समस्याचे स्वरूप अभ्यासणे.

३) लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांची तीव्रता अभ्यासणे.

ग्रहीतके :-

१) लोक संख्या वाढीमुळे लोकांना मूलभूत गरजा पूर्ण करताना संघर्ष करावा लागतो

२) लोकसंख्या वाढीचा पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे

३) बेकारीच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

४) भूखंड कमी कमी होत आहे

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे या करिता दुय्यम स्वरूपाचे तथ्य वापरली आहेत. संदर्भ ग्रंथ व पुस्तके, वर्तमान पत्रे आणि इंटरनेटचा आधार घेतला आहे.

विषय विश्लेषण ;-

भारताची लोकसंख्या मागील ११० वर्षांपासून वाढतच आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात आणि स्वरुपात बदल होणे अनिवार्य आहे. परंतू कोणत्या ही देशाला आपल्या विकासाचे उद्दिष्ट सध्या करण्यासाठी गुणात्मक लोकसंख्या वृद्धी अभिप्रेत असतेपरंतू लोकसंख्यावाढीमुळे विविध समस्यांची निर्मिती होत आहे भारताकडे विश्वातील एकूण भूखंडापैकी २.४ % भूखंड आहे तर देशाच्या वाट्याला १७.२% लोकसंख्या आली आहे. लोकसंख्या वाढीच्या परिणामांतून विविध समस्यांची निर्मिती होत आहे

१) पर्यावरण आणि लोकसंख्यावृद्धी :- १९०१ मध्ये आपल्या देशाची लोकसंख्या २३ कोटी एवढी होती. ती आज १३३ कोटी पर्यंत पोहोंचली आहे. मागील १० वर्षात लोकसंख्यावाढीचा दर कमी झाला आहे, मात्र मूळ लोकसंख्या वाढतच आहे भारताचा १९% भूभाग जंगलाने व्यापलेला आहे परंतू दिवसेने दिवस हे प्रमाण कमी होत आहे नैसर्गिक साधन संपत्ती नष्ट करण्याकडे लोकांचा काळ वाढत आहे. नैसर्गिक हानीमुळे केवळ जैविक विविधतेला धोका पोचला आहे, नाही तर मानवासाठी सुद्धा धोक्याची घंटा वाजत आहे. प्रत्येक दिवशी एका फूटबालच्या मैदानाएवढे जंगल नष्ट केले जात आहे. प्रत्येक वर्षी एक कोटी सत्तर लाख (१,७०,०००) हेक्टर वरील वनस्पती आणि १४० प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. परिसंस्थेचा समतोल ढासळत आहे. याचा विपरीत परिणाम म्हणून जंगली प्राणी मानवी वस्तीकडे वाटचाल करीत आहेत बिबट्याच्या हल्ल्यामध्ये मृत्युमुखी पडल्याच्या घटना रोज

वर्तमानपत्रात येत आहेत. कांही राज्यात अतिवृष्टी तर कांही राज्यात अनावृष्टी या सारखी परिस्थिती निर्माण होत आहे भारतात प्रथम चेरापुंजी या ठिकाणी तर आता सातारा जिल्ह्यात होत आहे. हा परिणाम वाढती लोकसंख्या आणि पर्यावरणाचा –हास याचा आहे.

२) लोकसंख्यावाढ आणि प्रदूषण:- १८ व्या शतकापासून जगातील लोकसंख्या सतत वाढत आहे १८५० मध्ये जगाची लोकसंख्या १०० कोटीच्या जवळपास होती. तर २०११ मध्ये ७०० कोटी पर्यंत पोचली आहे. यामुळे प्रदूषण पातळीत वाढ होत आहे मानव ज्या ठिकाणी पोचला, त्या प्रत्येक ठिकाणी प्रदूषण करीत आहे प्रदुषणाचाच एक परिणाम म्हणून दिल्लीवासीयांना श्वास घेणे कठीण झाले आहे. वाहनांचे वाढते प्रमाण, औद्योगिक वसाहती व पंजाब, हरियाणा मधील फालारीचे ज्वलन या समस्येला कारणीभूत आहे. भारतात गंगा नदीला अत्यंत पवित्र मानले जाते, पण एक देखील नदी, सरोवर प्रदूषणमुक्त नाही म्हणून पंतप्रधान स्वतः कृती करून नमो गंगे प्रकल्प, स्वच्छता मोहीम राबवत आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे सर्वच प्रकारचे प्रदूषण होत आहे.

३) आवश्यक गरजांची अपूर्तता:- वाढत्या लोकसंख्येमुळे कमावणारे कमी आणि खाणारे अधिक झाले आहेत कांही लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा पूर्ण करणे शक्य नाही जगातील ७८ कोटी लोकांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही. त्यामुळे पोटाचे विकार वाढत आहेत. २४० कोटी लोकांकडे शौचालयाची व्यवस्था नाही किंवा त्याचा वापर योग्य प्रमाणात होत नाही. ७७ कोटी लोकांचे उत्पन्न ११२ रुपयांपेक्षा कमी आहे. ५८ कोटी लोकांकडे वीज पोचलेली नाही. जगातील २० कोटी लोकांना उपाशीपोटी झोपावे लागते. या सर्व लोकसंख्यावाढीच्या समस्या आहेत.

४) बेकारी किंवा बेरोजगारी :- वाढत्या लोकसंख्येचा एक परिणाम म्हणून बेकारीकडे पहिले जाते आपल्या देशात ऐच्छिक-अनैच्छिक-हंगामी-सुशिक्षित अशी आठ प्रकारची बेरोजगारी आहे व्यक्तीची शारीरिक-मानसिक क्षमता असताना काम करण्याची इच्छा असताना व्यक्तीच्या दोन हातांना काम उपलब्ध ना होणे म्हणजे बेरोजगारी होय. या समस्यांमुळे एक कोटी वीस लाख लोकांना बेरोजगारीयुक्त जीवन जगावे लागते. जगात २७ कोटी अशिक्षित बेरोजगार आहेत. एवढेच नव्हे तर एम. बी. ए. सारखे उच्च शिक्षण घेणाऱ्याना केवळ ७ टक्के लोकांना मनासारखे काम उपलब्ध होते. इतर ९३ टक्के लोकांना १० ते १२ हजार रुपये वेतनाची नोकरी स्वीकारावी लागते.

एखाद्या राष्ट्राकडे एकूण जी साधन संपत्ती असते, त्या पेक्षा अधिक लोकसंख्या वाढली तर अतिरिक्त लोकसंख्या ठरते भारताकडे अतिरिक्त लोकसंख्या आहे. त्यामध्ये आणखी नागरिक सुधारणा विधेयक २०१९ ने भर घातली आहे. बांगलादेश, अफगाणिस्तान व पाकिस्तान या देशांतील इस्लाम व्यतिरिक्त अन्य धर्मांच्या व्यक्ती भारतात वास्तव्याला येऊ शकतात. यातून देखील लोकसंख्यावाढीच्या नवीन समस्या निर्माण होतील.

निष्कर्ष :-

१) भारतातील लोकसंख्यावाढीचा दशवार्षिक सरासरी दर २३ टक्क्यावरून १७ टक्क्यावर आला आहे.
२) मूलभूत गरजांपेक्षा दुय्यम गरजांवर अधिक खर्च होत आहे
३) पर्यावरणाचा तीन पटीने –हास वाढला आहे.
४) बेरोजगारीमध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांचे प्रमाण वाढले आहे

शिफारशी :-

१) लोकसंख्यावाढ कमी करण्यासाठी 'हम दो हमारा एक' हा नारा द्यावा लागेल.
२) गरजा मर्यादित ठेवाव्या लागतील.
३) प्रत्येकाने पर्यावरणाचे सम्वर्द्धन स्वतःच्या कृतीतून करावे.
४) कौशल्यावर आधारित शिक्षण घ्यावे लागेल.
५) शासनाने कठोर नियमावली करावी.

संदर्भ ग्रंथ-

१) लोकसंख्या आणि समाज – डॉ. दा. धो. काचोळे
२) लोकसंख्या आणि भारतीय समाज – प्रा. अशोक गोरे
३) भारतीय सामाजिक समस्या – प्रा. रा. ज. लोटे
४) सामाजिक समस्या – डॉ. सुमन पाटे
५) इंटरनेट
६) यु ट्यूब

महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय

प्रा.माधव उत्तमराव उगिले
समाजशास्त्र विभाग
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय उस्मानाबाद

प्रस्तावना

भारत जगामध्ये आपली संस्कृती, परंपरा, अध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो पण हाच देश जगात पुरुष प्रधान संस्कृती साठी सुद्धा प्रसिद्ध आहे. भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्रियांना दुय्यमस्थान दिले जाते स्त्री आणि पुरूष यांच्यामध्ये नेहमी फरक केला गेला आहे. जिथे स्त्रियांचे पूजन केले जाते तेथे देवता वास करतात अशी स्त्रीची महती भारतीय तत्त्वज्ञानात आहे. तरी आपल्या देशात स्त्री सबलीकरण हा विषय ऐरणीवर आहे. भारतातील महिला घरात आणि समाज बंधनात अडकून पडल्या आहेत त्यांना दुय्यमस्थान दिले जाते त्यांचे अधिकार व विकासापासून त्यांना दूर केले जाते तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळवळ व्यक्त केली जाते. असे असतानाही स्त्रियांवर अत्याचार घडणाऱ्या अनेक घटना समाजात घडत असतात अशा वेळी आपल्या समोर महिलांचे प्रश्न बिकट बनून समोर उभे राहतात. त्यावर उपाय म्हणून महिलांना सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान सुरुवात होते. आज आपल्या देशात महिलांनी सरपंच पदापासून ते राष्ट्रपती पदापर्यंत मजल मारली आहे भारतात आज सर्वच क्षेत्रात महिला उल्लेखनीय कार्य करत आहेत मात्र जेवढ्या प्रमाणात स्वावलंबन आत्मनिर्भय सुरक्षितता महिलांमध्ये दिसून येणे आवश्यक आहे तेवढ्या प्रमाणात दिसून येत नाही. कारण आपल्या समाजातील पुरुषाची मानसिकता आणि स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जेवढ्या प्रमाणात योग्य असणे आवश्यक आहे तेवढ्या प्रमाणात दिसून येत नाही. भारतातील पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे त्यामुळे महिलांचे सबलीकरण करण्यात बऱ्याच अडचणी येत असतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात महिला सबलीकरणा समोरील आव्हाने आणि उपाय यासंदर्भात चर्चा करण्यात आली आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

1. महिला सबलीकरण ही संकल्पना अभ्यासणे
2. महिला सबलीकरणाची आवश्यकता जाणून घेणे
3. महिला सबलीकरणाचा समोरील आव्हाने व उपाययोजना अभ्यासणे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम सामुग्रीच्या स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे यामध्ये प्रकाशित ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटचा अवलंब करण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरण : संकल्पना

महिला सबलीकरण ही संकल्पना महिला विकासाच्या संदर्भात रुड झाली आहे महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान हक्क संधी देणे हे यामागील तत्व आहे. भारतीय महिलांची पूर्वीची स्थिती पाहिली तर महिलांकडे कायम अबला म्हणून पाहण्यात आले आहे तिचे क्षेत्र केवळ चूल आणि मूल इथपर्यंतच सिमित ठेवण्यात आले आहे. महिलांना मुख्य प्रवाहाचा घटक मानला जात नव्हते महिलांना विकास प्रक्रियेत सहभाग करून घेतल्या शिवाय देशाचा विकास होऊ शकत नाही. वास्तविक गुणवत्ता व नियोजनामध्ये महिला कुठेच पुरुषांपेक्षा कमी नाहीत हे सत्य उमगल्या मुळे आज महिला सबलीकरणासाठी जागतिक पातळीवरून प्रयत्न होत आहेत. महिला सबलीकरण यामुळे आज स्त्री प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून काम करत आहे.

महिला सबलीकरण याचा अर्थ-

सबलीकरण ही बहुआयामी संकल्पना आहे एखाद्याला त्याच्या जीवनासंबंधीचे हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी पात्रता त्यांच्या निर्माण करणे यालाच सबलीकरण असे म्हटले जाते सबलीकरण दुर्बलतानष्ट करणारी संकल्पना आहे.

"महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कौटुंबिक, मानसिक व प्रशासकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात सहभाग करून घेणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय."

महिला सबलीकरण ही स्त्री अधिकाराचा पुरस्कार करणारी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकास संधी उपलब्ध करून देणारी आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित नवीन व्यवस्था निर्मितीची उद्दिष्टे ठेवणारी एक प्रक्रिया आहे. महिला सबलीकरण

स्त्रीबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणारी महिलांना भीतीपासून मुक्त करुन त्यांना सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक प्रक्रियेत सहभागी करून घेऊन स्वावलंबी बनवणारी समान संधी हक्क प्रदान करणारी परंपरागत बंधने झुगारून नवीन वैज्ञानिक विचार रुजवनारी प्रक्रिया आहे.

महिला सबलीकरना समोरील आव्हाने -

1. **महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन**
   पुरुषप्रधान भारतीय समाजात स्त्रीकडे भोगवादी दृष्टिकोनातून पाहिले जाते स्त्री ही उपभोगाचे साधन बनल्यामुळे ती उपभोगवादी संस्कृतीला बळी पडली मुल जन्माला घालणारे यंत्र म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते किती मुलांना जन्म द्यायचा याचा अधिकार तिला दिला जात नाही.
2. **महिला वरील अत्याचार -**
   महिलावर होणाऱ्या अत्याचारांमध्ये बलात्कार,छेडछाड,अपहरण,कौटुंबिक हिंसाचार इत्यादींचा समावेश होतो अशा अत्याचाराचे प्रमाण अधिक वाढल्याने स्त्रियांची असुरक्षितता ही एक गंभीर समस्या महिला सबलीकरण समोरील आव्हान बनले आहे.
3. **महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण -**
   महिलांना पुरुषप्रधान समाजात दुय्यम स्थान दिले गेल्यामुळे तिला शिक्षणाचा अधिकार नाकारला गेला अज्ञान,अंधश्रद्धा,दैववादाचा पगडा,अनिष्ट रूढी, परंपरा यांच्या चक्रव्यूहात अडकलेल्या स्त्रीच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही परिणामी स्त्री निरक्षरतेचे प्रमाण वाढत गेले अलीकडे स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिले जात असले तरी निरक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीय आहे त्यामुळे महिला सबलीकरणा समोर आव्हान निर्माण होत आहे.
4. **महिलांचे आरोग्य**
   ज्याप्रमाणे कुटुंबात पुरुषाच्या आरोग्याची काळजी घेतली जाते त्याच प्रमाणात महिलांकडे आजही दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते आणि विशेषत: ग्रामीण भागात तर हीच परिस्थिती पहावयास मिळते एकंदरीत महिलांचे आरोग्य हा घटक महिला सबलीकरणा समोर आव्हान आहे.
5. **अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा**
   देशात आजही अनेक अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा पाळल्या जातात आजही बालविवाहची प्रथा पुत्र प्राप्ति शिवाय मोक्ष प्राप्त होत नाही अशा भ्रामक कल्पनेमुळे मुलीचा जन्म नाकारला जातो स्त्रियांवर सक्तीचे गर्भारपण लादले जाते यातून स्त्रियांचे आरोग्य व मानसिक खच्चीकरण होते.
6. **महिलांची सुरक्षितता**
   महिलांची सुरक्षितता हे एक महिला सबलीकरण समोरील आव्हान आहे आजही देशात महिला पूर्णत: सुरक्षित नाहीत आणि याच कारणामुळे अनेक प्रक्रियेत महिला सहभागी होत नाहीत कारण त्यांच्या सुरक्षितेचा प्रश्न असतो.
7. **इतर घटक**
   महिला सबलीकरणात अडथळे निर्माण करणारे अनेक घटक आहेत त्यामध्ये हुंडाबळी, पुरुषी अहंकार, स्त्रीभ्रूणहत्या, विधवा परितक्त्या, स्त्रियांचे प्रश्न इत्यादी घटकाचा समावेश होतो असे अनेक घटक महिला सबलीकरनासमोर आव्हाने निर्माण करत आहेत.

महिला सबलीकरणासाठी उपाय योजना -

महिला सबलीकरण हा समोरील आव्हाने लक्षात घेऊन त्यावर मात करून महिलांना सक्षम बनवणे गरजेचे आहे महिला सबलीकरणासाठी उपायोजना

1. स्त्रीकडे एक व्यक्ती म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण करणे गरजेचे आहे.
2. स्त्री संरक्षणार्थ असणाऱ्या कायद्याबाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करणे.
3. स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार रोखण्यासाठी कायद्याची कडक अंमलबजावणी करणे.
4. ग्रामीण आदिवासी व दलित महिलांच्या शिक्षणाकडे गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे.
5. स्त्रियांना सामाजिक,आर्थिक,राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळवून देणे.
6. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना रोजगारभिमुख बनवून त्यांचे आर्थिक सबलीकरण घडवून आनणे.

7. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढवणे.
8. मुलगा-मुलगी भेद नष्ट करून लोकमानसिकता बदलण्यासाठी प्रयत्न करणे.
9. पुरुष प्रधान मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आनणे.

निष्कर्ष

महिला सबलीकरण ही काळाची गरज बनली आहे. लोकसंख्येच्या निम्मा घटक असलेल्या महिलांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. देशातील महिलांचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास होऊ शकणार नाही स्त्रियांना त्यांच्या हक्काची, अधिकाराची, स्वत्वाची जाणीव होणे गरजेचे आहे महिला सबलीकरण प्रक्रियेच्या माध्यमातून महिलांना मुख्य प्रवाहात योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. महिलांच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले गेले पाहिजेत समाजसुधारणा कार्यक्रमात स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले गेले पाहिजे तरच महिला सबलीकरणास यश मिळेल महिला सबलीकरणासाठी शासकीय पातळीवरून अनेक प्रयत्न केले जात असले तरी समाजातील सर्वच घटकांनी त्याला योग्य तो प्रतिसाद दिल्यास महिला सबलीकरणाची चळवळ अधिक गतिमान होण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथसूची

1. मिश्रा एम.के.- महिला सशक्तिकरण अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस नई दिल्ली
2. साने गीता - भारतीय स्त्री जीवन मौज प्रकाशन मुंबई
3. डॉ. महाजन जयश्री - स्त्रिया आणि लिंगभाव अथर्व पब्लिकेशन धुळे
4. लिमये अनुसया - स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि भूमिका विश्वकर्मा मुद्रणालय पुणे
5. डॉ. परुळेकर आशा - आधुनिक स्त्रीच्या समस्या मेहता पब्लिकेशन पुणे

लोकसंख्या वाढ एक समस्या

प्रा.डॉ. नागोराव संभाजी भुरके
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील,महिला महाविदयालय,सोलापूर
(समाजशास्त्र विभाग)

प्रास्ताविक :-

आधूनिक भारतीय समाजातील प्रश्नांचा आपण जेव्हा विचार करू लागतो तेव्हा सर्वात प्रथम आपले लक्ष लोकसंख्येच्या प्रश्नाकडे वेधले जाते. समाजशास्त्रज्ञ, नियोजनकरते, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ,राजकीय नेते व इतरांना या समस्येंने चिंताग्रस्त केले आहे. कारण स्वातंत्र्याच्या दशकात प्रत्येक क्षेत्रात नेत्र दिपक प्रगती साधून सुध्दा सर्वसामान्यांच्या वाटयाला विकासाची फळे आलेली नाहीत. एखादया राक्षसाने इतरांच्या वाटयाला येणारे अन्न संपवावे तसेच लोकसंख्येच्या भरमसाट वाढीमुळे विकासाची फळे सापडलेली नाहीत.

भारतीय समाजात अनेक सामाजिक समस्या आहेत त्यापैकी लोकसंख्या ही एक प्रमुख समस्या आहे. ती अगदी प्रचंड आहे. लोकसंख्येचा ओघ प्रत्यक्ष अणुबॉंब पेक्षाही कल्पनातीत आणि महाभयंकर ठरेल. लोकसंख्या वाढ ही समस्या अतिशय आक्राळ विक्राळ रुप धारण केलेली समस्या असून ती केवळ आपली समस्याच नसून सर्वच अविकसीत व विकसनशील राष्ट्राची समस्या बनली आहे. भारतीय लोकसंख्या प्रमाणापेक्षा जास्त् असून ती सातत्याने वाढत आहे. म्हणून भारतीय जनता आर्थिकदृष्टया मागासलेली, शारीरीकदृष्टया कमकुवत व बौध्दीकदृष्टया कमी दर्जाची आढळते.

❖ **लोकसंख्येचे स्वरूप :-**

लोकसंख्येचा विचार करता इ.स.1800 मध्ये जगाची लोकसंख्या100 कोटी होती. 1930 मध्ये 200 कोटी 1960 मध्ये 300 कोटी 1975 मध्ये 400 कोटी 1987 मध्ये 500 कोटी इतकी झाली.सन 2007 मध्ये जगाची लोकसंख्या 6.6 अब्ज होती. त्यावेळी भारताची लोकसंख्या 1.15 अब्ज एवढी होती.अशी जलद गतीने वाढत गेलेली लोकसंख्या दिसून येते. लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा तर चिनचा पहिला क्रमांक आहे.1997 साली भारताची लोकसंख्या 95 कोटी होती.तर सन 2015 मधे भारताची लोकसंख्या 127 कोटी 42 लाख इतकी झाली आहे.भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर वार्षिक 1.6 टक्के इतका आहे तर सध्या चीनची 1.39 अब्ज असून भारत 2050 मध्ये चिनला मागे टाकेल त्यावेळी भारताची लोकसंख्या 1.63 अब्ज असेल असे सध्याच्या दरवाढीवरून दिसून येते.

❖ **भारतातील लोकसंख्यावाढीची कारणे :-**

1. **जन्म-मृत्युदरातील तफावत :-** 1921 चा अपवाद वगळता भारताची लोकसंख्या दर दशकात वाढत गेली असून 1951 पासून लोकसंख्या वाढीची गती विलक्षण वाढली आहे. भारतात मृत्युच्या दरात प्रचंड घट होत असून जन्मदरात मात्र घट होत नसल्याचे दिसून येते. जन्म मृत्यु दरात तफावत निर्माण होवून लोकसंख्या वाढत असल्याचे जाणवते.
2. **निरक्षरता,अंधश्रध्दा :-** समाजामध्ये काही अंधश्रध्दा असतात मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा मेल्यावर पाणी पाजण्यास व अगनी देण्यास इस्टेटीला वारस पाहिजे,मुलगाच पाहिजे त्यामुळे मुलाची वाट पाहत कुटूंबात माणसे वाढतात. निरक्षर लोक रूढी,प्रथा,परंपरा यांच्या प्रभावाखाली असून शासनाव्दारे लोकसंख्या नियंत्रणासाठी पुरविण्यात येणाऱ्या साधनांचा ते लाभ उठवत नाहीत.
3. **विवाह करण्याची प्रथा :-** भारतीयांच्या दृष्टीने विवाह ही एक सामाजिक संस्था नसून तिला धार्मीक महत्व प्राप्त झाले आहे.विवाह विना व्यक्तीच्या जिवनाला पुर्णत्व येत नाही. तीला कोणाच्याही ऋणातून मुक्त होता येत नाही.अशा विचारामुळे लवकरात लवकर विवाहबध्द होण्याची प्रथा दिसून येते. साहजिकच त्यामुळे लोकसंख्येत अधिक भर पडते.
4. **भारतातील हवामान प्रजननास पुरक :-** भारतातील हवामान उष्ण् आहे. त्यामुळे देशातील स्त्रियामध्ये प्रजनन क्षमता लवकर सुरू होते.भारताता सरासरी 15 वर्षापासून स्त्रिया प्रजननक्षम बनतात. लवकर विवाह करण्याच्या पध्दतीमुळे साधारण 30 वर्ष प्रजोत्पदानाचे कार्य करीत राहतात साहजिकच जलद गतीने लोकसंख्या वाढ होते.
5. या व्यक्तीरिक्त, स्त्रियाचे समाजातील दुय्यम स्थान, शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था व संयुक्त कुटूंब पध्दती, सरासरी आयुर्मानात वाढ,आरोग्यविषयक सोयी – सुविधात वाढ, विविध साथीचे व इतर रोगावर प्रभावी नियंत्रण, दारीत्र्य व कनिष्ठ प्रतिचे राहणीमान, करमणूकीच्या साधनांचा अभाव, बहूपत्नीविवाह, धार्मीक अंधश्रध्दा, बालमृत्यूत वाढ इत्यादी कारणांमुळे लोकसंख्या वाढीचा भस्मासूर दिसून येत आहे.

❖ **लोकसंख्या वाढीचे परीणाम :-**

1. **दारिद्रय व बेकारीत वाढ :-** वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारीद्र्याचा प्रश्न अधिक उग्र बनत चालला आहे.भारतात ज्या प्रमाणात लोकसंख्यावाढत आहे त्याप्रमाणात रोजगार उपलब्ध होत नाहीत. त्यांच्या उदरनिर्वाहाची पुरेशी सोय होत नाही. वाढत्या लोकसंख्येमुळेपरावलंबित्वचे प्रमाण अधिक आहे. यामुळे दारीद्रय व बेकारीत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

2. **आर्थिक प्रगतीत अडसर** :-
वाढत्या लोकसंख्येमुळे उत्पनाचा फार मोठा भाग अन्नधान्य सारख्या अत्यावश्यक बाबीवर खर्च करावा लागतो. त्यामुळे बचतीचे प्रमाण कमी आहे. भाग भांडवल निर्मीत मोठया प्रमाणात होत नाही. परीणामी रोजगार उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे दारीद्रय,बेरोजगारीचे चक्र चालू राहते.

3. **निकृष्ट राहणीमान** :-
भारतातील पन्नास टक्के लोक दारीद्रय रेषेखाली जिवन जगत आहेत. त्यांच्या जिवनावश्यक किमान गरजांची पुर्तता होत नाही. त्यांना समतोल आहार मिळत नाही. 1/3 लोक अर्धपोटी उपाशी राहतात.

4. **सामाजिक परीणाम** :-
आर्थिक दुराव्यस्थाला कारणीभूत ठरलेल्या बेसूमार वाढ समाजाचे विघटन,मुल्यांचा ऱ्हास,यालाही पोषक ठरून सामाजिक समस्यांना पोषक ठरते.

5. **अपूरा निवारा** :-
पुर्वी कुटूंबात ठरावीक माणसे राहत असतील तर त्यांना ते घर राहण्यास पुरेसे होते. परंतू कुटूंबात अनेक सदस्य वाढल्यामुळे घर अपूरे पडत आहे.

6. **दळणवळण,शैक्षणीक,आरोग्य सुविधेवर परिणाम** :-
लोकसंख्यावाढीमुळेप्रवाशांच्या ज्या सुविधा आहेत त्या अपुऱ्या पडतात. तसेच अपघांताचे प्रमाण वाढले आहे. शाळा,कॉलेज मध्ये प्रवेश मिळत नाही तसेच शासनाला आरोग्याच्या सेवा पुरविणे अवघड झाले आहे.

7. **गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण** :-
शिक्षण मिळाले तरी नोकरी मिळत नाही व गरीबी असल्यामुळे जीवन व्यवस्थीत जगता येत नाही त्यामुळे गुन्हेगारी व अत्याचाराचे प्रमाण वाढले आहे.

8. याचबरोबर, साधन संपत्ती व उर्जेची कमतरता,स्थालांतर,जंगलतोड,पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा,राजकीय व प्रशासकीय परीणाम.

❖ **लोकसंख्या वाढीवरील उपययोजना** :-

1. संतती नियमांचा प्रभावी प्रसार
2. गर्भपातास मान्यता
3. बक्षिस व शिक्षा
4. नसबंदीच्या शस्त्रक्रियेवर भर
5. नव्या गर्भनिरोधकांचा शोध घेणे
6. विवाह वयात वाढ करणे
7. शिक्षणाचा प्रसार करणे
8. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावणे
9. प्रभावी प्रचार यंत्रणा
10. शहरीकरणांच्या प्रमाणात वाढ करणे
11. सवलती नाकारणे
12. आरोग्याच्या सुविधा

या उपाययोजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करून लोकसंख्यावाढीच्या प्रमाणावर नियंत्रण आणता येईल प्रत्येक व्यक्तीने माणसिकता बदलणे गरजेचे आहे. मुलगा असो वा मुलगी त्याचा आनंदाने स्विकार केलापाहिजे व प्रत्येक दापंत्याने "हम दो हमारा एक" हा मुलमंत्रजपला तर खऱ्या अर्थाने स्वत: बरोबर देशाचा विकास होण्यास मदत होईल.

संदर्भसूची :-

1. **प्रा.मनोहर तोटरे** : समाजशास्त्र - सेट,नेट,विदयाभारती प्रकाशन लातूर.
2. **प्रा.जयंत घाटगे** : समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या.
3. **प्रा.विलास संगवे** : भारतातील सामाजिक समस्या,पाप्युलर प्रकाशन.
4. www.population.in

Problems of Population in India

Dr.Sainath Radhesham Bansode
Head, Dept.of Sociology
JSPM,Mahila Kala Mahavidyalaya,
Tq.Dist.Aurangabad.

Introduction:

Sociology is the study of society and the changes in it. Any society that is not stable is changing. This change creates various problems in the society. Out of the many problems in India, the problem of population growth has become a very serious problem. In that case, the progress of any country depends on the population and the natural resources of that country. The population of that country and the production of that country are closely related. Rapid population growth is a serious problem in a developing country. The over population growth in India's population has created a state of population explosion.

Objective of Research

1) To study population growth in India.
2) To understand the causes and side effects of population growth in India.
3) To suggest solutions to the problem of population growth.

Research Method

A primary and secondary source has been used for writing the research paper presented. Information is collected from through various texts, magazines, newspapers, various reports, internet, etc. The information is structured and analyzed according to the purpose of the research paper. An analytical and descriptive method is used for this.

Population growth in India:

Like the world population, India's population is constantly increasing. According to the Census of India, it was 121crore. In terms of population,china is the first most populous country in world. India accounts for about 2.4 percent of the world's total land area, and about 17percent of the world's population is India. The first official census in India was taken in the1881 of British rule. The census is done every ten years. The following table shows The population growth since 1901 is shown.

India's Population Growth

Census Year	Population	(Crore)	Annual Growth Rate In Population (Crore)
1901	23.6	00	00
1911	25.2	+1.6	+0.57
1921	25.1	-0.1	-0.03
1931	27.9	+2.8	+1.1
1941	31.9	+4.0	+1.4
1951	36.1	+4.2	+1.3
1961	43.9	+8.7	+2.1
1971	54.8	+10.9	+25
1981	68.4	+13.5	+2.5
1991	84.4	+16.1	+2.4
2001	102	+18.3	+2.1
2011	121	17.64	+1.64

The table above shows how fast the population of India is growing. With the exception of 1921, India's population is constantly increasing. As India's population declines in the decades of 1911 to 1921, the year is known as "the year of the great division of population."During the period from 1921 to 1951, the population of the country increased from 25.9 crore. During this thirty-year period, the annual average rate of population growth in the country stood at 1.22 percent.

From this we can see that the population growth rate of India is growing very fast. According to the census of India, India's population was estimated at 121 crore.

The reasons for population growth are as follows:

1) **Birth Rate: -** In our country, there is a decrease in mortality. But birth rates are not that low. Our country has a birth rate of 27.5 people, and the mortality rate is 0.5. This leads to an increase in the population.

2) **Ignorance, Superstition, Tradition**: - There are some superstitions in the society. The son is the heir of the lineage, the estate wants an heir to provide water and fire on the death. The daughter is considered a foreigner, so family planning is not done until she is a child. In some cases if the first wife give birth to a daughter than the second is marriage is considart and the family is extended by that wife as well. This is reflected in the increase in population.
3) **Birth is a divine gift:** - In some societies, planning a family is considered a sin. Birth is considered a divine gift. This superstition can be seen in the population growth.
4) **Lack of medical facilities and ignorance:** - Although there are medical facilities, they do not reach the rural areas. Sometimes family planning tools are known. However, it is not used due to lack of availability, which means lack of facilities. Misunderstanding and ignorance are also a reason for capability to provide information. For these reasons the population is seen to increase.
5)**Child mortality and infant mortality ratio:** - In rural areas, the prevalence of child mortality and infant mortality is high because many children are born. This also increases the population.
6)**Girl's age of marriage: -** In rural areas, marriage is done at the age of 15 to 16. Children are born soon after they get married. She lacks the resources and information about family planning and ignorance to control it. At this age, she cannot decide anything in the family. Similarly, she can conceive until the age of thirty-five. So many offspring are born. These are also factors contributing to population growth.
7) **Illiteracy: -** The illiteracy rate in our country is high. Illiteracy raises superstitions. If such a population increases, man faces many problems. Moreover, it was difficult for the government to provide health facilities and other facilities. At this stage, several efforts are underway to stop this population growth. There is a need to create awareness among women in rural and urban areas. Population growth brings many problems. People should be aware of that.

Side effects of Population Growth:

Insufficient Shelter - If previously there fore people living in the family, then they would have to stay in one home. But if many members grow in the same family, that house becomes insufficient and another has to be built. Even though more houses are built, the land does not grow. This results lack of the cultivation of cereals.Food shortages - If more people grow up in families, it is impossible for everyone to feed properly. Because it costs more. Lower income and hence increase inflation. In case of drought, foodgrains are expensive and it is difficult for the government to supply them. Similarly, drinking water scarcity, agricultural scarcity, as well as water have to be used for many reasons. If there is a drought, there is no water. Due to this, irrigation can not be done and food grains cannot be grown in large numbers as per population. Deforestation - Man started deforestation for burning wood, housing / furniture. Due to the impact of population growth on nature, the balance of the environment has deteriorated. There was also deforestation to provide space for the industry. This resulted in a lack of rainfall over time. Lack of communication, education, health facilities - Due to the increase in population, the travel facilities are lacking. As well, accidents increase. Also, the students do not get admission in the school college. This makes it difficult for poor children to get an education. With the above constraints, it was difficult for the government to provide health facilities. Migration - The migration of job seekers quickly increases the number of cities and puts a strain on all city systems. Water is contaminated by factory smoke, releasing dirty water into the river. Vehicles cause air pollution. Increasing crime rate - Even though education is not available for employment and due to poverty, life cannot be managed properly, hence crimes are increasing due to Lack of resources and energy.

For all the above reasons we cannot live a healthy and safe life. If you want to reduce the severity of all of this, then you should take immediate measures and start with your family planning.

Conclusion:

The above analysis shows that population is the major driving factor and basis for economic development. But the increase in the population should be enough and sufficient according to the utilization of the natural resources available in the country. Otherwise, the increase in population will take the form of monolithic and will create many problems and obstacles. There is a burning problem.

Reference Book:

1.Social Problem in India:-Ahuja Ram, Rawat Publication, Jaipur-1997
2.Population and Society:-Prof.Lila Shinde & Prof.Lata Chaudhari,Shrividya Publication, Nagpur- 2004
3.Population Control in India:-A.P.Barnubas
4.Yojana Masik-2007

The Role of Yoga for the Development of Human Values

Research Scholar **Mr. Jagadananda Ray**
and Assistant Professor,
Dr. S. J.Chandrashekhar
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Abstract :

The Sanskrit term for values is dhrama or ' Sadacara' . Dharma is described as 'the set of values that sustains the creation without which the very existence of it would be treatened 'Sankaracarya defined dharma as the values that sustained human beings and helped them to enjoy happiness both in this mundane as well as the spiritual world.

No human life is possible without value. It's really Values which make an individual valuable in the real sense.

This is what happens when we stand for core values of life. To be honest, to be sincere, to be truthful, to be kind to others, to help others who need it badly, to be generous and some more are called the core human values.

Introduction :

Yoga is a physical, mental, and spiritual practice or discipline which originated in India.The word yoga is derived from the Sanskrit word 'Yuj' which essentially means to 'join' or 'unit' .The union referred to is that of the individual self uniting with cosmic consciousness or the universal spirit. Yoga is a means to achieving this goal.

Yoga Gurus from india later introduced yoga to the west, following the success of swami vivekananda in the late 19th and early 20th century. In the 1980 yoga become popular as a system of physical exercise across the western world. Yoga in indian traditions, however , is more than physical exercise, it has a meditative and spiritual core. One of the six major orthodox schoos of Hinduism is called yoga , which has its own epistemology and metaphysics, and is closely related to ' Hindu Sankhya Philosophy ' .

Definition of yoga

Yoga is a practical aid , not a religion. Yoga is an ancient art based on a harmonizing system of development for the body, mind, and spirit. The continued practice of yoga will lead you to a sense of peace and well-being, and also a feeling of being at one with their environment. This is a simple definition. Yoga has different traditional definition Some of the definitions commonly used are : " Yoga is the restraint of mental operation (process) or Yoga is balance (equanimity)". Yoga means "Union" between one's individual consciousness and the Universal consciousness, in contrast to the common understanding of union between body and mind, or body, mind and spirit.

Maharshi Patanjali introduced a very fundamental and comprehensive treatise on yoga in Sanskrit called 'Yoga-Shastra' (196 Sutra) referring to a treatise or scripture on Yoga which are clear, concise, accurate and unambiguous aphorisms. He defined the essence of yoga in the first sutras as "yoga chitta vritti nirodah," which means "Yoga is restraint of mental operation (process)". That Maharshi Patanjali has encapsulated the quintessence of yoga in just three words reveals the depth of his experience and his ability to communicate. In this 'sutra chitta ' means mind ; ' vritti means mental operation; nirodah means restraint.

The Essence Of Yoga

The true essence of Yoga revolves around elevating the life force or 'kundalini' at the base of the spine. It aims to achieve this through a series of physical and mental exercises. At the physical level, the methods comprise various yoga postures or 'Asanas' that aim to keep the body healthy. The mental techniques include breathing exercises or 'Pranayama' and meditation or 'Dhyana' to discipline the mind The ultimate goal of Yoga is, however, to help the individual to transcend the self and attain enlightenment. As the Bhagavad-Gita says, "A person is said to have achieved yoga the union with the self, when the perfectly discipline mind gets freedom from all desires, and becomes absorbed in the self alone".

Importance of Yoga

Yoga is not a religion, it is a way of living whose aim is a healthy mind in a healthy body.Man is a physical, mental and spiritual being; Yoga helps promote a balanced development of all the three . Other forms of physical exercise, like aerobics, assure only physical well-being. They have little to do with the development of the spiritual or astral body.

Yogic exercises recharge the body with Cosmic Energy. This facilitates

- Attainment of perfect equilibrium and harmony.
- Promotes self-healing.
- Removes negative blocks from the mind and toxin from the body.
- Enhance personal power.
- Increases self-awareness.
- Helps in attention focus and concentration, especially important for children.

● Reduces stress and tension in the physical body by activating the parasympathetic nervous system.

The aspirant feels rejuvenated and energized. Thus ,Yoga bestows upon every aspirant the powers to control body and mind.

Benefits of Yoga

The art of practicing Yoga helps in controlling an individual's mind, body and soul. It brings together physical and mental disciplines to achieve a peaceful body and mind, it helps to manage stress and anxiety and keep you relaxing. It also helps in increasing flexibility, muscle strength and body tone. It improved respiration , energy and vitality. Practicing yoga might seem like just stretching, but it can do much more for your body from the way you feel, look and move.

Mental attitude

Medical experiments and psychological research have shown that negative mental attitudes are dangerous and lead to illness. They may act either directly or indirectly, in the form of heart attacks or failures or illness, which may be traced, back to the accumulation of uninterrupted tension .

According to swami vivekananda 'The matter is mighty, thought is almighty.'

'Yoga chitta vritti nirodah'

Yoga is to gain mastery over the mind. But how do we do that? One cannot directly handle the mind . But we can control the mind indirectly.

Yoga according to Maharshi Patanjali is to gain mastery over the mind, " Yogah chitta vritti nirodah". And what we should 'not do' come under the 'Yama' as the set of prohibition to gain mastery over the mind. And they are Ahimsa , Satya , Asteya , Brahamacharya and Aparigraha .

Ahimsa- is non-violence, absence of violence in thought, speech or action.

Satya- is truth, not to speak untruth.

Asteya- is non stealing.

Brahamacharya -is not abstinence from getting married but not to be a slave to sex.

Aparigraha -is non possession.

These are the five don'ts that prescribs Patanjali.So Yama is not the lord of death,but a set of don'ts. Patanjali is very clear that all these five aspects- Ahimsa, Satya, Asteya, Brahamacharya and Aparigraha have to be brought in slowly, gradually and systematically to our lives.

Niyama is the set of 'dos'

Only 'Yama'or don'ts cannot make the system complete. Therefore,dos are also necessary.

Together, Yama and Niyama give full approach to bring mastery over the mind.

In order to develop values we have to confront the reality that it represents. This calls for self-discipline in the form of self-control, self-knowledge and inward concentration. This kind of self-diacipline, in due course, brings about transformation of one's Consciousness which is what Yoga aims at.

Yoga is thus, the connecting link between values and reality. Yoga transforms value experience into mystic experience. Yoga gives us the power to go beyond values and realize the ultimate reality which they symbolize. Without yoga, values remain mere dreams of poets and preachers . For many people Yoga means nothing more than some postural exercise. But true Yoga is an inner discipline for the transformation of consciousness through self-knowledge, self-control and self-directed activity.

Sri Aurobindo emphasize an all-round personality development; at the physical, mental,intellectual, emotional and spiritual levels. He means by Yoga a methodical effort towards self-perfection by the development of the potentialities latent in the individual. It is a process by which the limitations and imperfections can be washed away resulting in a super human race.

Conclusion

Thus , Yoga is a systematic process for accelerating the growth of a man in his entirety. With this growth, man learns to live at higher states of consciousness. Key to this all-round personality development and growth is the culturing of mind.

References:

1. Dr.B.Ramaswamy , "Yoga Education An Indian Perspective" Kanishka Publishers,Distributors,New Delhi -110002,
2. Swami Vekananda Yoga Anusahdhana Samsthana (A Yoga University)
3. Yoga Education (Master Of Education Program) (ISBN: 978-81-931534-2-0).
4. International Journal of Yoga and Allied Science (Volume: 7, Issue: 1; Jan 2018)
5. International Journal of Innovative Science and Research Technology (ISSN NO:2456-2165)

Social Issues In The Globalization Age

Dr. Chandrakant Kamble
Vasundhara College Solapur

Introduction :

The human social system is based on social relations and social relations are created through human interactions. The interactions of human social relations are based on the culture of the society. Every culture is based on social values and norms. These Values govern human behaviour, But it is not a human being who values such behaviour. The social system is being disrupted because human beings violate social values. Due to the changing behaviour of human beings and the changing structure of the social system , many structural changes have taken place in the social system. The result was that the social order became very complicated and this kind of situation triggered the trap of many social problems. Even today, in the age of globalization, many social problems have been created in modern society in India. Social issues are dangerous to all of them, means they are universal. One of the things that hinders public life is social problem. Some sociologists are of the opinion regarding social problems.

A Social problems that affects most people in the community seems to be a tragic state of affairs that seems to be necessary to take some remedies says Horton. So, the keys is further expressed in term of social issues, it was unanimous to remedy the fact that social issues was a situation that caught the attention of the majority. Myers, however, said that one of the most objectionable and undesirable practices about social issues is that society grows. Of course they are inconsistent with prevailing social values. If such behaviour is brought under control at the same time, the social system can be controlled. The social system is disrupted today because of practices that violate social norms or ignore those who violate it. As the flow of globalization has increased, the flow of social issues is increasing. Therefore, it is significant to focus on the flow of globalization too. Globalization has brought us into the flow of the world but the impact of their culture is affecting our social life..

Study Area :

For this research researcher has attempted & observed some area which is pay attention towards the Indian social system.

Objectives :

- To Pay attention to structure of social system and the problems in the society. Explain the impact of globalization on the society.
- To consider measurement is related to social problems and healthy social relation.
- To suggest some solutions for the development of society. Some suggestion to the social problems.

Hypothesis :

For this issue some hypothesis are considered for the this system.

- Social problems are universal. The nature of social problems changes according to place and time.
- Globalization is a economical process. But the consequences of this process fall on social life.
- In the stream of globalization, social problems have become more complex due to the rise of social issues.

They are many social problems in India. Every problem is serious. All of these social problems in India becoming unstable is becoming disrupted. Among these problems women's issues have also serious for India. She has been disrespectfully since the establishment of society. On the basis of sex, she gave her secondary position in the society. The society covered by the ideology of religion and culture has brought down the values of women. We are aware of the hypocrisy that the government has made for the purpose of empowering women in the name of social equality. In male dominated society, women should be respected like men. There are two wheels of a charioteer, a women and second man. The community needs both. The hope approach will make women's empowerment very early.

Policy of globalization :

India adopts globalization policy to improve international relations. Globalization is a economical process although it shows signs of expending foreign culture in India. Indian society is made to various tradition. But changes in Indian society to current situation. The study of social change and acculturation has become over the last forty five years one of the sociologists major activities. The dominance of developed countries is reflected in the process of globalization. The aim of globalization is to create a single market in the world . as a result ,international transactions with the world increase. At the same time exchange of cultures with each other beings. In process of globalization, the culture of more and more developed countries is dominating the life style of the developing country, and this shows that the social system is going through a

stressful situation. Such cultural and social hybrids are causing many social problems. Due to this process, India's social system is very complicated. In the age of globalization, we need to know that social problems are increasing in scale, with their causes and measures.

Globalizing is partly a perceptual phenomenon that feeds on the tendency of each generation and every society to one beelines in its uniqueness. Globalization is also a powerful force that accepts the challenges of existing and transforming aspects of any society. The impact of globalization is especially significant in all the spheres of the life of the people and religion; perhaps one can not keep away from its impact. Globalization's more impact Indian agriculture and culture. Sociologists have a tenderly to jump to generalizations on the basis of limited data. This has particularly been the case with the sociology of religion especially with what has come to be known as the secularization thesis. Though, there are some remarks about the decline or end of religion, this did not happen, in fact there has come about an evident resurgence of ethnical religions consciousness in the large part of the world. Sociologist, refer oater concedes that the project by secularization has been successful only in one small corner of the world.

Gender Issues :

Despite the era of globalization, gender differences have not diminished. Despite the trend globalization the prevalence of violence against women has not decreased. In contrast the problem of women has increased. Her personal relation in family with husband and in-laws, relation at work place with other co- male worker and superiors relation in community and groups, her estimation value and status verses the same of her counterpart and fellows go through strains of superiority and inferiority feeling self estimation of vested interest ,possessive nature of men, adamancy , that cause violence Women in all communities, cultural level, status, places, educated and uneducated, poor and rich, rural and urban, employed and housewives all are humiliated depressed, insulted and subject to violence like female infanticide, trafficking, kidnapping, physical assault, sexual violence, honour killing, wife- battering, sexual harassment at place of work, dowry death, rape, deprivation of rights to education, nutritious food, entertainment, health and safety are the injustice and violence against women. Women are generally attacked and harassed by the familiar person i.e. person know to the woman or person know her family, familiarity of relations that cause violence, theses persons are neighbors, friends, husband & in-laws, colleagues at place of work etc. These men always take undue advantage of the girl and woman in their relation and subordination.

Globalization has opened all the doors of development to women, yet the social system does not give them priority. This requires changing the mindset of the community.

Caste issue :

The caste system is still alive today. This mentality has not changed with the process of globalization. The threshold being the bar that multiple patriarchies high caste in hindu. To say that Hinduism came in to existence with the idea of caste. It could not be destroyed even in the stream of globalization. The nature of the caste and religious roots is getting worse. Atrocities on scheduled caste and tribes are on the rise. According to Dr.B.R.Ambedkar, the root inequality in the Hindu religion is in the Caste System. Therefore he studied it and tried to remove it with his action and thoughts. He motivated to the Inter Caste Marriages to remove the Caste. Dr. Ambedkar says that the origin of Caste was the result of miscegenation of touchable and untouchable. The class system and the caste system make the man perverted the interpersonal cooperation diminishes. The Freedom movement caused nationalism and socialism and resulted into formation of ideal society based on equality, fraternity, justice and freedom.

Since caste system is the basis of religion, its existence is seen till today. In order to reduce this feeling of caste, we should come in contact with each other and promote social cooperation and reward equality and social justice. Only then can globalization lead to a better social life.

The issue of Poverty and unemployment :

The process of globalization is for the capitalist people, this will greatly increase the capitalists and the factory. Mechanism is going to get lot of potential. However, in the competition for industrialization, the workers are suffering. In the age of globalization, unemployment has more gained momentum. The problem of unemployment in India is getting serious day by day. People are getting useless because they do not get work.

The problem of poverty is widespread through the question of unemployment. India has been completely consumed by poverty and unemployment. This situation has arisen today due to the fact that farming is ignored. Farmers are committing suicide due to poor agriculture conditions. In the stream of globalization, the state of agriculture has become completely degraded. We need to look at the problems in the stream of globalization.

In influx of western culture is increasing in India due to the influx of globalization. This is affecting the native nature of India. New behaviours are being created in the name of fashions and modernity. Cultural and social values are being violated directly, and they are adding the name of modernity. This is the biggest consequence of globalization. As much as you benefit from globalization, there are twice as many

disadvantages. Globalization is showing signs of bringing foreign culture into India. This trend of fashion, crime, and addiction fast-food has became more prevalent with globalization. Due to globalization policy, India's socio- political and cultural health has deteriorated. It is also affecting agribusiness, geographical environment, economic and health factors. Life threatening diseases like AIDS have come from outside India. It is important to point out that not only has India's overall development been driven by globalization policy, the social system has become more complex and social problems have increased. This picture appears. It fact, social problems have become a challenge even in the age of globalization.

Conclusion:

Social issues are universal, but they are dangerous to social life. Since social change and social issues are closely linked, these social institutions must be utilized to accommodate changing conditions. Then can the social issues be alleviated, Social problems cannot be concealed by the mere mention of the process of globalization. There are social issues that still remain today. It is wrong to pretend that globalization is reducing social issues. If people realize the virtues and flaws of globalization, then there will be awareness about this process in the society. This will reveal to us true nature of the globalization process. The government believes that India will be strengthened by globalization policy to say that development has taken place in the meantime. But this has complicated the social system.

This research paper attempts to explain that social issues are the same in the age of globalization. As a social issues have increased and become more complex, they have become difficult to comfort. Social health is more essential for the health of the nation.

There is no doubt that social and cultural integration will help the nation of unite.

References :

1. Ahuja.Ram,2015,'Social problems in india,'Jaipur : Rawat publication.
2. Myneni.S.R.,2016,'Sociology':Delhi : Allahabad law agency.
3. Ahuja.Ram,2000,'Society in India' Jaypur : Rawat Publication
4. Madan.G.R.,2003,'Indian Social Problems vol.1,'' Delhi : Allied Publishers.
5. Madan.G.R.,2003,'Indian Social Problems vol. 2,'' Delhi : Allied Publishers.
6. Cohn.B.S,2015,'Structure and Change in Indian Society' Jaipur : Rawat publication.
7. Jordan.bill,2015, A Theory of Poverty and social Exclusion',Jaipur : Rawat Publication.
8. Flectcher.Ronand,2015,'The making of Sociology' vol.1,Jaipur : Rawat Publication.
9. Flectcher.Ronand,2015,'The making of Sociology' vol.2, Jaipur : Rawat Publication.
10. Bal.Gurupreet,2016,'Contemporary Gender Issue', Jaipur: Rawat Publication.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

सामाजिक न्याय - राजर्षी छ. शाहू महाराज : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डी.डी. गायकवाड
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
वसंतराव काळे महाविद्यालय,
ढोकी, ता.जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

न्याय ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे. मानवी समाजातील लोकांचे परस्पर संबंध हे हितकारक आणि प्रगतीला पूरक असावेत. यासाठी लोकशाही राज्यव्यवस्थेत लोकांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे हक्क, कर्तव्य, जबाबदाऱ्या इत्यादिचे निकष ठरविले जातात. मग त्या निकषावर आधारित नीतीनियम व कायदे राज्य संस्थेने लागू करावेत. त्या कायद्याचे पालन लोकांनी करणे हे बंधनकारक करावे, कायदे न पाळणे हा गुन्हा मानावा, आणि गुन्ह्यासाठी त्यांच्या स्वरूपानुसार शिक्षा देण्याची तरतुद असावी. अशी न्याय या संकल्पनेची ढोबळ चौकट असते.

स्वातंत्र्य, समता आणि परस्पर बंधुत्व ही न्यायाची अविभाज्य अंगे होत. समाजातील प्रत्येकाला समान स्वातंत्र्य व समान संधीच्या अभावी वर्षानुवर्ष आर्थिक, सामाजिक उपेक्षाच्या संकटात सापडलेल्यांना झुकते माप देवून त्यांना इतरजनांच्या पातळीवर आणने हे ही न्यायाचेच द्योतक होय. ख्रिस्तपूर्व काळात पाश्चिमात्य जगात सामाजिमक न्यायाची संकल्पना, सिध्दांत मांडले ते पुढील प्रमाणे.

१)प्लेटो :ख्रिस्तपूर्व ५ व्या शतकातल्या प्लेटोचे म्हणने असे होते की, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या अंगभूत नैसर्गिक गुणांच्या आधारावर कांही विशिष्ट कामे करू शकते. प्लेटोच्या मते समाजात नवनिर्मितीची प्रबळ इच्छा असणारा एक उत्पादक वर्ग, अंगी साहस किंवा शौर्य असणारा, एक लढाऊ वर्ग आणि बुध्दी व विवेक असणारा शासक वर्ग, या तीन वर्गाचे लोक असतात. या साऱ्यांनी एकमेकांच्या सहकार्याने, एकमेकांच्या कामात हस्तक्षेप न करता आपली कामे निष्ठेने करणे हेच न्यायाचे द्योतक होय.

२)जॉन रॉल्स : विसाव्या शतकाच्या मध्यावर जॉन रॉल्स या अमेरिकन विचारवंताने असे म्हटलेले आहे की, सर्वांना समान स्वातंत्र्य देणे आणि समाजातील विषमतेचे योग्य नियोजन करणे या दोन्ही गोष्टी न्यायासाठी आवश्यक असतात.

३)कार्ल मार्क्सच्या मते : कार्ल मार्क्स यांनी मांडलेली न्यायाची संकल्पना समाजातील आर्थिक व्यवस्थांशी जुडलेली आहे. औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेतून समाजात मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक विषमता निर्माण होत असते. अशा व्यवस्थेत श्रीमंतासाठीचा न्याय हा गरिबांसाठी असणाऱ्या न्यायापेक्षा वेगळा असतो. ही असमानता दूर करून सर्वांसाठी एकच न्याय प्रस्थापित करणे म्हणजे सामाजिक न्यायाची बाजू राखणे होय असे मार्क्सचे म्हणणे होते.

भारतात ऐतिहासिक काळापासून जात, धर्म, वंश, भाषा इत्यादीवरून होणाऱ्या भेदभावामुळे सामाजिक विषयमता मोठ्या प्रमाणावर होती. ती विषमता नष्ट करणे आणि विषमतेमुळे मागे पडलेल्या घटकांना कांही सवलती देवून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करणे, यास सामाजिक न्याय प्रस्तापित करणे असे म्हणता येईल.

समाजातील कोणत्याही जातीच्या, धर्माच्या किंवा वर्गाच्या व्यक्तीसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गोष्टी उपलब्ध करून देणे त्यास विकासाची योग्य संधी देणे. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सबल असलेल्यांकडून दुर्बलांचे होणारे शोषण थांबविणे, आणि आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रिकरण करणे ही सुत्रे सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत महत्वाची आहेत. उपेक्षितांना समान संधी देण्यासोबतच सुरक्षा प्रदान करणे हे ही गरजेचे असते. तणाव आणि भय यापासुन दुर्बलांना मुक्तता मिळवून देणे हे मुख्यतः राज्यसंस्थेचे काम असते.

सामाजिक न्यायाची उद्दिष्ट्ये :

१. राज्यातील विविध सामाजिक आणि आर्थिक स्तराच्या मुलभूत गरजा भागवणे.
२. त्यांना समान संधी देणे.
३. त्यांच्यात उद्भवणारे संघर्ष कमी वा नष्ट करणे

सामाजिक न्याय व शाहू महाराज :

राजर्षी शाहू अलौकिक लोकसेवेचे साधन आहे. केवळ समाजसुधारणाच नव्हे तर मानवी जीवनाच्या धर्म, कृषि उद्योग, व्यापार, साहित्य, नाट्य संगीत, मल्लविद्या अशा अनेक क्षेत्रात भरीव कामगिरी करून आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अग्रेसरत्व प्राप्त केले. भारतीय समाज व्यवस्थेतील वर्णव्यवस्थेला लागलेले विकृत स्वरूप दूर करून सामाजिक समता स्थापन करण्याचे पहिले क्रांतीकारी पाऊल महात्मा फुलेंनी उचलले. दिन-दुबळ्यांचा असणारा हा कैवारी निम्न वर्गात जन्म घेवून ही उच्चविद्याविभुषित ठरला. फुलेंचे विचार तर्कशुध्द वास्तविक होते. ते विचार शाहूंनी घेतले व फुलेंच्या समाजसेवेच्या कार्याला अधिक कृतिशिल, समृध्द करण्याचे कार्य राजर्षी शाहु राजांनी केले. शाहूंनी असे म्हटले की, "जर हल्लीची जातीव्यवस्था कायम राहिली तर ज्या रीतीने हल्ली सुराज्य असे समजले जाते ते स्वराज्य म्हणजे मुठभर लोकांच्या हाती सत्ता जाणे होय."

राजर्षी शाहूंच्या व्यक्तिमत्वात विविध पैलू दिसून येतात. अस्पृश्यता निवारण, सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण वस्तीगृहाची स्थापना, दुष्काळावर व साथीच्या रोगावर केलेली मात, मुलांचे शिक्षण, आंतरजातीय विवाहास मान्यता देण्याचा कायदा, फासेपारधीचे पुनर्वसन, जलसंधारण, चहा-कॉफिची लागवड याशिवाय महत्वाचे म्हणजे 'आरक्षण विषयक धोरण' इत्यादी बाबतीत काळाच्या पुढे पावले टाकलेले दिसून येते. आधुनिक समतेच्या युगात फुले, शाहु, आंबेडकर या तीन महापुरूषांचे सामाजिक विचार आणि कार्य हा एक सामाजिकदृष्ट्या

अखंड प्रवाह आहे. यांनी दिनदुबळ्यांसाठी, शुद्र, अतिशुद्राविषयी, सामाजिक समतेसाठी त्यांनी केलेले कार्य अनमोल आहे. शाहूंचे कार्य खरोखरच उल्लेखनिय आहे. विशेषतः न्यायाची खरी रीत माननारा त्यांचा आरक्षणविषयीचा दृष्टीकोन अधिक महत्वाचा ठरतो.

सारांश :

महात्मा फुलेंनी ज्या आरक्षण धोरणाचे सुतोवाच आपल्या हंटर कमिशन समोर केलेल्या निवेदनात केले. त्या त्या आरक्षण धोरणाची प्रत्यक्ष अमलबजावणी राजर्षी शाहू छत्रपतींनी आपल्या १९०२ च्या जाहिरमान्यात केली होती. याचे पुढचे पाऊल डॉ. आंबेडकरांची राज्यघटना होय. याच धोरणाच्या अमलबजावणीतील शेवटचा टप्पा मंडल आयोग होय. एक प्रकारे हा आयोग म्हणजे राजर्षी शाहूंच्या आरक्षण धोरणाची सुखद फलनिष्पत्तीच मानावी लागेल.

राजर्षी शाहूंच्या समग्र कार्याचे विवेचन करताना चरित्रकार धनंजय कीर यांनी योग्यच म्हटले आहे की, ‘सत्तेचा उपयोग लोकोध्दारासाठी करावयाचा असतो हे तत्व कृतित आणून दाखवणारा हा आदर्श राजपुरूष होता. आज भारताच्या संविधानात समाविष्ठ असलेली सामाजिक न्यायाची संकल्पना देखील समाजातील असंतुलन नष्ट करून कल्याणकारी राज्यास प्राधान्य देणारी आहे.

संदर्भ सूची :

१. मुलभुत सामाजिक विचार – प्रा.ज्योती डोईफोडे
२. महाराष्ट्र टाईम्स.
३. भारताचे संविधान – द्विभाषी आवृत्ती.

A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India

Aparna Vishwanath Kalyankar
Research scholar.
Swami Ramanad Teerth Marathwada University, Nanded

Abstract

Gender equality is a human right which entitles all persons irrespective of their gender to live with dignity and with freedom. Gender equality is also a precondition for all round development and reducing poverty. Empowered women make invaluable contribution to the improvement of health conditions and educational status and productivity of whole families and communities, which in turn improve prospects for the next generation. The Millennium Development Goal also puts emphasis on gender equality and empowerment of women. It is now widely accepted that gender equality and women's empowerment are fundamental cornerstones for achieving development results. Keeping the status of women empowerment and its determinants in India, in this paper an attempt is made to present some of the key determinants of inequalities that exist in our country so as to have an idea about to what extent the women are empowered.

Introduction

Women empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, educational, gender or economic strength of individuals and communities of women. Women's empowerment in India is heavily dependent on many different variables that include geographical location (urban / rural) educational status social status (caste and class) and age. Policies on Women's empowerment exist at the national, state and local (Panchayat) levels in many sectors, including health, education, economic opportunities, gender based violence and political participation. However there are significant gap between policy advancements and actual practice at the community level. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. Women empowerment involves the building up of a society, a political environment, wherein women can breathe without the fear of oppression, exploitation, apprehension, discrimination and the general feeling of persecution which goes with being a woman in a traditionally male dominated structure. Women constitute almost 50% of the world's population but India has shown disproportionate sex ratio whereby female's population has been comparatively lower than males. As far as their social status is concerned, they are not treated as equal to men in all the places. In the Western societies, the women have got equal right and status with men in all walks of life. But gender disabilities and discriminations are found in India even today. The paradoxical situation has such that she was sometimes concerned as Goddess and at other times merely as slave.

Review of Literature

1) **H. Subrahmanyam (2011)** compares women education in India at present and Past. Author highlighted that there has a good progress in overall enrolment of girl students in schools. The term empower means to give lawful power or authority to act. It is the process of acquiring some activities of women.
2) **M. Bhavani Sankara Rao (2011)** has highlighted that health of women members of SHG have certainly taken a turn to better. It clearly shows that heath of women members discuss among themselves about health related problems of other members and their children and make them aware of various Government provisions specially meant for them.
3) **Doepke M. Tertilt M. (2011)** Does Female Empowerment Promote Economic Development? This study is an empirical analysis suggesting that money in the hands of mothers benefits children. This study developed a series of non cooperative family bargaining models to understand what kind of frictions can give rise to the observed empirical relationship.

Objectives of the Study

1. To know the need of Women Empowerment.
2. To study the Government Schemes For Women Empowerment
3. To study the Status of Women Empowerment
4. To study the . Reasons For The Empowerment of Women
5. To study the Constitutional Provisions For Empowering Women In India
6. To offer useful Suggestions in the light of Findings.

Research methodology

For the purpose of the present study data has been collected fromsecondary sources. It is collected from Journals, Magazines,including the reports and documents of Ministry of Human
Resource Development, Government of India National family health survey report, etc. and various other publications.

Why Need of Women Empowerment?

Reflecting into the " Vedas Purana" of Indian culture, women is being worshiped such as LAXMI MAA, goddess of wealth; SARSWATI MAA, for wisdom; DURGA MAA for power. The status of women in India particularly in rural areas needs to address the issue of empowering women. About 66% of the female population in rural area is unutilized. This is mainly due to existing social customs. In agriculture and Animal care the women contribute 90% of the total workforce. Women constitute almost half of the population, perform nearly 2/3 of its work hours, receive 1/10th of the world's income and own less than 1/ 100th the world property. Among the world's 900 million illiterate people, women out number men two to one. 70% of people living in poverty are women. Lower sex ratio i.e. 933, The existing studies show that the women are relatively less healthy than men though belong to same class. They constitute less than 1/7th of the administrators and mangers in developing countries. Only 10% seats in World Parliament and 6% in National Cabinet are held by women.

Ways to Empower Women

1)Changes in women's mobility and social interaction
2)Changes in women's labor patterns
3)Changes in women's access to and control over resources and
4)Changes in women's control over Decision making
5)Providing education
6)Self employment and Self help group
7)Providing minimum needs like Nutrition, Health, Sanitation, Housing Other than this society should change the mentality towards the word women Encouraging women to develop in their fields they are good at and make a career

Government Schemes For Women Empowerment

The Government programmes for women development began as early as 1954 in India but the actual participation began only in 1974. At present, the Government of India has over 34 schemes for women operated by different department and ministries. Some of these are as follows;

1. Rastria Mahila Kosh (RMK) 1992-1993
2. Mahila Samridhi Yojana (MSY) October,1993.
3. Indira Mahila Yojana (IMY) 1995.
4. Women Entrepreneur Development programme given top priority in 1997-98.
5. Mahila Samakhya being implemented in about 9000 villages.
6. Swayasjdha.
7. Swa Shakti Group.
8. Support to Training and Employment Programme for Women(STEP).
9. Swalamban.
10. Crèches/ Day care centre for the children of working and ailing mother.
11. Hostels for working women.
12. Swadhar.
13. National Mission for Empowerment of Women.
14. Integrated Child Development Services (ICDS) (1975),
15. Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescence Girls (RGSEAG) (2010).
16. The Rajiv Gandhi National Crèche Scheme for Children of Working Mothers.
17. Integrated Child Protection scheme (ICPS) (2009-2010).
18. Dhanalakahmi (2008).
19. Short Stay Homes.
20. Ujjawala (2007).
21. Scheme for Gender Budgeting (XI Plan).
22. Integrated Rural Development Programme (IRDP).
23. Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM).
24. Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY).
25. Women's Development Corporation Scheme (WDCS).
26. Working Women's Forum.
27. Indira Mahila Kendra.
28. Mahila Samiti Yojana.
29. Khadi and Village Industries Commission.
30. Indira Priyadarahini Yojana.
31. SBI's Sree Shaki Scheme.
32. SIDBI's Mahila Udyam Nidhi Mahila Vikas Nidhi.
33. NGO's Credit Schemes.
34. National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes

The efforts of government and its different agencies are ably supplemented by nongovernmental organizations that are playing an equally important role in facilitating women empowerment. Despite concerted efforts of governments and NGOs there are certain gaps. Of course we have come a long way in empowering women yet the future journey is difficult and demanding.

Status of Women Empowerment

The status of Women Empowerment cannot be visualized with single dimension rather multidimensional assessment in terms of various components of women's life and their status would bring a clear conception. So, this paper tries to give a basic idea about the condition and status of women in terms of employment, education, health and social status. Before going to elaborate separately let us have a quick view of the overall status of women in terms of gender gap index prepared by World Economic Forum in 2012

Details of Gender Gap Index – 2012 (Out of 135 Countries)

Gender Gap Sub -Indices	India		Srilanka	
	Rank	Score	Rank	Score
Economic participation and opportunity	123	0.4588	105	0.5596
Educational attainment	121	0.8525	108	0.9946
Health and survival	134	0.9612	1	0.9796
Political empowerment	17	0.3343	22	0.3151
Overall Index	105	0.6442	39	0.7122

Source: World Economic Forum (2012) Global Gender Gap Index – 2012

The above table clearly depicts the status of low level of attainment of women in the varied field of their attainment. The ranking and scores for India amply proves that it is found in the lower rank even compared to Sri Lanka in all sub-indexes of gender equality. India gained eight places (from 113 rank in 2011 to 105 rank in 2012) as a result of improvement in the educational attainments and political empowerment. Keeping aside the Political Empowerment, the other three indices is all above the rank of 100. The Political Empowerment ranks quite high may be due to the 73rd and 74th Constitution amendments of India providing greater opportunity to women to take part in active politics.

Reasons For The Empowerment of Women

Today we have noticed different Acts and Schemes of the central Government as well as state Government to empower the women of India. But in India women are discriminated and marginalized at every level of the society whether it is social participation, political participation, economic participation, access to education, and also reproductive healthcare. Women are found to be economically very poor all over the India. A few women are engaged in services and other activities. So, they need economic power to stand on their own legs on per with men. Other hand, it has been observed that women are found to be less literate than men. According to 2001 census, rate of literacy among men in India is found to be 76% whereas it is only 54% among women. Thus, increasing education among women is of very important in empowering them. It has also noticed that some of women are too weak to work. They consume less food but work more. Therefore, from the health point of view, women folk who are to be weaker are to be made stronger. Another problem is that workplace harassment of women. There are so many cases of rape, kidnapping of girl, dowry harassment, and so on. For these reasons, they require empowerment of all kinds in order to protect themselves and to secure their purity and dignity. To sum up, women empowerment can not be possible unless women come with and help to self-empower themselves. There is a need to formulate reducing feminized poverty, promoting education of women, and prevention and elimination of violence against women.

Challenges

There are several constraints that check the process of women empowerment in India. Social norms and family structure in developing countries like India, manifests and perpetuate the subordinate status of women. One of the norms is the continuing preference for a son over the birth of a girl child which in present in almost all societies and communities. The society is more biased in favor of male child in respect of education, nutrition and other opportunities. The root cause of this type of attitude lies in the belief that male child inherits the clan in India with an exception of Meghalaya. Women often internalize the traditional concept of their role as natural thus inflicting an injustice upon them. Poverty is the reality of life for the vast majority women in India. It is the another factor that poses challenge in realizing women's empowerment. There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India

1) **Education**: While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned. the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender bias is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field.
2) **Health and Safety:** The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and is an important factor in gauging the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned.
3) **Poverty** -is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.
4) **Professional Inequality:** This inequality is practiced in employment sand promotions**.** Women face countless handicaps in male customized and dominated environs in Government Offices and Private enterprises.
5) **Morality and Inequality:** Due to gender bias in health and nutrition there is unusually high morality rate in women reducing their population further especially in Asia, Africa and china.

6) **Household Inequality:** Household relations show gender bias in infinitesimally small but significant manners all across the globe, more so, in India e.g. sharing burden of housework, childcare and menial works by so called division of work.

Constitutional Provisions For Empowering Women In India

Equality before law for all persons (Article-14).

Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth (Article 15(I)). However, special provisions may be made by the state in favors of women and children Article 15(3). Equality of opportunity for all citizens relating to employment or appointment to any office under the state (Article 16). State policy to be directed to securing for men and women equally the right to an adequate means of livelihood (Article 39(a); (v) equal pay for equal work for both men and women (Article 39(d). Provisions to be made by the state for securing just and humane conditions of work and maternity relief (Article 42). Promotion of harmony by every citizen of India and renouncement of such practices which are derogatory to the dignity of women Article 51A(e). Reservation of not less than one-third of total seats for women in direct election to local bodies,viz; Panchayats and Municipalities (Articles 343(d) and 343 (T).

Findings of The Study

1. Globalization, Liberalization and other Socio - Economic forces have given some respite to a large proportion of the population. However, there are still quite a few areas where women empowerment in India is largely lacking.
2. There needs to be a sea – change in the mind set of the people in the country. Not just the women themselves, but the men have to wake up to wake up to a world that is moving towards equality and equity. It is better that this is embraced earlier than later for our own good.
3. There are several Government programmes and NGOs in the Country, there is still a wide gap that exists between those under protection and those not.
4. Poverty and illiteracy add to these complications, The Empowerment of Women begins with a guarantee of their health and safety.
5. Empowerment of Women could only be achieved if their economic and social status is improved. This could be possible only by adopting definite social and economic policies with a view of total development of women and to make them realize that they have the potential to be strong human beings.
6. In order to create a sustainable world, we must begin to Empower Women.

.

Suggestions

1. The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem. Hence, education for women has to be paid special attention.
2. Awareness programmes need to be organized for creating awareness among women especially belonging to weaker sections about their rights.
3. Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages and work at par with men so that their status can be elevated in the society.
4. Strict implementation of Programmes and Acts should be there to curb the mal-practices prevalent in the society

Conclusion

Thus, the attainment in the field of income / employment and in educational front, the scenario of women empowerment seems to be comparatively poor. The need of the hour is to identify those loopholes or limitations which are observing the realization of empowerment of women and this initiative must be started from the women folk itself as well as more importantly policy initiative taken by the state and society. Let us take the oath that we want an egalitarian society where everybody whether men or women get the equal opportunity to express and uplift one's well being and well being of the society as whole.

References-

1) Soumitro Chakravarty (2013) Women's Empowerment in India: Issues, ChallengeInternational Review of So cial Sciences and HumanitiesVol. 5, No. 1 (2013), pp. 154-163
2) Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2015) A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668. Volume 17, Issue 4.Ver. I (Apr. 2015), PP 13-19
3) Dr. T. Rama Devi (2017) GENDER EQUALITY: WOMEN EMPOWERMENT GJRA - GLOBAL JOURNAL FOR RESEARCH ANALYSIS X Volume-6, IssueV-9o,l uSmpeec : i3a l| IIssssuuee :S 1e1p |t eNmovbeemr-b2e0r 1270 1• 4IS •S INSS NNo N 2o2 27277 7- 8- 8116709 p141-143
4) Kadam, R. N. (2012). Empowerment of Women in India- An Attempt to Fill the Gender Gap. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(6), 11-13.
5) Goswami, L. (2013). Education for Women Empowerment. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 17-18.
6) Neha Elizabath(2015) "Empowering Women through Education with special reference to Indian economy." International Journal of Research in Management & Technology Vol. 5, No.1

लिंगभेदाची समस्या

प्रा.बी. जे. कुकडे
समाजशास्त्र विभाग
तुळजाभवानी महाविद्यालय,तुळजापूर

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय महिला दशकामुळे १९७५ ते १९८५ सर्वसाधारण महिला वरील समाजशास्त्रीय साहित्याला चांगले उत्तेजन मिळाले, त्यांचे समाजातील स्थान, लिंगावर आधारित केल्या जाणा—या भेदभावामुळे निर्माण होणारे मुद्दे आणि विशेषत: म्हणजे असमानतेची वागणूक, इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च ने लिंगावर आधारित अभ्यासांना एकूण कार्यक्रमामध्ये विशेष प्राधान्य दिले आहे.

युनिव्हर्सिटी ग्रॅट्स कमिशन ने ;न्ळब्द्ध सुध्दा लिंग आधारीत अभ्यासकांना अगक्रम दिला आहे. महत्वाच्या अनेक विद्यापीठांनी स्त्रीया साठीच्या अभ्यासाठी केंद्र चालू केली आहेत.१९८० साली 'सेंटर फॉर वुमेन्स डेव्हलपमेंट स्टडीज', या स्त्रियावर लक्ष केंद्रित करणा—या शोध संस्थेची आयसीएसएसआर च्या मदतीने स्थापना करण्यात एक शैक्षणिक पत्रिका सुध्दा आहे. 'वुमेन्स स्टडीज ऑफ वुमेन्स डेव्हलपमेंट' ने या विषयावर स्त्रियासंबधीचे अभ्यास आणि स्त्रियांची प्रगती, आसीएसएसआर ने प्रायोजित केलेल्या मालविका कार्लेकर ;२०००द्ध यांच्या साहित्याच्या एका सर्वेक्षणाने १९९० पर्यंतच्या अभ्यासाचा मागोवा घेतला आहे.

१९८० ते १९९० च्या दरम्यान लिंगासबंधीच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकणा—या समाजशास्त्रीय साहित्यमध्ये लक्षात घेण्या इतपत वाढ झाली आहे. तरीही आज मोठया प्रमाणात भारतीय समाजात लिंगभेदाची समस्य जाणवत आहे. जागतिकीकरणानंतर आसाममध्ये समाजिक, अर्थिक: शैक्षणिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. पण तरीही आज भारतात जगातिकीकरणात तशी लिंगभेदाची समस्या आढळून येते त्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत आहेत.आणि ही लिंग समस्य नष्ठ करण्यासाठी प्रयत्न चालू आहेत. तरीही समस्या जास्त आढळून येत आहे. प्रस्तूत संशोधनामध्ये जागतिकरणामुळे लिंगभेदाची समस्या कशी निर्माण झाली आहे यांचा शोध घेण्यात आला आहे.

शोध निबंधाची उद्दीष्टे —

१) लिंगभाव असमानतेचा अर्थ समजून घेणे.
२) लिंगभाव असमानतेमुळे स्त्रियांना निर्माण झालेल्या समस्या स्पष्ट करणे.

संशोधन पध्दती—

प्रस्तूत शोध निबंध लिहिताना तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग केला आहे. यासंबंधीत विषयावरील संदर्भ ग्रंथ, तसेच वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आला आहे.

लिंगभाव असमानतेचा अर्थ—

लिंग हा जीवशास्त्रीय अर्थ व्यक्त करणारा शब्द आहे. लिंग हा नैसर्गिक गुण विशेष आहे. लिंगभाव हा सामजिक सांस्कृतिक गुणविशेष आहे. समाजशास्त्रात लिंग या संज्ञेचा सर्व प्रथम उपयोग आर्कलने १९७२ मध्ये प्रकाशित झालेल्या सेक्स, जेंडर ॲण्ड सोसायटी या ग्रंथात केला आहे. स्त्री आणि पुरूष यांच्यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून ज्या भिन्नता आहेत त्या व्यक्त करण्यासाठी लिंगभाव या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो. तसेच लिंगभाव या एकाच आधारावर स्त्री आणि पुरूष यांच्यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक कर्तव्ये आणि हक्काबाबत भासणारी असमानतेची स्थिती म्हणजे लिंगभाव असमानता होय.

- जैविक लिंगभेदाप्रमाणे सामाजिकदृष्टया करण्याचा फरक अर्थात, पुरूष व स्त्रिया असा फरक होय.
- समाजशास्त्रीय अर्थ सामाजिकदृष्टया पुरूष व स्त्रिया असा समाजाच्या दोन प्रवर्गामध्ये केला जाणारा फरक म्हणजे लिंगभेद होय.

मानवंशशास्त्र, मानसशास्त्रज्ञ, आणि समाजशास्त्रज्ञ असे मानतात की समाजात आढळणारा लिंगभेद हासमाजाने व सांस्कृतीने ठरविलेल्या परस्परांना निश्चित होत असतो. जैविक गुणधर्मामुळे नव्हे भिन्न समाजांच्या वेगवेगळया सांस्कृतीमध्ये नव्हे तर एकाच समाजातील विविध उपगटांमध्ये देखील लिंगभेदाचा अर्थ आणि आनुषगीक, प्रकटीकरण वेगवेगळे असते समाजातील वर्ग, वय, वांसिक समूह यासारख्या घटकामुळे लिंगभेदाचा अन्वयार्य व प्रकटीकरण ठरल्यासारखे आढळते.

समाजात 'पुरूष' व 'स्त्रीया' असे फक्त वर्गीकरण असले असे नव्हे तर वैयक्तिक आणि सामाजिक गुणधर्माचे 'पुरूष' व 'बायकी' असेही वर्गीकरण असते आणि पुरूषांनी व स्त्रियांनी त्याप्रमाणेच वर्तन करणे अपेक्षित असते भाषेची छाटणी वर्तनप्रकार, पोशाख अश सर्व बाबतीत हे 'पुरूष' व 'बायकी' असे विभाजन आढळते.

आधुनिक समाजातिल लिंगभेदाची समस्या : —

आज खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाने संपूर्ण जग व्यापून टाकले आहे आज प्रत्येक क्षेत्रात वरील तीन्ही घटकांचा प्रभाव जाणवत असताना देखील स्त्री आणि पुरूष यांच्यातील भेदभाव ढळक पणाने दिसून येत आहेत. स्त्रीयांच्या जीवनातील लिंग भेदभेवाच्या समस्याने खालील काही प्रश्न निर्माण झालेले आहेत.

१) स्त्रियांची कामाच्या ठिकाणी कुचंबना—

भारतात १९९१ पासून आधुनिकीकरण, खाजगीकरन व जागतीकरणास सुरूवात झाली आणि त्यामुळे अनेक घटकात बदल झाले रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाले. आधुनिकीकरण, खाजगीकरन व जागतीकरणामुळे स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली आज प्रत्येक क्षेत्रात स़्त्री कार्यरत आहे. पूर्वीच्या काळात स्त्रीयांना गौनस्थान दिल्यामुळे त्या मागासलेल्या होत्या पण खाजगीकरन व आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणामुळे त्यात थोडा बदल झाला. यामध्ये १९९३ चा राष्ट्रीय मानवधिकार संरक्षण कायदा संसदेत पास झाला व त्या अंतर्गत राष्ट्रीय मानवधिकार आयोगाचे व राष्ट्रीय महिला आयोगाचे गठण केले देशातील अनेक राज्यामध्ये राज्य मानव अधिकार आयेग गठीत केला स़्त्रीयांच्या संदर्भत स्वतंत्र महिला निती घोषित केली त्यामुळे स़्त्री जीवनाला स्त्री शिक्षणाला नविन दिशा मिळाली व स्त्रीया आज शिक्षणामुळे, प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करताना दिसून येत आहेत. आज हि स्त्रीयांचा ज्या ठिकाणी काम करतात त्या ठिकाणी कमी पणाची वागणूक मिळत आहे स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन काहि प्रमाणात हा पूर्वीच्या लोकासारखा असल्याचे आढळून येते. आज कोणत्याही क्षेत्रात मोठया प्रमाणत कुचबंना होत आहेत. त्यांना कामकरताना पुरूष मंडळी स्त्रीया आमच्या सारखे काम करू शकत नाहीत. हे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. एखादा कर्मचारी स्त्रीयांना वेगळया पध्दतीने वागणूक देवू शकतो म्हणजे आज स्त्रीही ‘चूल मूल’ क्षेत्रातून बाहेर पडली आहे पण त्या ती ज्या ठिकाणी काम करत आहे त्या ठिकाणी सुरक्षित नाही.

२) जाहिरातीसाठी स्त्रीयांचे अश्लील चित्रणः—

जगतिकीकरणामुळे मोठया प्रमाणात उदयोगधंदे व व्यवसायाला चालना मिळाली, उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. आज प्रत्येक उत्पादीत वस्तूची खरेदी वाढवण्यासाठी मोठया प्रमाणात जाहिरात केली जाते. म्हणजे जाहिरात करणे ही काळाची गरज आहे पण आज जाहिरातीसाठी जास्त प्रमाणात स्त्रीयांची निवड केली जाते आणि जाहिरातीकडे आकर्षण वाढवण्यासाठी स्त्रियांचे अश्लील फोटो काढले जातात व ते प्रसारीत केली जातात आज प्रसारमध्ये सुध्दा स्त्रीयांचा चूकीचा वापर करून घेत आहेत. म्हणजे आज जाहिरातीमध्ये सुध्दा उपभोग साधन म्हणूनच स्त्रियांचा वापर अधिक करून घेतला जात आहे. कारण स्त्रीने जाहिरात केली तर त्याकडे लोक आकर्षित होतील म्हणून आज जास्तीत जास्त जाहिराती स्त्रियांकडूनच घेतल्या जातात.

३) स्त्रीभ्रुणहत्या—

भारत हा पितृसत्ताक कुंटूबपध्दतीचा देश आहे. त्यामुळे पूर्वीपासून स्त्रियांवर अन्याय होत आला आहे त्यांना बंदिस्त करून ठेवण्यात आले होते. पण आज यापध्दतीमध्ये बदल झाला आहे. आज स्त्रीया प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना दिसून येत आहेत. संविधानाने सुध्दा कलम १४ नुसार स्त्री पुरूष समानता हे कलम स्वीकारले आहे पण आज ही मोठया प्रमाणात भरतात स्त्रीभ्रुणहत्या होतात याला पुरूषाप्रधान संस्कृती कारणीभूत आहे. १९९४ साली स्त्रीभ्रुणत्या विरोधी कायदा करण्यात आला आहे तरी सुध्दा आज भारतात मोठया प्रमाणात गुपीतपणे गर्भेलिंगनिदान चाचणी करून गर्भपात केले जात आहेत. त्यामुळे आज स्त्री पुरूष प्रमाण असमान झाले आहे.

उदाः— १९६१ मध्ये सरासरी भारतातील लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९४१, १९७१ मध्ये ९३२, १९८१ मध्ये ९३४ ,१९९१ मध्ये ९२७ , २००१ मध्ये ९३३ तर २०११ मध्ये ९४० लिंगगुणोत्तर प्रमाण आहे.

४) स्त्री पुरूष विषमता :—

भारतातील २०११ जनगनेनुसार एकूण लोकसंख्येमध्ये महिलांची संख्या ४८.४६ टक्के इतकी आहे. मात्र शतकानुशतके सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनापासून स्त्रियांना दुर ठेवण्यात आले होते. समाजातील सर्व स्तरावर त्यांना दुय्यम दर्जा देवून प्रचंड त्रास सहन करावा लागला व स्त्री पुरूष असमानता निर्माण करण्यात आली भारतीय स्त्रियांना निम्न दर्जा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत असल्याचे आढळून येते. म्हणजेच जन्मपूर्व गर्भलिंगनिदान परीक्षण, स्त्रीभ्रुणहत्या, मुलींचा जन्म नकोसा,मुलास प्राधान्य, आरोग्य व शिक्षण याबाबत मुलगा—मुलगी अशा भेद संपत्तीवरील अधिकार नाकारणे, विवाह व घटस्फोटाबाबत बंधने विधवांची सामाजिक स्थिती, कुटूंबाबाहेर काम करण्यास बंधने आणि राजकीय क्षेत्रात दुय्यम स्थान अशी विविध स्वरूपे आढळून येतात म्हणजेच महिलांना घटनात्मक व कायदयाच्या दृष्टीने समान हाक दिलेले असले तरी सामाजिक कारणामुळे या हक्कापासून महिला आजही वंचित आहेत आजही त्यांना पुरूषांपेक्षा कमी लेखले जाते.

५) बलात्कार व विनयभंग :—

भारतीय दंड विधान संहितेनुसार महिलांच्या सुरक्षेसाठी सरासरी दरवर्षी एक कायदा केला जातो. तरीसुध्दा प्रत्यक्षात स्थिती कशी आहे की दरदिवशी महिलावरील उपरोक्षीत स्वरूपाचे गुन्हे वाढतच आहेत. या पाठीमागे असणारे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे पुरूषी मानसिकता व अस्तित्वात असणा—या महिला सुरक्षाविषयक कायदयांचा अपूरेपणा आहे.

इ.स	२००९	२०१०	२०११	२०१२
बलात्कार	१४८३	१५९९	१७०१	१८३९
विनयभंग	३११६	३६६१	३७९४	३९३५
लैगिक अत्याचार	१०९९	११८०	१०७१	१२९४

त्याच बरोबर कौटंबीक हिवसाचार, मुलींचा व्यापार व देहविक्री, हिनवागणूक, कुटुंबातील दुय्यम स्थान असे अनेक प्रश्न स्त्रियांच्या जिवनात लिंग भेदाचा आधारावर आधुनिक समाजात केले जातात. शिक्षणाचा सर्वोत्रिक प्रसार होवून देखील म्हणावा तिथका शिक्षणा प्रभाव समानतेच्या मुल्यावर पडलेला दिसत नाही. हे विशेष.

निष्कर्ष:

१) भारतातील लिंगभेद समस्येला समाजिक धार्मिकता कारणीभूत आहे.
२) सामाजावर आजही रूढी, प्रथा परंपरा यांचा पगडा मोठा आहे.
३) वेगवेगळे कायदे कानून, समाज सुधारक यांच्या प्रयत्नांने स्त्री आणि पुरूष यांची समानतेची क्षेत्रे विकसीत होत आहेत.
४) जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आज स्त्री धीटपणाने सामोरी जात आहे.
५) मागसलेल्या प्रदेशापेक्षा पुढारलेल्या प्रदेशात स्त्री पुरूष समानता निर्माण होत आहे.

स्वतंत्र प्राप्ती नंतर धर्मनिरपेक्षता, सामाजवाद समतेचे तत्व स्विकारून समाज जिवनातील विषमता नाहीशी करण्यासाठी प्रयत्न झाले परंतु समाज जिवनाच्या दोन चाका मध्ये कमी अधिक पणा (स्त्री आणि पुरूष) यांच्यात भेदभाव दिसून येतो असे हावू नये म्हणून प्रत्येकांनी समानतेचे तत्व स्विकारून लिंग भेदभावाची समस्या नाहीशी करावयास हावी.

संदर्भग्रंथ :—

१) स्त्रिया, समाज आणि राजकारन — डॉ भारती पाटील
२) समाजिक समस्या — राम आहुजा
३) महिला व विकास — यशदा
४) महिला सशक्तीकरण — मानचंद खंडेला

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

भारतातील लोकसंख्येची समस्या

प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे
समाजशास्त्र विभाग,
ज.शि.प्र.मं.संचलित,
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रास्ताविक:

समाजशास्त्र हे समाजाचा व त्यामध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचा अभ्यास करते. कोणताही समाज स्थिर नसतो त्यामध्ये परिवर्तन होत असते. या परिवर्तनामुळे समाजात निरनिराळ्या समस्या निर्माण होत असतात. भारतात अनेक समस्येपैकी लोकसंख्या वाढीची समस्या ही खूप गंभीर स्वरुपाची समस्या बनली आहे तस बघितलं तर कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील लोकसंख्या आणि तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्ती यावर अवलंबून असते त्या देशातील लोकसंख्या आणि त्या देशाचे उत्पादन यांचा परस्परांशी निकटचा संबन्ध असतो. विकसनशील देशात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही एक गंभीर समस्या ठरते भारतातील लोकसंख्येच्या अतिरीक्तेमुळे लोकसंख्या विस्फोटाची स्थिती निर्माण झाली आहे

उद्दिष्टे:-

१) भारतातील लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.
२) भारतातील लोकसंख्या वाढीची कारणे व दुष्परिणाम समजून घेणे
३) लोकसंख्यावाढ समस्येवर उपाय सुचविणे

भारतातील लोकसंख्या वाढ:

जगाच्या लोकसंख्येप्रमाणेच भारतातील लोकसंख्यादेखील सतत वाढत आहेई.स.२०११ च्या जनगणनेनुसार ती १२१ कोटी होती. लोकसंख्येच्या दृष्टिने भातात दुसऱ्या क्रमांकावर असून पहिला क्रमांक चीनचा आहेजगाच्या एकूण भूभागापैकी २.४ टक्के भूभाग भारताच्या वाट्याला असून जागतिक लोकसंख्येच्या सुमारे१७ टक्के लोकसंख्या ही भारतात आहे. ब्रिटीश राजवटीत भारतात पहिली अधिकृत जनगणना ही १८८१ मध्ये घेण्यात आली.त्यामुळे ब्रिटीश राजवटीपूर्वीच्या भारतातील लोकसंख्यावाढीचे नेमकी आकडेवारी उपलब्ध नाही. १८८१ नंतर दर दहा वर्षांनी अशी जनगणना केली जाते. खालील तक्त्यात ई.स. १९०१ पासून झालेली लोकसंख्या वाढ दर्शविण्यात आली आहे.

भारतातील लोकसंख्यावाढ

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)	लोकसंख्येतील दर वार्षिक वाढ (कोटी)	वार्षिक लोकसंख्या वाढ
१९०१	२३.६	००	००
१९११	२५.२	+ १.६	+ ०.५७
१९२१	२५.१	- ०.१	- ०.०३
१९३१	२७.९	+ २.८	+ १.१
१९४१	३१.९	+४.०	+ १.४
१९५१	३६.१	+ ४.२	+ १.३
१९६१	४३.९	+ ७.८	+ २.१
१९७१	५४.८	+ १०.९	+ २५
१९८१	६८.४	+ १३.५	+ २.७
१९९१	८४.४	+ १६.१	+ २.४
२००१	१०२.७	+१८.३	+ २.१
२०११	१२१.२	१७.६४	+ १.६४

संदर्भ: Datt/Sundaram = Indian Economy – 2011 S. Chand & Company, New Delhi

वरील तक्त्यावरून भारताची लोकसंख्या किती मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे हे लक्ष्यात येते. १९२१चा अपवाद वघळता भारताची लोकसंख्या सतत वाढत आहे. १९११ ते १९२१ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत घट झाली म्हणून१९२१ हे वर्ष

"लोकसंख्येच्या महाविभाजनाचे वर्ष " म्हणून ओळखले जाते.१९२१ ते १९५१ या कालखंडात देशातील लोकसंख्या २५.९ कोटीवरून वाढली. या तीस वर्षाच्या काळात देशातील लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक सरासरी दर १.२२ टक्का इतका राहिला.

यावरून आपल्या लक्षात येते की भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर खूप वेगाने वाढत आहे स.न.२०११ जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी एवढी होती.

लोकसंख्या वाढीचे कारणे खालीलप्रमाणे आहेत

१) जन्म-मृत्युदर :- आपल्या देशात मृत्युदरात घट झालेली आढळून येते. परंतु जन्मदर मात्र त्या मानाने घटलेली नाही आपल्या देशाचा १००० लोकांमध्ये जन्मदर २७.५ आहे व मृत्युदर ०.५ आहे. त्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होते

२) अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा :- समाजामध्ये काही अंधश्रद्धा असतात. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा, मेल्यावर पाणी पाजण्यास व अग्नी देण्यास इस्टेटीला वारस पाहिजे, मुलगाच पाहिजे, त्यामुळे मुलाची वाट पहात कुटुंबात माणसे वाढतात मुलगी ही परक्याचे धन समजले जाते त्यामुळे मुलगा होईपर्यंत कुटुंब नियोजन केले जात नाही काही वेळेस पहिल्या पत्नीला मुलीच झाल्या तर दुसरा विवाह केला जातो व त्या पत्नीकडूनही कुटुंब वाढविले जाते त्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होताना दिसून येते

३) जन्म ही ईश्वरी देणगी आहे :- काही समाजामध्ये कुटुंब नियोजन करणे पाप मानले जाते. जन्म ही ईश्वरीय देणगी समजले जाते. या अंधश्रद्धेपोटी लोकसंख्यावाढ होताना आढळून येते.

४) वैद्यकीय सुविधांचा अभाव व अज्ञान :- वैद्यकीय सुविधा असून देखील त्या ग्रामीण भागामध्ये पोहोचत नाहीत काही वेळेस कुटुंब नियोजनांच्या साधनांची माहिती असते परंतू त्याची उपलब्धता नसल्यामुळे म्हणजेच या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे तीचावापर केला जात नाही. गैरसमजुती व अज्ञानामुळे माहिती देवून देखील त्याचा वापर केला जात नाही या कारणांमुळे लोकसंख्येमध्ये वाढ होताना दिसून येते

५) बालमृत्यू व अर्भक मृत्यूचे प्रमाण:- ग्रामीण भागांमध्ये बालमृत्यूचे व अर्भक मृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे अनेक मुलांना जन्म दिला जातो. त्यामुळेही लोकसंख्येमध्ये वाढ होते

६) मुलीच्या लग्नाचे वय :- ग्रामीण भागामध्ये १५ ते १६ व्या वर्षीच मुलीचे लग्न करून दिले जाते. लग्न झाल्यावर लवकर मुले होतात. त्यावर नियंत्रण करण्याकरिता तिला कुटुंबनियोजनाबद्दलच्या साधनांचा व महितीचा अभाव व अज्ञान असते. या वयामध्ये ती कोणत्याही गोष्टींचे निर्णय कुटुंबामध्ये घेऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे वयाच्या पस्तीसाव्या वर्षापर्यंत ती गर्भधारणा करू शकते. त्यामुळे अनेक अपत्य जन्माला येतात. हे देखील लोकसंख्या वाढीमध्ये भर घालणारे घटक आहेत

७) निरक्षरता :- आपल्या देशात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षरतेमुळे अंधश्रद्धा वाढतात अशी लोकसंख्या वाढली तर माणसाला अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागते. शिवाय शासनालासुद्धा आरोग्य सुविधा व इतर सुविधा पुरविणे अवघड होते तेव्हा ही लोकसंख्यावाढ थांबविण्यासाठी विविध स्तरावर अनेक प्रयत्न चालू आहेत ग्रामीण तसेच शहरी भागातील स्त्री पुरुषामध्ये जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे. लोकसंख्यावाढीमुळे अनेक अडचणी उभ्या राहतात त्या संबंधीची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण करायला हवी

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम:

१. **अन्नधान्याचा तुटवडा** – कुटुंबांमध्ये जास्त माणसे वाढली तर सर्वांना नीट आहार देणे अशक्य होते कारण त्यावर खर्च जास्त होतो. उत्पन्न कमी व त्यामुळे महागाई वाढते. दुष्काळ पडला तर अन्नधान्य महाग होते व त्याचा पुरवठा करणे शासनाला देखील कठीण जाते त्याचप्रमाणे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, शेतीसाठी लागणा-या पाण्याची टंचाई तसेच पाणी अनेक कारणांसाठी वापरावे लागते त्यामध्ये जर दुष्काळ पडला तर पाणी मिळत नाही त्यामुळे शेतीला पाणी देता येत नाही व अन्न धान्य मोठया प्रमाणावर म्हणजेच लोकसंख्येच्या प्रमाणत पिकविता येत नाही त्यामुळे महागाई वाढते व कुटुंबाला पुरेसा आहार मिळणे कठीण होते व यामधूनच कुपोषणाचे प्रमाण वाढते व अनेक रोग आजारांना सामोरे जावे लागते.

२. **अपुरा निवारा** – पूर्वी जर कुटुंबात ठरावीक माणसे राहत असतील तर त्यांना ते घर राहण्यास पुरते परंतु त्याच कुटुंबात अनेक सदस्य वाढले तर ते घर अपुरे पडते व दुसरे बांधावे लागते जरी जास्त घरे बांधली तरी जमीन वाढत नाही. त्याचा परिणाम अन्नधान्य पिकविण्यावर होते.

३. **दळणवळण, शैक्षणिक, आरोग्य सुविधा यांचा अभाव**– लोकसंख्या वाढल्यामुळे प्रवासाच्या ज्या सुविधा आहेत त्या अपुया पडतात. तसेच अपघातांचे प्रमाण वाढते त्याचबरोबर शाळा कॉलेजमध्ये विध्यार्थ्यांना प्रवेश मिळत नाही. त्यामुळे गरीब मुलांना शिक्षण घेणे अवघड होते. वरील अडचणीबरोबर शासनाला आरोग्य सुविधा पुरविणे अवघड होते

४. **जंगलतोड** – जळणासाठी लाकूड, घरबांधणी / फर्निचर यासाठी माणसाने जंगलतोड केली. लोकसंख्या वाढीचा परिणाम निसर्गावर झाल्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले तसेच उद्योगासाठी जागा उपलब्ध करण्यासाठी सुद्धा जंगलतोड झाली याचा परिणाम पाऊस वेळेत न पडण्यावर झाला.

५. **स्थलांतर** – नोकरी व्यवसायाच्या शोधार्थ होणा-या स्थलांतरामुळे शहरांची झपाटयाने वाढ होते व शहराच्यासर्व यंत्रणांवर ताण पडू लागतो. कारखान्याच्या धुराने, घाण पाणी नदीमध्ये सोडल्याने पाणी दूषित होते वाहनामुळे हवा प्रदूषण होते

६. साधनसंपत्ती व उर्जेची कमतरता भासते.

७. गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण– शिक्षण जरी मिळाले तरी नोकरी मिळत नाही व गरिबी असल्यामुळे जीवन व्यवस्थित जगता येत नाही, त्यामुळे गुन्हेगारी व अत्याचाराचे प्रमाण वाढते.

वरील सर्व कारणांमुळे आपल्याला स्वस्थ व सुरक्षित जीवन जगता येत नाही ह्या सगळ्यांची तीव्रता कमी करायची असेल तर त्यावरचे उपाय आपण लगेचच आणि आपल्या कुटुंबापासून सुरु केले पाहिजेत.

❖ लोकसंख्यावाढ समस्येवर उपाय:-

लोकसंख्यावाढ ही भारतीय समाजापुढे एक मोठे आव्हान आहे या लोकसंख्येला वेळीच नियंत्रित करणे गरजेचे आहे त्यासाठी पुढील उपाययोजना सुचविता येतील

१) लोकसंख्या वाढ नियंत्रित करण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार होणे गरजेचे आहे कारण सुशिक्षित स्त्रिया ह्या लहान कुटुंबाचे तत्व स्वीकारतात असा अनुभव आहे.

२) स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे

३) १४ वर्ष वयापर्यंतच्या मुला-मुलीना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करावे.

४) शाळेतील गळतीचे प्रमाण कमी करणे.

५) जननदर नियंत्रणासाठी व संततिनियमनासाठी याबाबत सामान्य लोकांना माहिती देण्यासाठी विशेष व्यवस्था करावी.

६) १८ वर्षांपेक्षा उशिरा विवाह करणाऱ्या मुलींना बक्षीस देणे तसेच २१ वर्षांनंतर मातृत्व स्वीकारणाऱ्या मुलींना बक्षीस देणे

७) ग्रामीण भागात रुग्णवाहिका सेवा पुरविण्यासाठी विशेष फंड व कमी व्याजदराचे कर्ज उपलब्ध करून द्यावे

८) लोकांना मनोरंजनाच्या सुविधा पुरविणे

९) बालमृत्युदर कमी करणे

१०) जलद आर्थिक विकासदर वाढविणे. ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन लोकांचे जीवनमान उंचावते परिणामी जन्मदर कमी होत

११) उशिरा विवाह करणे.

१२) लोकसंख्यावाढीच्या समस्येविषयी लोकात जनजागृती घडवून आणणे

वर सुचविलेल्या उपायांची जर प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी केली तर लोकसंख्या वाढीस हमखासपणे आळा घालता येईल

निष्कर्ष:

वरील विश्लेषणावरून लक्ष्यात येते की, लोकसंख्या हा आर्थिक विकासाचा प्रमुख सक्रीय घटक व आधार आहे परंतु लोकसंख्येत होणारी वाढ ही त्यादेशातील उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक साधनसामुग्रीच्या पुरेपूर आणि पर्याप्त वापर होईल इतकी असावी.अन्यथा अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ अक्राळविक्राळ रूप धारण करेल.आणि अनेक समस्या आणि अडथळे निर्माण करेल.आज भारताच्या बाबतीत ही सत्यता पडताळून पाहिल्यास भारत देशासमोर अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ नियंत्रित ठेवणे ही एक ज्वलंत समस्या आहे.

संदर्भग्रंथ

१) डॉ.विठ्ठल घारपुरे– लोकसंख्या भूगोल

२) अहिराव व अलीझाढ – लोकसंख्या

३) डॉ. दिलिप खैरनार – लोकसंख्या आणि समाज

४) योजना मासिक –जुलै २०११

महिलांचे सशक्तीकरण व महिला चळवळी एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन

प्रा. शरद शंकर गायकवाड
पदव्यूत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्री. माधवराव पाटील महाविद्यालय मुरुम,
ता. उमरगा, जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

भारताची जगामध्ये धार्मिक व सांस्कृतिक देश म्हणून ओळख आहे. संस्कृतीचा जबरदस्त पगडा भारतीयावर पडलेला दिसून येतो. भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. आणि या संस्कृतीमध्ये स्त्री म्हणजे पुरुषाची सेवा करणारी गुलाम म्हणून ओळखणारा आपला भारतीय समाज आहे म्हणूनच स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. स्त्री म्हणजे पुरुषावर विसंबून राहणारी व्यक्ती मानली जाते कारण बालपणी पित्यावर, विवाहानंतर पतीवर व म्हातारपणी मुलावर ती अवलंबून असावी असा एक संकेतच होता. पण आजच्या या युगात थोडासा बदल होताना दिसतोय पण प्रमाण नगन्यच आहे. आज स्त्रीया पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून किंबहूना पुरुषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना, वावरताना आपणास दिसतील.

आजही स्त्रियांची वाटचाल, त्यांची दिशा, विचारामध्ये होत असलेले परिवर्तन, स्त्रियांच्या बाजूने झुकत असलेले कायदे, राजकीय, सामाजिक व्यवस्थेत तिला मिळत सलेला मान, सन्मान, दर्जा, महिला सक्षमीकरण चळवळीचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाची संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी वर्णणात्मक व विश्लेषणात्मक सशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. महिलांच्या सशक्तीकरणाचा मागोवा घेणारी अनेक संदर्भग्रंथ, विविध संशोधन पत्रिका, साप्ताहिके, मासिके, नियतकालिके तसेच इंटरनेटचा आधार घेवून तसेच प्रस्तूत शोध निबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) स्त्रियांच्या चळवळीचा मागोवा घेणे.
२) महिलांचे सामाजिक आर्थिक स्थान तपासणे.
३) महिलांच्या विविध कायद्याची माहिती घेणे.
४) स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.
५) महिला सक्षमीकरणाच्या घटकाची माहिती घेणे.

संशोधन गृहितके :-

१) विविध क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढत आहे.
२) महिला सशक्त होवूनही अत्याच्यारात वाढ होत आहे.
३) महिला सबलीकरणावर सरकार लक्ष देत आहे.
४) स्त्री-पुरुष गुणोत्तरात असमतोल वाढत आहे.
५) महिला सक्षमीकरणात महिला चळवळीची भूमीका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

भारत हा विकासाच्या मार्गावरील देश आहे आणि विकसनशील देशात स्त्रियांना बहुधा दुय्यम मानले जाते. विकसीत देशात स्त्रीयांना समान संधी दिली जाते त्यामुळे तेथील लिंग गुणोत्तरात संतुलन आढळून येते. "हुंडा बंदी कायदा, स्त्री कौटोंबिक अत्याचार प्रतिबंधक कायदा व इतर कायद्याची कडक अंमलबजावणी करुन देशात स्त्रीला विकासाच्या संधी निर्माण केल्यास निश्चित स्त्री पुरुष प्रमाण वाढेल व त्यामध्ये समतोल निर्माण होवून भारताच्या विकासात भर पडेल."[१]

लोकसंख्येत स्त्री पुरुष प्रमाण संतुलित असणे हे विकसीत समाजाचे लक्षण मानले जाते तसेच विवाह व कुटूंब संस्थेचे अस्तित्वही स्त्री पुरुष प्रमाणावरच अवलंबून असते. त्याच प्रमाणे देशाचा आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी सुद्धा हे प्रमाण योग्य असणे आवश्यक आहे.[२]

महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाची धोरणे :-

१) पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून महिलांचा विकास : भारत सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत कुटूंब कल्याण व महिला विकास या दृष्टीने विविध योजना आखण्यात आल्या. यामध्ये स्त्री आरोग्य व शिक्षणाला महत्व देण्यात आले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत स्त्रीयांचे आर्थिक व सामाजिक स्थान उंचावण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबविण्यात आला. नवव्या पंचचार्षिक योजनेत महिला सबलीकरणावर भर देण्यात आला.
२) आरोग्य उपाययोजना :- यामध्ये आरोग्य सेवेचे सार्वत्रिकरण करण्यात आले तसेच कुटूंबकल्याणाविषयी भर देण्यात आला. स्त्रियांच्या पोषणासाठी व आरोग्यसेवासाठी अनेक उपक्रम सुरु करण्यात आले.
३) आर्थिक सबलीकरणासाठी :- या योजनेत स्वयंरोजगारासाठी सुक्ष्म वित्त पुरवठा करणे, सेवा क्षेत्रात महिलांना ३०% जागा राखीव ठेवणे, तसेच सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना व सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना यामध्ये स्त्रीयासाठी रोजगार विषयक कार्यक्रम राबविण्यात आले.

४) राष्ट्रीय महिला कोश :- गरिब महिलांना पैसा पुरवठा यामध्ये शेती, दुध व्यवसाय, हातमाग, विणकाम इत्यादीसाठी महिलांना वित्तपूरवठा करण्यात येतो.

५) बालीका समृद्धी व किशोरी शक्ती योजना : इ.स. १९९७-९८ मध्ये हि योजना बालिकांच्या शिक्षणासाठी राबविण्यात येते. यामध्ये १८ व्या वर्षी मुलींना विशिष्ठ रक्कम देण्यात येते. तसेच किशोरी समृद्धी योजना ११ ते १८ वयोगटातील मुलींसाठी देते.

६) महिला बचत गट योजना :- महिलांना आर्थिक बाबतीत आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी त्यांना सशक्त करण्यासाठी व्यापारी बँका, नाबार्ड व इतर बँकाच्या माध्यमातून महिला बचत गटाला सुलभ कर्जपूरवठा केला जातो. बचतगटामूळे महिला सबलीकरण होताना दिसत आहे.

१९ व्या शकतकाच्या प्रारंभी काही चिंतनशील व्यक्तींनी उदा. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद विद्यासागर, दयानंद सरस्वती, केशवचंद सेन, महर्षि कर्वे यांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या दयनीय स्थितीबद्दल विचार मांडले. काही महान व्यक्तींनी समाजसुधारणा चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या दर्जास उच्च स्थान प्राप्त करुन देण्यासाठी प्रयत्न केले. [३]

स्त्रीमुक्ती चळवळीचे व सबलीकरणाचे सुरक्षा कवच-हिंदू कोड बिल :-

हिंदू कोड बिल हे महिला स्वातंत्र्याच्या जाहिरनामाच होता तो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एका विशिष्ट जातीसाठी मांडला नव्हता तर तो समग्र महिलासाठी होता १९४८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ते बिल संसदेत मांडले या बिलामध्ये घटस्फोट, पोटगी, संपत्तीमध्ये वारसा हक्क, बहूविवाहाला बंदी, स्त्रियांना दत्तक घेणे, स्वताच्या मिळकतीवर अधिकार, मुलाला वारसा होण्याचा अधिकार, आंतरजातीय विवाहास मान्यता असे अनेक अधिकार अंतर्भूत होते. आंबेडकरांचे अंतिम उद्दिष्ठ स्त्रियांना कायद्याने हक्क दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावे हेच होते.

महिला सबलीकरणाबाबत विविध कायदे :-

विधवा विवाह कायदा (१८५६), सतिबंदी कायदा (१८२९), बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१९२९), हिंदू विवाह कायदा (१९५६), द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा (१९५५), नोंदणी विवाह कायदा (१८७२, सुधारणा १९५४), घटस्फोट कायदा (१९५५), पोटगी कायदा (१९४६-सुधारणा १९५६), हुंडाप्रतिबंधक कायदा (१९६१), वेश्याव्यवसाय प्रतिबंधक कायदा (१९५६), गर्भपात कायदा (१९७२), देवदासी संरक्षण कायदा (१९३४) आदी.

स्त्रियांना आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य असायला हवे आपल्या शरीरावर आपला अधिकार असायला हवा, नवऱ्यालाही नाही म्हणण्याचा अधिकार हवा. स्त्रिला एक व्यक्ती म्हणून पुरुषाच्या बरोबरीने वागविले पाहिजे अशा प्रकारचे विचार स्त्रिमूक्ती चळवळीत मांडले गेले.४

सारांश निष्कर्ष :-

आाज सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषाच्या बरोबरीने दिसतात महिला सबळ होण्यासाठी कायदे आहेत पण त्यांची कडक अंमलबजावणी व्हायला पाहिजे. पुरुषप्रधान व्यवस्था असतानाही आज सर्व क्षेत्रात स्त्रिया आपले कर्तृत्व सिद्ध करत आहेत. देश आणि कायदा कसा आहे यापेक्षा प्रत्येकांनी आपल्या घरातील महिला सबल करणे महत्त्वपूर्ण आहे. आज शासकीय, धोरणे, विविध योजना, बचत गट, कर्तृत्वाला संधी व चालना यामूळे आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला आपले अस्तित्व सिद्ध करत आहेत. पंचायत राज व्यवस्थेत महिला उत्तम लोकप्रतिनिधित्व करतात. निर्णय घेण्याचा अधिकार त्यांना असला पाहिजे. "नामधारी ते कामधारी" अशी नारीशिक्त हळुहळु तयार होताना दिसत आहे.

संदर्भ :-

१) डॉ. धनराज धनगर, रिसर्च जर्नी, स्वातीधन पब्लिकेशन मार्च २०१९, पृष्ठ ९९.

२) उपरोक्त, पृष्ठ १४५.

३) डॉ. श्रीकांत गायकवाड, प्रा. रामकिशन मांजरे, भारतातील सामाजिक चळवळी, अरुणा प्रकाशन लातूर, २०१९, पृष्ठ १३०

४) डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे, सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापूरे पब्लिशर्स २०११, पृष्ठ ३४९

५) इंटरनेट https://www.worldvision.org

लोकसंख्यावाढीतील आहार आणि पोषण विषयक समस्या.

प्रा. जे. एन . शितोळे
(समाजशास्त्र विभाग)
व्ही. जे. शिंदे महिला महाविद्यालय उ,बाद

प्रस्तावना

आज जगातील प्रत्येक राष्ट्र कोणत्या ना कोणत्या समस्यांनी ग्रासलेले आपणास दिसते. जागतिकीकरण, औद्योगीकरण, नागरीकरण आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील संशोधन व प्रगती यांच्या परिणामामुळे विकासाबरोबर ऐक्या बाजूला समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. विकसित राष्ट्रात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, इत्यादी समस्या तर अविकसित राष्ट्रात लोकसंख्यावाढीची समस्या अगदी मुख्य स्वरूपात निर्माण झालेले आपणास दिसते आणि वाढती लोकसंख्या अनेक समस्यांना जन्म देणारी समस्या म्हणून पुढे आलेली आहे.

तेव्हा लोकसंख्यावाढ ही जन्म-मृत्यू या जैविक प्रक्रियांच्या बदलांचे कारण असून यामुळे दारिद्र्य, बेकारी, निरक्षरता, राहणीमानाचा दर्जा गुन्हा, आहार, आणि पोषण, झोपडपट्टी, वेश्यावृत्ति, घरांची टंचाई, इत्यादी संख्यात्मक व गुणात्मक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तर गुणात्मक समस्या समाजोदभवित असतात तर त्या समाज विकासाला अडथळा देखील निर्माण करतात.

त्यापैकी आरोग्य आणि पोषण ही लोकसंख्या वाढीतील एक गुणात्मक समस्या असून लोकसंख्या आणि आरोग्य व पोषण यांचा आंतरसंबंधदेखील आहे आणि आज मानवाचे खालावत चाललेली आरोग्य जेकी मानवाच्या कार्यक्षमतेवर, उत्पन्नावर, समाजावर आणि राष्ट्रांच्या विकासात अडथळा ठरणारे दिसून येऊ लागले आहे.तेव्हा आधुनिक काळातील लोकसंख्येतील समस्या म्हणून लोकसंख्याशास्त्र व वैद्यकीय शास्त्राला अभ्यासात्मक आव्हानच निर्माण झालेले आहे. तसेच शासकीय व निमशासकीय पातळीवरून आहार आणि पोषण संबंधीकार्यवाही देखील होऊ लागली आहे.

उद्देश :

1. प्रत्येक सजीवाला व मानवाला आहाराची नितांत गरज असून तो आहार पोषक असल्यास रोगप्रतिकारक शक्ती निर्माण करीत असते.
2. लोकसंख्येचा आकार, स्वरूप अन्न व आहारावर अवलंबूनअसते त्यादृष्टीने अभ्यास करणे.
3. आज मानव निरोगी जीवन जगण्यास असाह्य होत चालला आहे म्हणून आहार व पौष्टिकता जाणून घेणे.
4. आरोग्यविषयक गरजा आणि लोकसंख्या यांच्यातील संबंधजाणून घेणे.
5. संतुलितआहार विषयक वैद्यकीय शास्त्रांच्या सूचनांचीमाहिती घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधा करिता दुय्यमसामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इत्यादी साधने वापरली आहेत.

गृहितके :

1. लोकसंख्या आणि अन्नधान्य यांच्यातील असमतोल पाहणे
2. व्यक्तींच्या आहार विषयक प्रक्रियांचा मागोवा
3. उत्तम आहार हीच आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे.
4. अन्न आणि आहार त्यातील गुणधर्माची जाणीव.

महत्व :

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला जागतिक स्तरावर अनेक मूलभूतबदल होत गेले आणि कृषी, औद्योगिक आणि वैद्यकीय क्षेत्रात डबल अनेक संशोधनव प्रगती झाल्याने जागतिक लोकसंख्या वाढीला अनुकूलवातावरण झाले. आज जगाची 700 कोटी व भारताची 121 कोटी इतकी लोकसंख्या निर्माण झाली आहे.तर चीन हा प्रथम क्रमांकाचा व भारत हा दुसऱ्याक्रमांकाचा लोकसंख्या असणारा देश म्हणून ओळख निर्माण झाली आहे.

त्याचप्रमाणे सतत वाढणारा लोकसंख्येचा वेग हा इतर घटक प्रमाणेच मानवाच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणारा देखील ठरत जाऊ लागला आहे.आणि त्यातील मानवाचे आहार आणि आरोग्य विषयक प्रश्न देखील निर्माण होत चालले आहेत. वाढते कुपोषण अकार्यक्षमता मानवी कमी आयुर्मान स्त्री व बालक व वृद्धांचे आरोग्य असे प्रश्न असमतोल पोषक तत्वांच्या

कमतरतेमुळे निर्माण होऊन इतर समस्या वाढू लागले आहेत. आणि त्यांच्या मुळाशी लोकसंख्या वाढ हेच प्रमुख कारण आहे. लोकसंख्या वाढ हे सतत चे चक्र चालू आहे. तर अन्नधान्यातील कस हा कमी होत चालला आहे त्यादृष्टीने मानवाचे आयुर्मान वाढणे कार्यक्षमता वाढणे सदृढता असणे म्हणजेच निकोप आरोग्य असणे याकरिता जैविक गुणधर्म विषयक आहार हा महत्त्वाचा आहे. त्या अर्थाने आहार व पोषण आज ही लोकसंख्या वाढीतील गुणात्मक समस्या म्हणून अभ्यासने महत्त्वाचे आहे.

विषय विश्लेषण :

मानवाला जिवंत राहण्यासाठी अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता होणे गरजेचे असते यापैकी अन्न ही पहिली गरज आहे. मानवा बरोबर इतर सजीवाला अन्नपाणी या शिवाय राहता येत नाही आणि त्यातच सकस आहार असावा लागतो. अन्यथा तो भूकबळी, कुपोषित, निरस, मुडदूसठरतो त्याकरिता योग्य जीवनसत्वयुक्त तसेच पाचक द्रव्यांची म्हणजे अ, ब, क, ड, ई, इत्यादी जीवनसत्त्वयुक्त आहाराची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांना 2400 कॅलरीज व शहरात राहणाऱ्या लोकांना 2100 कॅलरीज ऊर्जा निर्माण करणाऱ्या अन्नाची गरज असते. परंतु लोकांच्या संख्येत वाढ झाल्यानंतर अपेक्षित कॅलरीज मानवाला ऊर्जा निर्माण करणारे अन्न मिळत नाही. त्यामुळे शहरी असंतुलितराहते मानवाला शारीरिक, मानसिक, आजार जडतात काही वेळेस मृत्यूदेखीलहोतात.

अर्थात सामाजिक असंतुलन म्हणजे नैसर्गिक सामाजिक आर्थिक परिस्थितीशी अनेक व्यक्तीला रोग, आरोग्य, आहार यातील पौष्टिकता याबाबतीत संघर्ष करावा लागतो.

संतुलितआहार आणि पोषणता :

आहार शरीराला पोषक असल्यास तो रोग प्रतिकार शक्ती निर्माण करतो. कच्चा व पक्या अन्न बरोबर दूध, फळे, कच्च्या पालेभाज्या, मांसाहार इत्यादी तसेच नैसर्गिक दवाई/औषधी (आयुर्वेदिक, झाडपाला, फळे, मुळे, कंद इत्यादी) महत्वाची असतात. आधुनिक कालखंडात अन्न व आहारात बदल देखील होत चालला आहे. त्यांचे उत्पादन देखील वाढू लागले परंतु त्यातील बी-बियाणे ही संकरित आहेत. म्हणजेच सेंद्रिय खतांचा वापर पाहिजे परंतु तो होत नाही. त्याच बरोबर हॉटेलमधील चवदार पदार्थांची गोडी मानवाला लागली आहे. ते शरीरासाठी हानीकारक असते. त्यामुळे अन्न सकस मिळाले तरी जननदर कमी न होता वाढतच आहे. परंतु या अन्नामुळे महाभयंकर रोग देखील निदर्शनास येऊ लागले आहेत. अशा गतिशील जीवनात आजारांना सामोरे न जाता स्वतःचे आपल्या आहारावर नियंत्रण ठेवणे हे कोणत्याही प्रकारच्या सल्यापेक्षा महत्त्वाचे आहे. याबाबत मॅकरिसन म्हणतो की, जगात उपलब्ध असणाऱ्या कोणत्याही औषधापेक्षा आहार हेच औषध सर्वश्रेष्ठ आहे. कारण नीरस व अयोग्य आहारामुळे मानवाला अनेक रोग होतात.

आज मानव हा निरोगी जीवन जगण्यास असाह्य होत चालला असून कोणता आहार महत्त्वाचा आहे जाणून घेण्यापेक्षा अनेक प्रकारच्या व्यसनाधीनतेला बळी पडत चालला आहे. त्यातच चरस, गांजा, तंबाखू, सिगारेट, दारू आणि विविध कंपन्यांच्या गुटखा पुढ्या इत्यादी विविध व्यसनाधीनतेमुळे सकस आहार घेतला तरी कॅन्सर, टीबी, मधुमेह, एड्स इत्यादी रोग होऊ लागले आहेत. स्त्रियांना तर स्तनांचा कॅन्सर सर्वात जास्त आहे. अनेक बालके कुपोषित मुडदूसजन्माला येऊ लागल्या आहेत, म्हणजेच आहाराबरोबर इतर पथ्य पाळणे देखील आज महत्त्वाचे होऊन बसले आहे.

वैद्यकीय समाजशास्त्रज्ञांने एकंदरीत मानवी जीवनातील आहार व वर्तमानाच्या संदर्भात काही पुढील सूचना केल्या आहेत. त्यांचेपालन केल्यास निश्चित फायदा होऊ शकतो.

1. पचनक्रिया उत्तेजित झाल्याशिवाय अन्नग्रहण करू नये.
2. कोणतीही अन्न खाताना वैद्यक शास्त्राप्रमाणे 32 वेळा चावूनखावे.
3. पोटभर अन्न सेवन केल्यानंतर किमान वीस मिनिटे तरी आराम केला पाहिजे. लगेच कामाला सुरुवात केली तर त्याचा परिणाम पचनक्रियेवर होतो.
4. दुपारचेभोजन झाल्यानंतर वामकुक्षी घ्यावी. कारण कामाचा थकवा दूरहोतो व अन्नपचन होते.
5. रात्रीचे भोजन शक्यतो साधे घ्यावे व शतपावली करून किमान एक ते दीड तासानंतर झोपावे कारण जळजळ किंवा अपचनाचा त्रास होत नाही.
6. मानवाने आपल्या आहारासंबंधीनेहमी जागरूक असावे.
7. मानवाने वातावरणानुसार आहार घ्यावा एकदम थंड घेतले वा एकदम गरम पाणी घेतले तर त्याचा परिणाम दातांवरहोतो.
8. जेवण करताना शक्यतो दोन जेवणात किमान सहा तासांचे अंतर ठेवावे.
9. पूर्वीच्या लोकांप्रमाणे आठवड्यातून किमान एक दिवस उपवास करावा त्यामागे धार्मिक श्रद्धेपेक्षा (पोटासाठी) पाचकरसांची व पचन क्रियासाठी महत्त्वाचे असते.

10. अन्न व भाज्या अधिक शिजवून घेऊन व त्यामधील पाणी काढून टाकून खाऊ नये कारण त्यातील सर्व जीवनसत्व नष्ट होतात.
11. दैनंदिन आहारात कच्च्या भाज्या व मोडाची कडधान्य नेहमीच असावेत.
12. आहाराबरोबरच शरीराला व्यायाम व योगासने व कसरतीची ही गरज असते.
13. शरीरात उर्जा निर्माण करण्यासाठी सर्वच जीवनसत्व आवश्यक असतात याची देखील काळजी घ्यावी.
14. मानवी शरीरात रक्त भरपूर (5-6) लिटर असणे आवश्यक आहे. अर्थात शरीरातील पेशींचे प्रमाण हे प्रमाण जिझ व निर्मिती यांचे समतोल राखते.
15. माणसाने प्रत्येक ऋतूंप्रमाणे आहार बदलून घ्यावा.

तसेच आंबट, गोड, तिखट, कडू आणि खारट असे अशा पाचक चवीची गरज असते. कोणती अन्न,फळे, मांसाहार, दूध, कडधान्य तेलबिया इत्यादी चे सेवन करावे परंतु एका मर्यादेपर्यंतच अशा सूचना वैद्यकीयशास्त्रज्ञ देतात. म्हणजेच संतुलित आहार व त्यातील पोषकता मानवाला अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे दिसून येते.

समारोप,

लोकसंख्या वाढीचा आणि लोकांच्या आरोग्यविषयक गरजा पुरविण्याकडे लक्ष देण्याचा फारच जवळचा संबंध आहे. आरोग्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी साधनसामग्रीची उपलब्धता लक्षात घेता.वाढत जाणारी लोकसंख्या आणि त्यांच्या आरोग्यविषयक गरजा भागविण्यात अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. तसेच रोगनिर्मिती अपुरा आहार व कुपोषण यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. आज रोगप्रतिकारशक्ती औषधोपचाराने वाढवता येत नसल्याने गंभीर रोग नियंत्रणात आणले जाऊ लागले आहेत. त्यामुळे मृत्यूदर कमी होत आहे. त्याप्रमाणे जन्मदरात घट झाली तर लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवता येते.त्यापैकी कुटुंबकल्याण जमीन इं व लोकसंख्या समतोल राखण्याचा एक उपाय आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्या व आरोग्यविषयक उपाय योजना मिळवून देण्यात परिपूर्ण यश मिळू शकत नाही.

आरोग्यविषयक बाबी ह्या लोकसंख्येशी संबंधित असून सामाजिक आरोग्य आणि त्यातील गतिमानता लोकसंख्या त्यांनी व्यापलेली जागा व गरजा भागविण्यासाठीची कौशल्य या गोष्टी संबंधित आहेत. जनन, मृत्यूता, स्थलांतर, विवाह सामाजिक गतीमत्व या प्रक्रिया लोकसंख्या चा आकार तसेच बाल, स्त्री, वृद्ध, तरुण यांचे प्रमाण ठरविताना महत्त्वाचे आहेत. शैक्षणिक दर्जा, आरोग्यविषयक जाणिवा या संपूर्ण आरोग्य ठरविण्यासाठी महत्त्वाची आहे. उपलब्ध सामग्री मध्ये आरोग्य संपादनासाठी महत्त्वाची सामग्री ही 'लोक' आहेत. म्हणजेच लोकसंख्या आणि आरोग्य यांचा आंतरसंबंधआहे.

अशा प्रकारे वाढती लोकसंख्या व आरोग्य आणि पोषणता ही गुणात्मक लोकसंख्येशी संबंधितसमस्या पाहता येते.

संदर्भसूची :

1. डॉ. कालिदास भांगे, प्रा. चांगदेव मुंडे लोकसंख्या समाज आणि समस्या
2. डॉ. सौ. सुधा काळदाते, डॉ. शंकर गायकवाड वैद्यकीय समाजशास्त्र
3. प्रा. अशोक गोरे लोकसंख्या आणि समाज
4. डॉ. कृष्णकुमार पुजारी वैद्यकीय समाजशास्त्र
5. डॉ. दा.धो. काचोळे भारतातील धर्म आणि लोकसंख्या समस्या

लोकसंख्या वाढीची समस्या

प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी
(M.A.,M.Ed.,M.Phil., SET-समाजशास्त्र)
महात्मा गांधी महाविद्यालय, वरिष्ठ विभाग, अहमदपूर

वाढती लोकसंख्या व मर्यादीत साधने तसेच निसर्गाची मर्यादीत वहन क्षमता यांच्या विपरीत गुणोत्तराचा प्रश्न भारतासमोरच नव्हे तर संपूर्ण जगासमोर उभा आहे पण लोकसंख्येची घनता लक्षात घेता भारतासाठी हा प्रश्न अधिकच गंभीर ठरतो. कारण जपान व बांग्लादेश वगळता भारताची लोकसंख्येची घनता जगात अधिक आहे. भारताचा विकास व भवितव्य यासाठी हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. 1990 च्या दशकापर्यंत भारताची मोठी लोकसंख्या एक मोठे दायित्व म्हणून पाहिली जाई. अर्थव्यवस्थेची मर्यादीत वाढ निरक्षरता मर्यादीत औद्योगिक क्षमता, अल्प क्रयक्षती, शेतीवरील मोठे अवलंबित्व अशा घटकांमुळे भारतीय लोकसंख्या दायित्व ठरली. त्याचप्रमाणे वाढत्या लोकसंख्येचे अनेक परिणाम संभवतात. विशेषतः आपल्या देशात अन्न सुरक्षा, कुपोषण, बालमृत्यू, मातामृत्यू, पिण्याच्या पाण्याचे प्रश्न, शिक्षण व आरोग्याच्या व्यवस्थेवर ताण, स्त्रियांच्या समस्या, उर्जेची प्रचंड मागणी, पर्यावरणावर ताण, वाढते प्रदूषण यासारख्या समस्या आहेत. लोकसंख्या वाढीतून या समस्यांची तीव्रता वाढते. मागणीमध्ये होणारी मोठी वाढ व त्यातून भाववाढ अशी समस्या निर्माण होते. या सर्वातून भारतीय समाज दुसऱ्या प्रकारचा विकासाचा असमतोल दर्शवतो. एका बाजूला भारतात गरिबी व भुकेचे सर्वाधिक प्रश्न असा हा दुसरा असमतोल असल्याचे अनेक तज्ञ म्हणतात.

लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांचे वर्गीकरण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व पर्यावरण विषयक असा गटामध्ये करता येते. विकासाचा प्रादेशिक व सामाजिक वर्गावर आधारीत असमतोल असमतोलातून स्थलांतर व त्यातून सामाजिक ताण व प्रसंगी संघर्ष, प्रदेशवाद व प्रादेशिक अस्मितेमधील वाढ, अन्न सुरक्षेचे व गरीबाचे प्रश्न, बकाल वस्त्या व रोगराईचे प्रश्न याचा समावेश सामाजिक गटात करता येईल. भारतात लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक नवनविन समस्या निर्माण होवून त्यांनी समाजात गोंधळ निर्माण केलेला आहे. लोकसंख्येच्या प्रचंड वाढीमुळे नागरीकरण होवून नागरीकरणाच्या माध्यमातून निर्माण झालेल्या समस्या अत्यंत घातक बनल्या आहेत. उदा.-बेकारी, भिकारी, वेश्याव्यवसाय, गुंडगिरी-गुन्हेगारी, काळा बाजार, भ्रष्टाचार, बलात्कार, बालगुन्हेगारी अशा असंख्य समस्या लोकसंख्यावाढीमुळे निर्माण झालेल्या आहेत. भारतामध्ये लोकशाही शासनव्यवस्था असून लोकसंख्येच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकावर भारत आहे. जगामध्ये कोणत्याही देशामध्ये एवढी लोकसंख्या नाही. भारताची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत जाऊन आजरोजी अकार्यकुशल प्रशिक्षित, निष्काळजी आणि राष्ट्रीय भावनेपासून दुरावलेल्या लोकांचे प्रचंड प्रमाण वाढले आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारीद्र्याची समस्या ही गंभीर बनली आहे. बेरोजगारी वाढली आहे व बेरोजगारीमुळे दारीद्र्य वाढत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आरोग्य अशा मुलभूत गरजा भागवणे अवघड झाले आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव शेतीवरही वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येवर शेतजमीनीचे लहान लहान तुकड्यात विभाजन होत आहे. अशा तुकड्यावर शेती करणे किफायतशीर ठरत नाही. भारतात लोकसंख्या वाढीचा जमीनीवरील दबाव वाढत आहे. लोकसंख्या वाढीबरोबच लोकसंख्येची घनता देखील वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनुत्पादक उपभोक्त्यांची संख्याही वाढली आहे. अनुत्पादक उपभोक्त्यामध्ये न कमवत्या व्यक्तींचा म्हणजेच 15 वर्ष वयाखालील मुलांचा व 60 वर्षे वयावरील वृद्धांचा समावेश होतो. अन्नधान्याची समस्या देखील निर्माण झालेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच लागवडीखालील जमीनीचे दरडोई क्षेत्र घटत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची गरज भागविणे अवघड झाले आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण लोक रोजगाराच्या शोधामुळे शहरांकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करु लागले आहेत. त्यामुळे शहरात अतिगर्दी, झोपडपट्टी, धक्काधक्कीचे जीवन, ताणतणाव अशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

सतत वाढणारी लोकसंख्या ही चलनवाढीस कारणीभूत ठरली आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्य व इतर उपभोग्य वस्तूंची मागणी सतत वाढते पण त्या वस्तूंचा पुरवठा मात्र अपुरा पडतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत चलनवाढ होते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येची व अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी तसेच रस्ते, धरणे, कालवे काढण्यासाठी खाणी खोदून खनिजे मिळवण्यासाठी, घरे बांधण्यासाठी, उद्योगधंदे उभारण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड केली जात आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास होवून हवा, माती, पाणी, माती इ. च्या प्रदूषणाची तीव्रता वाढत चालली आहे.

वाढती लोकसंख्या ही देशाच्या आर्थिक विकासास अडथळा ठरली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाने अनेक क्षेत्रात प्रगती घडवून आणली आहे. सतत वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे प्रगतीची फळे सामान्य जनतेच्या पदरात पडेनाशी झाली आहेत. वाढत्या लोकसंख्येचा एक मोठा गंभीर दुष्परिणाम म्हणजे तिच्यामुळे देशाच्या बचतीची व गुंतागुंतीची क्षमता कमी राहते व ही गोष्ट आर्थिक विकासास बाधक ठरते.

मोठ्या लोकसंख्येचा वापर जमेची बाजू म्हणून करुन घेण्यासाठी त्या लोकसंख्येची गुणवत्ता महत्त्वाची ठरते. यासाठी शिक्षण विशेषतः कौशल्यावर आधारीत शिक्षण, आरोग्य विशेषतः योग्य पोषण, आरोग्याच्या सुविधा, पायाभूत सुविधा, वित्तीय

समावेशकता व त्याद्वारे भविष्यनिधीची निर्मिती. लघुउद्योग व कुटीर उद्योगातून रोजगार निर्मिती व त्यातून प्रादेशिक समतोल साधण्याचा प्रयत्न यासारख्या उपायातून लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांची तीव्रता कमी करता येते. पर्यावरणाविषयक समस्यांसाठी शाश्वत विकासावर भर, अक्षय्य उर्जा साधनांचा वापर, हरित तंत्रज्ञानाचा विकास व वापर, व्यापक लोकशिक्षणाद्वारे पर्यावरणविषयक संवेदनशील लोकमानस तयार करणे असे उपाय योजने आवश्यक ठरते.

संदर्भग्रंथ :

1) लोकसंख्या आणि भारतीय समाज – प्रा. अशोक गोरे.
2) भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, प्रा. डॉ. डी. एस. मनवर.
3) समाजशास्त्र - 12 वी.
4) सामाजिक समस्या – प्रा. सौ.सुमन पाटे.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

स्त्री-पुरुष असमानता निर्मूलनाचा दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख,
समाजशास्त्र विभाग,
महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

समताप्रधान समाज निर्माण करणे हे मानव जातीचे उदात्त उद्दिष्ट आहे. परंतू प्रत्यक्ष समाजात लिंग, जात, वंश, प्रदेश, इत्यादीच्या आधारावर असमानता प्रचलित असलेली आढळते. लिंगभेदाच्या आधारावर जी असमानता प्रचलित आहे त्यामूळे व्यक्ती व समाज या दोहोंचाही विकास खुंटला आहे. समकालिन समाजात स्त्री-पुरुष असमानता निर्मूलनाचा दृष्टिकोन विकसित होत आहे. या अनुषंगाने निरीक्षण, संबंधीत संदर्भग्रंथ, नियतकालिके या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून प्रस्तुत विवेचन करण्यात आले आहे.

1. स्त्री-पुरुष असमानतेचे स्वरूप जाणून घेणे.
2. या असमानतेतून उद्‌भवलेल्या प्रश्नांची चिकित्सा करणे.
3. महिला चळवळीचा परामर्श घेणे.
4. स्त्री सक्षमीकरणाचा आढावा घेणे.
5. स्त्री स्वातंत्र्या संबंधीचे भिन्न विचार प्रवाह जाणून घेणे.

भारतीय समाज जीवनावर पारंपारिकता, धार्मिकता, अंधश्रध्दात्मकता इत्यादीचा प्रभाव राहिला आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष असमानतेला खतपाणी घातले गेले. स्त्री हीपण एक स्वतंत्र व्यक्ती आहे आणि म्हणून पुरुषाप्रमाणे सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य व सन्मानाची ती अधिकारी आहे हा विचार मूल्य म्हणून समाजात रुजलेला दिसत नाही.[1] त्यामुळे स्त्री जीवनावर अन्यायच होत आला आहे. जगातील सर्वच समाजात कमी अधिक प्रमाणात स्त्रीची उपेक्षाच झालेली आढळते. स्त्रीवर जगभर होणारा अन्याय आणि जुलूम यात साम्यस्थळे असली तरी त्यांना वेगवेगळ्या संदर्भात आणि संस्कृतीत मिळणारे प्रतिसाद आणि भावनांची अभिव्यक्ती यात खूप वैविध्य आढळते. तसेच एकाच समाजाच्या सांस्कृतिक संदर्भात सुध्दा कालमानाप्रमाणे विविधता दिसून आली. हे दोन्ही परिमाणे लक्षात घेतली तर असे दिसते की स्त्रियांच्या प्रतिसादाची व्याप्ती मोठी आहे. एका टोकाला स्त्रिया आपल्या सद्यस्थितीला मूक स्वीकृती देतात. आपली परिस्थिती ही निसर्गतः स्त्रीजन्माशी कर्मभोगाशी आणि आपल्या कर्तव्याशी निगडीत आहे असा त्यांचा समाज असतो. दुसऱ्या बाजूने खुला विरोध दिसून येतो. किंवा आपल्या सांस्कृतिक संदर्भात उपलब्ध असलेल्या अरुंद वाटा चोखाळत चलाखपणे धार्मिक चालिरिती, रिवाज यामधून मिळणाऱ्या संधीचा उपयोग करून घेत इंचाइंचाने स्वातंत्र्याकडे सत्तेकडे जाण्याचे प्रयोगही केलेले आढळतात.[2] स्त्रीमुक्ती अविष्काराचे हे भिन्न प्रवाह सामाजिक समतेसाठी आसुसलेले आहेत. म्हणूनच स्त्री-मुक्ती चळवळीला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भिन्न समाजातील स्त्री समस्येचे स्वरुप वेगवेगळे असले तरी एक स्त्री म्हणून तिचे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील दुय्यमत्व समान स्वरुपाचे आहे. लिंगभाव व्यवस्था ही सर्वात मुलभूत दबाव संरचनात्मक व्यवस्था असून पितृसत्ताक व्यवस्थेला तो परिपाक होय. पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था ऐतिहासिकदृष्टया विचार करता वर्चस्व आणि लीनता (Domination and Submission) वर अधारित आहे. वर्चस्व सामाजिक प्रतिकृतीचा मुलाधार (Basic Societal Model of domination) या अर्थाने पितृसत्ताक व्यवस्था कार्यप्रवण राहिली आहे. ही व्यवस्था गुन्हा आणि दडपशाही याद्वारे टिकून राहिली आहे. या जुलमी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला आवाहन देण्याचे कार्य स्त्रीवादी विचार चळवळीद्वारे केले जात आहे.

स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व्यवस्थेत समान संधी, स्थान, लाभ आणि प्रतिष्ठा मिळावयास हवी या जाणीवेतून स्त्रीवादी विचारसरणी सक्रिय आहे. लिंगभेद व पुरुष सत्ताक व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या छळवादास संपूष्टात आणण्यासाठी कोणती आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व्युव्हरचना आखावयास हवी याबाबत महिला अध्ययन केंद्रे, स्त्री संघटना, स्वयंसेवी संस्था, राजकीय पक्ष, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था आपले अजेंडे घेऊन सक्रिय बनले आहेत. समाज जागृतीमुळे या सक्रियतेला प्रतिसाद मिळत आहे, आंतरराष्ट्रीय महिला दशकामुळे (1975 ते 1985) सर्वसाधारण महिलांवरील समाजशास्त्रीय साहित्याला चांगले उत्तेजन मिळाले, त्यांचे समाजातील स्थान, लिंगावर आधारित केल्या जाणाऱ्या भेदभावामुळे निर्माण होणारे मुद्दे आणि विशेषतः म्हणजे असमानेतची वागणूक इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (ICSSR) ने लिंगावर आधारित अभ्यासांना एकूण कार्यक्रमामध्ये विशेष प्राधान्य दिले आहे. युनिव्हर्सिटी ग्रंट्स कमिशनने (UGC) सुध्दा लिंगाधारित अभ्यासक्रमांना अग्रक्रम दिला आहे. महत्त्वाच्या अनेक विद्यापीठांनी स्त्रियांसंबंधीच्या अभ्यासासाठी केंद्रे चालू केली आहेत.[3] 20 व्या शतकात समाजशास्त्रात समाज जीवनाच्या अध्ययनाच्या ज्या नवीन परंपरा निर्माण झाल्यात त्यात स्त्रीवादी अध्ययन परंपरा खूपच गाजली.[4] या वैचारिक प्रबोधनकारी विचार दृष्टीमुळे समाजात स्त्री विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण होऊ लागले आज स्त्रिया जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवत आहेत. त्यासाठी त्यांना अनुकूल वातावरण व संधी मिळणे गरजेचे आहे. 21 वी सदी महिलाओं की सदी घोषित की गई हैं। वैश्वीकरण के भौतिकवादी युग में महिलाएं विभिन्न क्षेत्रों में प्रगति की उडान भर रही है। तथा आजाद पक्षी की भांति प्रगतिरुपी आकाश में विचरण करती हुई अग्रसर हो रही है! वे राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, अध्यात्मिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, वैज्ञानिक, प्रशासनिक तथा सैनिक सभी क्षेत्रों में छोटे से लेकर बडे से बडे पदों पर गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त कर रही है वर्तमान में नारी एक ही सिक्के के दो पहलुओं के समान है एक ओर सक्षम और सशक्त नारी हैं वही दुसरी ओर असक्षम, अशक्त और शोचनीय स्थिती में भी नारी दृष्टिगत होती है। सशक्त महिलाएँ अपने त्याग कर्मठता, योग्यता का परिचय देती हुई। विभिन्न क्षेत्रों में अपना सक्रिय योगदान दे रही है।[5] त्यातून समाज प्रगतीला चालना मिळत आहे. समतेचे तत्त्व प्रस्थापित होण्यास मदत होत आहे.

या संदर्भात Dr. Garg Veena म्हणतात, This is the era of women Everywhere we see women actively engaged in pursuits and occupations that were at one time practically the monopoly of men. The idea of economic independence is

permeating the whole human fabric. The pages of modern history are be gemmed with the pages of the record of the lives of the illustrious women. Women holds a great commission and if the past and present are an earnest for the future she will do her duty faithfully and well and advance still further the standard of truth, virtue and civilization.[6] खरेतर निसर्गाने प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा अधिकार दिला आहे. तो जसा मला आहे तसाच इतरांनाही आहे. जसा पुरुषांना आहे तसाच महिलांनाही आहे. ज्याअर्थी निसर्ग माणसामाणसांमध्ये भेद करीत नाही तसा मानसाने तरी भेदभाव का करावा? स्त्री-पुरुषामध्ये भेदभाव आजच्या आधुनिक मानवतावादी विचार दृष्टीकोनाला अनुसरून संपूष्टात आणण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्नशील रहाणे अगत्याचे आहे. स्त्रियावर आतापर्यंत झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करणे, त्यांना समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देणे, त्यांना आर्थिकदृष्टया स्वालंबी बनविणे, त्यांना त्यांचे सर्व न्याय हक्क मिळवून देणे आणि समाजात त्यांना सन्मानाने व प्रतिष्ठेने जीवन जगता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण होय.[7] या सक्षमीकरणाद्वारे स्त्रीमुक्तीच्या चळवळी, न्यायाची व समतेची भूमिका घेऊन कार्यरत असणाऱ्या वंचितांच्या चळवळींना समकालीन समाज व्यवस्थेत प्रचलित असलेले स्त्री-पुरुष संबंधाचे मूल्यक्रम बदलावयाचे आहेत. असे असले तरी स्त्री सक्षमीकरणास अनुकूल परिस्थिती म्हणावी तशी निर्माण होईनाशी झाली आहे.

सक्षमीकरण म्हणजे स्वभान किंवा आत्मभान येणे अशा अर्थाचा संदर्भ पहिल्या टप्प्यातील स्त्रीवादी चळवळीला अपेक्षित होता. स्त्री स्वातंत्र व स्त्रीमुक्ती सक्षमीकरणाची पूर्व अट होय. सक्षमीकरणासाठी स्त्रीला स्वतःच्या गुलामीची जाणीव होणे व शोषण मुक्तेचे आत्मभान येणे महत्त्वाचे असते. सक्षमीकरणात सत्तेची उतरंड पुनर्रचित करणे या सोबतच स्त्रीने स्वतः जागृत होऊन आपल्या विकासासाठी पुढाकार घेणे, आग्रह धरणे, गट बांधून दबाव निर्माण करणे या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. मुळात स्त्रियांना पुरुषांच्या कोषात अडकल्यावर आपले शोषण होत आहे याचीच जाणीव होत नाही. We seek the right to make a choice about our lives our bodies our sexuality and our relationship स्त्रीला आपल्या शरीराविषयी, जीवनाविषयी, लैंगिक संबंधाविषयी निर्णय घेण्याचे बळ व भान येणे म्हणजेच जहाल स्त्रीवादाच्या द्वारे सक्षमीकरण अशी भूमिका मांडली गेली. जयवर्धने (1986) वाईरिंग (1988) यांना आत्मभान न आलेल्या स्त्रियांना सत्तेद्वारे केले जाणारे मदतीच्या स्वरुपातील कार्य म्हणजे सबलीकरणाच्या नावाखाली केल्या जाणाऱ्या मलमपट्टीचा प्रकार वाटतो.[8] ज्या गतीत, प्रमाणात, व्यापक स्वरुपात सक्षमीकरण घडून यावयास हवे तसे होत नसल्याचे दिसून येते. स्त्री सक्षमीकरणाचा प्रश्न स्ट्रेटीजीचा भाग म्हणून का होईन व्यापक स्वरुपात प्रोजेक्ट होत आहे यात शंका नाही.

समकालीन महिला चळवळीने स्त्रियांची पारंपारिक भूमिका बदलून पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनाही स्वतःचे स्वातंत्र्य व सृजनशील आयुष्य घडविण्याचा हक्क आहे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. जागतिक पातळीवर स्त्री चळवळीचे उद्दिष्ट हे लिंगभेदावर आधारित स्त्री-पुरुष संबंधाना विरोध करणे व स्त्री पुरुष संबंधामध्ये समानता निर्माण करणे होय. पुरुषाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील मक्तेदारीला या चळवळींनी विरोध केला. विशेषतः पितृसत्ताक संरचनेने (Patriarchal Structure) निर्माण केलेली नियमने, मुल्ये, प्रमाणके, दर्जा व भूमिका त्याचबरोबर सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून होणाऱ्या स्त्री शोषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला.[9] त्या अनुषंगाने स्त्री चळवळीचे अनेक प्रवाह गतीशील आहेत. There are several currents within the feminist movement differing by their ideological and theoretical principles. radical feminists believe that the patriarchal system is the cause of women oppresion. They pay for more attention to biological differences than liberal and Marxist feminists they tend not to distinguish between the public and the private and to see the underlying structure of patriarchy as determinant, feminist psychoanalysts believe that the roots of womens oppression are eclectic combining several explanations together in an attempt to establish a specifically feminist standpoint.[10] अनेक प्रकारचे समकालीन स्त्रीवादी सिध्दांत प्रचलित आहेत. जहाल स्त्रीवाद, उदारमतवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, सांस्कृतिक स्त्रीवाद, संस्थात्मक स्त्रीवाद, जीवशास्त्रीय स्त्रीवाद, मनोविश्लेषणवादी स्त्रीवाद या सर्व विचार दृष्टीकोनाचा मुख्य उद्देश स्त्री-पुरुषांना सममीतीय जीवन जगता आले पाहिजे हा आहे.

स्त्री जीवनात सुधारणा घडून यावी म्हणून अनेक वैधानिक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. परंतू त्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होत नाही. आज भारत स्त्रियांविषयक कायदे करण्यामध्ये सर्वात पुढे आहे आणि अंमलबजावणीत तितकाच मागे कारण ज्यांच्या साठी कायदे आहेत तो स्त्रीवर्ग अजून आपल्या हक्कांसंबंधी जागृत नाही आणि आवश्यक असा भौतिक परिसरही निर्माण झालेला नाही या दोन्ही बाबतीत स्त्री संघटनांना खूप काम करावे लागेल.[11] केवळ चांगले कायदे करुन प्रश्न सुटू शकत नाहीत. त्यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी महत्त्वपुर्ण ठरते. राज्य व्यक्तीचे नसून कायद्याचे असावे हे कायद्याच्या राज्याचे मुलभूत तत्त्व आहे. न्यायाचे राज्य ज्या समाजात नसेल त्या देशातील लोकशाही, केवळ औपचारिक लोकशाहीच ठरते.[12] स्त्रीच्या उध्दारासाठी कायद्याइतकंच आणखी एक महत्त्वाचं प्रभावी साधन म्हणजे स्त्रीला शिक्षण देण्याची सोय करणं, अर्थात स्त्रीला शिक्षण देण्याच्या कल्पनेमागचा मुख्य हेतू होता तो हा की तिला वैधव्य आलं किंवा नवऱ्याने टाकलं तर स्वतःच्या उदरनिर्वाहाची सोय तिला करता यावी त्यासाठी कुणा पुरुषाच्या दारी तिला तोंड वेंगाडावं लागू नये.[13] म्हणून स्त्री शिक्षणाला प्रेरणा, चालना देणे, शैक्षणिक सेवासुविधा उपलब्ध करुन देणे विशेषतः तंत्रज्ञानात्मक, कौशल्यात्मक उच्च शिक्षणात स्त्रियांचे प्रमाण वाढविणे, संख्यात्मकतेबरोबरच गुणात्मकदृष्टया शैक्षणिक विकास साधने महत्त्वपूर्ण ठरते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा, बौध्दिक शक्तीचा विकास होतो. आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक कार्ये पार पाडण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी येते. जागतिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेनी महिलांच्या शिक्षणावर भर दिला त्यामुळे त्याचा प्रभाव सर्वत्र उमटला. शिक्षण हे महिलांना आपल्या अधिकरांबाबत जागरुक करते. केवळ चूल आणि मूल एवढेच स्त्रीचे क्षेत्र नसून तिला बाह्य जगाचे ज्ञान देऊन सबल करणे त्याचबरोबर शिक्षणाच्या माध्यमातून विविध स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करुन देणे हे महत्त्वाचे आहे.[14] स्त्री चळवळीमुळे याबाबत दडपण निर्माण होत असल्याने शासनाला धोरणात्मक पातळीवर निर्णय घ्यावे लागले. त्यातून स्त्री शिक्षणाला चालना मिळत गेली.

स्त्री प्रश्नांकडे सुरुवातीला भूत दयावादी, सहानुभूतीवादी दृष्टीकोनातून पाहिले गेले नंतर मात्र मानवी हक्काच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जावू लागले. स्त्री चळवळीतून आम्ही हजारो वर्षापासूनची बंधने झुगारून देत आहोत. हा निर्धारात्मक सूर उमटू लागला. स्त्री चळवळ एकांगी, एखाद्याच प्रश्नांवर काम करणारी, एखाद्याच राजकीय पक्षाशी एकनिष्ठ अशी कधीच राहिली नाहीत. आजची स्त्री चळवळ बहूविध पध्दतीने

गतीशील बनत आहे. गरज आहे ती स्त्री जीवनाकडे समानतेच्या दृष्टिकोनातून नव जाणीवेतून पाहण्याची स्त्री म्हणजे वेगवेगळया वेळी उपयोगी पडणारी वस्तू मानली जाते. जो पर्यंत पुरुषमनात स्त्री जाती विषयी व स्त्रियांच्या असाधारण गुणांबद्दल आदर बुध्दी उत्पन्न होत नाही तोपर्यंत स्त्री म्हणजे प्रजनन यंत्र होय. जोपर्यंत स्त्री तुमची दासी राहिल तोपर्यंत हा उद्दमपणा व बेशरपणा जाणे कठीण आहे.[15] या अनुषंगाने समग्र समाज जीवनात जाणीव जागृती घडून येणे गरजेचे ठरते. मार्क्सवादी दृष्टीकोनानूसार भांडवली व्यवस्था शोषणाचे प्रतिनिधीत्व करणारी ठरते. लेनिनने भांडवली व्यवस्थेबरोबरच पितृसत्ताक व्यवस्थाही संपुष्टात यावयास हवी अशी भूमिका स्वीकारली. लेनिने स्त्री सक्षमीकरणासाठी रशियात स्वत:ची अशी एक योजना आखली होती, ज्यामध्ये चूल आणि मूल यातून स्त्रीची सुटका करण्यासाठी सार्वजनिक पाळणाघरे व भोजनालयाची तरतूद केली होती. माओच्या रेड आर्मीने चीनमध्ये जागोजागी स्त्री संघटना बांधून स्त्रियांना जागृत केले. याला चिनी इतिहासात 'टर्न ओव्हर' म्हणतात. इस्माईलमध्ये किबुत्झ या फर्म गृहात सहा वेळेला भरपूर जेवण व आई शिवाय मुलांचे संगोपन केले जाई. बाळांतपणानंतर स्त्रिया मुलांना पाजण्यासाठीच किबुल्झमध्ये जात असत त्यानंतर रांगणाऱ्या मुलांसाठी 'सॅडलर' चार वर्षाच्यासाठी 'किंडर' व चौदा वर्षाच्या मुलासाठी 'युवागृहे' याची सोय केली होत. अमेरिकन मुलापेक्षा किबुल्झमधील मुले शरीर, मन आणि भावना या बाबतीत अधिक निरोगी असलेली आढळली.[16] भांडवली व्यवस्था व पुरुषसत्ता या दोन्ही व्यवस्था स्त्री जीवनाचे शोषण करणाऱ्या टरल्या आहेत. त्या व्यवस्थांमध्ये अमूलाग्र बदल घडून यावयास हवा, जो बदल स्त्री-पुरुष जीवनास समान महत्त्व देणारा असेल. स्त्री स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा आजच्या युगातील एक ज्वलंत प्रश्न आहे. लोकसंख्येच्या निम्मा असलेला भाग अविकसित, मागासलेला, शिक्षणाला आणि प्रगतीला वंचित असेल तर अखिल मानवाची प्रगतीच अशक्य आहे.[17] यात शंकाच नाही.

भारतीय समाजात आजही स्त्री जीवनाची अवहेलना होत आहे. बलात्कार, छेडछाड, शोषण यासारख्या अनेक प्रश्नांना तीला तोंड द्यावे लागत आहे. Women in the Indian Society have been victims of humilization torture and exploitation for as long as we have written records of social organization and family life. Today Women are being gradually recognized as important powerful and meaningful contributors to the life on men, but till a few decades back, their condition was pitiable. Ideologies, institutional practices and existing norms in society have contributed much to their harassment some of these behavioral practices their even today.[18]

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व ही मानवाधिकारांची त्रिवेणी आहे. ही त्रिवेणी लोकशाहीचा पायाही आहे आणि कळसही आहे. माझे अधिकार इतरांनी हिरावून घेता कामा नयेत. तसे इतरांचे अधिकार मला हिरावून कसे घेता येतील.[19] याची प्रत्येकास जाणीव हवी. तरच मानवी हक्काच्या जपणूकीस अनुकूल वातावरण निर्माण होऊ शकेल. मानवाधिकारों के मामले में विश्व के सभी देश अधिक से अधिक विकसनशील स्थिती मे है तथा सभी देशों मे हम मानवीयता तथा मूल मानवाधिकारों के उल्लंघन के बीच स्पष्ट विभेद की घटनाएं पा सकते है. अपराध के बढते हुए अनुपात, जातीय विभेद महिलाओं की असमानता, बेरोजगारी तथा व्यक्तियों की सिविल स्वतंत्रताओं का उल्लंघन विश्वभर के लाखो लोगों को अभी तक प्रभावित कर रही है. वास्तव में मानवाधिकारों को इनके द्वारा खतरा है.[20] लिंगभेदामुळे मानव अधिकाराचे उल्लंघन होते आहे ते रोखण्यासाठी स्त्रीला पुरूषाबरोबरीचा दर्जा, संधी, प्रतिष्ठा मिळावयास हवी. भारतीय महिलाओं को भी आज अधिकार दिए जाने की जरुरत है। अब उन्हें वाजिब राजनैतिक व सामाजिक अधिकार मिल जाएंगे तो वे स्वत: ही विकास के रास्ते पर चल पडेंगे। आधी दुनिया को विकास से महरूम रख कर विकास का सपना देखना महज एक बेवकुफी है।[21] स्त्री - पुरूष या दोघांचाही समसमान विकास घडून यावयास हवा तरच समग्र समाजाची सर्वसमावेशक, परिपूर्ण प्रगती घडून येऊ शकेल. स्त्रियों के प्रति आदर की भावना किसी भी समाज की सभ्यता की स्थिती की सुचक होती है. वही मानव मनुष्य कहने का अधिकारी होता है जो स्त्रियों के साथ सन्मान का व्यवहार करता है.[22] शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व्यवस्था या व्यक्तीच्या कर्तेपणाच्या अविष्काराची फलश्रुती असतात. या सर्व व्यवस्थामध्ये स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग समाजउपयोगी ठरतो.

जगातील सर्वच समाजात स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ आकारास आली आहे. त्याद्वारे स्त्रियांचे हक्क, प्रश्न मांडले जात आहेत. त्यातून स्त्री स्वातंत्र्याला अनुकूल वातावरण तयार होत आहे. त्या त्या देशातील संविधानाद्वारे स्त्रियांना अधिकार प्राप्त झाले आहेत. परंतु या संविधानात्मक तरतुदींच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी समाजात जनजागृती, बांधिलकीची भावना वृद्धिंग व्हावयास हवी. तरच स्त्री - पुरूष समतेला पोषक वातावरण निर्माण होवू शकेल. प्रस्तुत विवेचनावरून निश्चित झालेली मते निष्कर्षाच्या स्वरुपात मांडता येतील.

1. समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात कमी अधिक प्रमाणात स्त्री पुरूष असमानता प्रचलित आहे.
2. या असमानतेतून अन्याय, अत्याचार, शोषण, अवहेलना, उपेक्षितता यासारखे अनेक प्रश्न उद्‌भवतात.
3. समकालीन समाजात महिला चळवळीमुळे स्वअधिकाराबाबत जाणीव जागृती घडून येत आहे. त्यामुळे स्त्री मुक्तीस अनुकूल वातावरण तयार होत आहे.
4. स्त्री सक्षमीकरणाला चालना मिळत असल्याने स्त्रीया पुरूषाच्या बरोबरीने अनेक क्षेत्रात कार्यरत बनत आहेत.
5. स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधी भिन्न विचार प्रवाह कार्यरत असले तरी स्त्री मुक्ती हे त्या सर्व विचार प्रणालींचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

एकंदरीत स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीमुळे महिलांचा आतला आवाज व ऊर्जा बाहेर पडत आहे. आपल्या हक्काबाबतची जागृती निर्माण होत आहे. परिणामी समाज जीवन स्त्री पुरूष समानतेसाठी पोषक बनत आहे.

संदर्भ :

1. जोगळेकर मृणालिनी (1991) - स्त्री अस्मितेचा अविष्कार भाग - 2, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई पृ. 153.
2. डॉ. चिटणीस सुमा. अभ्यासमालिका परिचय भावे नीलिमा (1996) - पेशवेकालीन स्त्रिया, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई पृ. अकरा.
3. शहा घनश्याम (2008) - भरतातील सामाजिक चळवळी, भाषांतर : प्राची चिकटे, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे पृ. 119.
4. प्रा. कुलकर्णी पी. के. (2006) - समाजशास्त्रातील सैद्धांतिक दृष्टीकोन,श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर पृ. 274.
5. डॉ. गंगवार ममता (2009) - इतिहास के आइने मे महिला सशक्तीकरए सरस्वती प्रकाशन, कानपूर पृ. 182.
6. Dr. Garg Veena (2011) - Changing role and status of women, Ancient Publisting house Delhi p. 240.

7. प्रा. पाटील व्ही. बी. (2010) - मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन्स पुणे पृ. 129.
8. प्रा. हिंगोले रेखा (2006) - महिला सक्षमीकरण समस्या आणि उपाय, इशा प्रकाशन लातूर पृ. 5.
9. प्रा. कांबळे सी. टी., प्रा. पवळे टी. एम. (2010) - भारतातील सामाजिक चळवळीची रुपरेषा, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स नांदेड पृ. 147.
10. Dr. Malhotra Vinay Kumar (1998) - Theories and approaches to International Relations, Anmol Pub. Pvt. Ltd. Delhi P. 314.
11. साठे शारदा : लेख, डॉ. गोऱ्हे नीलम (संपा. 1993) - स्त्रिया आणि कायदा स्त्री आधार केंद्र पुणे पृ. 55.
12. न्या. धर्माधिकारी चंद्रशेखर - प्रस्तावना ; डॉ. गोऱ्हे नीलम (संपा. 1993) कित्ता पृ. 7.
13. आठलेकर मंगला (1999) - महर्षी ते गौरी, राजहंस प्रकाशन पुणे पृ. 7.
14. डॉ.तडकलकर (चौधरी) नंदिनी (2008) - महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान, अल्फा पब्लिकेशन्स, नांदेड पृ. 69.
15. देशपांडे ना. तू. (1984) - आगरकर वाङमय खंड 1 पृ. 37.
16. साने गीता (1986) - भारतीय स्त्री जीवन, मौज प्रकाशन मुंबई पृ. 224.
17. देव वि. रा. (2002) - स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन पुणे पृ. 69.
18. Ahuja Ram (2005) - Social problems in India, Rawat publications Jaipur p. 243.
19. डॉ. वाघमारे जनार्दन लेख, डॉ. कुंभार नागोराव (संपा. 2010) - मानवी हक्क, स्मरणिका, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय लातूर पृ. 1.
20. डॉ. माथूर कृष्ण मोहन (2000) - स्वातंत्र्योत्तर भारत में मानवाधिकार ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली, पृ. 251.
21. सारस्वत स्वप्निल (2007) - महिला विकास, नमन प्रकाशन नई दिल्ली पृ. 20.
22. डॉ. गुफ रामेश्वर दयाल (1982) - नारी वरदान या अभिशाप, किताब घर दिल्ली पृ. 146.

सामाजिक न्याय

श्री. बालाजी पांडुरंग शिनगारे
समाजशास्त्र विभाग
आर्ट्स आणि कॉमर्स कॉलेज ,
नागठाणे . ता.जि. सातारा .

सामाजिक न्याय म्हणजे शोषणविरहीत, समताधिष्ठित, न्याय्य समाजाची निर्मिती होय. एक समाजवादी राष्ट्र या . भूमिकेतून सामाजिक न्याय ही संकल्पनासमताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे जाणारी आहे . सामाजिक न्याय या विस्तृत. संकल्पनेमध्ये पुढील उपघटकांचा समावेश होतोत्या . .मध्ये दलितांचे प्रश्न उदाप्रतिनिधित्व ., आरक्षण, अॅट्रॉसिटी, विषम वागणूक इत्यादी . . आदिवासींचे प्रश्नजंगल आणि जमिनीवरचा हक्क .उदा ., समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याविषयीच्या समस्या इत्यादी . प्रतिनिधित्व .स्त्रियांचे प्रश्न उदा, अन्यायी वागणूक, कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणचे लैंगिक शोषण, स्त्रीभ्रुण हत्या, हुंडाबळी, ऑनर किलींग इ . वृद्धांच्या समस्या, मानवी देह व्यापार, बालकामगार, झोपडपट्ट्यांचे प्रश्न, शिक्षणाच्या समस्या विशेषत: ग्रामीणभागातील शिक्षण : तसेच आरोग्य, कुपोषणाची समस्या या सर्व बाबींचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. कल्याणकारी राज्याचे एक वैशिष्टय आहे सामाजिक न्याय हे.

सामाजिक न्याय म्हणजे समानता, ऐक्य आणि बंधुता या तत्त्वावर आधारित समतावादी विचार किंवा संस्था निर्माण करणे मानवी हक्कांची मुल्ये समजून घेणे व प्रत्येक व्यक्तींची प्रतिष्ठा मान – प्रतिष्ठा सन्मान समजण्यास योग्य सक्षमता तयार करणे

अनेक विद्वानांचे सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात अनेक वेगवेगळी भिन्न मत आहेत, ती पुढीलप्रमाणे :-

स्वाभाविक अंतर :-

यानुसार समाज सामाजिक व्यवस्थे मार्फत समाजामध्ये व्यक्तींमध्ये आदराची भावना निर्माण करतो समाजातील सर्व लोक समान आहेत व सर्वांचा संसाधनावर समान अधिकार आहे. प्रत्येकाला सुख – समृद्धी व आनंदी राहण्यासाठी समान संधी प्रदान करणे हे समाजाचे कर्तव्य आहे.

व्यवहारिक दृष्टीकोन :-

या मतानुसार समाज एक संस्था आहे जी आपल्याला सदस्यासाठी आणि त्याच्या समाजाच्या गरजा भागवते. प्रत्येक सदस्य एकटा आहे .अधिकाधिक वस्तू आणि सेवा हे त्याचे प्राथमिक उदिष्ट आहे .काही विचारवंताला हे मत मान्य नाही .कारण ही मते मान्य करून सामाजिक स्वार्थासाठी वैयक्तिक आणि सामुहिक सुखाचा त्याग करणे आवश्क आहे आपल्या वैयक्तिक स्वार्थासाठी समाजहिताला बाधा पोहचणार नाही याची काळजी घ्यावी.

स्वाभाविक आदर :-

या दृष्टीकोनानुसार समाज सामाजिक व्यवस्थेद्वारे व्यक्तीच्यामध्ये आदराची भावना निर्माण करतो .समाजातील सर्व लोक समान आहेत आणि सर्व समाज आंनदी राहण्यासाठी सर्वांना समान संधी प्रदान करणे हे समाजाचे कर्त्यव्य आहे.

सामाजिक न्याय:-

समाजमान्य मूल्यांवर अधिष्ठित असलेली न्यायाची संकल्पना तिच्याबद्दल वेगवेगळी मते आहेत आणि ती सर्व वास्तववादी आहेत. सामाजिक न्याय ही नीतिमूल्यांवर आधारलेली संकल्पना आहे ती सामाजिक धोरणांमध्ये, राज्यशास्त्र आणि राजकीय नियोजनामध्ये, कायद्यामध्ये, तत्त्वज्ञानात आणि सामाजिक शास्त्रांच्या उगमस्थानात विचारात घ्यावी लागते. सामाजिक जीवनातील मध्यवर्ती असणारे नैतिक प्रमाण सामाजिक न्यायात अध्याहृत असते. ‘सामाजिक न्याय’ सामाजिक सिद्धांत आणि सामाजिक किया या दोन्हींमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो, त्यामुळेच सर्व सामाजिक शास्त्रे ह्या संकल्पनेला मूलभूतमानतात. कोणतेही समाजमान्य श्रम करणारी व्यक्ती ही न्याय्य श्रम करीत असते .;परंतु चोर किंवा दरोडेखोर यांची कृती किंवा श्रम अन्यायकारक ठरतात. व्यक्तीची कुवत आणि तिचे हित एका बाजूला आणि समाजाचे हित दुसऱ्या बाजूलायांची परस्पर उपकारक अशी समतोल सांगड जेव्हा घातली जाते, तेव्हा समाजात न्याय प्रस्थापित झाला असे म्हणता येईल. व्यक्तिव्यक्तींमध्ये कुवत, आवड–निवड आदींबाबत भिन्नता असते; तथापि व्यक्ति -व्यक्तींमध्ये आणि व्यक्ती व समाज यांमध्ये सुसंवाद व समतोल साधावा लागतो. म्हणजेच सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होऊन प्रगती होते.

सामाजिक न्याय दोन प्रकारचे असतात : पहिला, औपचारिक न्याय, जो न्यायसंस्था–कायद्यांमधील तरतुदींनुसार दोषीव्यक्तींना शिक्षा देऊन कार्यवाहीत येतो. अशा सामाजिक न्यायाचे स्वरूप कायदेशीर आणि गुन्हेगारीशास्त्राशी निगडित असते.अशा न्यायाचे

स्वरूप ‘देवाने दिलेली शिक्षा’ असेही मानले जाते. ‘देवाने दिलेले शासन’ हा एक सिद्धांत मानसशास्त्रीय साहित्यात महत्त्वाचा मानला जातो.

दुसरा, अनौपचारिक न्याय, जो नैतिकता आणि राजकीय परिस्थितीशी संबंधित असतो. तो विधायक आणि माणुसकीचा निकष लावून समाजात उपलब्ध असलेल्या चांगल्या–वाईटाचे वाटप करण्यावरून दिला जातो. योग्य निकष लावून हक्कांचे वितरण केले जाते. यामध्ये दोषी लोकांना शिक्षा दिली जाते, ती केवळ इतरांनी पुन्हा वाईट वागू नये म्हणून. ह्या शिक्षेमुळे पीडितांना,दुर्बलांना सामाजिक न्याय पूर्णपणे मिळत नाही; परंतु अशा होणाऱ्या शिक्षा तात्पुरत्या दहशत निर्माण करतात.

सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये सामाजिक न्यायाचे पाच वेगवेगळे प्रकार संभवतात

(१) व्यक्तीच्या, समूहाच्या किंवा समाजाच्या संदर्भात न्याय समप्रमाणात मिळाला किंवा नाही, अन्याय झाला का ? झाला असल्यास त्याची कारणमीमांसा करता आली पाहिजे.

(२) दुसऱ्या प्रकारे सामाजिक न्यायाचे वितरण ज्याचे ज्याचे हक्क, कर्तव्ये किंवा जे जे मालकीचे आहे, ते ते त्याला मिळाले का हे पाहणे होय. हा न्याय योग्य वितरणाचा आहे. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक नागरिकाला अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य,शिक्षण मिळण्याचा मूलभूत अधिकार आहे. जगण्याचा, भाषणाचा, संघटन करण्याचा, मतदानाचा हक्क आहे. हे हक्क त्याला उपभोगावयास मिळतात किंवा नाही, हे साध्य करण्यासाठी केंद्र शासन आणि घटक राज्यांची शासने यांनी कायदे करावेत,असे मार्गदर्शन राज्यघटनेत करण्यात आले आहे. प्रत्येक राज्याच्या सरकारांकडे त्यांच्यावर सोपविलेल्या विषयांची सूची दिलेली आहे. उदा., गुन्हेगारांसंबंधीचे प्रशासन राज्य सरकारांकडे आहे. राष्ट्रीय पातळीवर एखादे धोरण आखले गेले, तर त्याची अंमलबजावणी मात्र राज्यांनी करावयाची असते

(३) सामाजिक न्याय–अन्यायाचा प्रश्न कार्यवाही करण्याबाबत उद्‌भवतो. गुन्हेगारांकडून झालेले नुकसान पुरेसे भरून मिळाले नाही; म्हणून न्याय मिळाला नाही असे वाटते. पूर्वीच्या काळी **‘जशास तसे’** हे प्रमाण लागू करून ‘डोळ्यास डोळ्याने भरपाई’, ‘खुनास खून’ इ. प्रकारे कारवाई होत असे. मानवी अधिकार हे अधिक नैतिक, बुद्धिनिष्ठ, तार्किक तत्त्वांवर आधारित आहेत आणि म्हणून या जुन्या कार्यवाहींना आधुनिक काळात महत्त्व देऊ नये असे मानले गेले.

(४) वंश, जात, धर्म, संपत्ती, मानमरातब, पदव्या यांमुळे निर्माण होणारी विषमता नष्ट करून सर्वांना समान मूलभूत हक्क राज्यघटनेने बहाल केले आहेत. तसेच कायद्याचे संरक्षणही सर्वांना समान देण्यात आले आहे. म्हणजेच प्रत्येकाला समान/सारखीच संधी मिळाली पाहिजे.

(५) समन्यायी वाटप/संधी हा प्रकार स्वीकारणे गरजेचे वाटते. जे गट,समूह, प्रदेश दुर्बल आहेत, ज्या व्यक्ती गरीब आहेत; मुले निराधार आहेत अशा सर्वांचा प्राधान्याने विचार केला, तर त्या व्यक्ती वा समूह इतरांबरोबरच्या स्पर्धेत टिकू शकतील, प्रदेशांचे मागासपण दूर होईल आणि कालांतराने सर्वांना समाजातील संपत्तीचे समन्यायी वाटप झाले पाहिजे. आर्थिक विषमता दूर करणे गरजेचे असते .

समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक हक्क, स्त्री–पुरुष समानता, समाजातील सर्व व्यक्तींना शिक्षणाची,विकासाची संधी आदी मूल्ये आणि तत्त्वे ही सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे होत. न्याय ही मानवी संकल्पना असल्यामुळे ती गतिमान आहे. न्यायाची कल्पना भिन्न -भिन्न समाजांत वेग -वेगळी असते. तसेच कालानुसार तिच्यात फेरबदल होतात. काल न्याय्य वाटणारी गोष्ट विद्यमान परिस्थितीत अन्याय्य वाटू शकते. कधीकधी याउलटही स्थिती असते. उदा., पूर्वी पाश्चात्त्य देशांत (इंग्लंड)पुरुषांनाच फक्त मताधिकार होता तो १९२८ पर्यंत योग्य व न्याय्य मानला जाई. आता स्त्री–पुरुष समानतेची कल्पना सर्वत्र समाजमान्य झाल्यामुळे स्त्रीला मतदानाचा हक्क नाकारणे अन्यायाचे होईल; तथापि काही समाजांत अद्यापि स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उपभोग्य वस्तू असा असून तिथे स्त्रियांची खरेदी–विक्री होते किंवा सार्वजनिक जीवनात त्यांना स्थान नाही. येथील समाजाला त्यात काही अन्यायकारक वाटत नाही आणि महत्त्वाचे म्हणजे स्त्रियांनाही आपल्यावर अन्याय होतो, असे वाटत नाही. त्यामुळे न्याय–अन्याय ठरविणे कठीण होते. या गतिमान संकल्पनेला तत्कालीन समाजाची मान्यता आवश्यक असून समाजमान्य मूल्यांवर न्यायाची संकल्पना अधिष्ठित असते, हा निष्कर्ष यातून काढता येईल. म्हणून न्याय म्हणजे काय आणि अन्याय म्हणजे काय, याची जाणीव समाजाला होणे महत्त्वाचे आहे. समाजात जेव्हा अन्यायाची जाणीव होते, तेव्हा त्याचे परिमार्जन करण्याकरिता प्रतिकारार्थ चळवळी निर्माण होतात. सती, बालविवाह, अस्पृश्यता, हुंडा, तलाक या दुष्ट रुढीं विरुंध्द समाजाला दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागला; तरी ही या सर्व रुढींचे समूळ उच्चाटन झाले आहे, असे ठामपणे सांगता येत नाही.

न्यायाची ग्रीक कल्पना : ग्रीक देशातील प्रसिद्ध विचारवंत प्लेटो ने न्यायाची कल्पना “ रिपब्लिक” या ग्रंथात मांडली त्या प्रकरणाचे नाव “ On Justice ‘’ आहे. हा न्यायावरील ग्रंथ आहे. विशेषत: अनेक विचारवंतानी न्यायाची सांगड“शिलाशी

घातली. त्यांच्या मते जो न्यायाने वागतो तो सतशील असतो. त्यांच्यात खऱ्या अर्थानी शील असते. शीलाचे संबंध न्यायात सामावलेले आहे. जो न्यायी असतो तो शीलवान असतो व जो शीलवान असतो तो न्यायी असतो. ग्रीकांनी इतक्या मोठ्या प्रमाणात न्याय आणि शील यांचे एकता साधली होती. ग्रीक विचारवंतांच्या मते न्याय या संकल्पनेत बाह्य वर्तणूक आणि आंतरिक सचोटी या दोन्ही गोष्टी समाविष्ट झाल्या असतात.

देशकाल परस्थितीनुसार न्यायाची कल्पना बदलत गेली .अनेक विचारवंतानी न्यायाबाबतची कल्पना वस्तूनिष्ठ व आदर्शवादी मूल्यांच्या आधारे मांडलेली आहे.स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूत्व या मूल्यांना जोडणे म्हणजे न्याय होय .

सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत:

सामाजिक न्याय या शब्दाचा अर्थ आणि व्याप्ती खूप मोठी आहे .समाजातील सर्व क्षेत्रातील अन्याय नष्ट होऊन व्यक्तीचे अधिकार , समाजातील हित ,शासनाचा आदेश ,नियंत्रण , न्यायदान व्यवस्थेचा लोकशाही सुसंवाद,राष्ट्राचा विकास ,प्रगती व सन्मानीय स्थान या सर्वाचा योग्य समन्वय म्हणजे सामाजिक न्याय होय. सामाजिक ,आर्थिक व सांस्कृतिक विषमतेवर आधारित असणाऱ्या समाजात सामाजिक न्यायाची अत्यंत गरज असते . सामाजिक न्यायाची भूमिका अशी आहे की, समाजात ज्या वस्तूची निर्मिती होते त्यांचे वितरण संपूर्ण समाजात झाले पाहिजेत त्याच प्रमाणे समाजातील सर्वांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या मुलभूत गरजा पूर्ण झाल्या पाहिजेत. आवश्यक गरजा पूर्ण करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार असणे ही सामाजिक न्यायाची कल्पना आहे.

सामाजिक न्यायाचे तीन प्रवाह :

१) राजकीय प्रवाह : राजकीय न्याया अंतर्गत सर्व नागरिकांना समान अधिकार आहेत. राजकीय न्याया अंतर्गत सर्व नागरिकांना विधी नियमांचे समान संरक्षण, विकासाची संधी आणि राजकीय पद प्राप्त करण्यात राज्याने भेदभाव न करणे, मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण इत्यादी संपूर्ण समाजाला अभिप्रेत असणाऱ्या राजकीय मुल्यांचा आणि अपेक्षांचा पुरस्कार करणे या गोष्टी राजकीय न्यायात समाविष्ट होतात.

२) सामाजिक प्रवाह : सामाजिक न्यायात सामाजिक शब्दाला विशेष महत्त्व आहे. तो शब्द फार व्यापक आहे. वर्गीय व्यवस्थेतील उच्च वर्गीयांना विशेष अधिकार असतात. आणि निम्नवर्गीयाना कमी किंबहुना त्यांना अधिकारांपासून वंचित ठेवले जातेवर्गानुसार सत्ता आणि प्रतिष्ठा देखील कमी- जास्त असते. कामाच्या स्वरूपावरून व्यक्तीचा दर्जा ठरतो, त्यामुळे विकासाच्या वाटा रोखल्या जातात.

सामाजिक दृष्ट्या सर्वाना समान विकासाची संधी सामाजिक प्रतिष्ठा, जन्म, वंश, धर्म, जात, इत्यादी कारणास्तव भेद नसणे, दुर्बल घटकांना विकासाची विशेष मदत हि विषमता नष्ट करणारी सामाजिक स्थिती होय सामाजिक न्याय अशा प्रकारच्या सामाजिक परिवर्तनाचा पुरस्कार करते.

३) आर्थिक प्रवाह : एक गोष्ट तितकीच खरी आहे कि आर्थिक क्षेत्रातील अन्याय दूर झाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने सामाजिक व राजकीय न्याय स्थापन होणार नाही. आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण झाले असेल तर सामाजिक दर्जा, राजकीय स्वातंत्र्य आणि मुलभूत अधिकार यांना कोणताही अर्थ उरत नाही. आर्थिक न्यायाच्या संकल्पनेत आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि संपत्तीच्या संपादन व संग्रहाची फार मोठी तफावत दूर करणे हि दोन तत्त्वे समाविष्ट आहेत सर्वांना सन्मानाने जगता येईल, स्वातंत्र्य व अधिकारांचा उपभोग घेता येईल. शासनात सहभागी होता येईल. अशाप्रकारचे जीवनमान, आरोग्य, विश्रांती, आणि भवितव्याची जी शाश्वती उपलब्ध होईल अशी स्थिती निर्माण होणे या गोष्टी आर्थिक न्यायात समाविष्ट असतात .

आर्थिक न्यायासाठी समाजातील आर्थिक विषमता दूर करणे गरजेचे आहे अशाप्रकारे आर्थिक समानता स्थापन करणे आर्थिक न्यायात समाविष्ट आहे.

वितरणात्मक न्याय :- मागील काही वर्षापासून सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात वितरणात्मक न्यायाची कल्पना मांडली जाते . प्राचीन ग्रीक विचावंत अँरीस्टाटलने सामाजिक न्यायाचे प्रकार वितरणात्मक न्याय दोष ,निवारक न्याय व परिवर्तक न्याय या तीन संज्ञा उपयोगात आणल्या .

व्यक्तीला मिळणारे उत्पन्न हे तिचे स्वतःचे नसून संपूर्ण समाजाचे आहेत्यामुळे तिने ते स्वतःजवळ किती ठेवावे हे ठरविण्याचा संपूर्ण अधिकार समाजाचा आहे .हे वितरणात्मक न्यायाशी अभिप्रेत आहे. तसेच ज्यांना निसर्गाने क्षमता देताना हात आखडून दिले त्यांना झुकते माप देणे न्यायसंगत ठरते

समाजामध्ये विविध व्यक्तीच्या अनेक इच्छा , अपेक्षा असतात .त्यापैकी कोणत्या इच्छा न्याय आहेत हे केवळ सामाजिक न्यायाच्या आधारेच ठरविता येते .सामाजिक न्यायाच्या अनुषगाने लोकशाही शासन, जीवघेणी स्पर्धा , साधन संपत्तीचे परिपूर्ण विनियोग ,शिक्षणानुसार समान संधी, संपत्तीचे जास्तीत जास्त समान वितरण व किमान जीवनमानाच्या गराजाची पूर्तीसर्वाना समान

न्याय ,समान काम समान दाम, योग्य शिक्षणाला न्याय .सामाजिक विषमतेवर करडी नजर , आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या .वंचित असणाऱ्या वर्गाला न्याय .आदर्श समाजरचना करण्याचा प्रयत्न .विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न व इतर काही बाबी यात समाविष्ट आहेत .

सामाजिक न्याय हा न्यायाच्या द्रष्टीने सर्वाना समान असला पाहिजे परंतु इतर बाबीचा विचार करता उच्चशिक्षित शिक्षक ही यात भरडला गेला आहे .शिक्षक हा ज्ञान दान करणारा ,समाजाला उच्च पदावर नेह्मारा तसेच खालच्या पातळीवर आणणारा एक महत्वाचा घटक आहे .आई ,वडील आणि गुरु (शिक्षक – प्राध्यापक)हे नामवंत असून यांच्या पुढे सर्वाना आदर असला पाहिजे .परंतु मागील काही काळापासून शिक्षक,प्राध्यापक यांच्याविषयी गोडी न वाटता चेष्टेचा, निंदेचा विषय शिक्षक अर्थात नवोदित शिक्षक बनत आहे .याचे कारण शोधणे क्रमप्राप्त झाले आहे .शिक्षकाशिवाय ,प्राध्यापकाशिवाय विद्या नाही त्याच्याशिवाय खरे ज्ञान आत्मसात होणे नाही . त्यांच्याशिवाय अवघड विषय सोपा होणे नाही . तो समाजाला धैर्य,संयम बाळगण्याचा सल्ला देतो .परंतु आज नवोदित शिक्षकाकडे ,प्राध्यापकाकडे पाहिल्यानंतर कसे वाटते . त्याचे आत्मपरीक्षण करावे . आज शिक्षक ,प्राध्यापक भित्रा ,लाचार ,अन्याय सहन करणारा ,अतिसंयम बाळगणारा ,अगदी उभे आयुष्य वाया गेले तरी अजूनही आशेचा किरण धरणारा ,वरून हसणारा पण आतून दुःखाने पछाडलेला ,आपले दु:ख तो कोणालाही सांगू शकत नाही .कारण आजच्या काळात शिक्षक म्हणजे शिक्षक नव्हे तर त्यांचे अनेक प्रकार आहेत.हे प्रकार पाहिल्यानंतर शिक्षकांचे पण एवढे प्रकार असतात का हा मनाला पडणारा प्रश्न आहे .यात आपण कोणत्या प्रकारात मोडतो . एकच शैक्षणिक पात्रता असताना त्यांचे हे प्रकार पाहिल्यानंतर हा सामाजिक न्याय आहे का आपलेच मन खिन्न होते.सामाजिक न्यायाच्या द्रष्टीने नवोदित शिक्षकांचा, प्राध्यापकांचा विचार केला तर शिक्षकांचे प्रकार पहा.......

शिक्षकांचे प्रकार

1. १००% अनुदानित शिक्षक
2. अंशतः अनुदानित शिक्षक
3. विना अनुदानित शिक्षक
4. कायम विना अनुदानित शिक्षक
5. स्वयं अर्थसाहाय्यित शिक्षक
6. पायाभूत पदवाढ प्रस्तावित शिक्षक
7. पायाभूत पद मंजूर परंतु वैयक्तिक मान्यता प्रलंबित शिक्षक
8. पायाभूत पद मंजूर वैयक्तिक मान्यता प्राप्त परंतु आर्थिक तरतुदींच्या प्रतीक्षेतील शिक्षक
9. अनुदानास पात्र घोषित तुकडीवरील शिक्षक
10. विनाअनुदानित, मूल्यांकनात पात्र परंतु अद्याप अघोषित शिक्षक
11. अनुदानास पात्र परंतु आर्थिक तरतूदीच्या प्रतीक्षेत असलेले शिक्षक
12. अनुदान पात्र, २०% टप्पा मंजूर परंतु २ वर्षांपासून पुढील अनुदान टप्प्याच्याप्रतिक्षेतील शिक्षक
13. शिक्षण सेवक(सहा. शिक्षक, परिविक्षाधीन)
14. जुनी पेन्शन योजना लागू असणारे शिक्षक
15. नवीन परिभाषीत अंशदान पेन्शन योजनेतील शिक्षक
16. २००५ पूर्वीचे परंतु अंशतः अनुदानित असल्याने नवीन पेन्शन योजना लागू झालेले शिक्षक
17. २००५ पूर्वीचे, अंशदान पेन्शन योजनेला कोर्टात आव्हान दिलेले म्हणून कुठलीच कपात नसणारे शिक्षक
18. इंग्रजी माध्यमातील शिक्षक
19. रात्रशाळेतील शिक्षक
20. अल्पसंख्यांक शाळेतील शिक्षक
21. अर्धवेळ शिक्षक
22. घड्याळी तासिकेवरील शिक्षक CHB शिक्षक
23. कंत्राटी शिक्षक
24. एकापेक्षा अधिक शाळेवर काम करणारा, एकत्रित कार्यभार गणना करून पूर्णवेळ झालेला शिक्षक
25. नवनियुक्त परंतु वैयक्तिक मान्यतेच्या प्रतीक्षेत असणारा शिक्षक
26. अतिरिक्त शिक्षक
27. कला शिक्षक
28. क्रीडा शिक्षक
29. नुकतीच निवडपूर्व शिक्षक पात्रता परीक्षा दिलेला व शासनाच्या शिक्षक भरतीच्या प्रतीक्षेत असणारा नवीन होऊ घातलेला शिक्षक.
30. २०१२ नंतर नियुक्त, शासन मान्यता प्राप्त, शासनाने अनधिकृत भरती म्हणून घोषित केलेला व न्यायालयाने न्याय दिलेला,
31. बदली अन्यायग्रस्त शिक्षक
32. विस्थापित शिक्षक ....

परंतु यातील काही शिक्षकांना वेतन म्हणजे काय? पगार म्हणजे काय ? नियमीत पगाराचे स्वप्न पहावे लागते. त्यांना पगार नसतो .त्यांना तन असते पण वेतन नसते. तर काहींना मानधन असते. आता मानधन हा फार मोठा विकारी शब्द आहे. आता हे मानधन किती दिले जाते. मानधन म्हणजे पगार नव्हे, वेतन नव्हे. मजूरांना जसा रोजगार मिळतो आठ दिवसाला, महिन्याला, तो तरी नियमीत असतो. आता हे मानधन कधी येणार — कधी येणार यावर अवलंबून असणाऱ्या शिक्षकांची ऐवढी कुंचबना होते की , जेवढे मानधन येणारे असते त्याच्या तिप्पट खर्च त्यांचा झालेला असतो. या मानधनाचा उपयोग शिक्षकांच्या कोणत्याच कामासाठीयेत नाही.येतो तो लोकांकडून ,इतराकडून उसणे घेतलेपैसे फेडणे किंवा कुणाकडूनतरी व्याजांने काही रक्कम काढलेली असते ती रक्कम फेडण्यासाठी त्याचा काहीसा उपयोग होतो. हे जर मानधन त्यास प्रत्येक महिन्याला दिले तर

त्यांच्यावर त्यांच्या कुंटुंबावर उपासमारीची वेळ येणार नाही. काही इतर नियमीत शिक्षक, प्राध्यापक अशा शिक्षकांना, प्राध्यापकांना किरकोळ मदत करतात. संयम बाळगायला सांगतात त्यामुळे विनाअनुदानीत शिक्षक किंवा CHB प्राध्यापक वरून तो सुंदर गोंडस दिसत असला तरी आतून फार पोखरलेला असतो. उदा. विना अनुदानीत शिक्षक, अंशत: अनुदानीत शिक्षक , बिनपगारी शिक्षक,CHB शिक्षक म्हणजे घड्याळी तासाप्रमाणे.... पण सर्वसामान्य लोकांना वाटते की, ...एका तासाला ४०० रूपये तर दिवसभर पाच तास .थांबतो तर मग आठवड्याचे किती...महिन्यांचे किती....म्हणजे यांचे गणित लांब जाते पण प्रत्यक्ष असे नाही.आठवड्यातून एवढेच तास, महिन्यातून एवढेच तास, पूर्ण वर्षातून 210 पेक्षा जास्त तास नकोत.... म्हणजे वर्षाचे 210.तास मग महिन्याचे किती. 12 महिने सरासरी किती तास आणि किती पगार (मानधन) त्यांनी कसे जगायचे, कुंटुंब कसे चालवयाचे पत्नी,मुले यांचे आजार कसे बरे करायचे, आई वडीलांना कशी मदत करायची......अनेक प्रश्न.? सामाजिक न्यायाच्या द्ृष्टीने सर्व शिक्षकांना, प्राध्यापकांना समान न्याय असला पाहिजे.समान काम समान दाम असला पाहिजे.....फरक असला तरी एवढा नको...की एकाला महिना रू.7000/-- तर एकाला 125000/--रू. यामुळे सामाजिक , आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढते.

आता आणखी एक बाब निदर्शनात येते की अनुदानीत , विनाअनुदानीत शिक्षकांची नोकरी केल्यानंतर त्यांची सर्व्हिस गृहीत धरली पाहिजे. मग तो अनुदानीत असेल, विनाअनुदानीत असेल, किंवा CHB शिक्षक असेल.

CHB हे शासनाचे पाप आहे. म्हणजे पूर्णवेळ शिक्षक, प्राध्यापक नेमणूक केल्यानंतर त्याला जे पगार,वेतन द्यावे लागणार आहे त्यापेक्षा गरजेपुरते अशा व्यक्तींना नेमायचे. करोडो रूपये कमवायचे....म्हणजे शासनाचा फायदा करावयाचा.....विद्यार्थी यांना वाटणार आपलेला शिक्षक शिकवण्यासाठी आहेत पण त्या संबंधीत शिक्षकांचे आयुष्य वाया घालवायचे....त्यांना अत्यल्प मानधन द्यायचे ...आता अशा शिक्षकी पेशामुळे, अपुऱ्या मानधनामुळे...पुढे तो एकवेळ पूर्णवेळ शिक्षक, सहाय्यक प्राध्यापक होईल अशी अशा बाळगतो.पण नव्याने भरती करताना यांचा विचार होईलच...असे याबाबत यांना भरती प्रक्रियेत प्रथम प्राध्यान्याने घ्यावे...त्यांची सिनिअर लिस्ट तयार करावी...असे शासनास वाटत नाही...गरज सरो...वैद्य मरो ही भूमिका असते. यामुळे काही CHB प्राध्यापकांना हातातील आलेला घास सोडावा लागतो. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने यासाठी योग्य शासन निर्णय होणे गरजेचे आहे.....

संदर्भ

१) राजकीय सिद्धांत प्रा. श्रीकांत देशपांडे.
२) भारतीय शासन आणि राजकारण भोळे भा. ल .
३) राज्य घटनेचे अर्धशतक नरेंद्र चपळगावकर .
४) इंटरनेट
५) सामाजिक न्याय सुधा काळदाते

भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या उदिष्टांचा चिकीस्तक अभ्यास

प्रा. अशोक ज्ञानोबा दुनघव
राज्यशात्र विभागप्रमुख,
शंकरराव पाटील महाविद्यालय
भूम, ता.भूम,जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

परस्पर सहकार्यातून सर्वाचा विकास घडवून आणणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे महत्वपुर्ण उद्दिष्ट राहिले आहेआजपर्यंत भारताने आपले परराष्ट्र धोरण ठरवित असताना आपल्यामुळे इतर राष्ट्रांना त्रास होनार नाही हे धोरण नेहमीच आचरणात आणले आहेशेजारी राष्ट्रसोबत सतत मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचे भारताने वेळोवेळी प्रयत्न केला आहे. भारतीय परराष्ट्रीय धोरणाची उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे-

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१)भारताच्या पराष्ट्र धोरणाचा आढवा घेणे
२)भारताच्या पराष्ट्र धोरणाच्या उद्धीष्टाचा मागोवा घेणे
३)अलिप्तवाद, वंशवादास विरोध साम्राज्यवादास विरोध ही उद्दिष्टे समजून घेणे .
४)भारत स्वंतत्र झाल्यापासून आजपर्यंत आखलेल्या पराष्ट्र धोरणाचा आढवा

गृहतिके

१)भारताने सुरवातीपासून ते आजपर्यंत जग आणि जगू द्या या धोरणाने आपले पराष्ट्र धोरण आखले आहे
2)भारताने सुरवातीपासूच वसाहतवादसाम्राज्यवाद,वंशवाद याला विरोध केला आहे.
३)भारताने सुरवातीपासून संयुक्त राष्ट्राचे समर्थन केला आहे
४)निशस्त्रीकारण नियंत्रण या संकल्पना पाठींबा दिला आहे

१) अलिप्ततावाद : दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाचे दोन गटात विभाजन झाले काही राष्ट्रे अमेरिकेच्या बाजूने गेली तर काही राष्ट्रे सोव्हियत रशियाच्या बाजूने गेली. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक प्रकारचा तणाव निर्माण झालाभारताने या काळात सावध पवित्रा घेत कोणत्याही गटात सामील न होणे महत्वपूर्ण मानले. भारत देश एखाद्या गटात सहभागी झाला असता तर दुसऱ्या गटाची नाराजी घ्यावी लागली असती आणि त्यामुळे विकासाच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण झाले असते, म्हणून भारताने अलिप्ततावादी धोरण हे आपल्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्वपूर्ण उद्दिष्ट मानले. या अलिप्ततावादी धोरणाचा अनेक राष्ट्रांनी पुरस्कार केला

२) विदेशी आर्थिक सहायता : इंग्रजांनी भारतावर अनेक वर्षे राज्यकारभार केला, त्यामुळे भारतास आर्थिक विकासाची फळे लवकर चाखता आली नाहीत.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली वेगळी नीती प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलाभारतास वेगाने आर्थिक विकास करण्यासाठी अनेक साधनांची आवश्यकता होती. त्यासाठी वेगवेगळया योजना राबविण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्यांच्या यशासाठी आर्थिक सहकार्याची आवशक्यता होती. ती मिळवण्यासाठी देशाने सतत प्रयत्न केले. विदेशी आर्थिक साहाय्य हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्धीष्ट मानले गेले.

३) वर्णव्देषाला विरोध : आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा – राष्ट्रात वर्णव्देष घडून आला. या कृत्याचा भारताने कडाडून विरोध केला. वर्णव्देष आणि जातिवाद यामुळे देशात दुफळी निर्माण होते वेळप्रसंगी प्रेचप्रसंग निर्माण होतात आणि देशीतील शांतता भंग पावते याचा संपूर्ण जगावर विपरीत परिणाम होतो. दक्षिण अफ्रीका, दक्षिण अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियातील गोऱ्या लोकांनी अनेक वर्षे लोकांवर अन्याय केला, या कृत्यास भारताने प्रचंड विरोध केला. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेत वेळोवेळी वर्णव्देशाच्या विरोधात आवाज उठविला

४) संयुक्त राष्ट्राचे समर्थन: भारत संयुक्त राष्ट्र संघाचाएक महत्वपूर्ण सभासद आहेसुरवातीपासूनच भारताने संयुक्त राष्ट्र संघास प्रमाण मानले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या इतर संघटनांचाही भारत देश एक सदस्य आहेसंयुक्त राष्ट्र संघाच्या कार्यावर भारताचा विश्वास आहे वेळोवेळी भारताने युनोचे मुक्तहस्ते समर्थन केले आहे मागील साठ वर्षात भारताने संयुक्तक राष्ट्र संघटनेत अनेक प्रगतिशील उपाय करण्यासाठी प्रस्तावांचे समर्थन केले आहे. संयुक्त राष्ट्र सभेने१९५३ मध्ये भारताची प्रतिनिधी विजयालक्ष्मी पंडित यांना अध्यक्ष म्हणून निवडले गेलेत्यांनी महासभेचे अध्यक्ष म्हणून अतिशय महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या धोरणाचे भारताने नेहमी समर्थन केलेव हे भारतीय पराराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्धीष्ट राहिले आहे.

५) नि: शस्त्रीकरण : आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धाने प्रचंड विनाश घडवून आणला सजीव सृष्टीबरोबरच वातावरणातील समतोल पूर्णपणे बिघडला, या युद्धाचे अनेक वर्षे परिणाम दिसून आले अण्वस्त्रांच्या वापर युद्धात करण्यात आलाएकूणच या

युद्धामुळे मानवी जीवन धोक्यात आले ही युद्धे अण्वस्त्रांच्या वापरामुळे अधिकच घातक ठरली म्हणून अशा प्रकारच्या अण्वस्त्रांची निर्मीती करायचीच नाही. असे धोरण भरताने स्वीकारले आणि जि शस्त्रात्रे निर्माण झाली ती नष्ट करणे अथवा त्याच्यावर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे, हे भारतीय पराष्ट्र धोरणाची प्रमुख उद्धीष्ट व सूत्र आहे

६) मैत्रीपूर्ण संबंध: जागतिक पातळीवरील सर्वच राष्ट्रांना मित्र बनविने हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्धीष्ट आहे. पाकिस्तान आणि चीन सोडता जगातील सर्वच राष्ट्रांसोबत भारताचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत भारताने अनेक राष्ट्रांसोबत व्यापारविषयक करार केले आहेत. बांग्लादेशाच्या समस्येच्या कारणामुळे अमेरीकेसोबात भारताचे संबंध बिघडले होते परंतु आज भारताचे अमेरीकेसोबत संबंध सुधारत आहेत

७) आंतरराष्ट्रीय वाद शांततेच्या मार्गाने सोडविणे: आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा – राष्ट्रांत वेगवेगळ्या प्रश्नांमुळे वादविवाद सतत घडत असतात.शेवटी या वाद – विवादांचे संघर्षात रुपांतर होते आणि या संघर्षातून युद्ध भडकण्याची दाट शक्यता असते. अशा प्रकारची युद्ध राष्ट्र – राष्ट्रांत घडवून आले आहेत त्यामुळे आंतराष्ट्रीय पातळीवरील शांतता आणि सुरक्षितता धोक्यात येण्याची शक्यता असते म्हणून कोणताही वाद हा शांततेच्या मार्गानेच हाताळणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्धीष्ट आहे. आजच्या आधुनिक युगातील युद्ध समोर– समोर लढले जात नाही. सैनिक आणि नागरिक हा भेद आता संपुष्टात आला आहेसैनिकांसोबत जनतेलाही युद्धाच्या झळा सहन कराव्या लागतात. त्यामुळे संपूर्ण समुदायात युद्धाविषयी जागरूकता निर्माण झाली आहे.कोणताही संघर्ष हा युद्धाऐवजी शांततेच्या मार्गाने सोडविला गेला पाहिजे, हा विचार बळावत चालाला आहे.

८) **बाह्यगत प्रभावापासून भारतीय परराष्ट्र धोरण स्वतंत्र :** भाताच्या पारराष्ट्र धोरणात बाह्यगत धोरणांचा आविष्कार करण्यात आला आहे.भारताचे परराष्ट्र धोरण हे स्वंतत्र आहे. कोणत्याही मोठया देशाच्या प्रभावाखाली न येता आपले धोरण अलिप्त स्वरूपाचे ठेवले आहे . यसाठी भारताने सुरीवातीपासूनच कोणत्याही गटात सामील होण्याचा प्रयत्न केला नाही एकदया देशाने दुसऱ्या देशावर अन्याय केला असेल तर त्याविरुद्ध, आवाज उठविण्याचे काम भारताने वेळोवेळी केले आहे.

सारांश :-

सारांश रूपाने आपणास असे दिसून येते कि ,भारताने सुरवातीपासून या जगाला जग आणि जगू द्या हे धोरण देन दिले आहे. अलिप्ततावाद हा परराष्ट धोरणाचा मुख्य आधार आहे ,वर्णद्वेषाला विरोध,परकीय आर्थिक मदत ,युनोचे समर्थन ,निशत्रीकरण ,दोन देशातील वाद शांततेने सोडविणे इत्यादी भारताच्या परराष्ट धोरणाची उद्दिष्टे आपणास दिसून येतात.

संदर्भग्रंथ-

1.नलावडे पंडित :-आंतरराष्ट्रीय संबंध,कैलाश पब्लिकेशन ,औरंगाबाद .प्र क्र.९०.
2. पाटील व्हि .बी :- आंतरराष्ट्रीय राजकारण ,के सागर पब्लिकेशन,पुणे .प्र क्र.७० .
3.अमृतकर प्रशांत:- आंतरराष्ट्रीय संबंध,चिन्मय प्रकाशन .औरंगाबाद. प्र क्र.६५ .
4.आघाव विलास:- आंतरराष्ट्रीय संबंध,एजुकेशेन प्रकाशन .औरंगाबाद. प्र क्र.४० .

भारतातील महिला सक्षमीकरणातील अडथळे आणि उपाययोजना : एक चिकित्सक शोध

प्रा. संजय तुकाराम निचिते

पी. डी. कारखानीस कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, अंबरनाथ, जि. ठाणे

वर्णव्यवस्था हे भारतीय समाजव्यवस्थेचे एक अविभाज्य अंग आहे. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांत भारतीय समाज विभागलेला आहे. या चार वर्णांत पुन्हा उतरंड आहे या उतरंडीत ब्राम्हण हा सर्वात वरच्या पायरीवर असून शूद्र हा खालच्या पायरीवर आहे. जगाच्या पाठीवर कुठल्याही देशात नसावी अशी विचित्र आणि अन्यायकारी जातव्यवस्था या देशात परंपरेने चालत आलेली आहे. तिला धक्का देण्याचे, उद्‌ध्वस्त करण्याचे, मूळासकट उखडून टाकण्याचे अनेक समाजधुरीणांनी प्रयत्न केले. परंतु अजूनही ती समूळ नष्ट झाली आहे असे म्हणता येत नाही.

पुरुषप्रधानता हे भारतीय समाजव्यवस्थेचे आणखी एक ठळक वैशिष्ट्य नोंदवता येते. पुरुषप्रधान आणि पितृसत्ताक कुटुंबसंस्थेत स्त्रीला कायम दुय्यम स्थान दिले गेले आहेयेथील व्यवस्थेने स्त्रीला 'अबला' ठरवून परावलंबी बनविले या दुय्यम आणि परावलंबी भूमिकेतच विषमता, अन्याय आणि शोषण सामावलेले आहे.

स्त्री-पुरुष भेदाभेदाचीही परंपरा प्राचीन आहे भारतातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक अशा सर्व प्रकारच्या हक्कांपासून वंचित ठेवले आहेस्त्रियांचा अध्ययनाचा अधिकार काढून घेऊन त्यांना बौद्धिकदृष्ट्या गुलाम बनविले. धोरणीपणाने चूल आणि मूल अशा बंधनात अडकवून ठेवले घरातील कामे स्त्रियांची तर बाहेरील कामे पुरुषांची अशी लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी केली. त्यातही स्त्रीच्या (घरातील) कामांची गणना उत्पादक कामांमध्ये केली जात नाही तर ते तिचे कर्तव्य मानले जाते. उलटपक्षी पुरुषांची कामे उत्पादक आणि मेहनतीची मानली गेली या सगळ्यातून पुरुषाकडे प्रमुखत्व आले तर स्त्रीच्या वाट्याला आपोआपच दुय्यम स्थान येत गेले

भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान :

वेगवेगळ्या काळात स्त्रीचे स्थान काय होते हे अभ्यासाने हा या शोधनिबंधाचा एक हेतू आहे. अर्थात शोधनिबंधाची व्याप्ती लक्षात घेऊन त्याचा धावता आढावा घेणे शक्य आहे. भारताच्या सामाजिक इतिहासाची सुरुवात साधारणपणे वैदिक काळापासून सुरु होते. या वैदिक काळापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत स्त्रीच्या सामाजिक जीवनात कसे बदल होत गेलेत्याचा परामर्श प्रथम घेऊया.

१.वैदिक काळ : वैदिक वाङ्‌मयावरून असे निदर्शनास येते की,याकाळात स्त्रियांना स्वतंत्र आणि मानाचे स्थान होते. या काळात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना अधिकार होते. स्त्री-पुरुष असा भेदाभेद केला जात नव्हता. स्त्रीकडे माणूस म्हणून पहिले जात होते हे महत्त्वाचे. तिच्या हक्क-अधिकाराचे संरक्षण केले जात होते.

२.उत्तरवैदिक काळ : उत्तरवैदिक काळात स्त्रीच्या परवडीला, अधोगतीला सुरुवात झाली. या काळातील स्मृतीकारांनी स्त्रीचे माणुसकीचे अधिकार काढून घेतले. स्त्रीकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन बळावला. याच काळात स्त्रियांना वेदाध्ययन आणि यज्ञयादादी करण्याचा हक्कही नाकारण्यात आला. स्त्रीच्या कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अधिकारांवर गदा आणली स्त्रीवर अनेक जाचक निर्बंध लादून तिचे स्वातंत्र्यच हिरावून घेतलेएकीकडे स्मृतीकारांनी पुरुषाला अतिरिक्त अधिकार बहाल केले तर स्त्रीला पुरुषाची दासी बनविले. 'मनुस्मृती'नेतर स्त्रीच्या पायात साखळदंड बांधले

३.मध्ययुगीन काळ : इ. स. ११०० ते १७०० हा मध्ययुगीन काळ मानला जातो. याकाळात मुस्लिमांचीभारतावरील सततची आक्रमणे होती. त्यात स्त्रियांना संपत्ती समजूनलुट केली जात होती. त्यामुळे या काळात स्त्रियांना अनन्वित शारीरिक, मानसिक अत्याचार सहन करावा लागत होता. उत्तरवैदिक काळात स्त्रियांवर घातलेले निर्बंध या काळात अधिक कठोर बनले होते. त्यातच बालविवाह, विधवाविवाहबंदी, केशवपन, सतीप्रथा, जरठ-कुमारी विवाह, देवदासी प्रथा इ. सामाजिक प्रथांनी स्त्रीच्या दयनियतेत अधिकच भर घातली.

४. इंग्रज राजवटीचा काळ : इंग्रजांनी समाजहिताच्या दृष्टीने अनेक सुधारणा घडवून आणल्या बालविवाह, विधवाविवाहबंदी, केशवपन, सतीप्रथा, जरठ-कुमारी विवाह यांसारख्या कुप्रथा कायमच्या मोडीत काढण्यासाठी म. ज्योतिबा फुले, राजाराम मोहन रॉय, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, सयाजीराव गायकवाड इ. समाजसुधारकांनी ब्रिटिशांकडे आग्रह धरला परंपरेने चालत आलेल्या दास्यातून स्त्रीची सुटका सहजासहजी होणार नाही हे लक्षात घेऊन ब्रिटिशांनी अनेक कायदे करून अनिष्ट प्रथा थांबविल्या. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करून स्त्रीचा दर्जा उंचावण्यास चालना दिली. शिक्षणामुळे आपल्या शोषणाची आणि अन्यायाची जाणीव स्त्रीला झाली.

५. स्वातंत्र्योत्तर काळ : स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाच्या रूपाने स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच लिहिला गेला. भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वांमुळे स्त्रीची अनेक वर्षांपासूनच्या गुलामीतून सुटका झाली संविधानाची रचना समताधिष्टीत समाजरचना निर्माण करण्याची असल्याने स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यास पोषक वातावरण निर्माण झाले. स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्याकरीता अनेक कायदे संमत करण्यात आले अनेक कल्याणकारी योजनांची निर्मिती करण्यात आली. परिणामी स्त्रीच्यासर्वांगीण विकासास चालना मिळाली. या काळात स्त्रियांना माणुसकीचे आणि नागरिकत्वाचे अधिकार मिळाले तिच्या व्यक्तिगत कर्तृत्वाला प्रतिष्ठा मिळाली. स्वाभाविकपणे स्त्रीचे जीवनमान सुधारले

६. भारतीय स्त्रियांची सद्यस्थिती : स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळावे यासाठी अनेक शासननिर्णय घेतले जात आहेत स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाकरिता अनेक कायदे राज्य आणि केंद्र शासन करीत आहेत. शिवाय स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करणे हे संयुक्त राष्ट्र संघाचे उद्दिष्ट आहे. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण सभेत स्त्रियांच्या विरोधातील सर्व प्रकारच्या भेदभावांच्या निर्मुलनासंबंधीचा ठराव पास झाला आहे. तरीही आजही समाजात स्त्री-पुरुष विषमतेचे भयानक स्वरूप दिसून येते

स्त्रियांची कौटुंबिक छळातून सुटका व्हावी यासाठी म्हणून सरकारने२६ ऑक्टोबर २०००६ पासून कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा पारित केला आहे. त्यामुळे स्त्रीया पूर्वीच्या 'चूल आणि मूल' या मर्यादेबाहेर पडत आहेत. शिक्षणाचा सर्वदूर प्रसार झाल्याने आणि स्त्रियांनाही अध्ययन आणि अध्यापनाचा अधिकार प्राप्त झाल्याने शिक्षित झालेल्या स्त्रिया अर्थार्जन करत आहेत. वेगवेगळ्या क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करत आहेत. असे असले तरीही ग्रामीण भागात अजूनही परिस्थिती भीषण आहे. वाडी-वस्तीत आणि तांड्यांवर राहणाऱ्या स्त्रिया रूढीपरंपरांच्या प्रभावातून बाहेर पडू शकल्या नाहीत अजूनही मनूचे संस्कार पुरते पुसले गेले नाहीत. त्यामुळे स्त्रीची घुसमट संपलेली नाही कौटुंबिक आणि सार्वजनिक ठिकाणी तिला अनेक प्रकारच्या जाचाला सामोरे जावे लागते आहे.

महिला सक्षमीकरणातील अडचणी:

१. पुरुषसत्ताक व्यवस्था : भारतात कैक वर्षांपासून पुरुषसत्ताक व्यवस्था आहे या व्यवस्थेने चूल आणि मूल इतके महिलांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित केले होते. महिला कोमल अंत:करणाच्या असतात त्यामुळे त्या राजकारणात यशस्वी होऊ शकत नाहीत इथपासून ते स्त्रिांना विनोद, गणित कळत नाही. स्त्रिया या पुरुषांवर अवलंबून असतातत्या स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकत नाहीत अशा समजुती परंपरेने चालत आलेल्या आहेत. या सगळ्या समजुतींचे मूळ येथील पुरुषसत्ताक संस्कृतीत आहेत्यामुळे या देशातील पुरुषसत्ताक व्यवस्था ही स्त्रीच्या सक्षमीकरणातील मुख्य अडचण आहे.

२. निरक्षरता: स्त्रियांना हजारो वर्षांपासून ज्ञानबंदी होती. म. ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या प्रयत्नाने महिलांसाठी शिक्षणाची दारे खुली झाली. त्याचा परिणाम स्त्रिया शिक्षण घेऊन आपले कर्तृत्व सिद्ध करू शकत आहेत. असे असले तरीही स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने अजूनही अल्पचआहे. विशेषतः ग्रामीण भागात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

३. परंपरांचा प्रभाव : स्त्री सक्षमीकरणातील मुख्य अडचण म्हणजे गेल्या अनेक वर्षांपासून स्त्रियांवर असलेला परंपरांचा प्रभाव होय.या प्रभावातून स्त्रिया जोपर्यंत बाहेर पडत नाहीत तोपर्यंत महिला सक्षमीकरणाचे सरकारी प्रयत्न अपयशी ठरतील. आज राजकारण आणि सरकारी नोकरीत स्त्रियांना राखीव आरक्षण ठेवलेले आहे. मात्र तरीही राजकारणातील स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आणि ज्या स्त्रिया राजकारणात आहेत त्यांनाही निर्णयप्रक्रियेत तितकेसे घेतले जात नाही.

४. राजकीय महत्त्वाकांक्षेचा अभाव : भारतात महिलांचा राजकारणातील टक्का वाढावा याकरिता स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये५०% जागा स्त्रियांकरिता राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. असे असले तरी बहुसंख्य स्त्रिया राजकारण हे आपले क्षेत्र नाही अशा विचाराने तिकडे फिरकतच नाहीत. आणि ज्या स्त्रिया राजकारणात सक्रीय असतात त्याही निर्णयप्रक्रियेच्या बाहेर असतात. घरातील वडील, पती, भाऊ, मुलगा हे नातेवाईक पडद्यामागून राजकारणाची सूत्रे हाताळीत असतात

५. आर्थिकदृष्ट्या महिलांनी परावलंबी असणे: महिलांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करावयाचे असल्यास त्यांना आर्थिक सुरक्षितता व राजकीय स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे बहुसंख्य ठिकाणी पुरुषांना प्राधान्य देले जाते अवजड व मेहनतीची कामे स्त्री करू शकणार नाही म्हणून स्त्रियांना कामे नाकारली जातात. जिथे स्त्रिया कामे करू शकतात अशा अनेक ठिकाणी स्त्रियांकरिता मुलभूत सुविधा नसतातकामाच्या ठिकाणी स्त्रियांना लैंगिक छळाला सामोरे जावे लागते. खाजगी क्षेत्रात तर स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते अर्थार्जन फक्त पुरुषांनी करावे व स्त्रियांना लहान मुले आणि घरातीलवृद्ध माणसांना सांभाळावे अशी अनेक वर्षांची परंपरा आहे महिलांनी आर्थिक स्वावलंबी नसणे हा महिला सक्षमीकरणातील मोठा अडसर आहे.

महिला सक्षमीकारणासाठीच्या उपाययोजना:

१. कौटुंबिक संपत्तीत समान अधिकार : घरगुती कामे ही बहुसंख्य स्त्री करत असते ही कामे स्त्रीनेच करावयाची असतात अशी पुरुषी मानसिकता आहे. त्यामुळे स्त्रीचे स्वयंपाक घरातील राबणे हे बहुधा गृहीत धरलेले असते एकीकडे नोकरी न करणाऱ्या स्त्रियांबाबतीतील हे वास्तव; तर दुसरीकडे सर्वसाधारण कुटुंबांमध्ये नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची कमाई मुलभूत गरजाभागविण्यासाठी वापरली जाते. घरच्या संपत्तीवर पुरुषाच्या बरोबरीनेच स्त्रीचा समान अधिकार असल्यास आर्थिकदृष्ट्या स्त्री सक्षम बनू शकते त्यामुळे स्त्रीला स्वतंत्र निर्णय घेण्यास मदत होईल.

२. महिला बचत गट स्थापन करणे : ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अत्यल्प संधी असतात. त्यामुळे स्त्रियांना रोजगार मिळत नाही. परिणामी त्या आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असतात परंतु गावात महिलांचे छोटे छोटे बचत गट स्थापन करून त्यांना सहकारी पतसंस्थांकडून व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध करून दिल्यास अर्थार्जनाचा एका पर्याय उभा राहतो. भारत सरकारने महिलांचे बचत गट स्थापन केल्याने व काही प्रमाणात त्यांना व्यवसाय सुरु करण्यासाठी अनुदान दिल्याने महिला चांगले व्यवसाय करत आहेत असे निदर्शनास आलेआहे.

३. महिलांना उद्योग व व्यवसायासाठी प्रोत्साहन देणे : भारतात उद्योग करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे. याची मुख्य दोन कारणे समोर येतात. एक तर स्त्रीकडे घराची असलेली जबाबदारी आणि दुसरे म्हणजे स्त्रियांचा घरच्या संपत्तीत समान अधिकार नसणे त्यामुळे उद्योग उभा करण्यासाठी जे भांडवल आवश्यक असते तेच त्यांच्याकडे नसते परंतु जाणीवपूर्वक स्त्रियांनी उद्योगव्यवसाय उभे करावेत असे वाटत असेल तर स्त्रियांना प्रोत्साहन म्हणून बँकांकडून सहजगत्या कर्जाची उपलब्धता करून दिली पाहिजे

४. महिला सबलीकरणासाठी योजनांची आखणी करणे : महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारी पातळीवर वेगवेगळ्या योजनांची आखणी करणे आवश्यक आहे. आणि त्याची सुनियोजित अंमलबजावणी केली पाहिजे २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून जाहीर करून वेगवेगळ्या योजना आखल्यामुळे महिलांचा दर्जा सुधारण्यास मोठीमदत झाली आहे.

५. स्त्रियांनीराजकीय क्षेत्रात सक्रीय होणे : लोकशाहीप्रधान देशात स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागाला प्राधान्य दिले जाते. भारतात राजकारणातील स्त्रियांचे प्रमाण वाढावे यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना राखीव जागा ठेवण्यात आल्या आहेततेव्हा आता स्त्रियांनी त्याचा लाभ घेता राजकारणात सक्रीय झाले पाहिजे. मुख्य म्हणजे निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होऊन विधायक धोरणांची निर्मिती केली पाहिजे.

भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना समान अधिकार दिल्यामुळे समता प्रस्थापित होण्यास मदत होत आहे. स्त्रियांवरील निर्बंध संविधानाने नाकारल्याने महिलाही आपला विकासाच्या प्रवाहात येत आहेत. मात्र हजारो वर्षांपासून प्रवाहात नसलेल्या स्त्रियांना विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी तूर्ततरी प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता वाटते सर्वदूर पसरलेल्या शिक्षणाने स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होत आहे. ही फार आश्वासक बाब आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. भारतीय समाज आणि स्त्री – डॉ. ज्योती लांजेवार, सुगाव प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,२००५
२. २१ व्या शतकातील स्त्रियांच्या समस्या – लीला आवटे, शुभा प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०००
३. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या – प्रदीप आगलावे, यश प्रकाशन
४. महिला सबलीकरण – संपादक डॉ. संभाजी देसाई, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, २०१४
५. स्त्री पुरुष तुलना – ताराबाई शिंदे, १८८२
६. भारतातील महिला विकासाची वाटचाल – ज. श. आपटे, डायमंड प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१२

महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रा. रंजना प्रल्हादराव शहाणे
कै.लक्ष्मीबाई देशमुख महिला महाविद्यालय,
परळी वैजनाथ जि.बीड

प्राचीन भारताच्या गौरवशाली उज्वल इतिहासाकडे बघितल्यास तत्कालीन समाजातील महिलांचे स्थान लक्षात येते. वेदसंहितात स्त्रियांना दिल्या जाणार्या सन्माननीय स्थानाचे उल्लेख आहेत विवाहामुळे तीला कुटूंबात सम्र्राज्ञीपद दिले जाई तसेच वारसाधिकार, यज्ञाधिकार व ज्ञानप्राप्तीचे अधिकारही होते. एवढेच नव्हे तर तत्कालीन राजकारणात स्त्रिला सन्मानाचे स्थान होते. यावरून स्त्रीचे राजकारणात सहभागीत्व होते असेच म्हणावे लागेल. उपनिषद काळात गार्गी, मैत्रेयी यांचे नामोल्लेख आढळतात. पुराणकाळात कैकेयी, मंथरा या राजनीतीशी संबंधीत होत्या द्रोपदी, कुंती या महाभारतातील राजनीतीच्या केंद्रस्थानी होत्या. पुढे स्त्रियांच्या अधोगतीला सुरूवात झाली एकंदरीत राजनीतीत स्त्रीयांचा सहभाग होता याचीच ही उदाहरणे पहावयास मिळतात. तरीही राजनीती व सत्ता यावर स्त्रियांच्या तुलनेत पुरूषांचा सहभाग अधिक आहे ही परिस्थिती प्राचीन काळापासून आजतागायत कायम आहे.

स्त्री जीवनाचा विचार करता राजकीय जीवन देखील महत्वाचे आहे. कारण राजकीय व प्रशासकीय निर्णयाचा फार मोठा परिणाम स्त्री जीवनावर होतांना दिसतो. म्हणून अशा परस्थितीत स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग व त्याबाबतची बदलत्या परिस्थीतीचा अभ्यास होतो. स्त्रीयाचा सहभाग व त्यामुळे होणार्या विविध परिणामाचा ही अभ्यास होतो.

आजपर्यंत स्त्रीविषयक अभ्यासात अनेक विषय हाताळले गेले. मात्र स्त्रीयांच्या राजकीय सहभाग राजकीय दर्जा याबाबत महत्वपूर्ण पाऊल उचलले गेले नाही. यामुळे त्यांच्या राजकीय सहभागाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतीय राजकारणात भाग घेणार्या स्त्रियांचा विचार करता स्त्रियांची टक्केवारी स्वांतत्र्यपूर्व कालखंड असो की आलीकडचा कालखंड असो पुरूषांच्या टक्केवारीच्या तुलनेत कमी आहे ही टक्केवारी कमी असण्याचाी कौटुबीक, सामाजिक, धार्मिक, वैयक्तिक अशी अनेक कारणे सांगता येतील. राजकारण हे असे क्षेत्र आहे की ज्यात भावविवशतेपेक्षा कठोरतेची, प्रामाणिकतेपेक्षा डावपेचांची, सहनशिलतेपेक्षा सजगतेची, सचोटीपेक्षा कर्तव्य कठोरतेची, धडाडीची, निर्भयतेची आवश्यकता आहे. या गुणांमध्ये अपवाद वगळता स्त्रिया कमी पडतात तसेच कौटूंबीक संमती, सामाजिक स्थान याच बरोबर वैयक्तिक कारणे ही जबाबदार आहेत. तसेच स्त्रियांच्या कौटुबिंक जबाबदार्या मुख्य मानण्याची वृत्तीबौध्दिक क्षमता, कुटूंबियांच्या पुरेशा पाठिंब्याचा अभाव, दिशादर्शक मार्गदर्शनाचा अभाव, आर्थीक कारणे, संयमशील वृत्ती इत्यादी कारणांपुढे भारतीय राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग कमी प्रमाणात दिसतो.

पुर्वी राजघराण्यातील स्त्रिया राजकारणात ओढल्या गेल्या. गांधी युगापासून मात्र सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय तसेच गरीब कुटूंबातील स्त्रिया संसार, परंपरा, रूढी, रितीरिवाज हे सर्व सांभाळून आवडीने सक्तीने राजकारणात उतरल्या. स्त्रियांच्या राजकारणातील या सहभागामुळे देशाचे स्वातंत्र्य आंदोलन व्यापक व तीव्र झाले स्त्री पुरूषांच्या इतर चळवळीला स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागामुळे वेग आला. तसेच मुलाबाळावर देशभक्तीचे संस्कार व्हायला लागले या त्यांच्या राजकीय सहभागामुळे राजकारणाला विधायक वळण लागले. अलीकडे मात्र स्त्रियांच्या राजकारणातील आगमनाचा दूरूपयोग राजकारणात शिरलेल्या अपराधी व्यक्ती त्यांचे शोषण करून घेत आहेत सत्तेपासून मिळणार्या सुखांना स्त्रिया देखील बळी पडल्या यामूळे राजकारणाचे व स्त्रियांचे अधःपतन झाले.

अलीकडील काळातील विविध स्तरावरील राजकीय कार्यात विविध प्रांतातील स्त्रिया अग्रेसर आहेत. १८५७ ते गांधी युगापर्यंतच्या काळाचा विचार केल्यास लक्षात येते की या काळातील बर्याच स्त्रियांंनी पती निधनामुळे व इतर कोणीही राज्यकारभार हाती घेण्यास नसल्यामुळे त्यांनी राज्यकारभार हाती घेतला. गांधी युगापासून ते स्वातंत्र्यप्राप्ती पर्यंतचा कालखंड राजकीय दृष्ट्या महत्वाचा आहे. या काळातील स्त्रियांनी निखळ देशप्रेम, सर्वस्वाचा त्याग करून बलिदानाची तयारी देऊन राजकीय कार्य केले.

सन १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर काही स्त्रियांचे राजकीय कार्य बंद झाले तर काहींचे चालू राहीले काहींना राजकीय पदे मिळाली. काहींचा उपयोग पक्षात जागा मिळविण्यासाठी केला अशा प्रकारे राजकारणातील सहभागाचे उद्देश आमुलाग्र बदलले. पुढे नवनवीन पक्ष निर्माण झाले. पक्ष प्रचार व स्वतःच्या वेळेचा सदुपयोग व स्वप्रतिष्ठा तसेच खुर्चीचा मोह हे

उद्देशही राजकारणातील सहभागाचे कारण राहिले. अलीकडे तर स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग ही बाब राजकारण बनत चालली आहे.

स्वतंत्र भारतात महिला प्रधानमंत्री झाल्या महिला राजदूत, महिला आंतरराष्ट्रीय मंडळात प्रतिनिधी, महिला राष्ट्रपती, महिला राज्यपाल, महिला मुख्यमंत्री, मंत्री, विधिमंडळ व संसद सदस्य या भारतीय इतिहासात दिसून येतात विजयालक्ष्मी पंडित यंनी संयुक्त राष्ट्र कार्यालयातील प्रथम महिला अधिकारी, यू.एस.एस.आर.मधील भारतीय राजदूत, यू.ए. व लंडन मधील हाय कमिशनर, उत्तरप्रदेश राज्य मंत्रीमंळातील प्रथम मंत्री अशी अनेक पदे भूषविलीत

इंदिरा गांधी ह्या 'भारतीय लोहस्त्री होत्या' भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून त्यंाची कारकिर्द अतिशय गाजली राजकुमारी अमृत कौर ह्या केंद्रीय मंत्रिमंडळातील प्रथम महिला सदस्य होत्या व शानोदेवी ह्या राज्य विधीमंडळातील प्रथम महिला स्पीकर होत्या. अशाप्रकारे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्री राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विविध पदावर सक्रियरित्या कार्यरत व सहभागी राहिली. असे असून देखील सार्वत्रिकदृष्टया पाहिल्यास महिलांचे स्थान व दर्जा समाधानकारक नाही. संवैधानिक अधिकार व सत्यस्थिती यात मोठीच फारकत दिसते. काही अपवाद वगळल्यास इतर महिला वर्ग हा सत्ता व राजकीय अधिकारापासून दूरच राहतो

विविध पक्ष आणि स्त्रिया -

महिलांचा राजकीय सहभाग पाहता विविध पक्षाअंतर्गत अनेक स्त्रियांनी कामे केली आहेत. साम्यवादी पक्षासाठी कार्य करणार्या स्त्रियांमध्ये उषाताई डांगे, रोझा देशपांडे, अहिल्याबाई रांगणेकर, मंगला भागवत, वत्सलाबाई मोटे, गोदावरीबाई परूळेकर, ही महत्वाची नावे आहेत. तसेच इंदुमती केळकर, अनुसयाबाई काळे, मृणाल गोरे यांनी ही राजकीय कार्य केले. महाराष्ट्राच्या राजकारणात ऐकेकाळी अतिशय गाजलेल्या झंझावती व्यक्तीमत्वाच्या मृणाल गोरे ह्या भारतीय राजकारणातील एका महत्वाच्या कालखंडाच्या तेजस्वी प्रतिनिधी आहेत.

कॉग्रेस पक्षातील काही महत्वपूर्ण स्त्रिया राजकीय कार्यात अग्रेसर राहिल्या ह्या स्त्रिया मोठ्या राजकिय कुटूंबातून आलेल्या दिसतात. नजमा हेबतुल्ला यांनी राज्यसभेच्या उपाध्यक्ष म्हणून कार्य केले तसेच कॉग्रेस पक्षाच्या प्रवक्त्या व महासचिव म्हणून कार्य केले. गिरीजा व्यास महिला कॉग्रेस अध्यक्षा, मोहिनी गिरी नॅशनल कमिशन फोरम वुमेन्सच्या चेअरपर्सन होत्या. कुमारी शैलजा लोकसभा सदस्य, वडिलांच्या मृत्यूमुळे राजकारणात प्रवेश केला विभा अग्रवाल, मंजूश्री आनंद, कनक मुखर्जी, वृंदा करात, सुशिला गोपालन, श्यामली गुप्ता, मालीनी भट्टाचार्य, गीता मुखर्जी या स्त्रियांचा सक्रीय नेत्या म्हणून उल्लेख केला जातो. दिल्लीच्या मुख्यमंत्री शीला दिक्षित यांनी दिल्ली सारख्या ठिकाणी अनेक वर्ष मुख्यमंत्री पद प्राप्त केले व टिकवले

अलिकडे कॉग्रेस पक्षाला सावरून घेणारे नेतृत्व म्हणजे सोनिया गांधी राजीवजींच्या हत्ये नंतर स्वतः नकळत राजकारणात पडल्या व कॉग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षा झाल्या. विदेशी नागरिकत्व ह्या प्रश्नावर मात करून त्यंानी पक्षास टिकविले. फोर्बस या जगप्रसिध्द नियतकालीकाने त्यांना जगातील तिसर्या क्रमांकाच्या शक्तीशाली महिला घोषित केले तसेच गार्डियन या वृत्तपत्राने जगभरातून निवडलेल्या 'वुमन ऑफ द इयर' या महिलांच्या यादीत स्थान मिळविले. पंतप्रधान पदाची सर्व दारे उघडली असतांना त्यांनी या पदाचा त्याग केला.

राजस्थानच्या पहिल्या मुख्यमंत्री म्हणून वसुंधरा राजे यांनी कारभार पाहिला तसेच त्यांनी महिलांच्या प्रगतीच्या विविध योजनेवर भर दिला. राजकीय क्षेत्रात कार्यरत असणारे एक आाडीचे व्यक्तिमत्व सुषमा स्वराज ज्या भारतीय जनता पक्षाच्या केंद्रीय मंत्री होत्या. हरियाणातील भाजप सरकारमधील पहिल्या केंद्रीय मंत्री व भाजपच्या पहिल्या महिला महासचिव हा मान त्यांना मिळाला.

बहुजन समाज पक्षाच्या मायावती राजकीय व सामाजिक कार्यात अग्रेसर असून त्यंानी समाजातील दुर्बल घटकांच्या उत्थानाचे कार्य केले. उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री म्हणूनही कार्य केले

याशिवाय मेनका गांधी, शबाना आझमी, अखिल भारतीय कॉग्रेस समितीच्या महासचिव अंबिका सोनी, तृणमूल कॉग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षा तथा पश्चिम पंगालच्या मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी यासरख्या अनेक स्त्रिया राजकीय कार्यात अग्रेसर आहेत

सर्वाधिक स्त्रिया स्वातंत्र्य लढ्याच्या काळात सक्रीय होत्या. सुचेता कृपलानी, अरूणा असफअली आदींच्या तुलनेत अलीकडील काळातील सहभागी स्त्रियांचा प्रभाव फिका पडतो. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांचा राजकीय सहभाग हा सधन कुटूंबातील स्त्रियांच्या कक्षेतील विषय राहिला. पहिल्या मंत्रीमंडळात महिला प्रतिनिधी म्हणून पटियालाच्या राजकुमारी अमृता कौर निवडल्या

गेल्या. शिवाय सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित हया स्त्रिया सधन कुटूंबातील होत्या इंदिराजींच्या काळात स्त्रियांना विशेष अधिकार मिळू लागले. त्यांच्याकडे अधिक लक्ष दिल्या गेले.

स्त्रियांना मताधिकार, निवडणूक लढविण्याचे अधिकार प्राप्त झाले पण खर्या अर्थाने किती स्त्रिया मताधिकाराचे कर्तव्य बजावतात. किती स्त्रिया स्वेच्छेने मतदान करतात हा महत्वाचा प्रश्न आहे. स्त्रियांना निवडणूक लढविण्याचे अधिकार प्राप्त झाले पण लोकसभा व राज्यसभेतील महिला सदस्यांच्या टक्केवारीवर नजर टाकता ही संख्या कमी दिसते १९७५ हे वर्ष महिला वर्ष घोषित झाले असले तरी स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाच्या स्थितीवर फारसा परिणाम झाला नाही. म्हणून स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभाग हा पुरूषांच्या सहभागाच्या तुलनेत कमी आहे म्हणून तो वाढविण्याची गरज आहे.

राजकीय नेते आपल्या पत्नी, मुली अथवा नातलग यांना प्राधान्य देतात त्यामुळे पात्र व सक्रीय स्त्रियांना संधी मिळत नाही. तसेच राजकीय कार्यात सहभाग घेणार्या स्त्रियांना बर्याच प्रतिकुल परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. निवडणूकांचे तिकीट मिळविण्यापासून ते पक्षाचे पद मिळविण्यापर्यंत तारेवरची कसरत करावी लागते. स्त्रियांमध्ये जागरूकता नाही. स्त्रिया कार्यक्षम नाहीत. स्त्रिया भावनिक असतात. त्यांना राजकारण मानवणारे नाही असे आक्षेप घेतले जातात. पण संधी मिळाल्यास स्त्रियाही सक्षमतेने राजकारण करू शकतील.

अजुनपर्यंत अपवाद वगळता स्त्रिया मोठ्या पदापर्यंत झेप घेवू शकल्या नव्हत्या केंद्रीय आणि राज्यस्तरावरील मंत्रीमंडळात स्त्रियांची संख्या कमी आहे भारतासारख्या देशात लोकसभा अध्यक्षासारख्या पदावर विराजमान होण्याची संधी आजपर्यंत स्त्रियांना मिळाली नव्हती ही परिस्थिती आज बदलत आहे. स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात राजकारणात सहभागी होत आहेत. उच्च पदापर्यंत आज महिला गेली आहे. देशाची राष्ट्रपती म्हणून तिला मान मिळाला आहे. अनेक पदे ती सक्षमतेने सांभाळू शकते हे ती आज दाखवत आहे. अशा प्रमाणे आपला राजकीय सहभाग वाढवून राजकीय क्षेत्रात हिरीरीने भाग घेतांना दिसत आहे

तळागाळातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी ७३ व ७४ व्या घटना दुरूस्तीनुसार स्त्रियांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदामध्ये राखीव जागा ठेवल्यामुळे या दशकात लोकप्रतिनिधींचा सामाजिक चेहरा आपणास बदललेला दिसतो आहे. ग्रामस्तरावर राजकारणात अपवादभूत दिसणार्या स्त्रिया या राखीव जागांमुळे लक्षणीयरित्या वाढलेल्या दिसत आहेत. ही राजकीय, सामाजिक वरिवर्तनाच्या पक्रियेतील फार महत्वाची घटना आहे. राजकीय समानता साध्य करण्याच्या दिशेने पडलेले हे एक महत्वाचे पाउल आहे.

७३वे घटना दुरूसती विधेयक मंजूर झाले व देशभरातून दहा लाखाच्यावर स्त्रिया स्थानिक स्वराज्य संस्थात निवडून आल्या. चुल आणि मुल हे पारंपारिक कार्यक्षेत्र सोडून त्या ग्रामपंचायतीत जावू लागल्या आपली मते मांडू लागल्या. शिक्षण, कुपोषण, आरोग्य, पाणी, स्वच्छता याबाबत जागृत होवू लागल्या. स्त्रिया पहिल्यांदाच एवढ्या मोठ्या संख्येने निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी झाल्या पंरतू स्त्री सरपंच झाली की ग्रामसेवकाकडून व इतर पुरूष सदस्यांकडून सहकार्य मिळत नाही चुकीचे मार्गदर्शन केले जाते. पुरूष पंच स्त्रियांच्या हाताखाली काम करायला तयार नसतो तीला न विचारता सर्व कारभार आपल्या हातात घेतो अशीही उदाहरणे आढळतात. तसेच तिच्यावर अविश्वासाचा ठराव आणून तिला पदावरून काढून टाकतात.

तरीही आज निवडून आलेल्या स्त्रिया अधिक कार्यक्षमपणे आणि आत्मविश्वासाने कार्य करतांना दिसतात. सुरूवातीला राजकारण हे फार धक्काधक्कीचे, पुरूषी वर्चस्वाचे व गुंडपुंडाईचे क्षेत्र आहे आपल्या स्त्री जातीला ते झेपणार नाही अशा भितीपोटी किंवा परंपरेने अंगी भिनवलेल्या संकोचापायी स्त्रिया निवडणुकीत उभ्या रहायला तयार नसत स्त्री उमेदवार शोधाव्या लागत पण हे चित्र हळूहळू पालटते आहे. सुशिक्षीत शहरी स्त्रिया आत्मविश्वासाने स्थानिक स्वराज्यात वावरू लागल्या आहेत. पण खेड्यातल्या निरक्षर स्त्रियाही भीड चेपून पुढे येत आहेत. अनुभवाने त्यांचे अज्ञान अनास्था व औदासीन्य दूर होत आहे अनेक अडथळ्यांची शर्यत पार करून स्त्रिया आपला ठसा राजकारणावर उमटवू लागल्या आहेत. निरनिराळ्या सेवाभावी संस्था स्त्रियांना मदत करण्यासाठी पुढे आल्या आहेत. नवनिर्वाचित स्त्रियांसाठी अभ्यास शिबीरे घेत आहेत. सोप्या भाषेत व सचित्र अशा माहिती पुस्तिका व तक्ते त्यांच्या मार्गदर्शनासाठी व उपयोगासाठी तयार करतात महिला राजसत्ता आंदोलनाचे नेटवर्क, मंडलीक ट्रस्ट सारखी संस्था, आलोचनाने सुरू केलेले नेटवर्क याद्वारे हजारो महिलांना मार्गदर्शन करत आहेत पुर्वीची स्थिती आता विस्तारली आहे.

अशा प्रकारे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहेच आणि ज्या स्त्रिया राजकीय क्षेत्रातील पदावर आहेत त्यांनी स्त्रियांच्या विकासाकडे व प्रश्नाकडे लक्ष घातले आणि त्यांच्याकरीता ठोस कार्य केले तर राजकीय क्षेत्रातील स्त्रियांचा सहभाग वाढविण्यास मदत होईल. तसेच महिलांच्या राजकीय सभागामुळे देशाचा विकास आणि प्रगती ही होईल त्याच बरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये मिळालेल्या आरक्षणामुळे त्या सार्वजनिक, राजकीय जीवनात पदार्पण करीत आहेत. निवडणुक प्रचार मोहिमेत

स्त्रीयांचा सहभाग पूर्वीपेक्षा अधिक दिसतो आहे. घरोघरी जावून प्रचार, महिला मेळावे, पदयात्रा यात हिरीरीने भाग घेतांना दिसत आहेत. आज दिसत असलेला सहभाग हा स्त्रियांमध्ये होत असलेल्या क्रांतीचे द्योतक आहे म्हणून हा तिचा सहभाग शांतता प्रस्थापित करणारा ठरेल असे म्हणावे लागेल.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ.कडू मोहिनी 'भारतीय राजकारणातील स्त्रिया' विजय प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००८.
2. खिंवसरा मंगल 'स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृतपत्रांचा सहभाग स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, जानेवारी २००५.
3. माहुरे वंदना 'स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील राजकारणात स्त्रियांचे स्थान'
4. हारदारे अण्णासाहेब 'भारतीय संसदेतील महिलांचा सहभाग' (प्रतिनिधीत्व) एक दृष्टीक्षेप योजना मार्च २००५
5. डॉ.पाटील लिला 'भारतीय स्त्री जीवन' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. सप्टेंबर १९९०

पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला आरक्षण धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास

आकाश शेषराव बांगर
संशोधक विद्यार्थी
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली
ता.जि. हिंगोली- 431513

प्रस्तावना:-

भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. लोकशाही शासनव्यवस्थेचा स्विकार करण्यात आला. लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांकरीता लोकांकडून चालविलेले शासन होय. परंतु प्रत्यक्षात ही शासनव्यवस्था समाजामधील काही महत्वाचे घटक किंवा समुदाय चालवत असल्याचे आपणास पहावयास मिळते. त्यामुळे लोकशाहीचा स्विकार करुन देखील सत्ता ही समाजातील तळागाळामधील घटकापर्यंत पोहचल्याचे आपणास पहावयास मिळत नाही. मग स्त्री ही या राजकीय प्रक्रियेपासून चार हात लांब असल्याचेच आपणास दिसून येते भारतामध्ये पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पाया रोवला गेला. लोकशाहीची प्रक्रिया समाजामधील तळागाळापर्यंत नेण्याचे कार्य आणि ही व्यवस्था रुजविण्याचे कार्य पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून झाल्याचे आपणास पाहावयास मिळते. सत्ता ही विकेंद्रीत होऊन समाजामधील प्रत्येक घटकांपर्यंत गेल्याशिवाय लोकशाहीची पाळेमुळे मजबूत होणार नाहीत याकरीताच पंचायतराजच्या माध्यमातून सत्ता ही समाजाच्या प्रत्येक स्तरात गेल्याचे आपणास दिसून येते. अशा या सत्तेपासून किंवा लोकशाहीच्या प्रक्रियेपासून समाजामधील महत्वाचा घटक स्त्री ही सुध्दा वंचित राहू नये, ती सुध्दा यामध्ये सहभागी व्हाची, विकासाच्या प्रवाहात यावी याकरीता 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीच्या माध्यमातून या संस्थामध्ये स्त्रीला 33% आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली. कारण सक्षमरित्या स्त्री सहभागाकरीता आरक्षण आणणे ही तत्कालीन काळाची गरज होती. नाहीतर स्त्रीया ह्या या प्रक्रियेपासून अलिप्तच राहत होत्या. हा महिला आरक्षणाचा मुद्दा केवळ राजकीय सहभागाचा नसून एकूणच व्यवस्था परिवर्तनाचा असल्याचे आपणास दिसून येते.

उद्देश:-

1) पंचायतराजमधील आरक्षणाचा आढावा घेणे
2) पंचायतराज मधील महिलांची स्थिती नाममात्र की वास्तविक याची चिकित्सा करणे

पंचायतराजची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

भारतात 70 लाख खेडी असून भारतामधील 80% जनता ही ग्रामीण भागात राहणारी आहे. यामध्ये जवळपास 50% महिला सुध्दा आहेत. भारताच्या सर्वांगिन विकासाकरीता प्रथम ग्रामीण भागाचा विकास होणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने भारतात सामुहीक विकास कार्यक्रम राबवण्यात आला. परंतु त्याला मिळावे तेवढे यश मिळाले नाही यानंतर पुढे 1957 सालच्या पंचवार्षिक योजना प्रकल्प समितीने श्री बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली या समितीच्या शिफारशीवरुनच राष्ट्रीय पातळीवरील सर्व राज्यांकरीता पंचायतराजचा ढाचा तयार करण्यात आला महाराष्ट्रात पंचायतराजचा ढाचा कसा असावा या करीता तत्कालीन महसुल मंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही विकेंद्रीकरण समिती 27 जून 1960 साली नेमण्यात आली. या समितीने आपला अहवाल 15 मार्च 1961 ला सादर केला. या दोन्ही समित्यांच्या माध्यमातून पंचायतराज व्यवस्थेचा ढाचा चांगला तयार झाला. परंतु यामध्ये महिलांना कुठलाही वाव दिला नव्हता. केवळ बलवंतराय समितीने गावच्या, जिल्ह्याच्या, तालुक्याच्या कारभारात महिलांना सहभागी होणे हे आवश्यक मानून या पंचायती संस्थावर दोन महिला नियुक्त करण्याची शिफारस केली. परंतु या माध्यमातून महिलांचा सक्रिय सहभाग काही वाढला नाही संबंधीत महिलांच्या स्वाक्षऱ्याह्या रजिस्टर त्यांच्या घरी नेवून घेण्यात येवू लागल्या त्यामुळे पंचायतराज संस्थामधील नेमणुकी व्दारे महिलांचा जो सहभाग वाढायला पाहिजे होता तो केवळ नाममात्र कागदोपत्रीच तयार झाला. त्यांचा प्रत्यक्षात परिणामशून्य सहभाग दिसून आला तत्कालीन काळामध्ये महिला आणि राजकारण ह्या दोन विरुध्द दिशेने जाणारे प्रवाह समाजामध्ये आपणास पहावयास दिसून येतात. त्यामुळे महिलांचा सहभाग हा केवळ नाममात्र व कागदोपत्री ठरला.

महिला आरक्षण धोरणाचे पंचायतराज मधील वास्तविकता:-

स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांचा सहभाग वाढावा त्यांनी सुध्दा राजकारणात, विकासाच्या प्रवाहात सक्रीय सहभागी व्हावे. त्या सुध्दा सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात या उद्देशाने एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे 1992 ची 73 व्या व 74 वी

घटनादुरुस्ती होय. या घटनादुरुस्तीची अंमलबजावणी 1993 मध्ये करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीमध्ये अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये 33% आरक्षणाची तरतुद कण्यात आली. या आरक्षणाच्या माध्यमातून ते महिलांचे कार्यक्षेत्र चुल आणि मुल यापुरते मर्यादीत होते. ते आता व्यापक होऊन खऱ्या अर्थाने स्त्री भारतीय राजकीय प्रक्रीयेत सहभागी होऊ लागली. या महिला आरक्षणामुळे वर्षानुवर्षे दुय्यम स्थानावर असलेली स्त्री प्रथम स्थान भुषवू लागली आणि पुरुषांच्या पाऊलावर पाऊल टाकत समोर येऊन विकासात सहभागी होऊ लागली. स्त्री आपले कुटूंब सांभाळून सक्षमरित्या या पंचायतराज संस्थांचा कारभार पार पाडू लागली.एक गोष्ट मात्र निश्चित आहे की 33% महिला आरक्षणामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या केंव्हाही न थांबणाऱ्या प्रक्रीयेला सुरवात झाली. आज संबंध राष्ट्रामध्ये विविध पंचायतराज संस्थांमध्ये जवळपास दहा लाख स्त्रिया निवडून येऊन प्रतिनिधीत्व करीत असल्याचे आपणास दिसून येते. तर महाराष्ट्रामधील पंचायतराज मध्ये एक लाख महिला निवडून आल्याचे आपणास दिसून येते महिलांचा सहभाग महाराष्ट्रात जास्त असण्याचे कारण म्हणजे महाराष्ट्रात 2011 पासून महाराष्ट्र शासनाने पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिलांकरीता 50% आरक्षणाची तरतुद केली आहे. महिला आरक्षणामुळे पंचायतराज संस्थांमध्ये आज लाखो महिला लोकप्रतिनिधी म्हणून काम करीत असल्याचे आपणास पहावयास मिळते. महिलांचे कार्यक्षेत्र पुरुषांच्या कार्यक्षेत्रा एवढेच व्यापक झाल्याचे आपणास आजघडीला पाहावयास मिळत आहे. याचे श्रेय आपणास महिलांच्या आरक्षण धोरणाला दयावे लागेल. ज्याने महिलांना वास्तविकरित्या लोकशाही प्रक्रीयेत राजकारणात सहभागी केले.

निष्कर्ष:-

पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिला आरक्षण धोरणामुळे पंचायतराजच्या आदानप्रदान प्रक्रीयेमध्ये महिला नेतृत्वाची राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजिकरण, राजकीय समावेशन दिसून आले. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने ग्रामीण भागामध्ये महिलांकरीता रचनात्मक वातावरण तयार झाले एकूणच महिलांना आरक्षण दिल्यानंतर महिला लोकप्रतिनिधींचा प्रत्यक्ष सहभाग राजकीय प्रक्रीयेत, सामाजिक प्रक्रीयेत वाढत असल्याचे आपणास दिसून येते. स्थानिक पातळीवरील महिलांना ही सहभागांची संधी प्रामुख्याने महिलांच्या आरक्षणाच्या धोरणामुळे मिळाल्याचे आपणास दिसून येते महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण समाजामध्ये स्थानिक पातळीवर नविन सत्ताकेंद्र निर्माण झाली. स्थानिक महिलांच्या नेतृत्वाच्या विकासाला अनुकुल वातावरण निर्माण झाले. ग्रामीण भागामधील महिलांना नविन आव्हाने पेलण्याची संधी मिळाली त्यामधून महिलांचा आत्मविश्वास वाढला.

एकूणच आज घडीला सक्रीयरित्या महिला सहभागी झाल्या. त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्याला, लोकशाहीच्या प्रक्रीयेत सहभागी करण्यात, त्यांना राजकारणात सक्रीय करुन यशस्वी करण्याला महिलांचे पंचायतराज व्यवस्थेमधील आरक्षणविषयक धोरण यशस्वी ठरल्याचे आपणास सांगता येते.

संदर्भ सूची-

1) राजेंद्र व्होरा – स्त्रियांचा राजकारणामधील सहभाग.
2) ग.शा. पंडित– पंचायतराज आणि ग्रामीण महिला.
3) सुहास पळशीकर– शासन संस्थांच्या निवडणुकाआणि महाराष्ट्राचे राजकारण.
4) भारती पाटील – पंचायती राज संस्थामधील स्त्रियांचा सहभाग
5) Wikipedia

पर्यावरण विकास आणि निवडणुक जाहिरनामा

प्रा. आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड
राज्यशास्त्र विभाग
तुळजाभवानी माहविद्यालय, तुळजापूर.

प्रस्तावना

आज कोणत्याही गोष्टीच्या मोजमापाचा निकष हा विकास आहे. राजकारणापासून ते प्रशासना पर्यत केवळ एकच मुद्दा आहे. तो म्हणजे विकास. मग तो कोणत्याही किंमतीवर झाला पाहिजे. हा विकास मोजण्याचे एक तंत्र पण वनविण्यात आले ते म्हणजे समृध्दी व्यक्तीचा विकास म्हणजे व्यक्तीची समृध्दी आणि देशाचा विकास म्हणजे देशाची समृध्दी. समृध्दीचा पण अर्थ निश्चित आणि संकुचित करण्यात आला आहे. पैसा आणि संसाधनाचा आधिकाधिक प्रवाह म्हणजे समृध्दी पैसा हा संसाधनातुनचे येतो. यासाठी आकिधिक संसाधने पाहीजेत या संसाधनाच्या संगृहाची स्पर्धा ही पूर्ण जगभर लागली आहे. यासाठी अपण कोणत्यही गोष्टींचा बळी देण्यास तयार आहोत. आणि सध्या तो बळी देणे देखील सुरु आहे. हे संसाधने आपल्याला निसर्गातुनच मिळतात. त्यासाठी बळी देखिल निसर्गाचा देऊ लागलो आहोत. याचा परिणाम हा होऊ लागला आहे. की आपली समृध्दी तर होऊ लागली . परंतू वास्तविक पातळीवर आपण गरिब होऊ लागलो आहोत. ती गरिबी पर्यावरण आणि परिसंस्थेची आहे. आपली जैवविविधता धोक्यात आहे. आपले पिण्याचे पाणी धोक्यात आहे. आपली शुध्द हवा आणि सुपीक जमिन धोक्यात आहे. या सर्व कारणामुळे आज आपल्या समोर अनेक प्रश्न उभे राहिले आहेत. याच्या विषयी आपण कल्पना देखिल केली नव्हती उदा. देशाची राजधानी दिल्लीचे पाहू शकतो. ज्याची जगातील सर्वाधिक प्रदुषित शहरात गणना होऊ लागली आहे.

हा जर विकास असेल तर याला ख-या अर्थाने विकास म्हणावा का प्रशन पडतो. मग याला विकास म्हटले तर ज्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत त्याचं काय करायचे हा देखिल प्रश्न पडतो. मग याला विकास नाही म्हणायचे तर मग विकास म्हणजे काय तर शाश्वत विकास करणे मग विकास करणे म्हणजे विकास करत असताना निसर्गला कमीत कमी धोका पोहचेल व भविष्यकालीन पिढयासाठी ही पृथ्वी स्वच्छ व सुदर राहिल या कडे लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे आहे. परत प्रश्न निर्माण होतो की, यांची जाबाबदारी नेमकी कोणी घ्यावयाची. तर ही जबाबादारील पृथ्वीवरील मनुष्याने घ्यावयाची आहे. त्याच बरोबर राज्य व्यवस्थ्ेने धोरणकर्त्यानी व्यवसायीकांने प्रशासकीय यंत्रणेने पर्यारणा प्रती जबाबदारी घ्यायची आहे. तरच ख-या अर्थाने पर्यावरण विकास साध्य होईल. अन्यथा केवळ पर्यावरणासारख्या संवेदनशिल विषयावर राजकीय पक्षाने राजकारण करुन प्रश्न सुटणार नाही. उलट हा प्रश्न आधिकाधिक गुंतागुंतीचा होण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे पर्यावरणासारख्या विषयावर कोणी ही, राजकारण करण्याचा प्रयत्न करु नये. यासाठी प्रस्तुत शोध निबंधासाठी पर्यावरण विकास आणि राजकीय पक्षाचा जाहिरनामा या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाची उदिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची काही उदिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतिल.

- पर्यावरणीय समस्या विषयी जाणिव जागृती करणे
- ज्वलंत पर्यावरणाीय समस्यांचा आढावा घेणे.
- पर्यावरण, विकास आणि राजकीय पक्षांचा निवडणूक जाहिरनामा यांच्या परस्पर संबधाचा आभ्यास करणे
- पर्यावरण पूरक विकास म्हणजे काय याचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अंवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन दुय्यम साधनावर आधारित आहे. त्याच बरोबर त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, राष्ट्रीय आतंरराष्ट्रीय परिषदामधील प्रसिध्द लेख, विविध नियत कालिके, संकेतस्थळे, इत्यादीचा वापर करण्यात आली आहे.

पर्यावरण समस्या आणि विकास :

आज मनुष्याला आणि संपूर्ण सजिव सृष्टीला एक नविन समस्या भेडसावत आहे. ती म्हणजे पर्यावरणीय प्रदूषण या समस्या मनुष्यांनी आपल्या चूकीच्या विकासाच्या संकल्पनेतून निर्माण केल्या आहेत. कारण पर्यावणीय प्रदूषण,

वातावरणातील बदल, जागतीक तापमानातील वाढ, समुद्रीय पाणी पातळीतील वाढ, जैव-विविधतेचा -हास, ओझोन थराचा -हास या सारख्या अनेक समस्या या औद्योगीकरणाची देण आहे. असे म्हणता येईल.

या सर्व समस्या मनुष्याने विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचे अतोनात नुकसान करुन निर्माण केल्या आहेत. तसेच विकासाच्या नावाखाली आधूनिकीरण व औद्योगीकरण करुन या पर्यावरणी समस्या निर्माण केल्या आहे. या समस्या मुळे मनूष्य, पशू,पक्षी, जमीन, हवा, पाणी, जीव-जंतू, यावर विपरीत परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. त्याचा परिणाम म्हणून निसर्ग चक्रामध्ये परिवर्तन होवू लागले. आहे.

जागतिकरणाच्या आगोदर या सर्व समस्या थोडया अधिक प्रमाणत निर्माण होण्यास सुरुवात झाली होती. त्यावेळी असे वाटायचे की, वातावरणातील बद्दल जागतिक तापमाणातील वाढ जैव-विविधता संकट यांचा आपल्या जीवनमानावर काही विपरित परिणाम होणार नाही. या समस्या आपल्या पासून खूप दूर आहे. यांचा आणि आपला दूर पर्यत काही संबध नाही. परंतू जागतिकीकरणा नंतर या सामस्या आपल्या आगदी जवळ येवून पोहचल्या आहेत. अगदी आपल्या दरवाज्या पर्यत आल्या आहेत. आणि त्याचा आपल्या दैनंदिन जिवनावर परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. या वरुन हे लक्षात घेतले पाहिजे की, या समस्या पासून आता आपल्याला दूर पळता येणार नाही. यावर वेळीच उपायोजना कराव्या लागतील नाही तर.पर्यावरणीय समस्या अक्राळ-विक्राळ स्वरुप धारण करुन संपूर्ण सजिव सृष्टी नष्ट करतील

पर्यावरण पुरक विकास :-

आज मनूष्याच्या विकासाच्या ज्या संकल्पना आहेत. त्यामुध्ये बदल करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण विकासाच्या सध्याच्या मॅडेल नूसार जर असेच सुरु राहिले तर पृथ्वीवरील जन जीवन धोक्यात आल्याशिवाय राहाणार नाही. त्यासाठी विकासाच्या पारंपारिक मॅडेलमध्ये सुधारणा करुन पर्यावरण पूरक विकासाच्या संकल्पना पुढे आणणे आवश्यक आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेची आज अत्यंत गरज आहे. शाश्वत विकास म्हणजे आपल्या गरजा पूर्ण करीत आसताना भविष्यकालीन पिढयांच्या गरजांचा विचार करुन पर्यावरणाचे कमीत कमी नुकसान करुन पर्यावरण पूरक विकास करणे. नाही तर भविष्यकालीन पिढया आपल्याला माफ करणार नाहीत याचे ताजे उदा. म्हणजे ग्रेटा थनबर्ग या दहा बरा वर्षाच्या मुलीचे देता येईल. या छोटया मुलींने व्यवस्थेला प्रश्न विचारला आहे. की, तुम्ही पर्यावरणासारख्या महत्वाच्या विषयावर का बोलत नाही .तुम्ही आमच्या भविष्याशी का खेळत आहात. आज या मुलींनी प्रश्न विचारला आहे. आणि संपूण जगाला अंर्तमुख होण्यास भाग पाडले आहे. आज एका मुलीने प्रश्न विचारला आहे. उद्या अशा अनेक मुलांनी आपल्याला जाब विचारण्यास सुरुवात केल्यास आपण काय उत्तर देणार आहोत. त्यासाठी वेळीच सावध होवून पर्यावरण पूरक विकासाचे मॅडेल स्वीकारणे आवश्यक आहे.

निवडणूक जाहिरनाम्यात पर्यावरण :-

पर्यावरणासारख्या मुद्यावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ज्याप्रमाणे राजकारण केले जात आहे. व पर्यावरणाच्या मुद्यावर विकसीत राष्ट्र आणि अविकासीत राष्ट्रे अशा प्रकारचे विभाजन होवून राजकारण सुरु झाले आहे. पर्यावरणीय समस्या हि विकसित राष्ट्रांनी निर्माण केली आहे. असे मत अविकसित राष्ट्रांचे आहेत. तर पर्यावरणीय समस्या निर्माण होण्यास अविकसित राष्ट्रे ही सर्वस्वी जाबाबादार आहे. असा अरोप विकसित राष्ट्राकडून केला जातो. त्यामुळे पर्यावरणीय समस्यावर विकासित आणि अविकसित राष्ट्रे असा पर्यावरणीय पेंच निर्माण झाला आहे.

ज्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पर्यावरणीय राजकारण होऊ लागले आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय पातळीवर देखील म्हणजेच भारतात देखील पर्यावरणी राजकरणाला सुरुवात झाली आहे. कारण २०१४ च्या व २०१९ च्या निवडणूकामध्ये आठ प्रमुख राजकीय पक्षानी आपल्या जाहिरनाम्यात पर्यावरण या विषयाला एक अंजेडा म्हणून स्थान दिले आहे. परंतू तो अंजेडा प्रत्यक्षात कार्यान्वीत होवू शकला नाही. त्यामुळे पर्यावरणीय मुद्दे आणि वातावरणातील बद्दल यांच्या परिणामाना तोंड देण्यासाठी निवडणूक जाहिरनामा आणि त्यांची अंमलबजावणी यांच्या अधिक समन्वय व ताळमेळ घालण्याची आवश्यकता आहे. राजकीय पक्षांनी आपल्या जाहिरनाम्यात पर्यावरणाला स्थान देवून प्रश्न सूटणार नाही. तर त्यासाठी राजकीय हेतू दूर ठेवून प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम राजकीय पक्षानी राबविल्याशिवाय पर्यावरण संरक्षण हा मुद्दा लोक चळवळ होवू शकणार नाही. नाही तर पर्यावरण हा प्रश्न निवडणूक जाहिरनाम्यातच आडकून बसल्याशिवाय राहाणार नाही.

पर्यावरणा सारख्या प्रश्नावर प्रमुख आठ राजकीय पक्ष आहेत. ज्यांनी आपल्या निवडणूक जाहिरनाम्यात पर्यावरणाला स्थान दिले आहे. त्यामध्ये कॉग्रेस, भारतीय जनता पक्ष, आम आदमी पक्ष, सी.पी.आय.एम.पक्ष, सी.पी.आय. समाजवादी पक्ष, तृणमुल कॉग्रेस, शिवसेना या प्रमुख पक्षांनी आपल्या जाहिरनाम्यात पर्यावरण व विकास या मुद्याना स्थान दिल्याचे दिसून येते. आणि या मुद्यावरुन राजकारण करण्यास सुरुवात केली आहे. असे असले तरी केवळ पर्यावरणा

सारख्या संवेदनशिल विषयावर कोणत्याही राजकीय पक्षांनी राजकारण न करता त्यावर ठोस कृती कार्यक्रम राबवावा. नाही तर या राजकरणाच्या खेळात आपण आपले खूप मोठे नूकसान करुन घेणार आहेत. हे मात्र नक्की,

निष्कर्ष :-

या पस्तुत शोध निबंधामध्ये काही ठळक निष्कर्ष काढण्यात आले आहे. ज्यामध्ये मनूष्याने आपल्या चूकीच्या विकासाच्या संकल्पनेच्या नावाखाली पर्यावणीय समस्या निर्माण केल्या आहेत. याचा आढावा घेण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे पर्यावरणासारख्या विषयावर आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय व प्रादेशीक पातळीवर राजकारण केले जात आहे. याचे देखील विश्लेषण केले आहे. त्याच बरोबर पर्यावरण पुरक विकास कसा केला पाहिजे. हे सांगितले आहे. आणि शेवटी पर्यावरणासारख्या संवेदनशिल विषयावर राजकीय पक्षाकडून कशा पध्दतीने राजकारण करुन लोकांचे लक्ष विचलीत केले जात आहे. याचा आढवा घेण्यात आला आहे. त्याचबरोबर पर्यावरणाचे केवळ जाहिरनाम्या पुरते राजकारण न करता ही सर्वाची जबाबदारी आहे. या भावनेतून या समस्यकडे पाहिले तरच पर्यावरण संरक्षण होवू शकेल नाही तर नैसर्गिक अनर्थ आटळ आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. Economical and Political Weekly
2. Yojna
3. Kurushetra
4. The Hindu
5. Loksatta
6. Lokrajya
7. Frantline

भारतातील धार्मिक अस्मितेचे राजकारण

प्रा. डॉ.अंबादास बिराजदार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंतराव चव्हाण माहविद्यालय, तुळजापूर.

प्रस्तावना

मनुष्याला सभ्य जीवनासाठी नियमाची आवश्यकता आहे असे जेव्हा मनुष्याच्या लक्षात आले तेव्हा त्याने धर्म नावाची संस्था जन्माला घातली आणि त्या आधारे काही मुल्ये विश्वास श्रध्दा पंरपरा रुढी निर्माण केल्या व त्या आधारे आपले जीवन व्यथीत करु लागला परंतू नंतरच्या काळात धर्म हा एवढा प्रभावी झाला की, त्यांनी सर्व संस्था प्रभावीत केल्या त्यामध्ये राज्य संस्था अर्थ संस्था, न्याय संस्था या सर्वावर आपले नियंत्रण ठेवण्यास सुरुवात केली. आणि त्यातून धर्माचा हास्तक्षेप होण्यास सुरुवात झाली. तो हास्तक्षेप जर दूर करावायाचा असेल तर राजकारण आणि धर्माची फारकत केली पाहिजे. अशा प्रकारचा सूर राजकीय विचावंतामध्ये निघू लागाला आणि त्यानंतर धर्माचा वापर हा फक्त व्यक्तीगत जीवनात करावा असे म्हटले गेले. धर्माचा वापर हा राजकीय सत्ता प्रस्थापीत करण्यासाठी करु नये असे मत राजकीय अभ्यासकांनी व्यक्त केले. आणि त्याचा पंरीणाम म्हणून धर्मनिरपेक्षता नावाची संकल्पना पुढे आली. धर्म आणि राजकारण याची फारकत होण्यास सुरुवात मधल्या काही काळात झाली.

परंतू आलीकडच्या काही वर्षामध्ये भारतात परत धार्मिक अस्मितेच्या राजकारणाला सुरुवात झाली आणि परत एकदा धर्म आणि राजकारण यांची सागड घालण्याचा प्रयत्न होवू लागला त्यातून विशिष्ट धर्माच्या लोकांची राजकीय सत्ता प्रस्थपीत झाली पाहिजे. अशाी भावना जोर धरु लागली त्यातूनच पुढे धर्माच्या नावावर राजकीय पक्षाचा भारतीय राजकरणात उदय झाला. आणि त्यांनी विकासाच्या आडून आपला धार्मिक अजेंडा राबवण्यास सुरुवात केली. जो अजेंडा राष्ट्राच्या एकात्मतेच्या एकूणच मानवी जीवनच्या दृष्टीने धोक्याचा आहे. त्यामुळे धार्मिक अस्मीता आणि राजकारण या प्रस्तुत शोधनिबंधाची निवड करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाची उद्देश :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची काही उद्देश निश्चित करण्यात आली आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतिल.

- धर्म संस्थेची आजच्या काळात गरज आहे का? याचा आढावा घेणे.
- धार्मिक अस्मीता आणि राजकारण यांचा परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अंवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन दुय्यम साधनावर आधारित आहे. त्याच बरोबर त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, राष्ट्रीय आतंरराष्ट्रीय परिषदामधील प्रसिध्द लेख, विविध नियत कालिके, संकेतस्थळे, इत्यादीचा वापर करण्यात आली आहे.

धार्मिक अस्मिता आणि भारतीय राजकारण :

भारतीय राजकारणामध्ये सर्वात जास्त कोणत्या बाबीचा वापर होत असेल तर तो म्हणजे धार्मिकतेचा होतो. असे अढळून आले आहे. कारण लोकांना जर संघटीत करायचे असेल तर त्याचा मोठा आधार हा धर्म आहे. हे राजकीय पक्षाच्या आणि राजकारणी लोकांच्या चांगले लक्षात आले आहे. त्यातुनच राजकीय पक्षांनी धर्माचे राजकारण करण्यास सुरुवात केली आहे.

१९५० नंतर भारताच्या सर्वात्रीक निवडणूकामध्ये धार्मिक अस्मितेचा वापर म्हणावा तेवढया प्रमाणात झाला नव्हाता . परंतू १९८० च्या दशकात ख-या अर्थाने धार्मिक अस्मितेला सुरुवात झाली आणि १९९० च्या दशकात तर त्याचा ख-या अर्थाने वापर करण्यात आला. व त्यांनी अतिउच्च शिखर गाठले त्याचे अनेक उदा. सांगता येथील शाहबानो प्रकरण, मंडल आयोगाची स्थापना असेल, बाबरी मजीद असेल, राम मंदिराचा प्रश्न असेल, धर्माच्या नावावर अनेक पदयात्रा असतील किंवा धार्माच्या नावाने अनेक राजकीय संघटना असतील हे सर्व उदा. धार्मिक अस्मिताचे सांगता येतील. या सर्वाचा वापर हा राजकारणाच्या दृष्टीने करण्यात आला. आणि त्यातून राजकीय पक्षाने राष्ट्रीय व राज्यपातळीवर सत्ता देखील मिळवली त्यामुळे भारतीय राजकारणात धर्म प्रभावी होवू लागल्याचे दिसून येवू लागले. राजकारण आणि धार्मिक अस्मिता हा एक नविन प्रवाह भारतीय राजकारणात दिसून येवू लागला जो भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रतिमेला धक्का लावणारा होता. एककीकडे भारत हे धर्मनिरपेक्षता राष्ट्र म्हणून ओळख सांगत रहायचे आणि दुसरीकडे धर्माचा वापर हा राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठी करत रहायचे अशा प्रकारचा दु-टप्पी पणा भारतातील राजकीय पक्षाने अवलंबल्याचे दिसून येते.

राजकीय पक्ष आणि धार्मिक अस्मितेचे राजकारण :-

राजकीया पक्षाचे मुख्ये ध्येय हे राजकीय सत्ता संपादन करणे हे असते. त्यासाठी लोंकांना संघटीत करावे लागते त्यासाठी राजकीय पक्ष विविध मार्गाचा अवलंब करीत असतात. त्यातील एक महत्वाचा मार्ग म्हणून धार्मिक अस्मितेचा त्यांनी निवडला व धर्माचा वापर राजकारणासाठी करण्याचे ठरवले. कारण हा त्यांच्या साठी अगदी सोपा व स्वस्त मार्ग होता. त्यांनी भारतीय समाज व्यवस्थेचा चांगला अभ्यास केला होता. भारतीय समाज मनाचा शोध घेतला होता. आणि त्याना हे निदर्शनास आले होते. की, भारतीय समाज हा धर्म भोळा आहे. तो धार्मिक आहे. तो धर्मावर विश्वास ठेवाणारा आहे. मग त्यांच्या या भावनाचा आपण जर एक अस्मिता म्हणून

राजकारणासाठी वापर केला तर त्याचा सत्ता संपादन करण्यासाठी सहज उपयोग होवू शकतो. आणि त्यातूनच पुढे राजकीय पक्षांनी धार्माचा आधार घेण्यास सुरुवात केली आणि त्यांचा तो प्रयोग ब-याच अंशी यशस्वी होताना दिसून येतो.

भारतीय राजकरणात धर्माच्या नावावरुन राजकीय पक्षाची निर्मिती होवून लागली. राजकीय पक्षांच्या जाहिरनाम्यात विशिष्ट धर्माला विशेष महत्व देण्यास सुरुवात झाली काही राजकीय पक्षानी आपल्या मुळ विचारधारेला तिलांजली देवून धर्माचा आधार घेण्यास सुरुवात केली त्यातूनच पुढे कट्टर हिंदूत्व, सोम्य हिंदूत्व या विचारधारा भारतीय राजकारणात रुढ होवू लागल्या त्याचा वापर धार्मिक अस्मितेचे राजकारण करण्यासाठी होवू लागला एकीकडे आपला पक्ष धर्मनिरपेक्ष आहे. अशी प्रतिमा तयार करायची आणि दुसरी कडे धर्माला खतपाणी घालायचे हा विरोधाभास भारतीय राजकारणत दिसून येवू लागला.

धार्मिक अस्मितेच्या राजकारणाच्या दृष्टीने २०१४ आणि २०१९ च्या निवडणूका महत्वपूर्ण असल्याचे राजकीय जाणकाराचे मत आहे. कारण या निवडणूकीत सर्वात जास्त धार्मिक अस्मितेचे राकारण झाल्याचे दिसून येते. असे मत त्यांनी व्यक्त केले आहे. तसेच भारताची प्रतिमा एक हिंदू राष्ट्राच्या रुपाने दाखविण्याचा प्रयत्न करण्यात येवू लागला आहे. त्यासाठी नविन भारत या सारख्या घोषाणाचा आधार घेण्यात येवू लागाला आहे. तसेच विशिष्ट धर्मियांना त्यांच्या धर्मावरुन दुय्यम वागणूक देण्यास सुरुवात झाली आहे. तसेच भारतीय राजकीय पक्षांनी मुळ प्रश्नांना बाजूला सारुन अशा भावनिक व अस्मितांना गोंजारण्यास सुरुवात केली आहे. जी भारताच्या धर्मनिपेक्षतेच्या प्रतिमेला शोभणारी नाही. हे त्यांनी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

वरील विश्लेषानावरुन अशा प्रकारचा निष्कर्ष निघतो की, भारतीय राजकारणात एका नविन प्रवाहला सुरुवात झाली आहे. तो म्हणजे राजकारण आणि धार्मिक अस्मिता त्यासाठी प्रत्येक राजकीय पक्षांनी आपल्या मुळ विचारधारेला तिलांजली देवून आपला पक्ष धर्माशी जोडण्याच प्रयत्न केला आहे. ते मागील दोन निवडणूका मध्ये प्रकर्षाने दिसनु आले आहे. की, धर्म आणि राजकारण या परस्पर पूरक बाबी आहे. असे जर भविष्यात होत राहिले तर त्याचा राष्ट्रीय हिताला धोका निर्माण होवू शकतो. त्यामुळे प्रत्येक राजकीय पक्षानी धार्मिक अस्मितेचे राजकारण न करता जनतेच्या मुळ प्रश्नावर राजकारण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. कसबे रावसाहेब - मानव आणि धर्म चितंन.
२. पळशिकर सुहास -समकालीन भारतीय राजकारण.
३. समाज प्रबोधन पत्रिका.
४. साधना.
५. महाराष्ट्र टाईम्स.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतीय राजकारणातील विचारधारांचा संघर्ष

प्रा. डॉ.बी.डब्लू. गुंड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख.
पदवी व पदवीत्तर विभाग
तुळजाभवानी माहविद्यालय, तुळजापूर.

प्रस्तावना.

आधूनिक यूग हे विचारधारेच यूग म्हणून ओळखले जाते. आज प्रत्येक राष्ट्र कोणत्यातरी विचारधारेशी जोडले गेले आहे. विचारधारा समजल्याशिवाय राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरुप समजू शकत नाही. राष्ट्रीय राजकारणामध्ये शासन चालविणा-या राजकीय पक्षामध्ये आंतर हे विचारधारेच्या आधारे केले जाते. अशाच प्रकारे अंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये राष्ट्राच्या विचाधारेनुसार त्याचे परराष्ट्र धोरण ओळखळे जाते. शेवटी असे म्हणता येइल की, विचारधारा ही संपूर्ण राजकारणाचा आधार आहे.

कोणत्याही राजकीय पक्षाला विचारधारेची आवश्यकता असते. त्याशिवाय त्या राजकीय पक्षाची उभारणी हावू शकत नाही. ज्याप्रमाणे भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस गांधी नेहरु विचारधारेवर आधारित आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय जनता पक्ष हिंदूत्वाच्या विचारधारेवर आधारित आहे. तसेच समाजवादी पक्ष समाजवादी विचारधारेवर आधारीत आहे. कम्यूनिस्ट पक्ष साम्यवादी विचारधारेचा पुरस्कार करतो. राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्ष धर्मनिरपेक्षता, पुरोगामी विचारधारा तसेच शाहू,फुले, आंबेडकर यांचा विचाराचा जागर करतो. शिवसेना मराठी अस्मिता यावर आधारीत आहे. हे सर्व राजकीय पक्ष कोणत्याना कोणत्या विचारधारेवर आधारीत असतात. आणि ती विचारधारा घेऊन आपले राजकीय अस्तित्व टिकविण्यासाठी प्रयत्न करतात. तसेच या विचारधारेच्या आधारे लोकांना संघटीत करुन राजकीय सत्ता संपादन करण्याचा प्रयत्न करतात.

सत्ता संपादन करण्याच्या या स्पर्धेत राजकीय पक्षामध्ये विचारधारेच्या आधारे मोठया प्रमाणत संघर्ष होताना दिसून येतो. राजकीय सत्ता मिळवण्यासाठी विचाराधारेचा आधार घेवून सत्ता संपादन करण्याचा प्रयत्न करीत असताना राजकीय पक्षामध्ये संघर्ष निर्माण होतो. त्यावरुन एकमेकांवर अरोप प्रत्यारोप करतात. व लोकांना आपल्याकडे वळवण्याचा प्रयत्न करतात. आणि आपल्या पक्षाची विचार धारा हि कशी श्रेष्ठ व समाज हिताची आहे. हे लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करतात. त्यातून विचारधाराच्या श्रेष्ठत्वाचा संघर्ष तिव्र होतो. आणि विचारधारा हा राजकारणाचा अविभाज्य भाग बनतो. त्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी भारतीय राजकरणातील विचारधाराचा संघर्ष याची निवड करण्यात आलेली आहे.

शोधनिबंधाची उदिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची काही उदिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतिल.

- भारतीय राजकरणातील विविध राजकीय पक्षांच्या विचारधारांचा अभ्यास करणे
- विचारधारा म्हणजे काय याचा आढावा घेणे.
- विचारधारा आणि राजकारण यांचा परस्पर सबंधाचा परामर्श घेणे.
- विचारधाराच्या संघर्षाच्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अंवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन दुय्यम साधनावर आधारित आहे. त्याच बरोबर त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, राष्ट्रीय आतंरराष्ट्रीय परिषदामधील प्रसिध्द लेख, विविध नियत कालिके, संकेतस्थळे, इत्यादीचा वापर करण्यात आली आहे.

विचारधारा म्हणजे काय ? :

विचाराधारा शब्दाचा प्रयोग दोन अर्थाने केला जातो. पहिला. विचारधांरा म्हणजे विचार व विश्वास यांचा एक समुच्चय होय. आणि दुसरा विचार धारा आपल्या राजकीय उद्देशाना लपविण्याचे आवरण आहे. या अर्थाने वापरला जातो.

विचारधारा शब्द इंग्रजीच्या आयडीयालॉजी या शब्दापासून तयार झाला आहे. ज्याचा पहिल्यांदा वापर हा १७९७ साली फ्रेंच सिंध्दांतकार डेस्टूट डि ट्रेसी यांनी उल्लेख केला होता. या शब्दा पासून त्याचा अर्थ म्हणजे विचारांचे शास्त्र यांच्याशी संबंधीत होता. एक असे शास्त्र ज्यामध्ये नविन सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था यांचा आधार बनविण्याचे सामर्थ्य आहे.

राजकीय विचारधाराचे महत्व आणि भूमिका :-

राजकीय विचारधारा राजकीय व्यवस्थेच्या मुल्याची निर्धारक आणि त्याना कार्यान्वीत करण्याचे एक माध्यम म्हणून ओळखले जाते. राजकीय व्यवस्थेची वैधता मोजण्याचे एक वस्तुनिष्ठ साधन म्हणून विचारधारेकडे पाहिले जाते. विचारधारा नेत्यांचा राजकीय प्रभाव सत्तायुक्त बनविण्यासाठी महत्वपुर्ण असते. विचारधारा एक राजकीय व्यवस्थेचा कृती कार्यक्रम म्हणून ओळखले जाते. विचारधारा राजकीय पक्षाच्या निर्मीतीचा आधार असतो. विचारधारेच्या आधारावरच राजकीय पक्षाची ओळख निर्माण होत असते. ब-याच अभ्यासकांचे असे मत आहे की. विचारधारा राजकीय परिवर्तन करण्याचे साधन आहे. आणि त्याच्या स्वीकृतीसाठी सहाय्यक असते राजकरणामध्ये विचाधारेच्या आधांरेच घोषणा, आदर्श वाक्य यांची निवड केली जाते. विचारधारे द्वारे जनतेकडून मोठया त्यागाचे अपेक्षा ठेवले जाते. आणि जनसामान्याना संघटीत करण्याच प्रयत्न केला जातो. या वरुन हे सिध्द होते की. विचारधांरा आणि राजकारण यांचा परस्पर संबंध आहे. त्याशिवाय कोणत्याही राजकीय पक्षाची उभारणी होवू शकत नाही व तो पक्ष सत्ते पर्यंत पोहचू शकत नाही राजकारण हे विचारधारेला वगळून होवू शकत नाही हे देखील यावरुन स्पष्ट होते..

भारतीय राजकारण आणि विचारधारांचा संघर्ष :-

भारताने बहूपक्षीय पध्दतीचा स्वीकार केला असल्यामुळे भारतात अनेक राष्ट्रीय व प्रादेशीक पक्ष अस्तीत्वात आहेत. त्या सर्व पक्षाची निर्मीती कोणत्या तरी विचारावर झाली ज्याप्रमाणे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस गांधी नेहरु विचारधारेवर आधारीत आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय जनता पक्ष हिंदूत्वाच्या विचारधारेवर आधारित आहे. तसेच समाजवादी पक्ष समाजवादी विचारधारेवर आधारीत आहे. कम्यूनिस्ट पक्ष साम्यवादी विचारधारेचा पुरस्कार करतो. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष धर्मनिरपेक्षता, पुरोगामी विचारधांरा तसेच शाहू,फुले, आंबेडकर यांचा विचाराचा जागर करतो. शिवसेना मराठी अस्मिता यावर आधारीत आहे. या वरुन एक गोष्ट स्पष्ट होते की, भारतीय राजकीय पक्ष हे कोणत्यातरी विचारधांरेचे समर्थन करणारे आहे. त्यामध्ये काही डावे उजवे व मध्यम, उदारमतवादी प्रतिगामी पुरोगामी अशा विविध विचारधारेचे मिश्रण भारतीय राजकरणात दिसून येते. आणि या सर्व विचारधारा परस्परासोबत संघर्ष करताना अढळून येतात.

तसेच ज्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय राजकरणामध्ये विचारधाराचा संघर्ष कायम असतो. त्याचप्रमाणे भारतीय राजकरणामध्ये देखील विचारधारांचा संघर्ष दिसून येतो. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये दोन मतप्रवाह होते. त्यामध्ये मवाळ व जाहाल हे मत प्रवाह होते. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राजकरणात विचारधारांचा संघर्ष राहिला आहे. त्यामध्ये उजवे डावे उदारमतवादी, पुरोगामी, प्रतीगामी या विचारधारामध्ये संघर्ष कायम राहिला आहे.

आज ज्याप्रकारे भारतात उजव्या राजकीय विचारांचे पक्ष प्रभावी दिसून येत आहे. त्याच प्रमाणे जगातील जे प्रमुख राष्ट्रे आहे. त्या राष्ट्रा मध्ये देखील उजवा राजकीय विचार किंवा त्यालाच दक्षीणपंथी विचार म्हणून ओळखला जातो. तो विचार प्रभावी होताना दिसत आहे. कारण आज जगानी ब-यापैकी उजवा विचार स्विकारला आहे. असे दिसून येते. त्यामुळे शेवटी असे म्हणता येईल की स्थानीक राजकारणा पासून ते आंतराष्ट्रीय राजकारणामध्ये विचारधारेचा संघर्ष अटळ आहे.

निष्कर्ष :-

आशाप्रकारे भारतीय राजकरणातील विचारधारांचा संघर्ष या प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये एक बाब प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे विचारधांरा आणि राजकारण यांचा परस्पर संबध अतिशय जवळचा आहे. त्याचप्रमाणे जगामध्ये विचारधारांचा संघर्ष जसा राष्ट्रीय पातळीवर आहे तसाच तो आंतराष्ट्रीय पातळीवर आहे. त्या संघर्षाचे मुळ कारण हे सत्तासंपादन करणे हे आहे. जनसामान्याना संघटीत करणे त्याचप्रमाणे विचारधारेला वगळून राजकारण करणे हे शक्य नाही हे सिध्द होते. आणि आजच्या घडीला जगात व भारतात उजवा राजकीय विचार प्रभावी होत आहे. हे दिसून येत आहे. त्यामुळे भविष्यात देखील विचारधारांचा संघर्ष अस्तित्वात राहातो की, काय अशाी भीती राजकयी विचारवंतामध्ये निर्माण झाली आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. बी.एल. फाडीया- राजनिती विज्ञान.
२. भोळे भास्कर - राजकीय विचारप्रणाली.
३. प्रतियोगीता दपर्ण.
४. वाटसरु.
५. लोकसत्ता.

महिलांचा राजकिय सहभाग

प्रा. एस. के. ढगे
संशोधक छात्र

डॉ. प्रा. महेशकुमार मोटे
राज्य शास्त्र विभाग प्रमुख
श्री माधवराव पाटील कॉलेज मुरुम

प्रस्तावना :-

स्त्री आणि पूरुष यांचे राजकारणातील स्थान कायम आहे हा विषय जगभर चर्चिला जातो प्राचीन काळापासून आजपर्यंत याविषयावर वैचारिक चर्चा मोठया प्रमाणात झालेली आपणास दिसून येते जगामध्ये असणा-या प्रत्येक देशाची संस्कृती वेगळी आहे प्रकृती वेगळी आहे. परिस्थिती वेगळी आहे. त्यामूळे प्रत्येक देशाचा स्त्री बद्दलचा दृष्टीकोन वेगवेगळा राहिलेला आपणास दिसून येतो. भारताचा विचार के ल्यास प्रत्येक राज्यामध्ये स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन वेगळा आहे. तो एकसमान नाही. तसेच आपल्याकडे असणा-या वेगवेगळया जाती जमाती आहेत. या जाती जमातीमध्ये देखील महिलांना वेगवेगळे स्थान प्राप्त होताना आपणाला दिसून येते.

राजकीय पातळीवर जगभरातील परिस्थिती पाहिल्यानंतर जगभरात कोणत्याच देशात स्त्रीयाना पूरुषापेक्षा श्रेष्ठ स्थान नसलेले आपणास दिसून येते राजकारण हे पूरुषप्रधान असलेले आपणास दिसून येते व भारतही त्याला अपवाद नाही

भारताचा आपण विचार केल्यास भारतामध्ये रुझीया, दूर्गावती, चांदबिबी, राजमाता, जिजाऊ, राणी चन्नम्मा यासारख्या स्त्रीयाने राजकारणात मोठया प्रमाणात सहभाग घेतलेला आहे.

जगामध्ये सर्वात प्राचीन संस्कृती म्हणून भारतीय संस्कृती ओळखली जाते प्राचीन कालखंडापासून आजपर्यंतचा विचार आपण केल्यास आपणाला भारतीय राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग पूरुषांच्या तूलनेत कमीच असलेला आपणास दिसून येतो

भारतामध्ये पूरुषांच्या लोकसंख्या बरोबर स्त्रीयांची लोकसंख्या असलेली आपणास दिसून येतेतरी देखील स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग स्त्रीयांच्या लोकसंख्येच्या तूलनेत अत्यल्प असल्याच आपणास दिसून येतो प्राचीन काळापासून आजपर्यंतचा स्त्रीयांचा राजकीय सहभागाचा विचार आपण केल्यास आपणाला काही प्रमाणात तो वाढलेला दिसून येतो.

उद्‌दीष्टे

1. राजकारणात महिलांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास करणे
2. राजकारणा बद्‌दल महिलांमध्ये जाणिव जागृती निर्माण करणे
3. राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढविणे
4. राजकारणा विषयी महिलांमध्ये आवड निर्माण करणे

महिलांचा राजकारणातील सहभाग –

भारतामध्ये पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीयांची लोकसंख्या आहे परंतु राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग अतिशय अल्प असलेला दिसून येतो.

लोकसभेतील महिलांचा सहभाग-

१९५२ ते २०१४ या काळात झालेल्या झालेल्या १६ निवडणुकीतील स्त्री प्रतिनिधीत्वाचा आढावा घेतल्यास पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री प्रतिनिधीत्व अत्यल्प दिसते.

तक्ता क्रं १.१

अ.क्र.	लोकसभा	वर्ष	एकुण सदस्य संख्या	उभारलेले महिला उमेदवार	महिला सदस्य	शेकडा प्रमाण
१	पहिली	१९५२-५७	४८९	-	२२	४.५०
२	दुसरी	१९५७-६२	४९४	४५	२२	४.४५
३	तिसरी	१९६२-६७	४९४	६६	३१	४.२७
४	चौथी	१९६७-७१	५२०	६८	२९	५.५७
५	पाचवी	१९७१-७६	५१८	६१	२९	५.५९
६	सहावी	१९७६-८०	५४२	७०	१९	३.५०

७	सातवी	१९८०-८४	५२९	१४३	२८	५.२९
८	आठवी	१९८४-८९	५४१	१६२	४२	७.७६
९	नववी	१९८९-९१	५२९	१९८	२९	५.४८
१०	दहावी	१९९१-९६	५३१	३३६	३७	६.९७
११	आकरावी	१९९६-९८	५४३	५९९	४०	७.३६
१२	बारावी	१९९८-९९	५४३	२७४	४३	७.९१
१३	तेरावी	१९९९-२००४	५४३	२८४	४९	९.०२
१४	चौदावी	२००४-०९	५४३	३५५	४५	८.२९
१५	पंधरावी	२००९-१४	५४३	५५६	५९	१०.८६
१६	सोळावी	२०१४-	५४३	५४३	६२	११.४१

वरील सारणीवरुन असे दिसुन येते की आतापर्यंत झालेल्या एकूण १६ निवडणुकीमध्ये सहावी निवडणुकीतस्त्रीयांचे प्रमाण सर्वात कमी तर सोळावी निवडणुकीत सर्वात जास्त असलेले दिसुन येत मात्र पुरुषांचा विचार केल्यास ते फारच कमी असल्याचे दिसुन येते.

तक्ता क्रं १.२ राज्यसभेतील महिलांचे प्रतिनिधीत्व

अ.क्र.	वर्ष	एकुण सदस्य	महिला सदस्य	शेकडा प्रमाण
१	१९५२	२१६	१५	६.९
२	१९५४	२१९	१६	७.३
३	१९५६	२३२	२०	८.६
४	१९५८	२३२	२२	९.५
५	१९६०	२३६	२४	१०.२
६	१९६२	२३६	१७	७.६
७	१९६४	२३८	२१	८.८
८	१९६६	२४०	२३	९.६
९	१९६८	२४०	२२	९.२
१०	१९७०	२४०	१४	५.८
११	१९७२	२४३	१८	७.४
१२	१९७४	२४३	१७	७.०
१३	१९७६	२४५	२४	९.८
१४	१९७८	२४५	२५	१०.२
१५	१९८०	२४५	२९	११.९
१६	१९८२	२४५	२४	९.८
१७	१९८४	२४५	२४	९.८
१८	१९८६	२४५	२८	११.५
१९	१९८८	२४५	२५	१०.२
२०	१९९०	२४५	२४	९.८
२१	१९९२	२४५	१७	६.९
२२	१९९४	२४५	२०	८.२
२३	१९९६	२४५	१९	७.८

२४	१९९८	२४५	१९	७.८
२५	१९९९	२४५	२०	८.२
२६	२०००	२४५	२२	९.०
२७	२००२	२४५	२५	१०.२
२८	२००४	२४५	२८	११.४
२९	२००६	२४५	२५	१०.२
३०	२००८	२४५	२४	९.८
३१	२०१०	२४५	२७	११.०
३२	२०१२	२४५	२४	९.८
३३	२०१८	२४५	२७	११.०

लोकसभेप्रमाणेच संसदेच्या वरिष्ठ सभागृहातील स्त्रीयांची संख्या कमी राहिली आहे लोकसभेच्या तुलनेत हे प्रमाण जास्त असले तरी सर्वसाधरण ७ ते ११ टक्केच्या प्रमाणात त्यांची संख्या राहिली आहे राज्यसभेतील स्त्रीयांचे प्रतिनिधीत्व लोकसभेच्या प्रनिनिधीत्वच्या टक्केवारीपेक्षा जास्त असते तरी सुध्दा प्रमाणशीरतेच्या आधारे पहिल्यास ते कमीच दिसते हे कमी असण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे राज्यसभेतील घटक राज्यांनी महिलांना कमी उमेदवारी दिल्याने महिला उमेदवारीची संख्या आपोआप घटली आहे. तसेच घटक राज्यातील ज्या व्यक्तींना विधान सभा लोकसभा निवडणुकीत उमेदवारी मिळाली नसते त्या व्यक्तींना बहुतेककरुन राज्यसभेसाठी उमेदवारी देण्याचा कल असल्याने महिलांना राज्यसभेत प्रतिनिधीत्व मिळणे दुरापास्त होते जोपर्यंत राजकीय पक्ष राजकीय पातळीवर स्त्रीयांना सहभागी करुन उमेदवारी देण्याचा प्रयत्न करीत नाही तोपर्यंत स्त्री प्रतिनिधीत्व वाढु शकत नाही.

तक्ता क्रं. १.३ महाराष्ट्र विधान सभेतील महिला सहभाग

अ.क्र.	वर्ष	सदस्य संख्या	महिला सदस्य	शेकडा प्रमाण
१	१९६२-६७	२६४	१३	४.९२
२	१९६७-७२	२७०	०९	३.३३
३	१९७२-७८	२७०	२८	१०.३७
४	१९७८-८०	२८८	८	२.७७
५	१९८०-८५	२८८	१९	६.६०
६	१९८५-९०	२८८	१६	५.५६
७	१९९०-९५	२८८	१६	५.५६
८	१९९५-९	२८८	११	३.८१
९	१९९९-०४	२८८	१२	४.४७
१०	२००४-२००९	२८८	१२	४.१७
११	२००९-२०१४	२८८	२०	६.९४
१२	२०१४-	२८८	२०	६.९४

वरील आकडेवारीचा अभ्यास केल्यानंतर हे लक्षात येते की महाराष्ट्र विधानसभेचे महिला प्रतिनिधीचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत फार कमी आहे. यामध्ये १९७८-८० या कालावधीत सर्वात कमी महिला प्रतिनिधी निवडुण आल्या तर २००९ ते २०१४ मध्ये सर्वात जास्त महिला प्रतिनिधी निवडूण आल्या.

स्थानिक स्वराज्य संख्येतील महिलांचा सहभाग:-

बलवंतराय मेहता समिती अशोक मेहता समिती यांनी खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेची सुरुवात झाली

तक्ता क्रं. १.४

अ.क.	विभाग	लोकसंख्या	जिल्हे	महानगरपालीका	नगरपालीका	नगर पंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद	गाम पंचायत	एकुण
१	कोकण	२४८८३८३०	७	८	२३	१६	४५	५	२९२९	३०२६
२	नाशिक	१५७३६७८४	५	५	४०	१४	५४	५	४८९४	५०१२
३	पुणे	१९९९७७७८	५	५	४४	१	५७	५	५६४५	५७५७
४	औरंगाबाद	१५६२९२४८	८	४	५०	२४	७६	८	६६३२	६७९४
५	अमरावती	९९४८३६६	५	२	४०	१५	५६	५	३९४१	४०५९
६	नागपुर	१०६८२६२१	६	२	३३	३४	६३	६	३६६८	३८०६
	एकुण	९६८७८६२७	३६	२६	२३०	१०४	३५१	३४	२७७०९	२८४५४

वरील आकडेवारीचा अभ्यास केल्यानंतर महाराष्ट्रातील ३५ जिल्हयापैकी ३४ जिल्हा परिषदा, ३५१ पंचायत समिती, २७७०९ ग्रामपंचायत तसेच २६ महानगरपालिका २३० नगरपालिका १०४ नगरपंचायत आहेत

महाराष्ट्रात असणा-या २७७०९ ग्रामपंचायतमध्ये २२३८५७ एवढी सदस्य संख्या आहे.
या पैकी ७६२१० स्त्री ग्रामपंचायत सदस्य आहेत पंचायत समिती जिल्हा परिषदमध्ये एकूण सदस्यसंख्या ३९२२ आहे. त्यापैकी १३७२ महिला पंचायत समीती सदस्य व ११७ स्त्री पंचायत समिती सभापती आहेत ३४ जिल्हा परिषदेमध्ये एकूण १९६१ सदस्य संख्या आहे. त्यापैकी ६७५ महिला सदस्य ६७५ सदस्य आहेत. ११ जिल्हा परिषद अध्यक्ष स्त्री आहेत.

भारतात स्त्रीयांना आरक्षण दिल्यामुळे स्त्रीयांचा राजकीय सहभागाची व नेतृत्वाची संधी मिळाली त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लोकशाही स्वरुप प्राप्त झाले आहे परंतु परंपरेने चालत आलेल्या पुरुषी वर्चस्वामुळे व स्त्रीमधील निरक्षरतेमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढूनही त्यांना निर्णय प्रक्रियेत फारसा प्रभाव निर्माण करण्यात आला नाही

निष्कर्ष –

1. महिलांच्या नेतृत्वगुणात विकास झाला
2. लोकसभा विधानसभा मध्ये पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीयांचे प्रमाण अत्यल्प आहे

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत आरक्षणामुळे महिलांचा राजकिय सहभाग काहीसा वाढलेला दिसून येतो

संदर्भ ग्रंथ

१. कठारे अनिल १९९२ प्राचीन भारत, कल्पना प्रकाशन नांदेड, पृष्ठ ५२३
२. डॉ जिताड - १९८९ भारतीय समाज और संस्था, न्यु बिल्डींग लखनौ, पृष्ठ २३९
३. मोहिनी कडू :- भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन नागपूर, पृष्ठ ३
४. सतीश ठोंबरे- भारतातील स्थानिक स्वशासन, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, पृ २१२
५. मोहिनी कडू :- भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन नागपूर, पृष्ठ ३४
६. www.eci.gov.in
७. mahase.maharashtra.gov.in

भारतीय संघराज्यव्यस्था : एक अभ्यास

प्रा.डॉ .व्हि. डी आचार्य
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा,
ता.लोहारा जि.उस्मानाबाद

1.0 गोषवारा (Abstract):

19 व्याआणि 20 व्या शतकात निर्माण झालेल्या संघराज्याचा इतिहास पाहिला तर आपल्या असे लक्षात येईल की, सुरूवातीस जरी संघराज्यात केंद्र शासनाला मर्यादीत अधिकार देलेले असले तरी काळाच्या ओघात त्यातील केंद्र शासने, घटकराज्यांपेक्षा अधिक बलवान झाली आहेत.अनेक कारणामुळे त्यांच्या हाती अधिकसत्ता एकवटली आहे. भारताचा विचार केला तर असे दिसते की, घटकराज्य सरकारांपेक्षा केंद्रसरकार अधिक शक्तीशाली असून राज्यांना नेहमी केंद्रसरकारवर अवलंबून राहवे लागत असल्याने केंद्र व राज्य यांच्या सबंधात कटूता येते व त्यावरून केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांच्यात संघर्ष निर्माण होताना दिसतो. भारतीय राज्यघटनेचा अभ्यास केल्यास असे दिसते की, भारत हे अर्धसंघराज्य आहे. तसेच अनेकवेळेस भारतीय संघराज्याचे रूपांतर एकात्म राज्यव्यवस्थेकडे होताना दिसते.

1.1 महत्वाचे शब्द (Keywords): संघराज्य ,केंद्रसरकार, घटकराज्यसरकार, सत्ता, शक्तिशाली, संघर्ष, भारतीय राज्यघटना, अर्धसंघराज्य, एकात्मराज्यव्यवस्था इ.

2.0 प्रस्तावना (Introduction):

सुरूवातीच्याकाळात ज्यावेळेस संघराज्य व्यवस्थानिर्माणकरण्यात आली होती त्यावेळेस संघराज्यात केंद्रशासनाला मर्यादित किंवा कमी अधिकार देण्यात आले होते मात्रकाळाच्या आघात केंद्रसरकार, घटकराज्य सरकारापेक्षा अधिक बलवान झाली आहेत, अनेक कारणांमुळे त्यांच्याहाती सत्ता एकवटली आहे. ही केंद्रीकरणाची प्रक्रिया तीन पद्धती नंतर घडून आली आहे.

1. **संविधानाचा अन्वयार्थ :** ज्यासंघराज्यात केंद्रीकरण झाले आहे त्याचा इतिहास पाहता असे लक्षात येते की, तेथील केंद्रीकरणाची प्रक्रिया तीन पद्धतींनी झाली आहे. संविधानात कार्यक्षेत्राच्या विभाजनाविषयी ज्यातरतुदी आहेत. त्यातील केंद्रशासनाच्या वाट्याला आलेल्या विषयांविषयी व्याप्तीचा अर्थ लावताना उदार धोरण स्विकारले गेले. त्यामुळे अमेरिकेत लोककल्याणकारी कायदे करण्याचा अधिकार केंद्राला दिलेला आहे. त्याचा व्यापक अर्थ लावून अनेक क्षेत्रे संविधानात नामनिर्देश नसतानाही केंद्रशासनासाठी खुली केली गेली.

ब) नवी क्षितीजे : 18 व्या शतकानंतरच्याकाळात विज्ञान, तंत्रज्ञान इ. क्षेत्रात जी प्रगती झाली त्यामुळे पर्यावरण नियंत्रण, अवकाशभ्रमण यासारखी अनेकक्षेत्रे सरकारी निमंत्राणास उपलब्ध झाली. त्यातील बहुतेकक्षेत्र केंद्रशासनाकडे असलेल्या साधनांच्या विपुलते मुळे, केंद्राने आपल्या क्षेत्रात घेतली.

क) विचारसरणीचा प्रभाव : तिसरी गोष्ट म्हणजे 19 व्या शतकात उदारमतवादी विचारसरणी पाश्चात्याजगात प्रभावी होती.त्यानूसार एकूण शासनाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित झाले होते. कायदा व सुव्यवस्था राखणे व देशाचे संरक्षणकरणे एवढयापुरते मुख्यत: ते मर्यादित होते. नंतरच्याकाळातील समाजवादी विचारसरणीच्या लोकप्रियतेमुळे आणि विशेषत : कल्याणकारी राज्य संकल्पनेच्या उदयामुळे, राजसंस्थेच्या कार्यकक्षा रुंदावल्या.अनेक क्षेत्रात राज्यशासन हस्तक्षेप करू लागले. याप्रक्रियेचा भाग म्हणून सर्वच राजसंस्थाना व्यापक अधिकार मिळाले. तसे ते

केंद्रशासनासही मिळाले. त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अधिक व्यापक भौगोलिक क्षेत्रामुळे हे अधिकार केंद्रसरकारकडे अधिक आले.

2.1 भारतीय संघराज्यव्यवस्था : नव्या दिशा

संघराज्यव्यवस्था ही एकात्म केंद्रितशासन पदधतीच्याऐवजी विकेंद्रीत शासनव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे. असे मानले तर गेल्या काही वर्षात भारताने त्यास एक वेगळे परिणाम प्राप्तकरून देण्याचा प्रयत्न केला आहे असे म्हणावे लागेल. दुहेरी शासनसंस्थेच्या जोडीला आता त्याने पंचायतराजसंस्था या तिसऱ्या स्तराची भर घातली आहे. जिल्ह्यापासून ते गावापर्यंत काही ठरावविक स्थानिक महत्वाच्या प्रश्नांच्या प्रशासनासाठी जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायतयांची स्थापना करण्यात आली आहे. त्यांच्या अधिकारांची, निधीची तरतुद आता संविधानातच केली आहे.तथापी, अजून या तरतुदी प्रत्यक्षात यायच्या आहेत. हा नवीन स्तर निर्माण होऊन कार्य करूलागल्यास संघराज्यव्यवस्थेत एका नवीन प्रयोगाची भर पडेल.

तसे पाहिले तर यापुर्वी जेंव्हा काही प्रदेशात वेगळेपणाची भावना बळावली गेली तेंव्हा भारतात त्याप्रदेशापुरते राज्य स्तराअंतर्गत वेगळी स्वायत्त प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण करण्याचे काही प्रयोग झाले आहेत. 1970 च्या दशतकात आंध्रप्रदेशातील तेलंगना भागासाठी, 1980 च्या दशकात प. बंगालच्या दार्जिलींग जिल्ह्यासाठी आणि 1990 च्या दशकात बिहारमधील झारखंड विभागांसाठी स्वायत्त मंडले स्थापन करण्याचे प्रयोग झाले आहेत. हे प्रयोग फारसे यशस्वी झाले असे म्हणता येणार नाही. अलगावाद रोखण्यासाठी त्या राजकीय तडजोडी ठरल्या आहेत.

2.3 संघराज्यव्यवस्थेतील फूटीरतेचे राजकारण:

संघराज्यव्यवस्थेतची वाटचाल एकतर्फी आहे असे मानण्याचे कारण नाही.1990 मध्ये सोव्हियत युनियन हे संघराज्य फुटून अनेक घटकराज्ये स्वतंत्र झाली.त्याचसुमारास युगोस्लाव्हिया या संघराज्याचेही विघटन झाले.भारताच्या काही भागात अधून-मधून काही अलगावादी प्रवृत्ती जोर धरताना दिसतात. 1970 च्या दशकात पाकिस्तानातून त्याचा पुर्वेचाभाग बाहेर पडून स्वतंत्र बांगलादेश हे एक नविन राज्य बनले. तेंव्हा संघराज्यात दिसून येणाऱ्या अलगाववादाची दखल घेतली पाहीजे.

प्रादेशिक अस्मिता किंवा अलगावाद जोपासण्यात भाषाभिमान याघटकाचे महत्वाचे स्थान आहे. 1950 च्या दशकात भारतात भाषिक प्रांतपुन:र्चनेवरून बरीच मोठी चळवळ चालली होती. त्याची परीणिती भाषेच्या आधारे घटकराज्याची पुनर्रचना करण्यात आली. 1960च्या दशकात त्यावेळच्या पंजाबराज्यात भाषेच्या प्रश्नावरून आंदोलन होऊन त्याची पंजाब व हरीयाना अशी दोन राज्य तयार झाली होती. दक्षिणेत तमिळी भाषा बोलणाऱ्यांनी द्रविडकळगम व द्रविडमुन्नेत्रकळगम या पक्षांच्या नेवृत्वाखाली काहीकाळ अलगावादी चळवळ उभारली होती.

संघराज्यातील फुटीरतावादास कारणीभूत ठरणारा आणखी एक घटक म्हणजे धार्मिक व वांशिक भिन्नता हा होय. ज्या संघराज्यातील घटकाराज्येही वांशिक आणि धार्मिक घटकांवर आधारलेली आहेत आणि ज्याच्यांतील धार्मिक- वांशिक गट संघराज्यात अल्पसंख्यांक आहेत तेथे त्यांच्यात एक प्रकारची असुरक्षितता वास करताना आढळते. 1980 च्या दशकातील पंजाबमधील खलिस्तान चळवळ हा याचाच एक नमुना आहे.भारतातील ईशान्यकडील राज्यात अशावांशिक अलगावदी चळवळी कार्यरत असताना दिसतात. त्याचप्रमाणे केंद्र व राज्ययांच्यातील आर्थिक सबंधामुळेसुद्धा केंद्र व राज्ययांच्यातील संघर्ष तीव्र होताना दिसतो. त्यामुळे भारतीयसंघराज्यासमोर अनेक अडथळे येतात.

3.0 संशोधनाचे महत्व (Significance of Research): प्रस्तुत संशोधनात भारतीय संघराज्य व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये, तिची वाटचाल यांचा अभ्यास करण्यात येणार असून भारतीय संघराज्यव्यवस्थेसमार असणाऱ्या आव्हानांवर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.

3.1 संशोधनाची उद्दीष्ट्ये (Objetives of Research):

1. संघराज्यव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
2. संघराज्यव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे
3. भारतातील संघराज्यव्यवस्थेची वाटचाल अभ्यासणे.
4. भारतीय संघराज्यव्यवस्थेसमोर असणाऱ्या आव्हानांवर प्रकाश टाकणे.

3.2 संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research):

1. संघराज्यव्यवस्थेत केंद्रसरकारकडे सत्तेचे हस्तांतरण व केंद्रीकरण होत आहे.
2. भारतातपुर्ण संघराज्यव्यवस्थेचा अभाव आहे.
3. भारतात संघराज्याव्यवस्था बळकट करण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न झाले आहेत.
4. भारतीय संघराज्यव्यवस्थेसमोर अनेक प्रकारची आव्हाने आहेत.

3.3 संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहीतीचा स्त्रोत म्हणून द्वितीयक तथ्य संकलन साधनांचा वापर करण्यात आला असून संशोधनाच्या वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक या संशोधनपद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

4. निष्कर्ष(Conclusion):

1. संपूर्ण जागतिक पातळीवर घटकराज्यसरकारांपेक्षा केंद्र सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण होताना दिसते.
2. भारतीय संघराज्यात केंद्रसरकारपेक्षा घटक सरकारांना दुय्यम दर्जा प्राप्त झालेला दिसतो.
3. भारतात केंद्रशासन व घटकराज्याशासन यांच्यात अनेक बाबींवर मतभेद असल्याचे दिसते.
4. भाषावाद, फुटीरतावाद, प्रांतवाद व केंद्र-राज्य आर्थिक संबध हे प्रमुख घटक भारतीय संघराज्यास आव्हाने देताना दिसतात.
5. भारतात पंचायतराजव्यवस्थेद्वारे थोड्याफार प्रमाणात सत्तेचे विकेंद्रीरकण घडून आणण्यात आले असले तरी संघराज्य व्यवस्था बळकट करण्यासाठी प्रामाणीक प्रयत्न झाले नाही.

5 शिफारसी (Recommendation):

1. संघराज्य व्यवथाबळकटकरण्यासाठी सहकारी संघराज्यवादावर भर देण्यात यावा.
2. कोणतीही योजना कार्यान्वित करताना व धोरण राबविताना केंद्रसरकारने राज्यसरकारांना नेहमी विश्वासात घ्यावे.
3. देशाच्या प्रादेशिक समतोल विकासावर भर देण्यात यावा.
4. राज्यांना आर्थिक स्वायत्ता देण्यात यावी.

6 संदर्भ (References):

1. दाते सुनिल, मोरखंडीकर रा. शा., राज्यघटना व संघराज्यव्यवस्था.
2. जोशी सुधाकर, भारताचे शासन आणि राजकारण.
3. लक्ष्मीकांत एम.,इंडियनपॉलीटी.
4. दैनिक भास्कर वृत्तपत्र, 2019.
5. दै. लोकसत्ता वृत्तमानपत्र, 2019.
6. The Hindu, Daily News paper, 2019.

भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राजकारणातील महिलांचे योगदान

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर आवाळे
राज्यशास्त्र विभाग
समाजभूषण गणपतराव काळभोर महाविद्यालय,
लोणीकाळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे.

प्रास्ताविक :–

स्त्री–पुरूष हे देशाच्या विकासरथाची दोन चाके आहेत. परंतु समाजाने अनेक शतकापासून स्त्रियांना परंपरेच्या बंधनात अडकवून ठेवले आहे. समाजव्यवस्थेतील राष्ट्रविकासातील स्त्री हा महत्त्वाचा घटक आहे. स्त्री समाजव्यवस्थेतील व्यक्ती कुटुंब आणि देशाच्या सांस्कृतिक प्रगतीत ऐतिहासिक महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे. स्त्रियांना मानवी हक्क प्रदान केल्याशिवाय प्रगती शक्य नाही. महिलांकडे दुर्लक्ष करून कोणताही देश प्रगती करू शकत नाही. भारतीय संस्कृतीचा स्त्रियांच्या जीवनावर बराच परिणाम झाला आहे. स्त्रियांना अतिशय हिन दर्जा दिला गेला होता. स्त्री ही अबला असून तिचे कार्यक्षेत्र ‘चूल आणि मूल’ एवढेच सिमीत ठेवले गेले. थोडक्यात रूढी व परंपरा या सर्व स्त्रियांच्या विरोधातच कार्य करीत होत्या. भगवान बुद्धाच्या काळापासून स्त्रियांच्या प्रगतीचा, विकासाचा व त्यांना माणूस म्हणून पाहण्याचा उदात्त दृष्टिकोन समोर आला. स्त्रियांना त्यांच्या विचाराला संधी देण्यात आली. स्त्रिया या आपले स्वतंत्र अस्तित्व ठेवून समाजजागृतीचे कार्य धर्मप्रचाराचे कार्य करीत होत्या. स्त्रियांचा उद्धार ज्यांनी केला त्यामध्ये जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांचे नाव अग्रक्रमाने घेता येईल. यांच्यामुळेच स्त्रियांना शिक्षण मिळून त्यांच्यात वैचारिक क्रांती घडून आली.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत ‘आम्ही सर्व भारतीय यामध्ये स्त्री पुरूष यांचा समान समावेश आहे. संविधानाने स्त्रियांना समता, स्वातंत्र्य व बंधुता व सामाजिक न्याय देण्याचे कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेने समानतेचे तत्व स्वीकारलेले आहे. भारताची राज्यघटना स्त्री व पुरूष यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करत नाही. स्त्रियांच्या अधिकारासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा, पालन पोषण कायदा, हिंदु वारसा कायदा, विधवा पुनर्विवाह कायदा, सती बंदी कायदा, समान वेतन कायदा, बालविवाह बंदी कायदा, मुस्लिम विवाह कायदा असे अनेक कायदे केल्यामुळे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक स्थितीमध्ये बदल घडत आहे. भारतीय संविधानाने समानतेचे तत्व स्विकारल्यामुळे महिलांचा बहुआयामी विकास होवू शकतो. त्यामुळेच महिला आज अनेक महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू लागल्या आहेत.

भारतीय संविधानातील स्त्रियांचे अधिकार :–

१) **समतेचा अधिकार (कलम १४, १५, १६):–** भारतीय संविधानाने स्त्री–पुरूष किंवा इतर कोणत्याही भेदाशिवाय सर्वांन समान मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत.

२) **जिवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांच्या संरक्षणाचा अधिकार (कलम २१):–** हा अधिकार स्त्री व पुरूषांना समान आहे.

३) **शोषणविरूद्ध अधिकार (कलम २३) :–** कामाच्या सक्तीमध्ये स्त्रीयांचा देह व्यापार करणे देखील सक्ती प्रतिबंधीत केले आहे.

४) **उपजिवीकेचे पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार (कलम ३९)**
देशातील सर्व स्त्री–पुरूष नागरिकांना आपली उपजिवीका चालविण्यासाठी पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार आहे.

५) **कलम ४२** :– या कलमानुसार नागरिकांना कामे उपलब्ध करून देताना कामाच्या ठिकाणी न्याय मात्रा उचीत परिस्थिती उपलब्ध करून द्यावी.

६) पंचायत सक्षमीकरणासाठी केलेली ७३ व ७४ वी घटनादुरूस्ती आणि महिलांचे अधिकार.

७३ वी व ७४ वी घटना दुरूस्ती :–

२४ एप्रिल १९९३ रोजी घटना दुरूस्तीमुळे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत एक तृतियांश जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. या निर्णयामुळे महिलांचा राजकारणात निश्चितच सहभाग वाढला आहे. तसेच त्यांचा राजकारणाविषयीचा आत्मविश्वास दुणावला आहे. महिला स्वतःच्या कर्तृत्वाने आपले नेतृत्व सिद्ध करताना दिसून येत आहेत.
लोकसभेतील महिलांच्या सहभागाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१९५२ ते २०१४ पर्यतच्या लोकसभा सदस्य पुरूष व महिला यांचा ताळेबंद:–

वर्ष	पुरूष खासदार संख्या	स्त्री खासदार संख्या	एकूण
१९५२	४७५	१४	४८९
१९५७	४६७	२७	४९४
१९६१	४६०	३४	४९४
१९६७	४९२	३१	५२३
१९७१	४९९	२२	५२१
१९७७	५२५	१९	५४४
१९८०	५१६	२८	५४४

१९८४	५००	४४	५४४
१९८९	४९९	२८	५२९
१९९१	४७३	३६	५०९
१९९६	५०१	४०	५४१
१९९८	५०१	४४	५४५
१९९९	४८५	४८	५४३
२००४	४९८	४५	५४३
२००९	४८४	५९	५४३
२०१४	४८२	६१	५४३

वरील सारणीच्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, १९५२ मध्ये १४ महिला खासदार होत्या. त्यात भर पडून ती संख्या २०१४ मध्ये ६१ वर पोहोचली आहे. भारतीय राजकारणात महिलांचा सक्रीय सहभाग राहिलेला दिसून येतो. कारण भारतामध्ये महिलेने पंतप्रधान, राष्ट्रपती, राज्यपाल अशा सर्वच पदावर काम केलेले दिसून येते. भारतात महिलांचा सन्मान होताना दिसून येत आहे. भारताने लोकशाही राज्यपद्धती स्वीकारली नाही. तर ती एक जीवनपद्धती बनली आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता, न्याय या तत्वातून ही जीवनपद्धती अभिव्यक्त होते. भारतीय संविधानातील विविध तरतूदीच्या माध्यमातून महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान संधी मिळाल्याने त्यांच्या व्यक्तीमत्व विकासाला चालना मिळाली आहे. स्त्रियांना समाजात मानाचे सन्मानाचे प्रतिष्ठेचे स्थान त्यामुळेच प्राप्त झाले हे नाकारता येत नाही. मागील ६५ वर्षात महिलांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने आपले कर्तृत्व सिद्ध केले आहे. एकूण लोकसंख्येत जवळजवळ पन्नास टक्के स्त्रिया असूनही राजकारणात स्त्रियांना मतदानाचाही हक्क नव्हता. तो हक्क मिळविण्यासाठी स्त्रियांना लढा द्यावा लागला. राजकारणात सहभाग घेण्यासाठी ३३ टक्के आरक्षणही झगडा करूनच मिळवावे लागले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ४६ वर्षानी नवा पंचायत कायदा आल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था स्त्रियांचा सहभाग मोठया प्रमाणावर वाढला. संधी मिळताच राजकारणातही स्त्रियांनी आपल्या बुद्धीची चुणूक दाखविली. अगदी ग्रामपंचयातीचे सभासद, सरपंच या पदापासून ते मंत्री पदापर्यत स्त्रीया पोहचलेल्या आहेत. शहरी स्त्रियांना सर्वच दृष्टीने जास्त वाव मिळत असला तरीही ग्रामीण भागातील स्त्रियाही फार मागे राहिलेल्या नाहीत. ग्रामीण भागातील स्त्रिया आदिवासी किंवा डोंगराळ भागातील स्त्रीयाही राजकारणात सक्रीय सहभाग घेत आहेत. स्त्री म्हणून सहज सोपे असणारे अब्रुवर शिंतोडे उडविण्याच्या माध्यमातून शेतातील पिके जाळण्यापर्यत अनेक मार्गानी स्त्रियांचा राजकारणातील प्रवेश रोखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पण तरीही न डगमगता राजकीय सत्ता सहभागातून या स्त्रिया आपले कर्तृत्व दाखवत आहेत. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी पंतप्रधान पदाची जबाबदारी घेवून संपूर्ण देशाचा कारभार समर्थपणे सांभाळला आहे. आज बहुमानाच्या राष्ट्रपती पदावर श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांनी एक महिला म्हणून वेगळा ठसा उमटवला आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रिया नि:संशय प्रगतीपथावर आहेत. निरनिराळया क्षेत्रात त्या सहजरित्या यश संपादन करत आहेत.

समारोप :—

स्त्री—पुरूष विषमतेची मानसिकता कायम असलेली दिसते. पुरूषांकडून स्त्रियांचे खच्चीकरण होत असल्याने पुरूषांच्या मानसिकतेमध्ये बदल होणे गरजेचे आहे. स्त्रीपुरूष समानतेचा दृष्टिकोन अवलंबिला पाहिजे. या सर्व दृष्टिकोनांचा विचार करून भारतीय संविधानात महिलांना त्यांच्या हितासाठी काही अधिकार बहाल केले आहेत. या अधिकाराने स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणामध्ये महिलांचा सक्रीय सहभाग वाढलेला दिसून येतो. तसेच महिलांनी स्वत:च्या कर्तृत्वाने आपले नेतृत्व सिद्ध केलेले दिसून येते. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी पंतप्रधान पदाची जबाबदारी घेवून संपूर्ण देशाचा कारभार समर्थपणे सांभाळला आहे. आज बहुमानाच्या राष्ट्रपती पदावर श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांनी एक महिला म्हणून वेगळा ठसा उमटवला आहे. असे असले तरी अजूनही पुरूषांची श्रेष्ठता ही मानसिकता पूर्णपणे बदलत नाही. तसेच पद्धतशीरपणे स्त्रियांचे खच्चीकरण केले जात आहे. प्रगती आणि विकास होताना दिसत असला तरी संख्यात्मक दृष्टिने पाहायला गेले तर अजूनही अनेक स्त्रिया या सर्व गोष्टीपासून वंचितच आहेत. समाजातील तळागाळातील लोक अजूनही खऱ्या अर्थाने गाळातच आहेत. समाजाच्या विकासाच्या मुख्य प्रवाहात हा वर्ग अजूनही आलेला नाही. देशाच्या उन्नतीसाठी कोणत्याही अडथळयाशिवाय प्रत्येक व्यक्तीची त्या दिशेने वाटचाल होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:—

१) भारतीय स्त्रिया व मानव अधिकार डॉ. स्मिता म्हेत्रे
२) प्रथम महिला जागतिक संमेलन अहवाल १९७५
३) स.मा.गर्गे भारतीय समाज विज्ञानकोश, समाज विज्ञान मंडळ पुणे, भाग १, पृ. ५
४) सिंह ब्रिजमोहन राजनिति मे महिला आरक्षण, ए जर्नल ऑफ एशिया मुरैना, पृ.क्र.१७
५) भारतातील महिला विकासाची वाटचाल ज.शं.आपटे, पुष्पा रोडे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पृ.क्र.४३ व ४४

Issues in Indian Politics

Prof.Eknath Sitaram Nirmal,
HOD, Dept. of Politics, PVP College, Pravaranagar,
Tal.Rahata, Dist.Ahmednagar

Women participation in politics

The Economic Survey today called for more representation of women in decision making process in the country, saying their political participation has been low despite them accounting for 49 per cent of the population.

The survey for 2017-18 tabled in Parliament said factors such as domestic responsibilities, prevailing cultural attitudes regarding roles of women in society and lack of support from family were among main reasons that prevented them from entering politics.

Though women have made great strides in the last fifty years, it has been easier to gain rights, or descriptive representation, than to fully implement them. Countries where women are well represented seem to have more pro-women policies, for example, the governments of Sweden, Norway, Finland and Denmark, have the highest levels of women's representation in Europe, and have shown the effects of that expanded representation through policies that address some of the conflict in female roles between work and child rearing (Stockemer 2007 p477). Ideally, the representation of women in legislatures would reflect their numbers in the population, however, even partial representation can generate gains in government response to the needs of women (Schwindt-Bayer and Mishler, 2005 p424).

Greater representation for women, even when it is far lower than the population ratio can provide an ideal focus group for testing how democratically consolidated a country is (Schwindt-Bayer and Mishler, 2005 p408). All minority groups have identifiable interests and may be underrepresented, but it is much more difficult to compare them systematically because these groups are so varied; a group that is a minority in one country can be a majority in another and absent altogether in a third. Women, however, constitute approximately 50% of the population and live virtually everywhere (Schwindt-Bayer and Mishler, 2005 p408). If the interests of half the population are underrepresented in the legislature, the policies of the state are less likely to represent the interests of women, and result in less legislation that meets their needs. More broadly, the state is less democratically consolidated.

Political Parties and Groups

Political groups outside of electoral institutions may be just as effective at pushing for greater representation of women as parties. The Brazilian National Council on Women's Rights between 1986 and 1989 acted as an effective de facto women's lobby and coordinator for the women's movement, holding conferences, seminars and public forums all over Brazil where proposals for constitutional amendments were being formulated that culminated in a Carta to the Women in Constituent Assembly. The Carta included a range of proposals, such as changes in labor legislation, family law, day-care and other improvements in women's rights such as the explicit recognition of equality between men and women. Eighty percent of the demands made in this movement, ranging from the recognition of women's sexual and reproductive rights to 120 days paid maternity leave, were accepted (Waylen 2006).

Ideology or Political Culture

Do ideological compositions of national legislatures influence women's effective representation in those legislatures? Political culture could be described as the embodiment of the attitudes and values of a society, which define the roles an individual may play in the political process. Cultural and traditional values promoting gender inequality seem to remain a major obstacle to the election of women in more traditional societies because female participation in legislative politics is likely to be discouraged by elite opinion leaders and the public, both of whom want to maintain a male-oriented status quo.

Electorate System

A women's position in a political party seems to translate into gains for women as candidates only under proportional representation systems (Kunovich and Paxton 2005). Electoral systems with greater proportionality and higher district magnitudes also tend to elect larger percentages of women to legislatures (Schwindt-Bayer 2005). Investigations have consistently shown that women's representation is higher under proportional representation than under a plurality system (Stockemer 2007).

Ideology in Politics

If, as Max Lerner stated, ideas are weapons, ideology (in the singular) is a loose cannon when used professionally. We find it in the 'slash and destroy' mode when used to rubbish another point of view. Daniel

Bell referred to the 'trap of ideology', to 'apocalyptic fervour' and 'dreadful results' and to ideologists as 'terrible simplifiers'. We encounter it as if behind a magic screen, whose removal suddenly enables the initially hidden and pernicious attributes of a doctrine, Weltanschauung or set of social practices to become hideously exposed by the knowledgeable ideology-critic, much as the Emperor's new clothes dissolved through the eyes of a child. Marx and Engels wrote of ideology as an upside-down sublimation, a set of 'reflexes and echoes of [the] life process', of 'phantoms formed in the human brain' detached from the world. Describing the ruling class as 'conceptive ideologists, who make the perfecting of the illusion of the class about itself their chief source of livelihood', they saw the demystification and consequent elimination of ideology as dependent not only on the actual ending of class rule, but on the intellectual process of 'outing' ideology: 'One must separate the ideas of those ruling for empirical reasons, under empirical conditions and as empirical individuals, from these actual rulers, and thus recognize the rule of ideas or illusions in history.

Separation of religion from state

The separation of religion and state is the foundation of secularism. It ensures religious groups don't interfere in affairs of state, and the state doesn't interfere in religious affairs.

In the United Kingdom there are officially two state recognised Christian denominations – the Church of England and the Presbyterian Church of Scotland. The Queen is both head of state and Supreme Governor of the Church of England. There is no established church in Northern Ireland or Wales. But the 26 unelected bishops of the Church of England who sit in the House of Lords influence laws that affect the whole of the UK.

Christianity is one major influence among many that shape our current ways of life. We are a nation of many denominations and religions. Large sectors of the population do not hold, or practise, religious beliefs.

If Britain were truly a secular democracy, political structures would reflect the reality of changing times by separating religion from the state.

Secularism protects both believers and non-believers

Secularism seeks to ensure and protect freedom of religious belief and practice for all citizens. Secularists want freedoms of thought and conscience to apply equally to all – believers and non-believers alike. They do not wish to curtail religious freedoms.

Religious Freedom

Secularism seeks to defend the absolute freedom of religious and other belief, and protect the right to manifest religious belief insofar as it does not impinge on the rights and freedoms of others. Secularism ensures that the right of individuals to freedom of religion is always balanced by the right to be free *from* religion.

Secularism is about democracy and fairness

In a secular democracy all citizens are equal before the law and parliament. No religious or political affiliation gives advantages or disadvantages and religious believers are citizens with the same rights and obligations as anyone else.

Secularism champions universal human rights above religious demands. It upholds equality laws that protect women, LGBT people and minorities from religious discrimination. These equality laws ensure that non-believers have the same rights as those who identify with a religious or philosophical belief.

Equal access to public services

We all share hospitals, schools, the police and the services of local authorities. It is essential that these public services are secular at the point of use, so no-one is disadvantaged or denied access on grounds of religious belief (or non-belief). All state-funded schools should be non-religious in character, with children being educated together regardless of their parents' religion. When a public body grants a contract for the provision of services to an organisation affiliated to a particular religion or belief, such services must be delivered neutrally, with no attempt to promote the ideas of that faith group.

Secularism is not atheism

Atheism is a lack of belief in gods. Secularism simply provides a framework for a democratic society. Atheists have an obvious interest in supporting secularism, but secularism itself does not seek to challenge the tenets of any particular religion or belief, neither does it seek to impose atheism on anyone.

Secularism is simply a framework for ensuring equality throughout society – in politics, education, the law and elsewhere – for believers and non-believers alike.

Secularism protects free speech and expression

Religious people have the right to express their beliefs publicly but so do those who oppose or question those beliefs. Religious beliefs, ideas and organisations must not enjoy privileged protection from the right to freedom of expression. In a democracy, all ideas and beliefs must be open to discussion. Individuals have rights; ideas do not.

Conclusion

Economic issues like poverty, unemployment, development are main issues that influence politics.

References :

1) http://adaniel.tripod.com/politics.htm
2) https://economictimes.indiatimes.com/news/elections/lok-sabha/india/how-indias-politics-has-changed-over-the-last-five-years/articleshow/69332255.cms
3) https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/political-crises
4) https://www.tni.org/es/node/23423
5) https://womendeliver.org/investment/strengthen-womens-political-participation-decision-making-power/
6) https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/womens-political-participation-in-india-low-need-more-economic-survey/articleshow/62696726.cms?from=mdr
7) https://www.google.com/search?q=importance+women%27s+participation+politics+essay&sa=X&ved=2ahUKEwj_86uUtd3mAhU38XMBHTW9DvgQ1QIoAHoECAwQAQ&biw=1367&bih=633
8) https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569310500395834

महिलांचा राजकीय सहभाग

संभाजी तांबे
संशोधक विद्यार्थी,
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ.बा.आं.म.वि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना -

भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना समान मानलेले आहे. त्यात स्त्री-पुरुष, गरीब- श्रीमंत, उच्च-निच अशा कोणत्याच प्रकारचा भेदभाव करणे कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आलेला आहे. सोबतच, घटनेने सर्वांना समान अधिकार देखील दिलेले आहे. त्यामध्ये आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, नागरी, राजकीय अधिकाराचा उल्लेख करता येतो. पण, स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीला या आपल्या अधिकाराबाबत येथील जनता विशेषत: स्त्रिया आपल्या अधिकाराबाबत अनभिज्ञ होत्या. त्यामुळे त्यांचा राजकारणातील सहभाग अगदीच नगण्य होता. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग यावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे

संशोधन विधान - महिलांचा राजकीय सहभाग

संशोधन पद्धती - प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये वर्णात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

उद्देश -

१) राजकीय सहभागाचा अर्थ जाणून घेणे.
२) महिलांचा राजकीय सहभागाविषयी माहिती जाणून घेणे
३) महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नाची माहिती मिळवणे.
४) महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची साधने -

प्रस्तुत संशोधन तथ्ये संकलनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात प्रामुख्याने विविध लेखकांचा संदर्भग्रंथाचा, मासिकांचा, वर्तमानपत्रांचा तसेच इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे

राजकीय सहभाग - अर्थ -

राजकीय सहभाग म्हणजे जनतेचा राजकारणातील सहभाग होय. राजकीय सहभाग हा प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेची गरज आहे. लोकशाही शासन म्हणजे केवळ मतदान किंवा विधिमंडळातील सहभाग इतकाच त्याचा अर्थ नाही तर ज्या-ज्या वर्तणूक प्रकरणाने शासकीय निर्णय प्रक्रियेत नागरिक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सहभागी होतात. तो प्रत्येक वर्तणूक प्रकार म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

व्याख्या -

डेव्हिड ईस्टन -

"विशिष्ट प्रदेशात राहणारा समूह जो सार्वजनिक स्वरूपाचे निर्णय घेतो त्या लोकांनी घेतलेला सहभाग हा राजकीय सहभाग असतो."

रुश व अल थाफ -

"व्यक्तीव्दारे राजकीय व्यावस्थेत विभिन्न स्तरावर भाग होण्याच्या प्रक्रियेला राजकीय सहभाग म्हणतात."

मत्थूज व प्रोयोच्या -

"राजकीय सहभागात त्या सर्व कृतींचा समावेश ज्याद्वारे नागरिक आपली राजकीय मते व्यक्त करीत असतात."

वरील अभ्यासकांनी व्यक्त केलेल्या मतांवरून लक्षात येते की, राजकीय व्यवस्थेच्या प्रक्रियेत जेव्हा एखादी व्यक्ती धोरणात्मक हेतु ठेऊन भाग घेते तेव्हा त्याला राजकीय सहभाग म्हटले जाते.

राजकीय प्रकियेत विविध पातळीवर व्यक्तीने स्वेच्छेने भाग घेऊन वेगवेगळ्या कृती करणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय. राजकीय सहभागात प्रचार, मतदान, पक्षकार्य, राजकीय सभांना उपस्थिती, पदासाठी उमेदवारी इ. कृतींचा समावेश होतो. राजकीय सहभाग हे लोकशाही शासनप्रकाराचे महत्वाचे लक्षण मानणे जाते. परंतु, या शासन प्रकारामध्ये फार थोडी जनता या राज्यकारभारामध्ये सहभागी होतात. त्यामुळे भारतातील सार्वजनिक मतदानाचे प्रमाण देखील ५०-६०% एवढेच असते.

महिलांचा राजकीय सहभाग याचा जेव्हा विचार केला जातो तेव्हा तो अत्यंत अल्प असल्याचे दिसून येतो महाराष्ट्र सारख्या राज्यामध्ये देखील स्त्रियांचा राजकीय सहभागचे प्रमाण खूप कमी आहे महाराष्ट्र विधानसभेतील महिला सदस्यांच्या संख्येची पाहणी केल्यास आपल्यासमोर सगळे चित्र स्पष्ट होते.

महाराष्ट्र विधानसभेतील स्त्री सदस्यत्व -

अं.क्र.	वर्ष	एकूण सभासद	स्त्री सभासद	टक्केवारी
१	१९५२	२७०	६	२.२२
२	१९६२	२७०	१३	४.८१
३	१९६७	२७०	११	४.०७
४	१९७२	२७०	२७	१०.००
५	१९७८	२८८	८	२.७७
६	१९८०	२८८	१८	६.२५
७	१९८५	२८८	१६	५.५५
८	१९९०	२८८	६	२.०८
९	१९९५	२८८	१३	४.५१
१०	१९९९	२८८	१२	४.१६
११	२००४	२८८	१२	४.१६
१२	२००९	२८८	११	३.८१
१३	२०१४	२८८	२०	६.९४
१४	२०१९	२८८	२३	७.९८

वरील तक्त्या वरून आपल्याला असे दिसून येथे की, महाराष्ट्र विधानसभेतील महिला सभासदांची संख्या ही अत्यंत कमी आहे. महाराष्ट्र विधानसभेमध्ये १९५२ ला ६ महिला सभासद होत्या त्याची टक्केवारी तक्त्यातील सर्वात कमी म्हणजे २.२२% इतकी कमी होती. त्यानंतर १९६२ मध्ये त्यात दुपटीने वाढ होऊन ती संख्या १३ वर गेली आणि त्याची टक्केवारी ४.८१% वर. १९७२ साली हे प्रमाण हे सर्वाधिक असलेले आपल्याला दिसून येते ते म्हणजे २७ महिला सभासद या विधानसभेत निवडून आल्या, याची टक्केवारी होती १० टक्के. ही आत्तापर्यंतची सर्वाधिक सभासद संख्या म्हणून नोंदली गेली आहे त्यानंतर या प्रमाणात इतकी वाढ झालेली नाही. १९९० साली या तक्त्यातील सर्वात निचांक टक्केवारी आपल्याला पाहायला मिळते. या साली महिला सभासदांची संख्या ६ इतकी असून त्याची टक्केवारी २.०८% इतकी कमी आहे. त्या नंतर पुढे यात घटवाढ होतांना दिसते. २०१४ साली महिला सभासदांची संख्या २० इतकी तर २०१९ साली त्यात वाढ होऊन ती २३ झाली असून त्याची टक्केवारी ७.९८% इतकी झालेली आहे.

वरील आकडेवारीचा विचार करता असे दिसून येते की, महिलांचा राजकीय सहभाग हा अत्यंत कमी आहे देशात, राज्यात जवळपास ५०% लोकसंख्या ही महिलांची असतांना विधानसभेमध्ये त्यांची संख्या ही बोटावर मोजण्या इतकी कमी आहेअसेच काहीसे चित्र आपल्या देशातील इतर राज्याच्या विधिमंडळात पाहायला मिळते. इतकेच नाही तर संसदेमध्ये देखील महिला सभासदांची संख्या ही कमीच आहे त्यामुळे महिलांची संख्या किंवा त्यांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी त्यांना वेळोवेळी सहकार्य करणे आवश्यक आहे. तसेच, त्यांच्यासाठी कायदेशीर पातळीवर तरतूद करण्याची गरज आहे.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न -

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवा यासाठी कायदेशीर पातळीवरून भारत सरकारने ७३ व ७४ वी घटनादुरुस्ती केली त्यामाध्यमातून महिलांचा पंचायतीराज मधील सहभाग वाढावायासाठी त्यांना ३३% आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली, ती देशात

लागू झाल्यानंतर महाराष्ट्र सरकारने त्याहीपुढे एक पाऊल टाकत महाराष्ट्र राज्यामध्ये पंचायतीराजमध्ये महिलांसाठी५०% आरक्षणाची तरतूद केली आहे. त्यामुळे पंचायतीराज सारख्या संस्थेमध्ये महिलांच्या सहभागातमोठी वाढ झालेली दिसून येते. सोबतच, या महिलांसाठी स्वतंत्र अधिकार पदेही राखून ठेवण्यात आलेली आहे उदा. महापौर, नगराध्यक्ष, सभापती, सरपंच इ. त्यामुळेच आता महाराष्ट्रामध्ये पुरुषांबरोबरच महिला राजकीय पदे भूषवतांना आपल्याला दिसून येत आहेत

आरक्षण मिळाल्यामुळे महिला सक्रीय राजकारणात येत असल्यातरी त्यांना कामाचा अनुभव नसल्यामुळे त्यांच्यात अजून अपेक्षित राजकीय पक्वता आलेली नाही. असे असतानांच राजकारणाविषयी त्यांच्यामध्ये राजकीय उदासीनता निर्माण होत असलेली दिसून येते. त्याला राजकीय पक्षामध्ये वाढत चाललेली गळाकापू स्पर्धा, राजकीय पक्षाकडून होणारा गैरमार्गाचा अवलंब, राजकारणाचा घसरत चालेला दर्जा, नैतिकता विहीन राजकारण असे करणे जबाबदार आहेत. स्त्रियांचा राजकारणामध्ये सहभाग वाढत असला तरी राजकीय प्रक्रीयावर प्रभाव पाडण्याची त्यांची क्षमता वाढलेली नाही. राजकारणात असे दिसून येते की, जी जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आली त्याठिकाणी उभे राहणाऱ्या महिला उमेदवाराच्या अंगी असलेले कर्तृत्व व राजकीय विचार याकडे दुर्लक्ष करून त्या कोणाच्या जवळच्या आहेत याचीच चर्चा अधिक होते अनेकवेळा दैनंदिन कामकाजामध्ये, बैठकीमध्ये स्त्री प्रतिनिधीचे पतीच उपस्थित राहतात. काही वेळा स्त्रियांची उपस्थिती ही कागदावरच लावली जाते. असे असले तरी महिलांना वारंवार संधी देऊन महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे

उपाययोजना-

१) प्रसार माध्यमांच्या माध्यमातून महिलांच्या हक्कासाठी जागृती करणे

२) पक्षांतर्गत चर्चेला चालना दिली जावी.

३) निवडून आलेल्या स्त्रियांना योग्य प्रशिक्षण दिले जावे

४) स्त्रियांचे प्रश्न अग्रक्रमाने सोडवले जावेत.

५) अधिकारपद भूषवत असतांना स्त्रियांना कार्य करण्याची स्वायत्तता दिली जावी

असे उपाय आपल्याला योजता येतील.

संदर्भ-

१) उमवंडसे श.अ. "भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान", पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई

२) शर्मा मंजू "भारतीय राजनीती मी महिलाओ का योगदान", राज पब्लिकेशन हाउस, जयपूर

३) मोदी अनिता, "पंचायती राज एवं महिला सशक्तीकरण", बुक एनक्लेव, जयपूर

४) पाटील पी.बी., "महाराष्ट्रातील पंचायती रज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था", के. सागर, पुणे.

५) सिद्धेवाड अ.न., "महिलांचा राजकीय सहभाग", नांदेड जिल्हा एक अभ्यास पीएच. डी. शोधप्रबंध स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ नांदेड.

६) Gorhe Neelima, "Women in decision making : A study of women in Grampanchayt", Pune.

७) इंटरनेट

महिलांचा राजकारणातील सहभाग

दिनकर सुदामराव रासवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मानवी मूल्यांवर आधारित भारतीय राज्यघटना 26 जानेवारी 1950 रोजी आपण स्वीकारली. 1950 पासून भारतीय स्त्रीला राजकारणाची दारे खुली झाली भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल केले त्यामुळे स्त्रियांना समाजकारणात बरोबरच राजकारणात समाज वाटा मिळाला. याचा फायदा काही महत्त्वाकांक्षी स्त्रियांनी घेतला भारतीय राजकारणात सहभागी होऊन आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांनी सरपंच पदापासून ते देशाच्या राष्ट्रपती होण्याच्या मान मिळवला व आपले कार्य यशस्वीपणे पार पाडून आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय राजकारणातील काही महत्त्वाच्या यशस्वी राजकारणी स्त्रियांचे कार्य व स्थान याची ओळख सदर शोधनिबंधात करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचे पहिले प्रतिबिंब अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आणि फ्रेंच व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्यात पडलेले दिसते. भारतात 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20व्या शतकाच्या आरंभी महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे आदी समाजसुधारकांनी स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवाज उठून स्त्री-पुरुष समानतेची मागणी केल्याचे दिसते.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

1. पंचायत राज मधील स्त्रियांचे राजकीय योगदान अभ्यासणे
2. महिलांना राजकारणात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.
3. महिलांचा राजकीय दृष्टीकोण आणि जाणीव जागृतीचे अध्ययन करणे.
4. महिलांनी भारतीय राजकारणात दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
5. महिला नेतृत्वाची पार्श्वभूमी समजून घेणे

ग्रहीतके :-

1. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांचा राजकीय सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे
2. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे राखीव क्षेत्रातील महिलांच्या नेतृत्वात भर पडत आहे
3. पंचायतराजमुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे
4. महिला राजकारणात यशस्वीपणे आपल्या भूमिकांना न्याय देत आहेत

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यातआलेला असून तथ्य संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे यांचा उपयोग करण्यात आला आहे

विषय विश्लेषण :-

राज्यघटनेच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये जी अधिकारांची वाटणी करण्यात आली त्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्य सूचीमध्ये देण्यात आला. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध घटक राज्यांनी स्वतंत्र कायदे केलेमहिलांची स्थिती व दशा सुधारण्यासाठी राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील राज्यांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये महिलांसाठी स्वतंत्र तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. कलम 38 मध्ये महिलांचीची स्थिती सुधारून त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी तरतूद करण्यात आली कलम 39 मध्ये महिला व बालकांसाठी पुरेशा प्रमाणात उपजिविकेची

साधने उपलब्ध करून देणे, त्यांना संरक्षण, आरोग्य, काम करण्याच्या ठिकाणी योग्य ती व्यवस्था करण्याची जबाबदारी राज्यांची असते असे म्हटले गेले.

भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग हा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात झालेला आहे कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू, कमला नेहरू, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, राजकुमारी अमृता कौर, उषा मेहता ,अरुणा असफअली यासारख्या महिला स्वातंत्र्य आंदोलनात अग्रभागी होत्या भारतीय महिलांना राजकारणात व समाजकारणात पुढाकार घेण्यासाठी स्वातंत्र्य लढ्यातील महिला प्रेरणादायी ठरल्या. रजिया सुलताना, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी महाराणी लक्ष्मीबाई या महिला आपल्या प्रयत्नातून स्वातंत्र्यपूर्व काळात सत्तेवर आल्या होत्या भारतीय राजकारणात भारतीय महिलांनी आपल्या हिंमतीने व स्वकर्तृत्वाने शासन व प्रशासनातील उच्च पदे प्राप्त करून दाखवली आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने विजयालक्ष्मी पंडित (युनोमध्ये प्रतिनिधित्व), सुचेता कृपलानी (उत्तर प्रदेश मुख्यमंत्री), नंदिनी सत्पथी (ओरिसाच्या मुख्यमंत्री), इंदिरा गांधी(भारताच्या पंतप्रधान), जय ललिता (तामिळनाडू मुख्यमंत्री), राबडीदेवी (बिहारच्या मुख्यमंत्री), मायावती (उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री) याशिवाय सोनिया गांधी, मेनका गांधी, सुषमा स्वराज, वसुंधरा राजे, विजयाराजे शिंदे अशा अनेक महिलांचा समावेश आहे

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीचे मूलभूत घटक मानल्या जातात म्हणून लोकशाही दृढ करवयाची असेल तर लोकसंख्येने 50 टक्के असलेल्या महिलांना पंचायतराज संस्थांमध्ये सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे पंचायतराज मधील महिलांच्या राजकीय सहभागविना लोकशाहीचा विचार करणे म्हणजे लोकशाहीची घोर विटंबना करण्यासारखे आहे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राखीव जागामुळे देशातील6 लाख 75 हजार महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्य आहेत आणि 75 हजाराहून अधिक महिला सरपंच आहेत. संपूर्णदेशातील 37523 महिला पंचायत समिती सदस्या आहेत. तर 1500 महिला सभापती आहेत आणि 3161 महिला जिल्हा परिषद सदस्य आहेत. तर 122 महिला जिल्हा परिषद अध्यक्ष आहेत. याच प्रमाणे आरक्षणाचा फायदा घेऊन महाराष्ट्रातही स्थानिक स्वराज्य संस्था तिन्ही स्तरावर (महाराष्ट्रातील निवडणूक आयोगाच्या 2004 च्या आकडेवारीनुसार) 93333 महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्य आहेत तर 9125 महिला सरपंच आहेत. पंचायत समित्यांमध्ये 1200 महिला सदस्या व 106 महिला सभापती आहेत. तर जिल्हा परिषदेमध्ये 576 महिला सदस्य आहेत तर 10 महिला जिल्हा परिषद अध्यक्ष आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 50 टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा मोठ्या प्रमाणात राजकीय सहभाग वाढला आहे 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना33 टक्के जागा आरक्षित केल्यामुळे महिला राजकारणात उतरल्या हे सत्य आहे. याचा अर्थ असा की, आरक्षणामुळे महिलांना राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली आहे. पण त्या संधीचे सोने करण्यासाठी महिलांच्या मनावर नेमक्या कोणत्या व्यक्तीचा, घटनेचा, कोणत्या परिस्थितीचा प्रभाव पडला आहे, ती परिस्थिती महत्त्वाची मानावी लागेल

सारांश :-

लोकशाही समाज हा सहभागिता पूर्ण समाज असून ज्यामध्ये सत्ता लोकशाही प्रतिनिधींच्या हाती असते. यामध्ये समाजातील स्त्री, मागासवर्गीय सामान्य नागरिक यांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग अपेक्षित असतो. त्यामध्ये लिंग, जात, वर्ग, धर्म इत्यादी बाबी गौण असतात. लोकशाहीला यशस्वी करण्यासाठी लोकसंख्येच्या 50 टक्के असलेल्या महिलांना सत्तेत सहभागी करून घेणे महत्त्वाचे ठरते. राजकीय सहभाग म्हणजे नागरिकांचा राजकीय क्रियांमधील सहभाग असून तो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या निर्णय निर्धारणकर्त्याच्या वर्तणुकीवर प्रभावकारी ठरतो. लोकसहभागाशिवाय लोकशाही यशस्वी होणार नाही. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांच्या राजकीय सहभागासाठी विशेष प्रावधान करण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना अधिकाधिक समाजाभिमुख बनविण्यासाठी त्यांच्या अंगी असलेल्या विविध गुण व क्षमतांचा विकास होणे गरजेचे आहेत्यामधून खऱ्या अर्थाने सशक्त भारत निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथसूची :-

1) बडे जी.एस., भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था : उगम आणि विकास, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस, मुंबई 1978.
2) भोळे भा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर-2003
3) पंचायत भारती, पंचायतीराज प्रबोधन संस्था, ठाणे 2004-05
4) बिराजदार/घोडके, भारतीय स्थानिक स्वशासन संस्था, अंशुल पब्लिकेशन, नागपुर
5) भारतीय स्त्री, हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, पुणे, डिसेंबर-1967
6) देव वि.रा., स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर 2002

भारताचे परराष्ट्र धोरण :- एक अध्ययन

डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धारूर

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विस्ताराने अध्ययन करण्यापूर्वी हे पाहणे महत्त्वाचे ठरेल की हे परराष्ट्र धोरण कोणत्या प्रमुख बाबींवर आधारित आहे. तथापि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या वास्तविक रुपयाची सुरुवात 15 ऑगस्ट 1947 ला झाली. परंतु या परराष्ट्र धोरणाची आधार भूत तत्वे प्रमुख वैशिष्ट्ये पंडित नेहरू आणि इतर राष्ट्रीय नेत्यांकडून अगोदरच स्पष्ट केली गेली होती. आपल्या देशाचे परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार या निष्कर्षापर्यंत पोहोचले होते की या देशातील भांडवलशाही आपण अंगिकारली तर हा देश स्वतंत्रतेच्या काळातच सैनिक शिबिरांमध्ये बदलून जाईल आणि भारताची करोडो जनता आर्थिक गुलामी पासून मुक्त होणे शक्य होणार नाही. या सर्व बाबींचा सारासार विचार करून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे निर्माते पंडित नेहरू यांनी सप्टेंबर 1946 मध्येच नवी दिल्ली येथे आयोजित एका प्रेस संमेलनांमध्येभारताच्या परराष्ट्र धोरणाची रूपरेषा स्पष्ट केली.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

१) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची पार्श्वभूमी तपासणे

२) भारताच्या परराष्ट्र धोरण निर्मिती मधील प्रमुख व्यक्तीचे योगदान अभ्यासणे.

3) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख आधारभूत तत्वे अभ्यासणे.

4) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती हे पाहणे.

वरील उद्दिष्टांना अनुसरून शोधनिबंधाची दिशा ठरविण्यात आली आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या वैशिष्ट्ययांवरभाष्य करताना काही प्रमुख ग्रहितकांचीमांडणीही खालील प्रमाणे करण्यात आली आहे.

ग्रहीतके :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची ग्रहीतके खालील प्रमाणे स्पष्ट करण्यात आली आहेत.

1) भारताचे परराष्ट्र धोरण तत्कालीन परिस्थितीनुसार ठरविले गेले.
2) जगामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न भारताच्या परराष्ट्र धोरणातून झालेला आहे.
3) अलिप्ततावादी धोरण भारताने स्वीकारले.
4) सर्व देशांसोबत मैत्रीपूर्ण संबंधप्रस्थापित करण्याचे काम भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने केले.

वरील ग्रहितकांना विचारात घेऊन या शोधनिबंधाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पाहताना खालीलप्रमाणे काही प्रमुख बाबींचा अनुभव आपणास यायला लागतो. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी देशाचे परराष्ट्र धोरण ठरविताना स्पष्ट केले आहे की, 'आम्ही दुसऱ्या देशाचे सहकारी आणि भाऊ बनून राहू इच्छितो, कोणाचा नेता नाही'. अलिप्ततावादी धोरण ठरवलेल्या पंडित नेहरूंनी सांगितले होते की भारत कोणत्याही गटाचा अनुयायी बनणार नाही आणि कोणालाही स्वतःचा अनुयायी बनवणार नाही. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

अलिप्ततावादी तत्व :-

या तत्त्वाचा अर्थ असा आहे की, आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील प्रमुख दोन गटांपैकी कोणत्याही गटात भारत सहभागी होणार नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाची विभागणी दोन गटात झाली होती. एक अमेरिकेचा गट व दुसरा सेव्हियत रशियाचा गट. या दोन्ही गटांमध्ये अनेक राष्ट्रे सहभागी झाली होती. परंतु भारताने दोन्ही गटां बरोबर आपले संबंध सहकार्याचे ठेवत कोणत्याही एका गटामध्ये सहभागी न होण्याचा निर्णय घेतला. भारत देशाचा या बाबीवर विश्वास आहे की आंतरराष्ट्रीय शांती मध्ये भारत तेव्हाच योगदान देऊ शकेल जेव्हा तो आपल्या विवेकाला सुरक्षित ठेवू शकेल. म्हणून भारत देशाने कोणत्याही एका गटाच्या विचाराला समर्थन न देता तटस्थ राहण्याचे ठरविले.

शांततेचा पुरस्कार :-

भारताचे परराष्ट्र धोरण नेहमीच शांतता आणि सुरक्षा यांना प्राधान्य देणारे राहिले आहे. युद्ध आणि संघर्ष भारताच्या राजनैतिक आणि आर्थिक विकासाला बाधा पोहोचू शकतात, मग ते युद्ध देशात असो की इतर ठिकाणी असो. 1962 च्या भारत चीन आणि 1965 च्या भारत-पाक युद्धाने भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम घडवून आणले होते. भारताचा इतिहास

पाहिला तर असे दिसून येते की, भारताने स्वतः कधीही कोणत्याही देशावर आक्रमण केले नाही. आजही भारताचा विचार आहे की, सर्व राष्ट्रे आपल्यामधील मतभेदांचे निवारण शांततेच्या मार्गानेच करतील. भारताने आपल्या कार्यातून आपले परराष्ट्र धोरण स्पष्ट केले आहे. पाकिस्तान आणि चीन सारख्या आक्रमणकारी राष्ट्रां सोबत युद्ध आपले सर्व प्रकारचे प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सोडवण्याचा भारताचा प्रयत्न राहिलेला आहे. भारत जगामध्ये एक शांतताप्रिय राष्ट्र म्हणून राहिला आहे. आणि भारताचा विश्वास आहे की, सर्व राष्ट्रांनी आपल्या मतभेदांचे निवारण शांततेच्या मार्गाने केले पाहिजे.

समस्त देशांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध:-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारत इतर देशांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत आलेला आहे. भारत देशाने जास्तीत जास्त देशांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केलेले आहेत. उदाहरणार्थ भारत स्विझरलँड मैत्री संधी 14 ऑगस्ट 1948, भारत अफगाणिस्थान शांती संधी 4 जानेवारी 1950, भारत नेपाळ मैत्री संधी 31 जुलै 1950, भारत-जपान शांती संधी 6 जून 1952, भारत फिलिपाईन मैत्री संधी 11 जुलै 1952, इत्यादी मैत्रीच्या शोधात या विचाराला कार्यान्वित करण्यासाठी भारतातील प्रमुख नेत्यांनी एकानंतर एक अशा अनेक राष्ट्रांना अनेक वेळा भेटी दिल्या आहेत.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने इतर देशांच्या दोन गटांमधील संघर्ष कमी करून दोन गटांच्या विरोधी तत्त्वांमध्ये सेतू बांधण्याचे कार्य केले आहे. अलिप्ततावादी धोरण आणि मैत्रीपूर्ण संबंध या तत्त्वामुळे भारत जगामध्ये या दोन कार्यांसाठी सर्वाधिक उपयुक्त देश मानला जातो. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघ आणि त्याच्या बाहेर एक स्वतंत्र नीती परराष्ट्र धोरणाच्या बाबतीत निर्धारित केली आहे. म्हणून ज्याठिकाणी भारताने पाश्चात्त्य राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाला उचित स्थान देण्यासाठी समर्थन दिले आहे, त्याच ठिकाणी अनुचित धोरणामुळे त्यांना विरोधही केलेला आहे.

भारत देशाने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या विविध अंगांमध्ये आणि अभिकरणामध्ये सक्रिय भाग घेऊन अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहेत. भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांतता निर्मिती कार्याचे समर्थन केले आहे. त्याचप्रमाणे भारताने आजपर्यंत कधीही आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे उल्लंघन केलेले नाही.

निष्कर्ष :-

1) भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर तत्कालीन परिस्थितीचे प्रतिबिंब असल्याचे दिसून येते.
2) शांततेच्या मार्गाने सर्व प्रश्न सोडविण्यावर भारताचा भर आहे.
3) जगातील दोन्ही महासत्तांमध्ये सहभागी न होता भारत तटस्थ राहिला.
4) अनेक देशांसोबत मैत्री संबंध प्रस्थापित करण्याचे काम भारत देशाच्या परराष्ट्र धोरणातून झालेले दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :-

1) एक भारत आणि जग - गोविंद तळवलकर.
2) बिसवी शतो मे शासन और राजनीति - जॉन एच हर्ज.
3) आंतरराष्ट्रीय संबंध- कॉलेज डिपो जयपुर - डॉ. मथुरा लाल शर्मा.
4) भारतीय राजकीय संस्कृती – प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी
5) भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षा – डॉ. मनोज कुमार
6) भारतीय राजनीति के नये आयाम – डॉ. श्रीमती राजेश जैन
7) हिंदुस्तानकी कहानी - पंडित नेहरू

भारतीय स्त्रियांच्याराजकीय स्थितीचा अभ्यास

प्रा. स्वाती प्रकाशराव बैनवाड
(राज्यशास्त्र विभाग)
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

1) प्रस्तावना :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांची स्थिती काळानुरूप बदलत गेलेली आहे पूर्व वैदिक काळामध्ये स्त्रियांची स्थिती खूप मजबूत होती व त्यांना प्रतिष्ठा देखील प्राप्त होती परंतु कालांतराने त्यांच्या स्थितीत हळूहळू बदल होत गेला काळ बदलला तसे स्त्रियांचा दर्जा समाजव्यवस्थेमध्ये खालावला पूर्व वैदिक काळात शास्त्रार्थ पुरुषांना हरवणारी स्त्री कालांतराने केवळ घरातील चौकटीतच अडकून पडली पुरुषांची दासी झाली. पूर्व वैदिक कालखंडात स्त्रियांना संपूर्ण स्वातंत्र्य होते त्यात त्यांना स्वतःच्या अनुरूप जोडीदार निवडण्याचे देखील स्वातंत्र्य होते पूर्व वैदिक कालखंडात स्त्रियांमध्ये पडदा पद्धत नव्हती त्या पुनर्विवाह करू शकत होत्या त्यांना शिक्षणाचा व संध्या करण्याचा अधिकार होता पण नंतर उत्तर वैदिक कालखंडात मात्र बालविवाहाची पद्धत आली ज्यामुळे स्त्रियांची शिक्षणाची सोय बंद झाली व पतीला दैवत्व प्राप्त झाले ही स्थिती हळूहळू खालावतच गेली या पुढील काळात वैदिक आधार जाऊन त्याची जागा मनुस्मृतीने घेतली मनुस्मृतीनुसार " स्त्रिया कधीच स्वतंत्र राहण्याच्या योग्य नाहीत लहानपणी वडिलांच्या नियंत्रणात तरुणपणी पती तर म्हातारपणी पुत्राच्या नियंत्रणात राहिली पाहिजे " व पुढे त्यांना संपत्तीच्या अधिकारातून देखील वंचित करण्यात आले.

मध्ययुगानंतरतर इस्लामिक राजवटीच्या स्थापनेनंतर हे नियम अधिकच कडक बनले पडदा पद्धत आली सती प्रथा आली, व बहुपत्नीत्व प्रतिष्ठेची बाब बनली तर स्त्रियांचे विवाह 5-8 वर्षातच लावले जाऊ लागले पुरुष प्रधान संस्कृती अजूनच बळकट बनली.

पूर्व वैदिक कालखंडातील तिचे प्रबळ स्थान मध्ययुगात दयनीय बनले तर आज आधुनिक कालखंडात तर ती स्वतःच्या अस्तित्वासाठी लढताना दिसून येत आहे सदर शोधनिबंधात भारतीय राजकारणातील स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

2) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

i) स्त्रियांची सध्याची राजकीय स्थिती अभ्यासणे.
ii) राजकारणात काम करत असताना स्त्रियांच्या समोर उद्भवणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

3) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधातील माहिती दुय्यम साधन सामग्री द्वारे मिळवली आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भ, ग्रंथ, मासिक, ग्रंथ, विविध संकेत स्थळे यांचा अवलंबकेला आहे.

4) भारतीय महिलांची राजकीय स्थिती :-

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना पुरुषांच्याबरोबरीने स्थान दिली आहे असे असले तरी राजकारणात मात्र त्यांचे स्थान कमी प्रमाणात दिसून येते पुरुषप्रधान संस्कृतीचा तो दृश्य परिणाम आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील राजकारणातील त्यांचे स्थान हे स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांच्या सहभागीतेमुळे दिसून येते महात्मा गांधीजींच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील चळवळीतून महिलांचा सहभाग वाढला व त्या नव्या भूमिकेत दिसून आल्या.

19 व्या शतकात झालेली समाज सुधारणेची चळवळ व स्त्री शिक्षणाचा प्रसार यामुळे महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली परंतु ही स्थिती काही विशिष्ट गटा पुरतीच मर्यादित होती त्यात शहरी भागातील सुशिक्षित व उच्च जातींच्या स्त्रियांचा समावेश होता समाजातील उर्वरित ते यांचा हाच दृष्टिकोन होता की त्या केवळ कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळू शकतात पुढे जाऊन मात्र काही स्त्रियांनी सुधारणा चळवळीत भाग घेतला सुरुवातीच्या कालखंडात एक लहानसा गट यात सहभागी झाला ज्यात सर्व धर्मातील उच्च जातीच्या स्त्रियांचा सहभाग होता व त्यात हिंदू धर्मातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात सहभागी होत्या या सर्व स्त्रियांना या सहभागात त्यांच्या कुटुंबाने कधी उघड तर कधी गुप्त पद्धतीने पाठिंबा दिला. 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार दिसून आला जो स्त्रियांच्या संघटनांमधूनदिसून आला ज्यात यापूर्वी कधीही नव्हता एवढ्या महिला त्यात सहभागी झालेल्या दिसून आल्या याच कालखंडात भारतीय महिला संघटना स्थापन झाली महिला चळवळीला ही संघटना समकक्ष ठरली.

इ. स. 1917 मध्ये पहिल्यांदा स्त्रियांना मताधिकार असावा ही मागणी पुढे आली 1917 मध्ये सरोजिनी नायडू यांनी ब्रिटिश पार्लमेंट कडे स्त्रियांच्या मताधिकाराची मागणी केली जो पुरुषांना आधीच प्राप्त होती या मागणीचा परिणाम म्हणजे स्त्रियांना पहिल्यांदा नागरिकत्वाचा दर्जा प्राप्त झाला.

इ. स. 1919 च्या मॉंटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा कायद्याने जवळजवळ दहा लाख महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला 1932 मध्ये त्यांना पहिल्यांदा मतदान करण्याची संधी मिळाली मथ्थू लक्ष्मी रेड्डी ह्या पहिल्यांदा मद्रास कायदे मंडळावर निवडून आलेल्या व त्याचबरोबर त्यांची निवड उपसभापती म्हणूनही करण्यात आली त्यांनी देवदासी प्रथेविरुद्ध पहिल्यांदा कायदा केला व या कुप्रथेपासून स्त्रियांना मुक्ती मिळवून दिली महिला चळवळीच्या मार्गदर्शक असणाऱ्या कमलादेवी चटोपाध्याय या देखील 1926 मध्ये निवडून आल्या राधाबाई सुब्बरय्या, रेणुका रॉय, अनु स्वामीनाथन या महिला केंद्रीय कायदे मंडळावर निवडूण आल्या.

महात्मा गांधीजींनी स्त्रियांना स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी जी हाक दिली ती भारतीय महिलांसाठी एक नवीन युगाची सुरूवात होती त्यांना स्त्रियांच्या सहभागाचे महत्त्व माहीत होते. गांधीजींनी स्त्रियांची ताकद सत्याग्रहात दाखवून दिली पुरुषांच्या तुलनेने खूप अधिक प्रमाणात होती त्यांच्यामध्ये अहिंसात्मक चळवळीमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा अधिक फायदा होतो कारण की सहनशीलता हा त्यांचा सर्वात मोठा गुण आहे त्या एकदा एखादी गोष्ट ठरविल्यानंतर ती पूर्ण होईपर्यंत मागे हटत नाहीत.

1919 मध्ये रोलेट एक्ट विरुद्ध जी चळवळ उभारण्यात आली स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात यात सहभागी झाल्या याच्या पुढील काळात 1930 मध्ये गांधीजींनी सविनय कायदेभंग अंतर्गत दांडी यात्रा काढली त्यात अनेक महिला सहभागी झाल्या ज्यात विजयालक्ष्मी पंडित, कृष्णा सिंह, लक्ष्मी मेनन, सुशीला नायर, जयश्री रायजी, हंसा मेहता मनिबेन पटेल आणि म्हात्रे भगिनी ई. चा समावेश होता. इतकेच नव्हे तर लीलावती मुंशी व सरोजिनी नायडू यांनी महिलांचे अनेक गट तयार केले व त्यांना मुंबईच्या अनेक भागात पाठवून मीठ तयार करण्यास सांगितले पुढे फक्त सहकारी म्हणून सहभागी होणाऱ्या स्त्रिया आता नेतृत्व देखील करू लागल्या स्वदेशी चळवळ व सहकार चळवळ व सविनय कायदेभंग चळवळ यातून त्यांचा सहभाग अधोरेखित झाला.

1931 मध्ये सरोजिनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे एक सभा भरली ज्यात महत्वाचा मुद्दा हा होता की जगातील सर्व व्यक्तींना प्रौढ मताधिकाराचा अधिकार असावा व सर्वांना लिंगभेदावर राजकीय अधिकार असावेत 1931 कराची अधिवेशनात पंडित नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली झाली. ज्यात नेहरूंनी स्त्री-पुरुषांचा समान मूलभूत अधिकार असतील ज्यात राजकीय अधिकारांचा समावेश ही असेल असे त्यांनी स्पष्ट केले. 1937 च्या निवडणुकीत महिलांचा मत अधिकाराचा विस्तार झाला 1937 च्या निवडणुकीत 42 महिला कायदे मंडळावर निवडून आल्या व पाच महिलांना वरिष्ठ सभागृहात नियुक्त करण्यात आले.

1942 चले जाव (छोडो भारत आंदोलन) आंदोलनातील वरिष्ठ नेते जेव्हा तुरुंगवासात होते व ही चळवळ नेतृत्वहीन झाली तेव्हा स्त्रियांनी हे आंदोलन पुढे नेले ज्यात सभा भरविणे सत्याग्रह घडवून आणणे असे उपक्रम करीत होत्या अरुणा असफ अली, कल्पना जोशी, प्रीती वडेर, रुपावती जैन, दुर्गाबाई सुशिलादेवी, उषा मेहता यांचा 1942 च्या चळवळीत सहभाग होता 1943 मध्ये सुभाष चंद्र बोस यांनी महिलांसाठी एक सैन्य तुकडी बनविली ज्याचे नाव "झाशीची राणी रेजिमेंट" असे ठेवण्यात आले व त्याच्या प्रमुख लक्ष्मी सेहगल ह्या झाल्या.

त्यानंतर भारताला स्वातंत्र्याचे वेध लागले व जात महिलांचा सहभाग अजूनच जास्त वाढला संविधान सभेची स्थापना ऑक्टोबर 1947 मध्ये झाल्यानंतर सरोजिनी नायडू, दुर्गाबाई देशमुख, रेणुका रॉय, आणि हंसा मेहता त्यात सहभागी झाल्या.

स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढला अनेक स्त्रिया राजकारणात सहभागी झाल्या पण हा सहभाग अत्यल्प आहे. 1993 मधील 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत 33 टक्के आरक्षण दिले गेले स्त्रियांचा मतदानातील सहभाग वाढला आहे आणि बऱ्याच महिलांना राजकीय पक्षात देखील त्या महत्त्वाच्या पदावर आहेत परंतु ही सहभागिता वाढलेली दिसत नाही भारतीय महिलांच्या लोकसभेतील सहभाग 14 % पेक्षा वाढलेला नाही पहिल्या लोकसभेत 22, 13 व्या लोकसभेत 42 महिला निवडून आल्या व ही टक्केवारी 9.2 % होती. तर 17 व्या लोकसभेत आतापर्यंतच्या इतिहासातील सर्वात जास्त म्हणजे 78 महिला प्रतिनिधी निवडून आले आहेत याची टक्केवारी 14 टक्के आहे 545 सदस्य असणाऱ्या या लोकसभेत केवळ 78 महिला आहेत एकूण 29 घटक राज्य पैकी सात घटक राज्य अशी आहेत तेथे एकही महिला उमेदवार निवडून आलेली नाही 48 % महिलांची लोकसंख्या असताना ही टक्केवारी 14 % आहे जी अत्यल्प असल्याचे दिसून येते.

लोकसभेतील महिला आरक्षणाचे विधेयक 1996 पासून सादर केले जात आहे, 1998 मध्ये जेव्हा हे विधेयक मांडले गेले तेव्हा लोकसभेत एवढा गोंधळ माजला व या आरक्षण विधेयकाची प्रत देखील फाडून फेकण्यात आली व आज 17 व्या लोकसभेत देखील हे विधेयक पास होण्याची वाट पाहणे एवढेच भारतीय महिला करीत आहेत.

5) निष्कर्ष :-

1. भारतीय राज्यघटनेने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान दिलेले असले तरी देखील राजकारणाचा विचार केल्यास राजकारणात महिलांचे प्रमाण अद्याप कमी असल्याचे दिसून येते.
2. समाज सुधारणेच्या काळापासून महिलांच्या शिक्षणामध्ये वाढ होत गेली आहे परंतु ही वाढ उच्च जातीच्या स्त्रियांच्या बाबतीत दिसून आली आहे मात्र उर्वरित स्त्रिया चूल आणि मूल एवढ्यापुरताच मर्यादित आहेत.
3. सरोजिनी नायडू यांच्या प्रयत्नातून भारतीय महिलांनी पहिल्यांदा मतदानाचा अधिकार मिळाला.
4. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात देखील महिलांचा सहभाग अत्यल्प राहिला आहे.
5. 17 व्या लोकसभेत एकूण 29 घटक राज्यांची पैकी सात घटक राज्यात एक ही महिला प्रतिनिधी निवडून आलेले नाही.
6. संसदेत 33 टक्के महिला आरक्षणाचे विधेयक अजूनही पारित होण्याच्या प्रतीक्षेत आहे.
7. स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढावा यासाठी शासनाने लक्ष दिले पाहिजे.

6) **सारांश** :-

स्त्रियांनी राजकारणात एक अढळ स्थान निर्माण करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे भारतात श्रीमती इंदिरा गांधी नंतर एक ही महिला पंतप्रधान झाली नाही स्त्रियांना आरक्षण केवळ स्थानिक पातळीवर दिले गेले आहे संसदेत अजूनही ते पारित होऊ शकले नाही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत हळूवार बदल होताना दिसून येत आहे. राजकीय जाणीव जागृती होताना दिसून येत आहे भारतीय राजकीय व्यवस्थेत स्त्रिया आपले महत्व स्थापित करताना दिसत आहेत त्या मतदार म्हणून व उमेदवार म्हणूनही पुढे आहेत 17 व्या लोकसभेत महिला प्रतिनिधींची वाढती संख्या एक आशादायी चित्र निर्माण करत आहेत कालांतराने भारतीय महिलांची राजकारणातील स्थिती सुधारण्यास मदत होताना दिसून येत आहे.

7) **संदर्भग्रंथसूची :-**

1) भागवत विद्युत "स्त्री - प्रश्नांची वाटचाल", प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती: 8 मार्च 2004.
2) डॉ. सिंहल एस. सी., "समकालीन राजनीतिक मुद्दे", लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आग्रा, तृतीय आवृत्ती 2007.
3) Internet printout.

Political Participation of Women in India

Dr. Namanand Gautam Sathe,
Dept of Political Scence
S.M.D.Mohekar college,Kallam.
Tq-Kallam Dist –Osmanabad.

Introduction:-

Democracy Implies equality for all human persons, men and women. As against this basic notion of democracy what is normally seen is that women are exciuded from different walks of life, more visibly in politics. Equal treatment to women in political life, to be meaningful and effective should start from the grassroots level. "As long as women of India", declared Mahatma Gandhi in in 1925, "do not take part in public life, there can be no salvation for the country."HeFurther declared, "As long as... Women do not come to public life and purify.... we are not likely to attain Swaraj". "Ever if we did", he added ,"it would have no use for that kind of swaraj to which women have not made their full contribution".

Objectives:-

* The purpose of the present study was to empower the role, status and position of women and politics in India.
* To study the Women's place in legislative system.
* To study the role of women in Indian Socitey.
* To study the equal rights for women in Indian political system.

Hypothesis:-

* Historically women are supposed to carry forward the traditions, norms and the values in Society.
* In political system, right from the developed Countries, presence women is very low Compared to Man.
* Besides the exercising of voting rights, the representation of women in legislative bodies as policy formulators or decision makers is very low.
* The attempt to access and evaluate the level and extent of women in politics becomes very much relevant.

Method:-

In above Research Article Researcher used primary and secondary resources

Status of Women in India:

Historical records show that the position of Indian of women varied through the ages. A historical understanding of status of women in early Indian society shows a declining trend in the position of women. A. S. Altekar divides the society into various groups. In the Rig Veda,(2500BC to 1500 BC), The position of women as fairly satisfactory. The girl were educated equal to that of boys and had to pass through the period of brahmacharya. The marriages of girls used to take place at an advanced age of 16-17 years. In the eyes of religion, women were equal to men. Both boys and girls were allowed to undergo 'Upanayana' (sacred thread) ceremony which initiated them to education. Women had considerable freedom in the different activities of the social and political life.

In the age between 1500 BC to 500 BC there was a gradual decline in the level of female education. system of sending girls to famous teachers or centers of education was discouraged. Only male relatives like father, brother could teach them. There as tendency to curtail religious rights and privileges of women. But women had honorable position in the household and she could move freely in the family and society.[14] In the history of Indian society, the age of Jainism and Buddhism are considered as little progressive to previous times. Women enjoyed a bit of freedom and certain opportunity, particularly in spiritual matters. During this time, female education was encouraged

Women in politics in post- independent India:-

The constitution of free indie has guaranteed all its citizens justice, liberty, equality and dignity through several provisions like documents of fundamental right and directive principles. several articles are incorporated in the constitution in order to materialize the desired objective of equality and justice for the women in India. Besides the preamble, the articles of the constitution, which impinge on our subject of enquiry are Articles 14,15,16 under part III, Articles 39,42,44 under part IV, Articles 51 - A(c) under part IV A and Articles 246 under part XI are noteworthy.[23]

Table- 02

Percentage of women Voting Participation in LokSabha Elections (1952-1991)

Year	Male Voting %	Female Voting %	Difference with Male Voting %
1952	53.00	37.10	-15.9
1957	56.00	38.77	-17.23
1962	62.00	46.63	-15.23
1967	66.70	55.48	-11.22
1971	69.70	49.15	-20.55
1977	65.62	54.96	-10.66
1980	57.69	51.22	-6.47
1984	63.61	68.17	+4.56
1989	70.90	57.32	13.58
1991	52.56	47.42	-5.14

Source: Elction Commission of Indid. Reports of Various years

The above table shows that from the first general elections women's participation by way of voting has been growing but not steadily. It has shown that there was a constant rice from 37.10% in 1952 to 38.77% in 1957 and 46.63% and 55.48% in 1962 and 1967 general elections respectively. In the following elections the women's percentage of voting kept on fluctuating. In 1984 there was a greater turnout of women voters, i.e. , 68.17% which is 4.56% more than that of the male voting percentage (63.61). But again it declined to 57.32% in 1989 and 47.42% in 1991.The difference between male and female voting percentage shows that except in 1984, women always lagged behind men in voting turnout.

The political participation of women in terms of voting in elections is not pathetic compared to their participation and representation in law making and law implementing organs of the government. It doesn't mean that women failed to play their role by being elected to various elective bodies of the government, particularly in Parliament and Cabinet. Recognizing their role, Raj Bala says," As parliamentarians, they (women) have played important roles in the growth and development of parliamentary institution in India."[24] The following table shall be a true indicator of the low profile of women's representation in parliament between 1952 and 1991.

Table- 03
Representation of women in Lok Sabha

Year	Total no. of Seats	Women contestants	No. of women members	Percentage
1952	499	53	22	4.4
1957	500	42	27	5.4
1962	503	65	34	6.7
1967	523	66	31	5.9
1971	521	86	22	402
1977	544	70	19	3.4
1980	544	142	28	5.1
1984	544	173	44	8.1
1989	529	198	28	5.3
1991	543	307	39	7.1

Source: Election Commission of India. Reports of Various years

The table 2.2 shows that in the first LokSabha, out of 499 seats, there were 22(4.40%) women members elected to the house in 1952. In the subsequent elections their number fluctuated. It was in 1984 that the highest number of women members, ie.44 (8.1%) out of 544 members entered the LokSabha. But this trend was not seen in the following elections. Their number was only 28 (5.30%) in 1989 and increased to 39(7.1%) in 1991. That women's share in voting is not properly reflected in their overall representation in the highest law-making body of the country is a fact which should be taken into account while discussing women's political participation.

The table 2.3 gives a statistics regarding the representation of women members in the RajyaSabha. Here also women's share is marginal in comparison to men. It was in 1980 that the highest number of women members, ie., 29(11.8%) sworn in as members of RajyaSabha. After 1980, it assumed a diminishing trend and in 1991, there were only 17(6.9%) women in RajyaSabha. This trend indicates that various ruling political parties in the respective states of the country are biased against women in nominating them to the Upper House.

Table- 04
Representation of women membars in RajyaSabha (1952-1991)

Year	Total no. of Seats	Women members	Percentage
1952	216	15	6.9
1954	219	17	7.7
1956	232	20	8.6
1958	232	22	9.4
1960	236	24	10.1
1962	236	18	7.6
1964	238	21	8.8
1966	240	23	9.5
1968	240	22	9.1
1970	240	14	5.4
1972	243	18	7.4
1974	243	17	6.9
1976	244	24	9.8
1978	244	25	10.2
1980	244	29	11.2
1982	244	24	9.8
1984	244	24	9.8
1986	244	28	11.4
1988	245	26	10.6
1990	245	24	9.7
1991	245	17	6.9

Source: Elction Commission of Indid. Reports ofVarious years

Thus, the representation of women in the LokSabha as well as RajyaSabha is very low when compared with their voting strength.

Women in legislative executive:-

There was no meaningful effort to provide satisfactory representation for women in the legislative, executive and other similar bodies. It was in this background that in September 1991, the Congress Government under P.V Narasimha Rao introduced the 73rd (Panchayats) and 74th (Nagar Palikas) constitutional amendment bills in the parliament. They were referred to a joint select commintee and the LokSabha passed the bills on 22nd December, 1992 and the RajyaSabha, the following day. Following the ratification by more than half on the State Assemblies, the President gave his assent on 20th April 1993, and the acts were brought into force by a government notification on 24th April as the 1992 constitution (Seventy Third and Seventy Fourth)Amendment Acts.

Conclusion:-

Thus the researcher states the conclusion of Women and Politics in India. Researcher found significant aspect such as nature and scope of political system, Role of women in Indian society, political awakening women in India, women in legislative executive statistics of literacy rate of women etc.The present research article focused on the place and status of women in Indian political, Educational, legislative and Social system. Following statement for the emancipation of women took place mailsin three directions. i) To make necessary laws for Social Reforms. ii) To provide maximum opportunities for their education. iii) To provide Fundamental Political rights.

The leaders of both pre and post independent India paid nothing but lip service to the upliftment of women in various walks of life including rightful representation in the legislatures, both at the center and in the states. With the result that even now women do not enjoy pride of place in the power centers of legislation, administration and party leadership.

Reference Book :

1) Usha Narayanan- Women's Political Empowerment : Imperatives And Challenges,Mainstream, April 10, 1199, Page.No. 07.
2) Alexis de Tocqueville, Democracy in America, Harper and Row, New York, 1966, Page. No. 55
3) K. Seshadri - Political Linkages and Rural Development, National publishing house, New Delhi,1997, Page.No.176.
4) Raj Kumar(ED)- Encyclopedia of women and Development, Vol.05, Anmol Publications, New Delhi, 2000, Page. No.36.

Role Of Women Empowerment In Development Of India

Dr. Ragini Rajendra Padhye,
Associate Professor and Head,
Dept. of Home Science,
Late Laxmibai Deshmukh Mahila Mahavidyalaya,
Parli-Vaijnath-431515.

Abstract

Women's empowerment is defined as improving the ability of women to access the constituents of development particularly in health, education, earning opportunities, rights and political participations. Women empowerment in India is dependent on many different variables like education status, social status, geographical status, age etc. This paper is focused on economic participations and opportunities for women. There is very close relation between economic development and women's empowerment. The main objective of this study is to identify the status of women's economic and educational empowerment.

Introduction :

Woman empowerment itself elaborates that social rights, political rights, economic stability, strength and all other rights should be equal for both genders. There should be no discrimination between man and woman. Swami Vivekananda, one of the greatest sons of India, quoted that "There is no chance for the welfare of the world unless the condition of the woman is improved. it is not possible for a bird to fly on only one wing. India needs to transform its colossal women force into an effective human resource and this is possible only through the empowerment of women. The Govt. of India is running various welfare schemes both at state & central level for the empowerment of the women. All policies and programs of the Govt. focus on social, economic and educational empowerment of women across various age groups.

The major types of empowerment are -

Educational empowerment: Education is an important factor for progress in life. It means empowering women with the knowledge, skill and self-confidence necessary to participate fully in the development process. It means making women aware of their rights and developing confidence to claim them.

Social empowerment: A critical aspect of social empowerment of women is promotion of gender equality. women face many social challenges today, whether it be working in an office or doing her own business in order to secure an income for her family.

Political empowerment : The existence of political system is favoring the participation by women in the political decision making process and in governance, infusing other government policies and decisions that affect rural communities, changing town based peoples beliefs, networking with people in government and industry and other women in rural communities.

Economic empowerment: It implies a better quality of material life for a sustainable livelihood owned and managed by women. There is a strong correlation between economic development and women's legal rights. There is a bidirectional relationship of economic development & women empowerment defined as improving the ability of women to access the constituent of development. Economic development can also lead to the empowerment of women by freeing their time. The world that is interested in women's rights favors for economic development. Women contribute to the Indian economy in many ways. Apart from her importance in the social framework, a women's vital role in village centric community activities, protecting our culture and in determining the consumption attitude makes her special for economy. The high growth figures of 8 to 9 percent of Indian economy depend basically on high rates of its GDP of which 70 percent comes from household saving, 20 percent from private sector and rest 10 percent from public sector. Household saving in the country is all due to women as it is a part of the culture of the Indian society to save. Report of the working group on empowerment of women concedes- with the growing globalization and liberalization of the economy as well as increase in privatization of services, women as a whole have been left behind and not been able to enjoy the fruits of success. Although most women in India work hard and contribute to the economy in one form or another e.g. women plow fields and harvest crops while working on farms, women weave and make handicrafts while working in industries etc. 90 percent women involve in informal sector. The informal sector includes jobs such as domestic servants, small traders etc. We understand that contribution of Indian women is neither appropriately accounted nor our policy makers have the vision to measure the importance of women for development of the economy.

Major issues in economic empowerment:

1. Economic backwardness: - Women constitute only 34% of the work force but forms majority of the destitute in the country. The World Bank has identified empowerment as one of the key element of poverty reduction and

a primary development assistance goal.

2. Implementation gaps: - Through all these years the attentions is focused on developing & devising new schemes, policies and programs and have paid less attention to the proper implementation and monitoring system.
3. Lack of political will.
4. Women as unpaid family workers in agriculture.
5. Low level of technology and primitive farming practices.
6. Poor access to credit and marketing networks.
7. Social and cultural barriers such as executive responsibility for household work, restrictions on mobility etc.

Conclusion:

Empowerment of women socially, economically, educationally, politically and legally is going to be a Herculean task. It is not going to be easy to change the culture for disrespect for women. Only revolution can bring changes in a day, but reforms take their own time. Women have a unique position in the economy. If women gain economic strength they gain visibility and voice. Women's direct participation in decision making capacity and income generation activities can make significant contributions towards women empowerment. Entrepreneurship can help women to gain economically strong which may help them in improvement of their social status.

References

1. Malhotra Anju, Sidney Ruth Scheduler and Carol B' oender (2002) Measuring Women's Empowerment as a variable in International Development., World Bank Social Development Group.
2. Government of India (2011) Human Development report -2011: Towards Social Inclusion, Oxford.
3. Sunita Kishor and Kamla Gupta (2009) Gender Equality and Women Empowerment in India, National Family Health Survey (NFHS-3) India – 2005-06.
4. Government of India (2010) Annual Report To The People on Employment, Ministry of Labor and Employment, New Delhi.
5. World Economic Forum (2012) The Global Gender Gap Report- 2012.
6. Femida Handy and Meenaz Kasam (2004) "Women Empowerment in Rural India".

आचार्य शिवाजीराव भोसले के अनुसार मुल्य और शिक्षा का संबंध

प्रा.मनोज उत्तमराव पाटील
दर्शनशास्त्र विभाग प्रमख
पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय
प्रवरानगर ,ता.राहाता जि.अहमदनगर
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

आचार्य शिवाजीराव भोसले यह महाराष्ट्र के एक ख्यातनाम वक्ता, दर्शनिक एवं समाजसुधारक है। जिन्होंने गत तीन दशकों से महाराष्ट्र की जनता को अपने व्याख्यानों के माध्यम से जागृत करने का कार्य किया भारत के महान दार्शनिक युगपुरूष,एवं सामाजिक चिंतको पर अनेकों व्याख्यान देते हुए उन्होंने अपने छात्रों और समाज के विवीध अंगो को अपनी वाणी से प्रभावीत किया है ।आज इस शोधनिबंध के माध्यम से मै उनके मुल्य और शिक्षा संबंधी विचारों को प्रस्तुत करना चाहता हुं।

आचार्य शिवाजीराव भोसले अपने मुल्यसंबंधी विचारों कों स्पष्ट करते हुऐ कहते है,मानव इंद्रिय एवं विषयों की आसक्ति में वशीभूत होकर पतन की गर्त में जाता है। और अपना जीवन संकटग्रस्त बनता है। और ये सभी इंद्रिय एवं उससे संबंधीत विषयों के प्रती आकर्षण है। तथा मनुष्य आसक्ती, अज्ञानता, एवं अहंकार की अतिशयता में मृत्यु का वरण कर लेता है। मनुष्य तो इन पाच इंद्रियों का अधिपती होकर भी इनका दास बन जाता है, जिसके के कारण उसका पतन होता है। मनुष्य इन सभी इंद्रियो का अधिपती तभी हो सकता जब वह

'असतो मा सद् गमय, तमसो मा ज्योर्तिगमय, मृर्त्योमा मृता गमय;१

इस पथ का अनुगामी हो। तथा राग, द्वेष, भ्रम, पाखंण्ड से परे हो और मानव मूल्यों के प्रति समार्पित हो२

आचार्य शिवाजीराव भोसले ने अपने मूल्यसंबंधी विचारो में कहा है कि, मानव मूल्य ही मनुष्य के आचार , विचार एवं व्यवहार में स्थायित्व प्रदान करते है। जिससे उनका वैयक्तीक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनैतिक विकास होता है। और इस विकास मे शिक्षा का महत्वपुर्ण योगदान है। विद्या की आधारशिला शिक्षा ही है। विद्या का क्षेत्र शिक्षा से बृहत्तर है। शिक्षा जिवन के प्रयोजनो को पुर्ण करती है। साहित्य, शिल्प, कला, विज्ञान, उदयोग, स्वास्थ आदी व्यावहारिक जिवन के लिए उपयोगी विषय शिक्षा की परीधी मे आते है। इन विषयों द्वारा जब आत्मबोध, आत्मनिर्माण सदाचरण, कर्तव्यनिष्ठा एवं समाजनिष्ठा की प्रवृत्ती जागृत हो जाती है तो मनुष्य मे आदर्शवादीता का समावेश हो जाता है तब उसमें विद्या का भाव प्रगट हो जाता है।

मानवीय मूल्यों की उपादेयता मनुष्य मे अंतर्निहीत दु:ष्प्रवृत्तीयों के उन्मुलन में है ईश्वरभक्ति,उपासना, योगसाधना धर्मनुष्ठान एवं स्वाध्याय इन सभी का उद्देश मानवी मन को छह विकारों से छुटकारा दिलाना है। स्वाध्याय पुर्णतया शिक्षा पर केंद्रीत है, शिक्षा के द्वारा ही मानवी मूल्य आचरण मे परीवर्तीत हो जाते है।

वैदीक साहित्य में शिक्षा का मूलाधार वेद एवं वेदांत है, जिसकी संपुर्ण ज्ञानराशी अपराविद्या एवं पराविद्या मे समाहीत है परविद्या यह मानव ,शरीर तथा जगत की शिक्षा से संबधीत है तो पराविद्या आत्मज्ञान ब्रम्हाज्ञान से संबधीत है। परविद्या से आत्मज्ञान की प्राप्ती हो सकती है, परंतु अपराविद्या आचारशास्त्र एवं मुल्यमिमांसा का ज्ञान करा सकती है। इन दोनों विद्याओं की शिक्षा देनेवाले गुरू को उपनिषद यह निर्देशित करता है कि, विद्या का उपदेश सावधानीपुर्वक करना चाहीए,इसका स्पष्टउदाहरण भगवद्गिता में शिष्य के रूप में उपस्थित अर्जुन का यह कथन है ।

।। कार्पण्यदोषो पहतस्वभाव:। पृच्छामि त्वां धर्मसम्मुढचेता ।।
यच्छ्रेय:स्यान् निश्चिंत ब्रूहीतत्मे। शिण्यस्तेह शाधि मा त्वां प्रपन्नम।। भगवद्गीता ३

आचार्य शिवाजीराव भोसले के अनुसार अर्जुन की स्थीती कर्तव्यविमुढता की है। उसका धर्म के प्रति मुल्यबोध क्षीण हो चुका है। इसीलिए उसे शिक्षा की आवश्यकता है,किंतु मूल्यों का शिक्षक अत्यंत विवेकवान एवं विचारवान होना चाहिए। क्योंकी शिक्षा ही एकमात्र ऐसा साधन है जिसके माध्यम से पुरूषार्थ, आदर्श एवं मूल्यों का ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है।

आचार्यने इस सबंध मे हर्बट स्पेन्सर की पुस्तक " म्कनबंजपवद प्दजमसमबजनंस एउवतंस ंदक चीलेपबंस " मे कहा है कि, मानवशरिर के अवयवों को विकसीत होने के लिए एवं जिवन धारना को योग्यता के लिए शिक्षा का महत्वपुर्ण योगदान माना है।४

आचार्य के अनुसार, "मानवीय मूल्य जहॉ एक तरफ सामाजिक चेतना का विस्तार करते है, वही दुसरी तरफ मनुष्य के वैयाक्तिक जिवन में आचरण की शुचिता बढाते है । विज्ञान के इस युग में भी मुल्यों की उत्कृष्ठता विद्यमान है। मूल्यों की महत्ता विज्ञान कम नहीं कर सकता। डॉ. देवराज इस महत्व को उजागार करते हुए कहते है कि, "विज्ञान का जगत, यह प्रकृती जगत एवं उससें संबंधीत तथ्य है । मानवी मूल्यों का संसार यह विज्ञान का विषय नहीं है। वह मानवीय मूल्यों के बारे में कोई प्रामाणिक कथन नही कर सकता किंतु नैतीक मुल्यो के बिना सभ्य सामाजिक जिवन संभव नही है। हमारा यह विश्वास है कि अध्यात्मिक धर्म के बिना सुखी, समृदध एव संतोषप्रद जिवन संभव नहीं है"५

आचार्य के अनुसार विज्ञान या वैज्ञानिक का चिंतन प्रज्ञापुर्ण अवश्य हो सकता है किंतु उसकी प्रज्ञा यदी नैतिक मूल्यों से अनुशासित नही है तो उसकी कुशलता विनाशकारी हो सकती है और यही आज के तकनिकी विज्ञान ने दर्शाया है। जिस विज्ञान ने नए नए खोज किए है वही विज्ञान आज मानव जिवन एव अस्तित्व के लिए एक अभिशाष है।"

मानव समाज में सुव्यवस्था यह श्रेष्ठ नैतीक दबाब से बनती है। जिसमे मूल्य, आदर्श के प्रती निष्ठा एव ज्ञान की गंभीरता पथप्रदर्शन का कार्य करती है। मनुष्य की स्वभावगत प्रवृत्तीयॉ सभी प्राणीयों के समान होती है किंतु विवेकपुर्ण व्यवहार उसे मूल्यवान बना देता है।"

श्रेयस यह शुभ आचरण है, जो शाश्वत सुखानुभूती का वाहक है। जबकी प्रेयस इंद्रीयानुकुल आचरण एव क्षणिक सुख प्रदान करता है। मुल्य मानव के बिना नही हो सकता। शिक्षा के बिना मुल्य नही हो सकता। इसलिए मुल्य एव शिक्षा आंतरीक संबंध है। श्रेयस से ही मूल्य का उद्‌गम होता है। इसीलिए कठोपनिषद मे नचिकेता ने श्रेयस की शिक्षा को ही योग्य समझा है सामान्य मनुष्य सुख और वैभव के लिए प्रेयस में ही संतुष्ठ हो जाता है, जब की प्रज्ञावान पुरूष अध्यात्मकेंद्रीत होकर श्रेयस का चुनाव करता है और वही मनुष्य ब्रहमज्ञानीयों में श्रेष्ठ बन जाता है । ६

पाश्चात्य दार्शनिकों को भी यह मान्य है कि, मानवजीवन का उत्कर्ष मुल्यों के अन्वेषण एवं ज्ञानार्जन से होता है। और अज्ञान से निवृत्ती यह शिक्षा के माध्यम से ही संभव है। प्लेटो की दृष्टी से 'शिक्षा शरीर एवं आत्मा को पुर्णता प्रदान करती है। अरस्तु के अनुसार, "बिना शिक्षा स्वस्थ मन एवं स्वस्थ शरीर का निर्माण होही नही सकता। यह परीभाषॉए यही स्पष्ट करती है कि, मनुष्य का सर्वोगीण विकास केवल शिक्षा से ही संभव है। व्यक्ति के सामाजिक, सांस्कृतिक नैतिक , चारीत्र्यिक, व्यावसायिक, मानसिक अध्यात्मिक विकास यह मानवीय सद्‌गुणों के माध्यम से ही संभव है। इन सदगुणों का बोध शिक्षा के माध्यम से ही हो सकता है। सदगुणों के प्रभाव से मनुष्य मे ईमानदारी, कर्तव्यपरायणता, परोपकार, प्रेम, सहानुभूती आदी मानवीय मुल्यों का विकास होता है। जिसमे आत्मबल, आत्मसंयम , आत्मविश्वास, आत्मसंतोष, त्याग, उदारता, विनम्रता, सहिष्णुता, सदभाव की भावना उत्पन्न हो जाती है यही भावना मानवीय मुल्यों का आधार है। ७

यहॉ यह प्रश्न उत्पन्न होता है कि, शास्त्रों से मुल्यों की शिक्षा समान रूप से ग्रहण करने के पश्चात भी मनुष्यों के मुल्यबोध में अंतर क्यों दिखाई पडता है? प्रत्येक मनुष्य की मूल्यों के प्रति संवदेनात्मक ग्रहणशिलता भिन्न क्यों रहती है? इस प्रश्न का उत्तर आचार्य ने शंकर के वेदांत आत्मानात्मविवेक में मिलता है। अद्‌वैत वेदांत के अनुसार, "शिक्षा प्राप्त करने में अंतकरण चतुष्टय का महत्वपुर्ण योगदान है"। ८

वर्तमान में समाज का जो परिदृश्य है, उसमे शिक्षा बच्चों के मस्तिष्क में मानवीय मुल्य, सामाजिक समझ एव संवेदना का संचार नहीं कर पा रही है। जिससे युवाओ में हताशा और निराशा की प्रवृत्ती बढ रही है।

सर्वागीण विकास का मूल उद्देश शिक्षाव्यवस्था के लिए जिम्मेदार पॉच अंगो – शिक्षा पदधती, अधिकारीवर्ग, शिक्षक, छात्र एवं अभिभावक हो सकता है। अभिभावक शिक्षा के खरीदार न बनें बल्की संपुर्ण शिक्षाव्यवस्था के भागीदार बनकर उत्तम समाज की संरचना में योगदान दें। सुकरात ने भी यही कहा था कि "मनुष्य की भौतिक कामनायें उसे अपने मुल्यशिक्षा के अनिवार्य कर्तव्य से दुर कर देती है। ९ सुकरात ने कहा था कि, "यदी मुझे ग्रिक

के अथेन्स नगर की सबसे उंची पहाडी की चोटीपर जाकर संदेश देना हो तो में यही कहुॅगा की नगरवासियों तुम लोग हर प्रकार से धन अर्जन तो कर लेते हो, पर उन बच्चो का कतई ख्याल नही रखने जिन्हे अंत:त सह सब देकर जाना है" ।१०

सुकरात की यह दृष्टी वर्तमान समय मे दायित्वबोध जागृत करने में महत्वपुर्ण भुमिका निभाती है। शिक्षा को अनुत्पादक श्रम के अंतर्गत रखा जा रहा है। जब की मानव जिवन का सार ही शिक्षा है । शिक्षा ही विन्रमता, पात्रता, धन, धर्म,सुख प्रदान कर मानव को संस्कारीत करती है।

सारांशत: आचार्यजी को यह कहना है कि, किसी भी व्यक्ति, समुह और समाज की महत्वपुर्ण संपत्ती ज्ञान है। और ज्ञान का माध्यम शिक्षा है। देश काल और परीस्थिती के अनुसार शिक्षापद्धती मे बदलाव आवश्यक है। आज के आधुनिक जगत मे ऐसी शिक्षा की आवश्यकता है, जिससे वर्तमान विज्ञान एव प्रौद्योगिक के युग में प्राचीन एवं नवीन परंपराओं एवं मुल्यों के साथ सुसंगती स्थापीत हो सके। ऐसी प्रारंभीक एवं बौद्धिक शक्ति का विकास मनुष्य की पशुता समाप्त हो जाए और ऐसी मनुष्य संपन्न एवं बहुमुखी व्यक्तित्ववाला होकर शिक्षा के मुल उद्देश को पुर्ण कर सकेगा.

"यज्जाग्रतो दुरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति।
दुरगम ज्योतिषां ज्योतिरेक तन्मे मन: शिवशकल्पमस्तु।। ११

संदर्भसूची

१ बृहदारण्यक उपनिषद १/३/२७
२ श्री भर्तहरी नितीसतक १७ – प्राचार्य शिवाजीराव भोसले,जागर खंड २,२६९
३ भगवदगीता – २/७ – प्राचार्य शिवाजीराव भोसले,जागर खंड २,१५८
४ कंठोपनिषद – ३/१२
५ डॉ.देवराज (२००१) दर्शन धर्म अध्यात्म संस्कृती पृ.६२
६ मण्डुक उपनिषद–३/१/४
७ शिक्षण मुल्यशिक्षणाचे साधन प्राचार्य शिवाजीराव भोसले,जागर खंड २,१२२
८ डॉ. देवराज (२००१) दर्शन धर्म अध्यात्म संस्कृती पृ.१२९ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन नई दिल्ली.
९मंडुक उपनिषद ३/१/४ – वेदांत परीभाषा – प्रत्यक्ष परीच्छेद
१०सॉक्रेटीस – जागर खंड –२ प्राचार्य शिवाजीराव भोसले
११ यजुर्ववेद प्रार्थना मंत्र

डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या वैचारिक धोरणातील आरक्षण

इब्राहीम जमन तडवी
सहा. प्रा. राज्यशास्त्र विभाग,
पी. डी. कारखानीस कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अंबरनाथ (पू) जि. ठाणे -४२१५०१.

प्रस्तावना-

समाज पर्यावरणातील कुठलाही समाज हा निकोप, सुदृढ वा जागृक अवस्थेत जन्माला येत नाही तो निर्माण करावा लागतो. किंबहुना त्यासाठी बराच काळ लोटू द्यावा लागतो. कुठलेही परिवर्तन वा बदल हा अचानक अनपेक्षितरित्या होत नाही बदलाची ही प्रक्रिया शेकडो, हजारो वर्षाच्या बदलात्मक प्रक्रियेच्या अवस्थेतून पुढे येते याला भारतीय समाजही अपवाद नाही. भारतीय समाजपर्यावरणात बदलाची हि प्रक्रिया १९ व्या शतकाच्या वासाहतिक काळात अधिक गतिमान होते.

भारतीय समाज संस्थेचा आढावा–

भारताच्या हजारो वर्षाच्या जातीसंस्थेच्या इतिहास प्रवाहात जातीसंस्था कधी कुठे आणि कशी जन्माला आली हे आपणाला सामाजिकशास्त्र संशोधनात निश्चित व ठामपणे सांगता येणार नाही. यात अभ्यासकांची अनेक मतमतांतरे आहेत पण भारतीय समाजात जातीसंस्था इतिहास प्रवाहाच्या प्रवासात विशिष्ट हितसंबंधात्मक वर्चस्ववादी पद्धतीतून जन्माला आली हे मात्र निश्चित. हितसंबंधात्मक जाती वर्चस्ववादाची हि परंपरा पुढे हजारो वर्षे प्रवाहित राहिली. मध्यतरीच्या या प्रवाहात बदलासाठी समग्र भारतभर कुठेही कोणीही प्रयत्न केले नाही असे नाही जे प्रयत्न झालेत ते विशिष्ट जातीसमुहांसाठी आणि कुटुंबांसाठीझाले. म्हणून याला आपण सर्वसमावेशक समग्र परिवर्तन म्हणू शकत नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व आरक्षण विषयीसमज –

जातीधारित समाजात जन्मलेल्या माणसांच्या मनात संस्कारांमुळे उच्च– निचत्वाच्या भावना खोलवर रुजलेल्या असतात नव्हे त्या भावनांचा वारसा पिढी दरपिढी एका पिढी कडून दुसऱ्या पिढीकडे इमाने इतबारे पद्धतीने हस्तांतरित केलागेला. उच्च किंवा स्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीत अथवा वर्णात व्यक्तींचा झालेला जन्म हा मुळात निव्वळ नैसर्गिक अपघात आहे. तरीसुद्धा हलक्या व अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या जातीत जन्मलेल्या एखाद्या व्यक्तीस गुणवत्तेच्या बळावर उच्च अधिकारपदावर त्याची नेमेणूक झाली तरी ती त्याच्या योग्यतेमुळे झालेली नसून शिफारशीने वा कोणाच्यातरी मेहरबानीने झालेली असावी असा निष्कर्ष काढला जात होता. परिणामी त्याने आपली गुणवत्ता सिद्ध जरी केली तरी तो सामाजिक स्तरावरील पिछाडीवरचा मागास ठरत असे.

आरक्षणाची प्रारंभिक सुरुवात-

भारतीय उतरंडीच्या समाजव्यवस्थेला आरक्षणाच्या माध्यमातून छेद देण्याच पहिलं पाउल उचललं गेल ते राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कडून २६ जुलै १९०२ ला आपल्या कोल्हापूर संस्थानात देशातले पहिले आरक्षणाचे धोरण जाहीर करून म्हणून विवेकी, सुदृढ, निकोप समाजाच्या साठी आवश्यक असणारी समता, न्याय, स्वातंत्र्य व व्यक्तीप्रतिष्ठा धीष्ठीत समाजाच्या निर्मितीला सुरुवात ही खऱ्या अर्थाने इथेच झाली. पुढे भारतीय संविधानात आरक्षणाच जे तत्वधोरण डॉ. आंबेडकरांनी समाविष्ट केल त्याची बीजं हि छत्रपती शाहूंच्या पन्नास टक्के आरक्षणाच्या धोरणात पेरली गेली.

शाहुंच्याच आरक्षणाचा धागा पकडून पुढे सत्यशोधक विचारसरणीचे भास्करराव जाधव यांनी वासाहतिक राज्यकर्त्यांनकडे आरक्षणाची मागणी पुढे रेटून धरलीमराठे आणि कुणबी यांच्यासाठीही स्वतंत्र मतदारसंघ असावे आणि ते देण शक्य नसेल तर मुंबई कायदेमंडळातील एकूण ११३ जागांपैकी मराठ्यांसाठी१० जागा, हिंदूमधील इतर मागासलेल्या ब्राम्हणेतर जातींसाठी १० जागा, लिंगायतांसाठी४, अस्पृश्यांसाठी४ आणि जैनांसाठी १ अश्या जागा राखून ठेवण्याची मागणी केली. परिणामी इग्रज राज्यकर्त्यांनी मराठा आणि तत्सम जातींसाठी ७ जागा राखून आरक्षणाच तत्व जिवंत ठेवण्याचा इमाने इतबारे प्रयत्नकेले.

डॉ. आंबेडकर आणि आरक्षण धोरण–

वासाहतिक कालखंडाच्या शेवटपर्यंत आंबेडकरांनीहि आपली दालीतोन्नची संकल्पना व्यापक करून ती याठीकानच्या मागास, शोषित, पिडीत, ब्राम्हणेतर अश्या सर्व समाजाशी जोडली होती.

भारतीय समाजव्यवस्थेत हजारो वर्षापासून शोषणाला बळी ठरलेल्या अस्पृश्यांची सुरक्षितता आणि विकासात्मक उन्नतीसाठी स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संविधानात अनेक कलमे समाविष्ट केली मुलभूत हक्कांसंबंधीच्या कलम१७ नुसार भारतीय

समाजव्यवस्थेतून अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी तो दखलपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला तर कलम १६ हे अस्पृश्यांच्या नोकऱ्यातील राखीव जागांसंदर्भात सरकारला अधिकार बहालकरूण त्यांच्या आत्मोन्नतीचा मार्ग सुखकर केला त्या अगोदर १९१९ साली नेमण्यात आलेल्या साउथबेरो समिती समोर अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातींचे लोकसंखेतील प्रमाण विचारात घेऊन कायदेमंडळात आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये त्यांच्यासाठी जागा वा पदे राखून ठेवावी अशी मागणी आंबेडकरांनी केली

१९४२ साली आरक्षणासंदर्भात उपाय सुचवितांना ते म्हणतात की २४ वर्षे ही सरकारी कर्मच्यार्यांसाठी असलेली वयोमर्यादा अनुसूचित जातींतील उमेदवारांसाठी शिथिल करून ती२६ वर्षे इतकी करावी. बरोबर परीक्षा-फी ही कमी करावी तर ऑगस्ट १९४३ च्या शासकीय प्रस्तावानुसार केंद्रशासनाच्या सेवांमध्ये८५ टक्के राखून ठेवाव्यात.

१५ मार्च १९४७ रोजी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्यावतीने डॉ. आंबेडकरांनी संविधान सभेत'स्टेट अँड मायनॉरीटीज' या शीर्षकाचे ज्ञापन सादर केले. त्यात अनुसूचित जातींसाठी घटनेत खालिल काही तरतुदी असाव्यात असे सुचविले

१) केंद्रीय विधानमंडळात, राज्याच्या विधानमंडळात आणि नगरपरिषदा तसेच लोकल बोर्ड यांच्यामध्ये अनुसूचित जातींचे एकूण लोकसंखेतील प्रमाण लक्षात घेऊन त्यांना किमान प्रतिनिधित्व द्यावे
२) भारत सरकारच्या, राज्यसरकारांच्या तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मध्ये अ जातींना देशातील, जिल्ह्यातील, शहरातील एकुण लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवाव्यात. परिणामी १९७० पासून केंद्रीय सेवांच्यामध्ये अ जातींसाठी १५ टक्के तर अनुसूचित जमातींसाठी७.५ टक्के जागा राखून ठेवण्यात येऊ लागला.

१९४७ नंतर डॉ. आंबेडकरांनी मागास वर्गाचा अर्थ फक्त अजाती व अ.जमाती पुरता मर्यादित नठेवता तो संबंध भारतभरातील इतर मागास वर्गीयांपर्यंत समाजघटका पर्यंत व्यापक करून त्याच्या कक्षा विस्तारल्या.पुढे घटनेच्या पोटकलम १६(४) नुसार नागरिकांच्या कोणत्याही मागासवर्गासाठी (एनी बॅकवर्ड क्लास ऑफ सिटीझन्स) जागा अगर पदे राखून ठेवण्याची तरतूद केली पुढे याच इतर मागास वर्गीय समाज घटकासाठी जानेवारी १९५३ ला कालेलकर आयोगाची स्थापना राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांनी केली. आयोगाच्या शिफारशी समाधानकारक नसल्याने परिणाम स्वरूप २० डिसेंबर १९७८ ला मंडळ आयोगाची नेमणूक करून पुढे९० च्या दशकात इतर मागास वर्गीयांसाठी २७ टक्के आरक्षणाची तरतूद घटनेत केली गेली.

संबंध भारतात सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि आर्थिक व्यवस्थांचा विकास व हित हे हितसंबंधात्मक जातीतत्वांच्या आधारावर पोसले गेले आहे. यामुळे या ठिकाणच्या शोषित, पिडीत बहुजन समाज घटकाला दर्जाची व समानसंधी साठी म्हणून विशेष संधी देण्याचे काम डॉ आंबेडकरांनी घटनादत्त आरक्षणाच्या माध्यमातून केले पुढारलेले समाजवर्ग आणि शोषित समाजवर्ग यांच्या मधील अंतर कमी करून समानतेच्या व व्यक्तीप्रतिष्ठेच्या प्रवाहात समग्र भारतीय समाजाला आणणे हे त्यांच वैचारिक धोरण होत म्हणून भारतीय समाजात आरक्षणाच धोरण हे धर्माधीष्टीत वर्णवर्चस्ववादावर आघात करणार ठरून विषमताधारित समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त करण हा त्याचा महत्वाचा उद्देश ठरतो.

निष्कर्ष:-

१. वासाहतिक काळात भारतीय समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान होण्यास सुरवात झाली.
२. पाश्चात्य शिक्षण आणि तत्वज्ञानातून भारतीयाच्या सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि धार्मिक समस्यांकडे पाहिले जाऊ लागले.
३. डॉ. आंबेडकरांच्या वैचारिक धोरणातून दलित व दलितेतर समाज शोषणमुक्तीचा लढा संबंध भारतात अधिक गतिमान झाला.
४. डॉ. आंबेडकरांच आरक्षणच धोरण हे या ठिकाणच्या धर्माधीष्टीत वर्णवर्चस्ववादावर आघात करणार ठरून समता धीष्टीत समाज निर्मितीला पूरक ठरत.

संदर्भ सूची-

१. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन,(अनुवादित) निऋती प्रकाशन, औरंगाबाद, पा. न. २८
२. Shodhganga.infidnet.ac.in bistream/1603/19680/12/12 conclasion.pdf page no-02.
३. डॉ. य. दि. फडके, राखीव जागांची शंभर वर्षे, सुगाव प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००६, पा. नं. ११.
४. उपरोक्त, पा. नं. १०,११,
५. श्रीराम निकम, गांधी आंबेडकर अस्पृश्यमुक्तीसंघर्ष, लोकवाङमयगृह प्रकाशन, मुंबई, २००६,पा. नं. १६८, १६९.
६. डॉ. य. दि. फडके, राखीव जागांची शंभर वर्षे, सुगाव प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००६, पा. नं. १५.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची भूमिका

डॉ. मारोती घंटेवाड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
वसुंधराकला महाविद्यालया जुळेसोलापूर

प्रास्ताविक :-

वर्तमान जागतिक व्यवस्था सर्व राष्ट्रांना परस्परसंबंधठेवण्यास भाग पाडत आहे . आज कोणतेही राष्ट्र स्वावलंबी राहून आपला विकास करू शकत नाही . त्यासाठी परस्पर राष्ट्रांशी सहकार्य असणे त्यातूनच सामाजिक, आर्थिक , सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रकारचे संबंधठेवून प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या राष्ट्राचा विकास करण्यासाठी इतर राष्ट्राची मैत्री कराराच्या माध्यमातून करून आपले हित संबंधठेवावे लागतात. आपल्या राष्ट्राचे धोरण निश्चित करून ते साध्य करण्यासाठी उद्दिष्टे, ध्येयआणि व्यवहार समोर ठेवून संबंध निर्माण करीत असतात. ते साध्य करीत असतात.प्रत्येक शासनास दुसऱ्या राज्यातील शासनाच्या विशिष्ट पद्धतीचे आचरण ठेवावे लागते .तसेच राज्यांचे आचरण इतर राज्यांना त्यांच्या हितसंबंधरक्षणाच्या दृष्टीने प्रभावित करीत असतात.

परराष्ट्र धोरण म्हणजे काय:- परराष्ट्र धोरण म्हणजे एका राष्ट्रा द्वारे दुसऱ्या राष्ट्राबाबत स्वीकारलेले धोरण किंवा व्यापार होय. राज्याच्या कृतीची स्वहितासाठी जुळवणी करून घेणे हा परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य उद्देश असतो असे जॉर्ज मॉडेल्स व्यक्त करतात.

परराष्ट्र धोरण म्हणजे "राजसत्तेने आपल्या क्षेत्राबाहेरील परिस्थितीला प्रभावित करण्यासाठी केलेल्या कृतीचा क्रम होय" असे चार्लस् बर्टन मार्शल यांनी म्हटले आहे.

परराष्ट्र धोरणाची व्याख्या करीत असताना **जॉर्ज मॉडेल्स** यांनी असे म्हटले आहे "परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्याच्या व्यवहाराची अशी विकसित पद्धती की ज्याद्वारे एक राज्य दुसऱ्या राज्यात आपल्या इच्छेनुसार व्यवहार करण्यास सांगत नसते किंवा आपल्या व्यवहाराशी जुळवणी आंतरराष्ट्रीय पद्धतीनुसार करून घेत असते". याहीपुढे जाऊन परराष्ट्र धोरणाची व्याख्या करत असताना **फ्रिक्स ग्रास** या आंतरराष्ट्रीय विचारवंतांनी असे म्हटले आहे की "एखाद्या राज्याशी कोणते संबंध ठेवण्याचा निर्णय देखील परराष्ट्र धोरणात समाविष्ट होत असतो". थोडक्यात परराष्ट्र धोरणात केवळ एका राज्याच्या शासनाने दुसऱ्या राज्याच्या शासनाची शासकीय स्तरावर प्रस्थापित केलेल्या संबंधाचा समावेश होत असतो. वरील नियमांचा आधार घेत भारताने परराष्ट्र धोरणाच्या विचारधारा स्वीकारताना आपल्या देशाच्या धोरणाची तत्त्वे ,उद्दिष्टे लक्षात घेऊन इतर राष्ट्रांशी परस्परसंबंध ठेवत आल्याचे दिसून येते . भारताने आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित करीत असताना आपल्या देशाचे हित व ध्येय यानुसार कार्य करीत असते राज्याच्या ह्या राष्ट्रहित व ध्येयात राष्ट्रीय संरक्षणाची हमी , राहणीमान वाढविणे ,राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्थिरता टिकून ठेवणे ,इत्यादीचा समावेश परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्ट्यंत होतो. राष्ट्रीय हिता शिवाय कोणतेही परराष्ट्रधोरण निर्धारित होत नसते.

खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य पूर्व काळापासून ते आज पर्यंत भारताच्या परराष्ट्र धोरणात थोड्या-फार प्रमाणात परिस्थितीनुसार बदल झाला असला तरी भारताचे वर्चस्व जागतिक पटलावर कायमस्वरूपी राहण्यासाठी भारताच्या पहिल्या पंतप्रधानांपासूनते आजच्या पंतप्रधानांपर्यंत परराष्ट्र धोरणात आणि तत्व, उद्दिष्टे यात कोणत्याही प्रकारचा मनावे तेवढ्या प्रमाणात बदल केलेला नाही कारण प्रत्येकांचे ध्येय, उद्दिष्टे देशाचा विकास करणे ,सामूहिक सुरू ठेवणे हाच होता. म्हणूनच वर्तमान समस्या आणि परिस्थिती याचा विचार करून भारताचे चौदावे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या वक्तृत्वावर ,भाषाशैलीवर प्रभुत्व ठेवत पहिल्यांदा राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे पंतप्रधान म्हणून शपथ घेऊन लोकशाही बळकट करण्याचा संविधानानुसार शासन चालविण्याचा निर्धार करीत असताना भारताचे परराष्ट्र धोरण मजबुत करण्यासाठी शपथविधी सोहळा करित असतांना शेजारी राष्ट्रातील प्रमुख नेत्यांना आमंत्रित करून परराष्ट्रसंबंध आणि परराष्ट्रधोरण

मजबूत करण्यासाठी पहिल्यांदाच महत्वपूर्ण पाऊल उचलल्याचे दिसून येते. हेच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे पहिले यश दिसून येते असेच म्हणावेसे वाटते.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे संसदेतील पहिले पाऊल:-

पंतप्रधान मोदी संसदेत पहिले पाऊल टाकण्याअगोदर जमिनीवर माता टेकुन शपथ घेऊन देश हिताचा विचार करीत जनकल्याणाच्या कार्यास प्रारंभ केले .पाच वर्षाच्या कार्यकाळात अनेक धडाडीचे निर्णय बिनधास्त घेतले .घेतलेले निर्णय जनतेच्या हिताचेच ठरले .भारताचे नेतृत्व करीत असताना भारताबाहेरील सुरक्षा, भारताअंतर्गत विकासाच्या योजना या सर्व गोष्टींना प्राधान्य देऊन जागतिक स्तरावर मित्रत्व करण्यासाठी अनेक विकसित, अविकसित व विकसनशील राष्ट्र सोबत मैत्री कराराच्या माध्यमातून अनेक प्रकारची देवाण-घेवाण करण्याचा धडाका सुरू केला. भारताचे परराष्ट्र धोरण मजबूत करण्यासाठी भारताला कोणत्याही राष्ट्रा सोबत दुश्मनी न करता मैत्रीचा हात प्रथमतः भारताने केला असल्यामुळे मोदी यांच्या कार्यकाळात शत्रु राष्ट्रापेक्षा मित्र राष्ट्रांची संख्या बहुतांश झालेली दिसून येते .हीच स्थिती नेहरू जींच्या कालखंडातही होतीच म्हणून त्यांना तत्कालीन स्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे जनक म्हटले जाते .त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांततेचे दूत म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांनी भारतात विकासासाठी व आपले प्रभुत्व कायम ठेवण्यासाठी अलिप्ततेच्या धोरणाचा स्वीकार करून संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेमध्ये आपला प्रभाव पाडलेला होता. त्याचबरोबर जागतिक शांततेसाठी सुद्धा अनेक प्रकारचे शांततावादी करार घडून आले. म्हणूनच भारताला जगामध्ये लोकशाहीप्रधान आणि शांती प्रिय राष्ट्र म्हणून आजही भारताकडे पाहिले जाते. परंतु तत्कालीन स्थिती आणि वर्तमान स्थिती यामधील समस्या निश्चितच भिन्न स्वरूपाची असल्यामुळे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना नव-नवीन समस्या व आव्हानांना सामोरे जाऊन त्या सोडविणे अधिक महत्त्वाचे आहे .त्यामुळे त्यांनी आपल्या वकुबाच्या जोरावर अनेक योजनांच्या माध्यमातून देशांतर्गत समस्या सोडविण्यावर अधिकाधिक भर देणे गरजेचे आहे..

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या देशांतर्गत विकासाच्या नवनवीन योजना:-

पंतप्रधान मोदी यांनी योजना आयोगाला निति आयोग अशी नवीन रचना करुन त्यात बदल केला.कौशल्या विकास"अटल पेन्शन योजना ,उज्वला गॅस योजना, मेक इन इंडिया ,स्वच्छ भारताचे मिशन, बेटी बचाव बेटी पढाव ,शेतकऱ्यांना पेन्शन योजना, अशा विविध प्रकारच्या भारतात अंतर्गत योजना निर्माण करून या योजनेच्या माध्यमातून देशातील सामाजिक आर्थिक स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे भारतीय जनतेने पुन्हा एकदा नरेंद्र मोदी यांना भारताचे दुसऱ्यांदा पंतप्रधान म्हणून बहुमताने निवडून दिले. आज मात्र भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या कडून भारतीय जनतेच्या अपेक्षा अधिक वाढलेल्या असल्यामुळे त्यांच्यापुढे आता नवी आव्हाने उभी राहिलेली आहेत . त्यामुळे त्यांनी जनतेच्या मनातील प्रश्नांची व समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी राजकारण कमी समाजकारण अधीत करण्याची गरज आहे, असे जर त्यांनी आपल्या कार्यात जनताभिमुख शासन ठेवल्यास मोदी सरकार येणाऱ्या निवडणुकीत पराभवाचा सामना करावा लागणार नाही परंतु नरेंद्र मोदी यांच्या धोरणात सामाजिक हितापेक्षा राजकीय सत्ता कायम ठेवणे, पक्षसंघटन मजबूत करणे ,कल्याणकारी योजनापेक्षा वादग्रस्त मुद्दे(३७०कलम, राम मंदिर ,समान नागरी कायदा सर्जिकल स्ट्राइक)सारखे मुद्दे समोर आणून निवडणूका लढवत असल्यामुळे त्यांना पराभवाचा सामना करावा लागत आहे .उदाहरणात महाराष्ट्रात असणारी भाजपची सत्ता महाविकास आघाडीने घेतली. महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद गमवाव्या लागतात मधील महत्वाचे जिल्हा परिषद आपल्या हातून आपल्या हतुन घालुन टाकली. त्याचबरोबर मध्य प्रदेश ,राजस्थान, मिझोराम छत्तीसगड,उत्तरांचल ,झारखंड ,तेलंगणा ,आंध्र प्रदेश आणि दिल्ली या केंद्रशासित प्रदेशातील सत्ता भाजपेतर राजकीय पक्षांनी खेचून घेतली .

अमेरिका-इराण तणावात मोदी यांनी घ्यावयाची महत्वाची भूमिका:-

अमेरिका हा भारताचा मित्र राष्ट्र असला तरी अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी भारताचा मित्र राष्ट्र असणाऱ्या इराणवर निर्बंध लादून जणू युद्धाचे निमंत्रण दिले.सद्यस्थितीमध्ये भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा अवलंब करीत असताना सध्यास्थितीत जागतिक क्षेत्रामध्ये सुरू असलेल्या अमेरिका-इराण संघर्षात अलिप्ततेची भूमिका स्विकारने देशाच्या हितासाठी महत्त्वाचे आहे. खरे तर हे युद्ध कोणत्याही राष्ट्राला परवडणारे दिसत नाही त्यामुळे शक्य तेवढ्या

प्रमाणात दोन्ही राष्ट्रांमध्ये समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न भारताने जगातील सर्व राष्ट्रांची संवाद साधून परिस्थितीवर मात करण्याचे मोठे आव्हान येत्या काळात मोदी यांना पेलावे लागेल आणि त्यात यशस्वी होतील असेच धोरण भारताने स्वीकारणे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टिकोनातून अधिक महत्त्वाचे ठरेल.

परराष्ट्र धोरणाबाबत मोदी यांनी घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय:-

भारतातील सर्व सामान्यांच्या आर्थिक अपेक्षांच्या पूर्ततेसाठी नरेंद्र मोदी सरकार कडून राष्ट्र धोरणांचा वापर होत आहे यासाठीच मोदी यांनी परराष्ट्र धोरण स्वीकारत असताना डिजिटल इंडिया सारखी आणि मेक इन इंडिया सारखी धोरणे आखून परराष्ट्र धोरण जागतिक क्षेत्रात मजबूत करण्यावर भर दिला आहे. मोदी सरकारच्या कालखंडात अमेरिकेशी जवळीक साधली आहे तत्कालीन अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांना भारताच्या प्रजासत्ताक दिनाच्या सोहळ्यासाठी आमंत्रित करून कमालीची कूटनीती केली हा दौरा ऐतिहासिक ठरला.सप्टेंबर 2014 मध्ये संयुक्तराष्ट्रातील महा सभेसाठी मोदींनी अमेरिका दौरा केला तेथेही ओबामांची भेट घेऊन युनोतील सदस्यत्व बाबत पाठिंबा मिळविला 2016 साली मोदी अमेरिका दौरा करून अनु शिखर परिषदेत हजर राहुन आपली प्रखर भूमिका मांडली आणि ओबामाच्या विनंतीनुसारअमेरिकेच्या संसदेसमोर भाषण करून अमेरिकन आणि भारतीय जनतेचे मन जिंकून घेतले यातून महत्त्वाचे कार्य म्हणजे अमेरिकेकडून पाकिस्तानला मदत म्हणून f-16 लढाऊ विमाने न मिळू देणे हाच डावपेच मोदी यांचा होता.नरेंद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरण मजबूत करीत असताना अमेरिका, रशिया, युरोप आणि आखाती देश या गटाच्या पलीकडे जाऊन व्यापक भूमिका स्वीकारून फ्रान्स सोबत करार करून 36 राफेल लढाऊ विमाने खरेदी केली. संयुक्तराष्ट्रे इंडिया समिट ,जी-20 गट ,ब्रिस्क संघटना, शांघाय-को ऑपरेशन ऑर्गनायझेशन, इंडिया-आफ्रिका समिट,अशा कराराच्या माध्यमातून भारताच्या हितसंबंधांनागती देण्याचा प्रयत्न मोदी यांनी करीत आहे. "ॲक्ट इष्ट " धोरण पूर्व आणि आग्नेय आशियातील देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी पूर्वीच्या सरकारचं "लूक ईस्ट " पॉलीसी एक पुढे जाऊन" अँक्ट ईस्ट" धोरण स्वीकारले ईशान्येकडील राज्यातील दहशतवाद संपविण्यासाठी म्यानमार बरोबर सहकार्य करार केला याचा फायदा जपान,दक्षिण कोरिया आणि जपान या देशात सहकार्य वाढविले. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांची एकजुटीसाठी "साऊथ एशिया सॅटॅलाइट" ची मोदीनी भेट घेतली . आशियात बलाढ्य असणाऱ्या चीन राष्ट्राला सुद्धा 2014 मध्ये मोदी यांनी राष्ट्राध्यक्ष जिनपिंग यांना आमंत्रित केले.अध्यक्षाचा पाहुणचार गुजरातमध्येच केला. चीनने भारताचे प्रत्येक डावपेच हाणून पाडण्यासाठी पाकिस्तानचा किंवा शेजारी राष्ट्रांचा वापर करून सतत भारताला कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यावरही मोदी यांनी चीन व पाकला इराणकडून मिळणारे हक्क ,तेथे होणारा तेल पुरवठा ,अबाधित राखणे हे भारताने हाणून पाडले. चीनच्या " स्ट्रिंग ऑफ पल्स "आणि" सिल्क रोड " प्रकल्पांना शह देण्यासाठी भारताचा "मौसम प्रकल्प " कार्यान्वित करण्यास प्राधान्य दिले. पाकिस्तानचे संबंध वाढविण्यासाठी मोदींनी प्रथम पुढाकार घेतला.शरीफ यांच्या वाढदिवसानिमित्त मोदी अचानक पाकिस्तान मध्ये गेले परंतु ही बर्थडे डिप्लोमसी अपयशी ठरली. कायम तणावाचे वातावरण निर्माण झाले ते आजही दिसतात.याला सार्क सदस्य राष्टानी मध्यस्थी करून संघर्ष ऐवजी शांतता घडवून आणावा अशा अपेक्षा आहेत.

थोडक्यात

वरील सर्व अभ्यासाच्या विश्लेषणातून असे दिसून येते की पाकिस्तान देश जर सोडला तर जगातील बहुतांश राष्ट्रांसोबत भारताने आपले चांगले संबंध निर्माण केलेले आहेत हे आजवरच्या मोदी यांच्या धोरणाच्या कार्यावरून दिसून येते त्याचबरोबर मोदी यांनी केलेल्या परदेश दौऱ्याच्या धोरणातून दिसून येते. त्यांनी घेतलेले परदेश दौऱ्यातील निर्णय त्या निर्णयाला आलेले बहुतांशी प्रमाणात यश यामुळेच संपूर्णजगात भारताची प्रतिष्ठा वाढत आहे. असे जरी असले तरी भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे हे वेळीच ओळखून हिंदुत्वाचामुद्दा बाजूला सारून जर राष्ट्रीय राजकारण जनसामान्यांसाठी करण्याचा पुन्हा प्रयत्न केल्यास नरेंद्र मोदी यांचे परराष्ट्र धोरण व अंतर्गत भारताचे विकासाचे धोरण नक्कीच भारतातील तमाम जनतेला मोहात टाकेल.

संदर्भसूची:-

१) डॉ.रुक्मी बसू -संयुक्तराष्ट्रसंघ सिद्धांत व व्यवहार ,जवाहर पब्लिकेशन नई दिल्ली ,२०११.
२) ए.के.मिश्रा -दक्षिण आशिया एवं भारत का विकास प्रिझम बुक्स जयपूर ,२०१२.
३) व्हि. एन. खन्ना आंतरराष्ट्रीय संबंध, विकास पब्लिकेशन हाऊस नवी दिल्ली,२००७.
४) बी. सी. नरुला-प्रमुख राष्ट्रों की विदेश नीती,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली,२०१२.
५) डॉ. बी. सिंह गहलोत -भारतीय विदेश नीती,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस,नवी दिल्ली २००६.
६) विवेक यश. राज -भारतीय विदेश नीती ,सिविल सर्व्हिसेज टाइम्स ,नवी दिल्ली ,२०११.
७) नीरज सिंह ,नेहरू- पटेल ,अग्रीमेंट विदिन डिफरनसेस सेलेक्ट डॉक्युमेंटस ॲन्ड करस्पाँडन्स (१९३३-१९५०),नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया ,२०१०.
८) डॉ.शशी शुक्ला आंतरराष्ट्रीय संघटन,भारत प्रकाशन लखनऊ ,२००९.
९) पी. बी. दत्त -स्वतंत्र भारत की विदेश नीती ,नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया ,२०११.
१०) दैनिक लोकसत्ता मधील अनेक लेख व संपादकीय लिखाण 2019
११) गुगल सर्च २०१९.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

स्री - पुरुष तुलना एक वास्तविक अभास विशेष संदर्भ - राजकरण

प्रा डॉ. गजाजन हनवते
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

सारांश:

आज प्रत्येक क्षेत्रातील स्रीयाची कामगिरी पाहता तिने पुरुषांच्या बरोबरीने आज अनेक क्षेत्रात आपल्या कामाचा व कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला आहे.याला राजकारण ही अपवाद नाही परंतु तरीही महिलांना म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळालेला दिसत नाही जोपर्यंत महिलांना राजकारणात पुरुषाच्या बरोबरीने समान संधी निर्माण तोपर्यंत समानता दिसणार नाही

प्रस्तावना :

एका बाजूला स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या माध्यमातून महिला आपला पाया मजबूत करत आसताना महिला बाबत राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय पातळीवर फार आश्वासक परिस्थिती नाही.छत्रपती शिवाजी महाराजांना राजकारणाचे बाळकडू पाजणारया जिजामाता,अहिल्याबाई होळकर,महाराणी ताराबाई,चान्दिबिबी,रजिया सुलतान व झाशीची राणी ई. अनेक स्रीयांची स्थान दुय्यम राहिलेले दिसते

राजकारणाच्या दृष्टीने विचार केला तर स्री-पुरुष तुलना हा एक आभास आपल्याला दिसतो.कारण सत्ता,संधी,व आदर या तीन गोष्टी स्रीयाचा आयुष्यात अभावानेच आढळतात.कारण हि जरी सत्ताकेन्द्री झाली तरी टी आजही पुरुषावर निर्भर असलेली आपल्याला दिसते.

संशोधन विधान : "स्री-पुरुष तुलना एक वास्तविक अभास विशेष संदर्भराजकारण "

उदिष्ट्ये:

१. स्री- पुरुष समानतेच्या संदर्भात राजकीय दृष्टीकोन अभ्यासणे

२. महिलाचा राजकीय सहभाग अभ्यासणे.

3. महिलाची राजकीय सबलीकरण वास्वीकता अभ्यासणे.

ग्रहीतके :

१.स्री वेगवेगळया क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावते.

२. महिलांना जोपर्यंत राजकारणात समान संधी मिळणार नाही तोपर्यंत राजकीय सबलीकरण होणार नाही.

३. स्वातंत्र्यानंतर महिलाचा राजकीय सहभागइतर प्रगत राष्ट्राच्या तुलनेत भारतात कमी आहे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबधासाठी विश्लेषनात्मक व वणर्णात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे,त्याच बरोबर संशोधनाची दुय्यम शोध ग्रंथ,पुस्तके,शोधनिबंध,नियतकालिके व वर्तमानपत्रे ई.वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचेविश्लेषण

"प्रस्तुतशोध निबंधामध्ये स्री- पुरुष तुलना एक वास्तविक आभास विशेष संदर्भ राजकारण" महिलांचा राजकीय सहभाग यामध्ये फार विषमता असलेली आपल्याला दिसते. महिलाचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी १९५७ मध्ये मेहता समितीने ग्रामपंचातीवर दोन स्रिया नियुक्त करण्याची शिफारस केलीमहाराष्ट्रात १९६१ मध्ये हि शिफारस लागू करण्यात आली महिलाचा राजकीय व्यवस्थेत जास्तीत जास्त सहभाग असावा असे मत दिसून येते.

खालील तक्ता महिलाचा १९५२ ते २०१९ पर्यंत किती होता हे दर्शवतो.

अनु.	लोकसभा	जागा	महिला सभासद	निवडून आलेले सभासद
१	१९५२	४९९	५१	२२
२	१९५७	६००	७०	२७
३	१९६२	५०३	६८	३४
४	१९६७	५२३	६६	३१
५	१९७१	५४४	८६	२२
६	१९७७	५२१	७७	१९
७	१९८०	५४४	१४२	२८
८	१९८४	५४४	१५९	४४
९	१९८९	५१७	१९१	२७
१०	१९९१	५४४	१६९	३९
११	१९९६	५४३	१९५	४३
१२	१९९८	५४३	१९१	४९
१३	१९९९	५१३	२८४	४५
१४	२००४	५४५	३५५	३९
१५	२००९	५४३	५५६	५९
१६	२०१४	५४३	६१२	६१
१७	२०१९	५४३	७१६	७८

(General election to lokhsabhastatical report -new Delhi)

या तक्त्यावरून आपल्याला स्त्रि-पुरुष तुलना एक राजकीय वास्तविकआभास आहे असे स्पष्ट होते थोद्क्यातवरील तुलनात्मक अभ्यास केला असता असा निष्कर्ष निघतो.

महाराष्ट्रातील महिलाचा राजकीय सहभाग :

महाराष्ट्र हे औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत अनेक सामाजिक, आर्थिक, व राजकीय चळवळीचा उगम येतून झाला आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाची चळवळ सुरु करून सर्वांगीण महिला प्रबोधनाचे कार्य केले या त्याच्या चळवळीमुळे अनेक महिला राजकारणात सक्रीय कार्यकर्त्या आहे.पण मुळात निवडणुकीत तुरळक महिलानाच प्रवेश मिळतो अनेक पक्षात महिलांचे नेतृत्व वाढले पस्तू त्यांना निवडणुकीच्या राजकारणात पुढे आणल्या जात नाही

महाराष्ट्रातील राजकारणात स्त्रीयाचा सहभाग खालील तक्त्यातून स्पष्ट होतो

अनु.	विधानसभा निवडणूक वर्ष	सभासद संख्या
१	१९६२-६५	६.४%
२	१९६७-७२	४.४%
३	१९७२-७७	१०.३%
४	१९७८ -८०	३.१%
५	१९८० ८५	९%
६	१९८५-९०	५.५%
७	१९९५ -९५	२.७%
८	१९९५ -९९	३.८%
९	२०१४	३%
१०	२०१९	३.४%

(General Election to Vidhansbha Report Mumbai)

७३ वी घटना दुरुस्तीची वास्तव आणि महाराष्ट्र:

मेहता शिफारशी आमलात आण्यासाठी मी १९८९ मध्ये स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलाना ३३% आरक्षण विधेयेक ससंदेत सादर केले परतू ते मंजूर होऊ शकले नाही पुढे पी नरसिहराव सरकारने संविधानात७३ वि ७४ वि घटना दुरुस्त करून पंचायतराज वेव्स्थेत महत्वपूर्ण बदल घडून आणले .त्यानुसार १४ एप्रिल १९९३ रोजो अधिनियम अस्तीत्वात आला.महिलांना ३३% आरक्षण मिळाले असले तरीसुधा महिलाचा समाधानकारक असा प्रवेश झालेला आपल्याला दिसत नाही कारण पुरुषसता कारणीभूत दिसते

स्री -पुरुष तुलनात्मक राजकीय सबलीकरनांच्या जाणीवा:

स्रियाचा राजकीय व्यवस्थेत पुरुषांबरोबरीने सहभाग वाढवा म्हणून त्यासाठी त्याचे राजकीय समाजीकरण घडून यावे त्यासाठी स्रीने काही आवश्यक जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे.

शिक्षण : शिक्षण हे व्यक्तिमत्व विकासाचे साधन आहे म्हणूनच भारतीय राज्य घटनेत २९ व्या कलमात स्री - पुरुषांना शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. याची माहिती महिलांना नसेल तर त्यांचे राजकीय प्रबोधन कसे होणार? विशेष म्हणजे ग्रामपंचायत, पंचायतसमिती, जिल्हापरिषदामध्ये आरक्षण लागू करण्याचे धोरण सरकारने राबविले असल्यामुळे राजकीय सबलीकार्नासाठी शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.

महिलांचे राजकीय सबलीकरनाचे फायदे:

१. पुरुषासमान महिलाना राजकीय सबलीकरण व सहभाग वाढला तर महिलांना मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करण्याची संधी प्राप्त होईल.

२. महिलाच्या आरोग्य,दारिद्र्य निर्मुलन,शिक्षेण व समाजरचनेत सुधारणा घडवून आण्याचा प्रकियेला चालना मिळेल

३. महिलाचा राजकारणातील वाढता सहभगामुळे समाजाबरोबरच देशाचा विकास होईल

समारोप :

प्रस्तुत शोधनिबंधात "स्री-पुरुष तुलना एक वास्तविक आभास विशेष संदर्भ राजकारण" महिलान राजकीय अधिकाराची संवैधानिक तरतूद असून देखील प्रगत राष्ट्राच्या तुलनेत भारतीय महिलांचा पुरुषाच्या तुलनेत राजकीय सहभाग व सबलीकरण म्हणावे तसे वाढले नाही. समता हे तत्व आम्ही स्वीकारलेली असले तरी भारतात परंपरागत विचाराचा पगडा जनमानसावर असल्याने महिलाचे सक्षम राजकारण या प्रक्रियेला चालना मिळत नाही. महिलांना पुरुषांसामान राजकारणात संधी मिळण्यासाठी राजकीय व्यासपीठ मिळवून देणे व त्यांचे राजकीय सबलीकरण करणे पुरुषोच व सरकारचे आद्यकर्तव्य ठरते.

संदर्भ:

१) शर्मा मंजू,भारतीय राजनीती मेमहिलओका योगदान, राज पब्लीकेशन हाउस जयपूर,२००९.
२) मोदि अनिता,पाचायातीराज एवं महिला साक्षतीकरन, बुक एनक्लेव जयपूर२००९.
३) वाडकर अलका,कुटे आहे स्री पुरुष समानता, उन्मेष प्रकाशन पुणे,२०११.
४) तपसे प्रदीप कायद्याचा प्राथमिक सल्ला,सी.टी. जे.प्रकाशन पुणे.

नक्षलवादी चळवळ आणि मानवी हक्क

डॉ. निलेश गोकूळ शेरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नळदुर्ग जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :—

भारतीय लढयांच्या अथक प्रयत्नानंतर व अनेक वीरांचे बलिदान व महापुरूषांच्या त्यागानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत वसाहतीक जोखडातून मुक्त झाला. नव स्वतंत्र भारताने २६ जानेवारी १९५० रोजी सार्वभौम अशी भारतीय राज्यघटना स्वीकारली आणि भारतामध्ये लोकशाहीच्या प्रयोगाला सुरूवात झाली. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा भारतीय सरकार निर्माण होईल तेव्हा भारतामध्ये अनेक प्रश्न मार्गी लागतील असा अशा वाद अनेक महापुरूषांनी व्यक्त केला परंतू म्हणावा तेवढा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, इ. खुलेपणा निर्माण होऊ शकला नाही आणि लोकशाही निर्मितीच्या अल्पावधीतच अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला त्या समस्यापैकी नक्षलवाद ही एक प्रमुख समस्या आहे.

आज नक्षलवादी चळवळ भारतीय राजकारणात समाजकारणात केंद्रस्थानी असलेला विषय आहे. नक्षलवादी चळवळीचा उदय १९६७ साली पश्चिम बंगालच्या नक्षलवादी नावाच्या छोटयाशा खेडयात झाला. प्रस्तापीत व्यवस्थेत दमनशाहीमुळे हया लढयाची सुरूवात झाली. या चळवळीने आज भयंकर रूप धारण केले आहे. भारतातील २० घटक राज्यातील २२० जिल्हे आज नक्षलवादाने प्रभावीत झाले असून त्यामध्ये सुमारे २० हजार सशस्त्र, ५० हजार निशस्त्र कार्यकर्ते कार्यरत आहे. नेपाळमधील पशुपतीपासुन दक्षिणेच्या तिरूपतीपर्यत तर नागालॅडपासून महाराष्ट्रातील विदर्भापर्यंत या आंदोलनाने आपला विस्तार केला आहे.

जमिनदाराच्या आर्थिक शोषणाविरूध्द आवाज उठविण्यासाठी कृषी समित्या स्थापणे, मोठया जमिनदाराच्या जमिनी बळकावून त्यांचे न्याय मिळवून देणे ही या चळवळीची सुरूवातीची उदीष्टे होती. मात्र १९८० नंतर ही चळवळ आपल्या उदिष्टापासून दूर गेली. शासनाचे कोणतेही उपक्रम किंवा कल्याणकारी योजना जनतेपर्यंत पोहचू न देणे यासाठी नक्षलवादी चळवळीने सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्विकारला.

देशातील सरकारच नाही तर संपूर्ण व्यवस्था उलथवून लावत नवी राज्यप्रणाली स्थापन करण्यासाठी सशस्त्र संघर्ष करणे हे नक्षलवादाचे घोषित उदिष्ट आहे. याच कारणाने माओवादी पक्षावर फार पूर्वीपासून बंदी आहे आणि कोणत्याही राजकीय पक्षाने, संघटनेने, बुध्दीवंताने कधीही ही बंदी एकतर्फी उठवण्याची मागणी केलेली नाही. मात्र अनेकांनी सरकारने बंदी उठवावी आणि माओवादी पक्षाने हिसेचा मार्ग सोडून त्यांच्या मागण्याच्या पुर्ततेसाठी सरकारशी चर्चा करावी अशी भूमिका सातत्याने घेतली आहे. ही भूमिका घेणाऱ्यामध्ये जसा बुध्दिवंताचा सामावेश आहे तसा काही मानव हक्क कार्यकर्ते, पर्यावरणवादी कार्यकर्ते, सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्ते तसेच भारतीय कम्युनिष्ठ पक्ष आणि मार्क्सवादी कम्युनिष्ठ पक्ष इ. सामावेश आहे. नेपाळमध्ये ज्याप्रमाणे नेपाली कॉग्रेस व नेपाळी कम्युनिष्ठ पक्ष यांनी माओवादी चळवळीला लोकशाही प्रक्रियेत सामावून घेतले. तसेच भारतातसुध्दा घडू शकते असा विश्वास या पक्षांना व कार्यकर्त्यांना वाटतो.

साम्यवादी विचारसरणीतून उगम पावलेल्या नक्षलवादी चळवळीला ज्यांचे पाठबळ मिळत होते ते आज खुप प्रमाणात कमी झालेले दिसून येत आहे. म्हणूनच नक्षलवादी चळवळीचे शहरी साथीदार आणि या चळवळीला सहानुभूती दाखवणारा वर्ग वेगवगळया नावाखाली, वेगवेगळया संघटनेच्या माध्यमातून खुलेआम समाजात हिंसेचा, क्रांतीचा प्रचार करताना दिसून येत आहेत. नक्षलवादी चळवळीचा मुख्य उद्देश प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी निवडलेला मार्ग या दोन्ही गोष्टीचा ज्यांच्या कल्याणासाठी ही चळवळ चालवीत असल्याचा दावा केला जातो त्या शोषित जनतेच्या हिताशी काहीही संबध दिसून येत नाही. उलट भारतीय सार्वभौमत्वालाच आव्हान देणाऱ्या त्यांच्या या कृत्यावर नजर ठेवून ते मोडून काढण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जात आहे.

केंद्र व राज्यसरकारच्या माध्यमातून विविध ऑपरेशन राबविण्यात आले. ऑपरेशन स्टीपलेज, ऑपरेशन एरिया वन, ऑपरेशन ग्रे हॉऊस, सलवा जुडूम, ऑपरेशन कोब्रा, ऑपरेशन ग्रीन हंट, नक्षल आत्मसमर्पण योजना, नाट ड्रोन उपकरण, नक्षलवाद विरोधी मोहिम २०१५, आठ सुत्री उपायांची घोषणा २०१७, ऑपरेशन क्लीन मोहिम २०१७ इ माध्यमातून देशातील नक्षलवादी चळवळ नष्ट करण्यात मोठया प्रमाणात यश आले आहे. मात्र जंगलामध्ये राहून सरकारी व्यवस्थाशी सशस्त्र लढा देणारा नक्षलवाद ज्या गतीने कमकुवत होतोय त्याच गतीने शहरात, समाजाच्या विविध गटात संघर्ष निर्माण करणारा शहरी नक्षलवाद मात्र वाढताना दिसून येतो.

२०१३ मध्ये भारतातील शरामध्ये काम करणाऱ्या १२८ माओवादी फ्रंट संघटनाची यादी आयबी या गुप्तचर संस्थेने बनवली. मात्र त्यानंतर फेब्रुवारी २०१४ मध्ये युपीए सरकारने ७४ फ्रंट संघटनाची यादी लोकसभेत सादर केली

होती. यामध्ये महाराष्ट्राचा विचार करायचा तर महाराष्ट्रातील दंडकारण्य आदिवासी किसान मजदूर संघटन, कांतीकारी आदिवासी महिला संघटन, ;ज्ञ।डैद्ध रिव्होल्यूशनरी डेमोकंटिक फ्रंट ;त्क्थ्द्ध विरोध सांस्कृतीक चळवळ (विदर्भ), इंडियन असोसिएशन ऑल पीपल्स लॉयर ;प्क।स्द्ध, कमिटी अगेन्स्ट व्हायोलन्स ऑफ वूनम, कबीर कालामंच, देशभक्ती युवा मंच या संघटनांचा त्यात समावेश होता.

आज शहरी भागातील नक्षलवादी विचारसरणीचा सामना करायचा असेल तर केवळ काही कार्यकर्त्यांना अटक करून मोर्चे काढून वा केवळ पोलिसांचा आधार घेऊन आपणास करता येणार नाही. त्या प्रश्नाभोवती नक्षलवादी विचार नव्याने केंद्रीत होतोय तो प्रश्नच मुळात संपवला पाहिजे. आज शहरी भागातील नक्षलवादी संघटनेत सक्रिय होऊ पाहणारा तरूण अस्वस्थ भारतीय तरूणच आहे. सनदशीर मार्गाने प्रश्न सुटू शकत नाहीत अशी त्याची मानसीकता बनली आहे. म्हणून आपल्याच समाजाचा भाग असणारा हा तरूण वर्ग परत विधायक मार्गाकडे वळवता आला पाहिजे.

मानव अधिकार आणि नक्षलवादी चळवळ :–

नक्षलवादी भागातील मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाबाबत बोलणाऱ्या अनेक संघटना आहेत. नक्षलवादयांची पोलिसाबरोबर चकमक उडाली की, या संघटना नक्षलवादयांची बाजु घेतात, त्याच्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची त्यांना जाणीव होते. मात्र नक्षल प्रभावित भागात नक्षलवाद्याकडून जनतेचे हक्क रोज पायदळी तुडविले जातात. परंतु या मानवाधिकार संघटना चकार शब्द सुध्दा काढत नाहीत. थोडक्यात नक्षलवादी मारले जातात तेव्हा नकळत काही मानवाधिकार संघटना उगवतात पण सामान्य नागरिक व सैनिक जेव्हा नक्षलवाद्याकडून मारले जातात तेव्हा त्या संघटना मौन धारण करतात. यामुळे माझ्यासारख्या मनात शंका निर्माण होते की अशा संघटनांचे काम करणाऱ्या कार्यकत्याचा नेमका काय होतू आहे. या लोकांना सामान्य नागरिक व सैनिकांच्या मानवाधिकाराबध्दल काहीच वाटत नाही का? का या लोकांना मानवधिकार नसतात असा तर त्यांचा गैरसमज झाला नसेल.

संदर्भ :–

१) तुकाराम जाधव, महेश शिरापूरकर, मानवी हक्क, द युनिक अकॅडमी पुणे, २०१५.
२) मा. ग. डोंगरे, वेध नक्षलवादी चळवळीचा, भारतीय श्रम शोधक मंडळ पुणे, १९९८.
३) डॉ. निलेश शेरे, नक्षलवाद भारतीय लोकशहीपुढील समस्या एक चिकित्सक अभ्यास, पी.एच.डी प्रबंध डॉ. बा. आ. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद.
४) इंटरनेट.

महिलांचा राजकारणातील सहभाग

दिनकर सुदामराव रासवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मानवी मूल्यांवर आधारित भारतीय राज्यघटना 26 जानेवारी 1950 रोजी आपण स्वीकारली. 1950 पासून भारतीय स्त्रीला राजकारणाची दारे खुली झाली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल केले त्यामुळे स्त्रियांनासमाजकारणात बरोबरच राजकारणात समाज वाटा मिळाला. याचा फायदा काही महत्त्वाकांक्षी स्त्रियांनी घेतला भारतीय राजकारणात सहभागी होऊन आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांनी सरपंच पदापासून ते देशाच्या राष्ट्रपती होण्याच्या मान मिळवला व आपले कार्य यशस्वीपणे पार पाडून आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय राजकारणातील काही महत्त्वाच्या यशस्वी राजकारणी स्त्रियांचे कार्य व स्थान याची ओळख सदर शोधनिबंधात करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचे पहिले प्रतिबिंब अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आणि फ्रेंच व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्यात पडलेले दिसते. भारतात 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20व्या शतकाच्या आरंभी महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे आदी समाजसुधारकांनी स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवाज उठून स्त्री-पुरुष समानतेची मागणी केल्याचे दिसते

शोधनिबंधाचे उद्देश:-

1. पंचायत राज मधील स्त्रियांचे राजकीय योगदान अभ्यासणे
2. महिलांना राजकारणात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे
3. महिलांचा राजकीय दृष्टीकोण आणि जाणीव जागृतीचे अध्ययन करणे.
4. महिलांनी भारतीय राजकारणात दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
5. महिला नेतृत्वाची पार्श्वभूमी समजून घेणे

ग्रहीतके :-

1. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांचा राजकीय सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे
2. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे राखीव क्षेत्रातीलमहिलांच्या नेतृत्वात भर पडत आहे
3. पंचायतराजमुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे
4. महिला राजकारणात यशस्वीपणे आपल्या भूमिकांना न्याय देत आहेत

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला असून तथ्य संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :-

राज्यघटनेच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये जी अधिकारांची वाटणी करण्यात आली त्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्य सूचीमध्ये देण्यात आला त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध घटक राज्यांनी स्वतंत्र कायदे केले. महिलांची स्थिती व दशा सुधारण्यासाठी राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील राज्यांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये महिलांसाठी स्वतंत्र तरतूदी करण्यात आल्या आहेत कलम 38 मध्ये महिलांचीची स्थिती सुधारून त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी तरतूद करण्यात आली कलम 39 मध्ये महिला व बालकांसाठी पुरेशा प्रमाणात उपजिविकेची साधने उपलब्ध करून देणे, त्यांना संरक्षण, आरोग्य, काम करण्याच्या ठिकाणी योग्य ती व्यवस्था करण्याची जबाबदारी राज्यांची असते असे म्हटले गेले.

भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग हा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात झालेला आहे कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू, कमला नेहरू, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, राजकुमारी अमृता कौर, उषा मेहता ,अरुणा असफअली यासारख्या महिला स्वातंत्र्य आंदोलनात अग्रभागी होत्या भारतीय महिलांना राजकारणात व समाजकारणात पुढाकार घेण्यासाठी स्वातंत्र्य लढ्यातील महिला प्रेरणादायी ठरल्या रजिया सुलताना, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी महाराणी लक्ष्मीबाई या महिला आपल्या प्रयत्नातून स्वातंत्र्यपूर्व काळात सत्तेवर आल्या होत्या भारतीय राजकारणात भारतीय महिलांनी आपल्या हिंमतीने व स्वकर्तृत्वाने शासन व प्रशासनातील उच्च पदे प्राप्त करून दाखवली आहेत यामध्ये प्रामुख्याने विजयालक्ष्मी पंडित (युनोमध्ये प्रतिनिधित्व), सुचेता कृपलानी (उत्तर प्रदेश मुख्यमंत्री), नंदिनी सत्पथी (ओरिसाच्या मुख्यमंत्री), इंदिरा गांधी(भारताच्या पंतप्रधान), जय ललिता (तामिळनाडू मुख्यमंत्री), राबडीदेवी (बिहारच्या मुख्यमंत्री), मायावती (उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री) याशिवाय सोनिया गांधी, मेनका गांधी, सुषमा स्वराज, वसुंधरा राजे, विजयाराजे शिंदे अशा अनेक महिलांचा समावेश आहे

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीचे मूलभूत घटक मानल्या जातात म्हणून लोकशाही दृढ करवयाची असेल तर लोकसंख्येने 50 टक्के असलेल्या महिलांना पंचायतराज संस्थांमध्ये सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे पंचायतराज मधील महिलांच्या राजकीय सहभागविना लोकशाहीचा विचार करणे म्हणजे लोकशाहीची घोर विटंबना करण्यासारखे आहे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राखीव जागामुळे देशातील6 लाख 75 हजार महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्य आहेत आणि 75 हजाराहून अधिक महिला सरपंच आहेत संपूर्ण देशातील37523 महिला पंचायत समिती सदस्या आहेत. तर 1500 महिला सभापती आहेत आणि 3161 महिला जिल्हा परिषद सदस्य आहेत. तर 122 महिला जिल्हा परिषद अध्यक्ष आहेत. याच प्रमाणे आरक्षणाचा फायदा घेऊन महाराष्ट्रातही स्थानिक स्वराज्य संस्था तिन्ही स्तरावर (महाराष्ट्रातील निवडणूक आयोगाच्या 2004 च्या आकडेवारीनुसार) 93333 महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्य आहेत तर 9125 महिला सरपंच आहेत. पंचायत समित्यांमध्ये 1200 महिला सदस्या व 106 महिला सभापती आहेत. तर जिल्हा परिषदेमध्ये 576 महिला सदस्य आहेत तर 10 महिला जिल्हा परिषद अध्यक्ष आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये50 टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा मोठ्या प्रमाणात राजकीय सहभाग वाढला आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना33 टक्के जागा आरक्षित केल्यामुळे महिला राजकारणात उतरल्या हे सत्य आहे. याचा अर्थ असा की, आरक्षणामुळे महिलांना राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली आहे. पण त्या संधीचे सोने करण्यासाठी महिलांच्या मनावर नेमक्या कोणत्या व्यक्तीचा, घटनेचा, कोणत्या परिस्थितीचा प्रभाव पडला आहे, ती परिस्थिती महत्त्वाची मानावी लागेल

सारांश:-

लोकशाही समाज हा सहभागिता पूर्ण समाज असून ज्यामध्ये सत्ता लोकशाही प्रतिनिधींच्या हाती असते. यामध्ये समाजातील स्त्री, मागासवर्गीय सामान्य नागरिक यांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग अपेक्षित असतो. त्यामध्ये लिंग, जात, वर्ग, धर्म इत्यादी बाबी गौण असतात. लोकशाहीला यशस्वी करण्यासाठी लोकसंख्येच्या 50 टक्के असलेल्या महिलांना सत्तेत सहभागी करून घेणे महत्त्वाचे ठरते. राजकीय सहभाग म्हणजे नागरिकांचा राजकीय क्रियांमधील सहभाग असून तो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या निर्णय निर्धारणकर्त्यांच्या वर्तणुकीवर प्रभावकारी ठरतो. लोकसहभागाशिवाय लोकशाही यशस्वी होणार नाही. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांच्या राजकीय सहभागासाठी विशेष प्रावधान करण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना अधिकाधिक समाजाभिमुख बनविण्यासाठी त्यांच्या अंगी असलेल्या विविध गुण व क्षमतांचा विकास होणे गरजेचे आहे. त्यामधून खऱ्या अर्थाने सशक्त भारत निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ सूची:-

1) बडे जी.एस., भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था : उगम आणि विकास, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस, मुंबई 1978.
2) भोळे भा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर-2003
3) पंचायत भारती, पंचायतीराज प्रबोधन संस्था, ठाणे 2004-05
4) बिराजदार/घोडके, भारतीय स्थानिक स्वशासन संस्था, अंशुल पब्लिकेशन, नागपुर
5) भारतीय स्त्री, हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, पुणे, डिसेंबर-1967
6) देव वि.रा., स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर 2002

महिलांचा राजकरणातील सहभाग

प्रा. ए. एन. भोसले
राज्यशास्त्र विभाग
तुळजाभवानी माहविद्यालय, तुळजापूर.
जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना.

स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर देशांने संसदीय लोकशाही शासन पध्दतीचा व संघराज्य पध्दतीचा स्वीकार केला. त्यामुळे केंद्र व घटक राज्यात आधिकाराचे वाटप करुन केंद्रशासन व घटक शासनाची निर्मीती केली. महिलांच्या राजकरणातील सहभागाच्या व प्रतिनिधीत्वाच्या बाबतीत. या दोन्ही शासन पध्दतीत महिलांच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत व पुरुषाच्या प्रतिनिधीत्वाच्या तुलनेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व व सहभाग अत्यंत कमी असल्याचे दिसते. भारतीय राजकारणात कांही मोजकी उदा. महिला नेतृत्वाबाबत व प्रतिनिधीत्वाबाबत किंवा राजकीय क्षेत्रातील सक्रियेच्या बाबत देता येतील. ही समाजाच्या दृष्टीने चिंतेची बाब असल्याचे दिसते.

भारतीय संविधानाने सामाजिक,अर्थिक,राजकीय, संस्कृतीक व शैक्षणिक बाबतीत,. सर्व नागरीकांना व समूह घटकांना समाना अधिकार व हक्क दिलेले आहे. व त्यामाध्यमातून समाजाच्या सर्वक्षेत्रात समतेचे तत्व प्रस्थापित करण्याला प्राधान्याने दिलेले दिसते. महिलांच्या राजकारणातील सहभागाबाबत, विचार केला असता त्याला कांही कारणे ही कारणीभूत असल्याचे दिसते. त्यात प्रामुख्याने पुरुष प्रधान संस्कृतीचे वर्चस्व,समाजाचा महिलांकडे पाहाण्याचा पारंपारीक दृष्टीकोन त्याच बरोबर गरिबी, दारिद्रय, अंध्रश्रध्दा, शिक्षणाचा अभाव व एकूणच या बाबतीतले अज्ञान त्यामुळे अधिकार असून ही त्याचा उपभोग घेण्यासाठी मर्यादा आल्या.

थोडक्यात महिलांच्या राजकारणातील सहभागाच्या बाबतीत विचार केल्यास त्यांचा एकूणच देशाच्या राजकीय संस्थेतील सहभाग,निर्णय प्रक्रियेती सहभाग, राजकरणातील सक्रियेता व त्याचे प्रतिनिधीत्व महिला लोकसंख्येच्या प्रमाणात अत्यंत कमी आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासाचे प्रयोजन असे की, महिलांच्या राजकारणातील सहभाग वाढीसाठी वेगवेगळया पातळीवर कोणत्या स्वरुपाचे प्रयत्न व उपाय करण्यात आले हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. घटनात्मक अधिकाराची तरतुद महिला आरक्षणाची तरतुद तसचे ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीचे महत्व, राज्य विधीमंडळ व संसदेतील आरक्षणाचा प्रश्न, विविध राजकीय पक्षांची महिला प्रतिनिधीत्वाबाबतची भूमिका इत्यादी, महत्वाच्या विषयाच्या व मुद्याच्या अनुषंगाने महिलांच्या राजकीय सहभागाचे वास्तवीक स्वरुप जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उदिष्टे : प्रस्तुत शोधनिबंधाची काही उदिष्टे निश्‍चित करण्यात आली आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतिल.

- महिलांचा राजकरणातील सहभागांचा अर्थ समजूण घेणे.
- स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापीत समानता प्रस्थापित झाली का याची आढावा घेणे.
- महिला नेतृत्वाची निर्मिती झाली का याचा अभ्यास करणे.
- महिलांना राजकारणात सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली का याचा परामर्श घेणे.

ही उदिष्टे या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वपुर्ण असलेली दिसतात.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अंवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन दुय्यम साधनावर आधारित आहे. त्याच बरोबर त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, राष्ट्रीय परिषदामधील प्रसिध्द लेख, विविध नियत कालिके, संकेतस्थळे, इत्यादीचा वापर करण्यात आली आहे.

भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतुदी :

भारतीय संविधानाने स्त्री व पुरुषांना त्यांच्या स्वत्व विकासासाठी काही महत्व पुर्ण मुलभूत अधिकार बरोबरीने दिलेले आहेत. घटनेतील कलम १२ ते ३५ मध्ये नागरिकांना दिलेल्या मुलभूत अधिकाराची तरतुद केलेली आहे. त्यात प्रामुख्याने समतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, धार्मिक अधिकार, शोषणाविरुध्दाचा अधिकार, शैक्षणिक व सांस्कृतीक अधिकार, व त्याच बरोबर घटनात्मक उपायोजनाचा अधिकार दिलेला आहे. या अधिकारातच नागरिकांना मतदानाच व त्यांच बरोबर निवडणूक लढवण्याचा व संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. थोडक्यात व्यक्तीचा सर्वागींण क्षेत्रामध्ये विकास व्हावा म्हणून अशा प्रकारचे काही महत्वापूर्ण अधिकार दिलेले आहेत.

७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्तीचे महत्व :- १९९३ ला संसदेमध्ये ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीचे महत्व म्हणजे महिलांचा राजकरणातील सहभाग वाढावा म्हणून महिलांना ३३टक्के आरक्षण ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थान मध्ये देण्यात आले. हे आरक्षण महिलांच्या लोकसंख्येच्या १/३ आधारे देण्यात आले.

७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण स्थानीक स्वराज्य संस्थेत म्हणजे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हापरिषेदामध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले तर ७४ व्य घटनादुरुस्तीने शहरी स्थानीक स्वराज्य संस्थेत म्हणजेच नगर पालीकेत, महानगर पालीकेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले. व या आरक्षणाला घटनात्मक दर्जा दिला. सध्या हे आरक्षण ५० टक्के करण्यात आले आहे. या दोन्ही घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना ख-या आर्थाने सामाजिक न्याय प्राप्त झाला असे म्हणता येईल.

राज्य विधीमंडळ व संसदेतील आरक्षण :-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना सुरूवातीला ३३ टक्के आरक्षण दिल्यामुळे राज्यविधीमंडळ व संसदेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळावे हि मागणी पुढे आली विशेषता १९९६ च्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूकीवेळी विविध राजकीय पक्षांने आपल्या जाहिरनाम्यात ३३ टक्के आरक्षण देण्याचे अश्वासन दिले. परंतू या निवडणूकीत संयुक्त आघाडीचे सरकार स्थापन झाले या सरकारनेही आरक्षणाचा प्रस्ताव संसदेत मांडला नाही. पुढे अनेक महिला संघटनाने उदा. अखिल भारतीय जनवादी महिला संघटना, भारतीय महिला फेड्रेशन व महिला दक्षता समितीने लोकसभेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळावे म्हणून मागणी केली. व त्या संदर्भात संघर्ष ही केला परंतू या संदर्भात सदर आरक्षणाचा प्रस्ताव मांडण्यात आला नाही. वेगवेगळी कारणे पुढे करुन आरक्षणाची विधायक बाजूला सारले पुढे अनेक राजकीय पक्षाने व संघटनानी भाजप जनता दल या पक्षाने महिला आरक्षण देत असतांना ओ.बी.सी महिलांसाठी आरक्षण देण्याची मागणी केली. पुढे मुस्लीम लीगनेही मुस्लीम महिलांसाठी आरक्षणाची मागणी केली. १९९७ ला ही आरक्षणाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडण्यात यावा म्हणून प्रयत्न झाले परंतू विधेयक मांडण्यात आले नाहीत.

राज्यविधीमंडळातील विधान सभेत व संसदेच्या कनिष्ठ सभाग्राहात म्हणजेच लोकसभेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाची मागणी करण्यात आली. त्याची महत्वाचे कारण असे की, विधान सभेच्या व लोकसभेच्या सुरुवातीपासूनच्या निवडणूकीतील स्त्री सदस्यांची संख्या पाहिल्या नंतर ती अत्यंत कमी प्रमाणत असलेली दिसते. उदा. लोकसभेतील काही महत्वाच्या निवडणूकातील स्त्री सदस्यांची संख्या अपणास पुढील प्रमाणे पहात येईल.लोक सभेच्या एकूण ५४३ सदस्यांच्या तुलनेतील संख्या १९५२ ची लोकसभा निवडणूक स्त्री सदस्ये :२४, १९५७ :२४, २००९:५२,२०१४:६४, २०१९:७८ थोडक्यात स्त्री सदस्यांची प्रमाण असे असल्यामुळे ख-या अर्थाने आपण स्त्री पुरुष समाना व स्त्रीयांना सामाजिक न्याय दिलेला दिसत नाही. म्हणून महिला संघटनांकडून आपल्या आधिकाराच्या व हक्काच्या मागणीसाठी आरक्षणाचे धोरण मान्य होणे महत्वाचे ठरले. त्याच बरोबर विधान परिषद व राज्यसभेत ही महिलांना आरक्षण मिळवे असा हि सूर पुढे येवू लागलेला आहे.

विविध राजकीय पक्षांची भूमिका :-

महिलांचा राजकरणातील सहभाग वाढावा म्हणून विविध राजकीय पक्षांनी पक्ष पातळीवर महिलांना प्रतिनिधीत्व देण्यासाठी पुढाकार घेतल्याचे दिसून येते तसेच महिला कक्षाची निर्मीती सुध्दा केलीली दिसते भाजप महिला मोर्चा, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने ऑल इंडिया महिला मोर्चा तर कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाने नॅशनल फेड्रेशन ऑल इंडियन वूमेनची स्थापना केली. भाजपने तर पक्षांतर्गत पातळीवर महिलांना ३३ टक्के आरक्षण ठेवलेले दिसते.२००७ ला तर स्वतंत्र महिला पक्षाची म्हणजे युनायटेड वूमेन फ्रंटची स्थापना करण्यात आली या पक्षाने महिलांना ५० टक्के आरक्षणाची मागणी केली.

निष्कर्ष :-

महिलांचा राजकरणातील सहभाग या विषयाचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, राजकारणाच्या सर्व प्रक्रियेत महिलांना प्रतिनिधीत्व देणे आवश्यक वाटते. तसेच त्यांचे नेतृत्व निर्माण करण्याचे आवश्यकता वाटते.

त्याचबरोबर त्यांचा सहभाग वाढवण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्तीचा व राजकीय पक्षपातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. तरच ख-या अर्थाने सामाजिक राजकीय आर्थिक लोकशाही भक्कम होवू शकेल व ख-या अर्थाने स्त्री सक्षमी करण होईल व त्यांना ख-या अर्थाने सामाजिक न्याय प्रप्त होईल.

७३ व्या ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिला आरक्षण दिले असले तरी त्याचा व्हावा तेवढा फायदा महिला सक्षमिकरणासाठी झाला नाही. अजूनही त्याना निर्णय प्रक्रियेत म्हणवे तेवढया प्रमाणत सहभागी करुन घेतले जात नाहीत. त्यासाठी नुसते कायदे करुन उपयोग नाही. त्यासाठी मानसिकात बदलावी लागेल. तरच ख-या अर्थाने महिलांचा राजकरणातील सहभाग वाढेल.

संदर्भग्रंथ :

1. D.D.Basu- introduction to Indian constitution
2. India Today
3. Economical And Policical Weekly
4. Subhash kashyap- Our Parliamen

Sardar Vallabhbhai Patel : A Real Actor In India's Freedom Movement

Dr. Deepak Singh
Research Supervisor
S.V.University, UP

Mr. Ravindra Vyankatrao Mugale
Research Scholar
S.V.University, UP

Abstract :

Sardar Vallabhbhai Patel was a political and social leader of India who played a major role in the country's struggle for independence and guided its integration into a united, independent nation. In India and across the world, he was often addressed as Sardār, which means Chief in many languages of India. Raised in the countryside of Gujarat and largely self-educated, Vallabhbhai Patel was employed in successful practice as a Gujarati lawyer when he was first inspired by the work and philosophy of Mahatma Gandhi. Patel subsequently organised the peasants of Kheda, Borsad, and Bardoli in Gujarat in non-violent civil disobedience against oppressive policies imposed by the British Raj; in this role, he became one of the most influential leaders in Gujarat. He rose to the leadership of the Indian National Congress and was at the forefront of rebellions and political events, organising the party for elections in 1934 and 1937, and promoting the Quit India movement.

As the first Home Minister and Deputy Prime Minister of India, Patel organised relief for refugees in Punjab and Delhi, and led efforts to restore peace across the nation. Patel took charge of the task to forge a united India from the 565 semi-autonomous princely states and British-era colonial provinces. Using frank diplomacy backed with the option (and the use) of military action, Patel's leadership enabled the accession of almost every princely state. Hailed as the Iron Man of India, he is also remembered as the "patron saint" of India's civil servants for establishing modern all-India services. Patel was also one of the earliest proponents of property rights and free enterprise in India.

Patel travelled to attend schools in Nadiad, Petlad and Borsad, living self-sufficiently with other boys. He reputedly cultivated a stoic character — a popular anecdote recounts how he lanced his own painful boil without hesitation, even as the barber supposed to do it trembled. Patel passed his matriculation at the late age of 22; at this point, he was generally regarded by his elders as an unambitious man destined for a commonplace job. But Patel himself harboured a plan — he would study to become a lawyer, work and save funds, travel to England and study to become a barrister. Patel spent years away from his family, studying on his own with books borrowed from other lawyers and passed examinations within two years. Fetching Jhaverba from her parents' home, Patel set up his household in Godhra and enrolled at the bar. During the many years it took him to save money, Vallabhbhai — now a pleader — earned a reputation as a fierce and skilled lawyer. His wife bore him a daughter, Manibehn, in 1904 and later a son, Dahyabhai, in 1906. Patel also cared for a friend suffering from Bubonic plague when it swept across Gujarat. When Patel himself came down with the disease, he immediately sent his family to safety, left his home and moved into an isolated house in Nadiad (by other accounts, Patel spent this time in a dilapidated temple); there, he recovered slowly.

At the urging of his friends, Patel won an election to become the sanitation commissioner of Ahmedabad in 1917. While often clashing with British officials on civic issues, he did not show any interest in politics. Upon hearing of Mohandas Gandhi, he joked to Mavlankar that Gandhi would "ask you if you know how to sift pebbles from wheat. And that is supposed to bring independence." But Patel was deeply impressed when Gandhi defied the British in Champaran for the sake of the area's oppressed farmers. Against the grain of Indian politicians of the time, Gandhi wore Indian-style clothes and emphasised the use of one's mother tongue or any Indian language as opposed to English — the lingua franca of India's intellectuals. Patel was particularly attracted to Gandhi's inclination to action — apart from a resolution condemning the arrest of political leader Annie Besant, Gandhi proposed that volunteers march peacefully demanding to meet her.

Patel gave a speech in Borsad in September 1917, encouraging Indians nationwide to sign Gandhi's petition demanding Swaraj — independence — from the British. Meeting Gandhi a month later at the Gujarat Political Conference in Godhra, Patel became the secretary of the Gujarat Sabha — a public body which would become the Gujarati arm of the Indian National Congress — at Gandhi's encouragement. Patel now energetically fought against veth — the forced servitude of Indians to Europeans — and organised relief efforts in wake of plague and famine in Kheda. The Kheda peasants' plea for exemption from taxation had been turned down by British authorities. Gandhi endorsed waging a struggle there, but could not lead it himself due to his activities in Champaran. When Gandhi asked for a Gujarati activist to devote himself completely to the assignment and Patel volunteered, much to Gandhi's personal delight. Though his decision was made on the spot, Patel later said that his desire and commitment came after intensive personal contemplation, as he realised he would have to abandon his career and material ambitions.

As Gandhi embarked on the Dandi Salt March, Patel was arrested in the village of Ras and tried without witnesses, with no lawyer or pressman allowed to attend. Patel's arrest and Gandhi's subsequent arrest caused the Salt Satyagraha to greatly intensify in Gujarat — districts across Gujarat launched an anti-tax rebellion until and unless Patel and Gandhi were released. Once released, Patel served as interim Congress president, but was re-arrested while leading a procession in Mumbai. After the signing of the Gandhi-Irwin Pact, Patel was elected Congress president for its 1931 session in Karachi — here the Congress ratified the pact, committed itself to the defence of fundamental rights and human freedoms, and a vision of a secular nation, minimum wage and the abolition of untouchability and serfdom. Patel used his position as Congress president in organising the return of confiscated lands to farmers in Gujarat. Upon the failure of the Round Table Conference in London, Gandhi and Patel were arrested in January 1932 when the struggle re-opened, and imprisoned in the Yeravda Central Jail. During this term of imprisonment, Patel and Gandhi grew close to one another, and the two developed a close bond of affection, trust, and frankness without reserve. Historians have described this relationship as that of an elder brother — Gandhi — and his younger brother — Patel. Despite having arguments with him, Patel respected Gandhi's instincts and leadership. The two leaders would discuss national and social issues, read Hindu epics and crack jokes. Gandhi taught Patel the Sanskrit language, while his secretary Mahadev Desai kept detailed records of their conversations. When Gandhi embarked on a fast-unto-death protesting the separate electorates granted to untouchables, Patel looked after Gandhi closely and himself refrained from partaking of food. Patel was later moved to a jail in Nasik, and refused a British offer for a brief release to attend the cremation of his brother Vithalbhai, who had died in 1934. He was finally released in July of the same year.

Patel headed Congress's all-India election campaign in 1934 and 1937 — he would collect funds, select candidates, determine the Congress stance on issues and opponents. Not contesting a seat for himself, Patel nevertheless guided Congressmen elected in the provinces and at the national level. In 1935, Patel underwent apiles operation, but also guided efforts against plague in Bardoli and again when a drought struck Gujarat in 1939. Patel would guide the Congress ministries that had won power across India with the aim of preserving party discipline — Patel feared that the British would use opportunities to create conflicts between elected Congressmen, and he did not want the party to be distracted from the goal of complete independence. But Patel would clash with Nehru, opposing declarations of the adoption of socialism at the 1936 Congress session, which he believed was a diversion from the main goal of achieving independence. In 1938, Patel organised rank and file opposition to the attempts of then-Congress president Subhash Bose to move away from Gandhi's principles of non-violent resistance. Patel considered Bose to be un-democratic and desirous of more power over the party. He led senior Congress leaders in a protest, which resulted in Bose's resignation. But criticism arose from Bose's supporters, socialists and other Congressmen that Patel himself was acting in an authoritarian manner in his defence of Gandhi's authority.

In 1917, Sardar Vallabhbhai was elected as the Secretary of the Gujarat Sabha, the Gujarat wing of the Indian National Congress. In 1918, he led a massive "No Tax Campaign" that urged the farmers not to pay taxes after the British insisted on tax after the floods in Kaira. The peaceful movement forced the British authorities to return the land taken away from the farmers. His effort to bring together the farmers of his area brought him the title of 'Sardar'. He actively supported the non-cooperation Movement launched by Gandhi. Patel toured the nation with him, recruited 300,000 members and helped collect over Rs. 1.5 million.

In 1928, the farmers of Bardoli again faced a problem of "tax-hike". After prolonged summons, when the farmers refused to pay the extra tax, the government seized their lands in retaliation. The agitation took on for more than six months. After several rounds of negotiations by Patel, the lands were returned to farmers after a deal was struck between the government and farmers' representatives.

Patel stepped down in favour of Nehru from the 1946 election for the Congress presidency, upon the request of Gandhi — Gandhi had declared Nehru to his "successor" in 1942. Patel had the support of 11 out of 15 Congress PCCs, while Nehru had none. The election's importance is in the fact that the elected man would lead free India's first Government. Gandhi is criticised for not backing Patel, but Patel respected Gandhi's judgment, and knew that he did not have Nehru's assets: health and youth, mass popularity and a likeable image with the country's Muslims and youth. Some historians argue that Gandhi asked Patel to step down as Gandhi knew that Nehru would be unlikely to accept second place, and feared a split in the Congress. However, Gandhi's real desire was that Patel and Nehru head the government together, with the distinction being only titular. After the election, Patel began directing the Congress campaign for the general elections to be held to elect the Constituent Assembly of India

In the elections, the Congress won a large majority of the elected seats, dominating the Hindu electorate. But the Muslim League led by Muhammad Ali Jinnah won a large majority of Muslim electorate seats. The League had resolved in 1940 to demand Pakistan — an independent state for Muslims — and was a

fierce critic of the Congress. The Congress formed governments in all provinces save Sindh, Punjab and Bengal, where it entered into coalitions with other parties.

Governor General Chakravarti Rajagopalachari, Nehru and Patel formed the triumvirate which ruled India from 1948 to 1950. Prime Minister Nehru was intensely popular with the masses, but Patel enjoyed the loyalty and faith of rank and file Congressmen, state leaders and India's civil services. Patel was a senior leader in theConstituent Assembly of India and was responsible in a large measure for shaping India's constitution. Patel was a key force behind the appointment of Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar as the chairman of the drafting committee, and the inclusion of leaders from a diverse political spectrum in the process of writing the constitution.

Patel was the chairman of the committees responsible for minorities, tribal and excluded areas, fundamental rights and provincial constitutions. Patel piloted a model constitution for the provinces in the Assembly, which contained limited powers for the state governor, who would defer to the President — he clarified it was not the intention to let the governor exercise power which could impede an elected government. He worked closely with Muslim leaders to end separate electorates and the more potent demand for reservation of seats for minorities. Patel would hold personal dialogues with leaders of other minorities on the question, and was responsible for the measure that allows the President to appoint Anglo-Indians to Parliament. His intervention was key to the passage of two articles that protected civil servants from political involvement and guaranteed their terms and privileges. He was also instrumental in the founding the Indian Administrative Service and the Indian Police Service, and for his defence of Indian civil servants from political attack, he is known as the "patron saint" of India's services. When a delegation of Gujarati farmers came to him citing their inability to send their milk production to the markets without being fleeced by middlemen, Patel exhorted them to organise the processing and sale of milk by themselves, and guided them to create the Kaira District Co-operative Milk Producers' Union Limited, which preceded the Amul milk products brand. Patel also pledged the reconstruction of the ancient but dilapidated Somnath Temple in Saurashtra — he oversaw the creation of a public trust and restoration work, and pledged to dedicate the temple upon the completion of work (the work was completed after Patel's death, and the temple was inaugurated by the first President of India, Dr. Rajendra Prasad).

When the Pakistani invasion of Kashmir began in September 1947, Patel immediately wanted to send troops into Kashmir. But agreeing with Nehru and Mountbatten, he waited till Kashmir's monarch had acceded to India. Patel then oversaw India's military operations to secure Srinagar, the Baramulla Pass and the forces retrieved a lot of territory from the invaders. Patel, along with Defence Minister Baldev Singh administered the entire military effort, arranging for troops from different parts of India to be rushed to Kashmir and for a major military road connecting Srinagar to Pathankot be built in 6 months. Patel strongly advised Nehru against going for arbitration to the United Nations, insisting that Pakistan had been wrong to support the invasion and the accession to India was valid. He did not want foreign interference in a bilateral affair. Patel opposed the release of Rs. 55 crores to the Government of Pakistan, convinced that the money would go to finance the war against India in Kashmir. The Cabinet had approved his point but it was reversed when Gandhi, who feared an intensifying rivalry and further communal violence, went on a fast-unto-death to obtain the release. Patel, though not estranged from Gandhi, was deeply hurt at the rejection of his counsel and a Cabinet decision.

In 1949, a crisis arose when the number of Hindu refugees entering West Bengal, Assam and Tripura from East Pakistan climbed over 800,000. The refugees in many cases were being forcibly evicted by Pakistani authorities, and were victims of intimidation and violence. Nehru invited Liaquat Ali Khan, Prime Minister of Pakistan to find a peaceful solution. Despite his aversion, Patel reluctantly met Khan and discussed the matters. Patel strongly criticised, however, Nehru's intention to sign a pact that would create minority commissions in both countries and pledge both India and Pakistan to a commitment to protect each other's minorities. Syama Prasad Mookerjee and K.C. Neogy, two Bengali ministers resigned and Nehru was intensely criticised in West Bengal for allegedly appeasing Pakistan. The pact was immediately in jeopardy. Patel however, publicly came out to Nehru's aid. He gave emotional speeches to members of Parliament, and the people of West Bengal, and spoke with scores of delegations of Congressmen, Hindus, Muslims and other public interest groups, persuading them to give peace a final effort. The pact was approved and within a year, most of the Hindu refugees had returned to East Pakistan.

Gandhi had profound effect on Patel’s politics and thoughts. He pledged unwavering support to the Mahatma and stood by his principles all through his life. While leaders including Jawaharlal Nehru, Chakravarthi Rajagopalachari and Maulana Azad criticized Mahatma Gandhi's idea that the civil disobedience movement would compel the British to leave the nation, Patel extended his support to Gandhi. Despite the unwillingness of the Congress High Command, Mahatma Gandhi and Sardar Vallabhbhai Patel strongly forced the All India Congress Committee to ratify the civil disobedience movement and launch it without delaying

further. Upon Gandhi's request he gave up his candidacy for the post of the Prime Minister of India. He suffered a major heart attack after Gandhi's death. Although he recovered, he attributed it to having lamented silently for the loss of his mentor.

References :

1. Parikh, N.D. (1953): "Sardar Vallabhabhai Patel", Vol.I (3rd Reprint, 1996), Ahmedabad: Navajivan Trust, p. 11.
2. Sardar Patel in a 1921 public speech, quoted: Parikh, N.D., ibid.
3. Parikh, N.D., op.cit., p.20.
4. Parikh, N.D., op.cit., p.36.
5. Vaidya, Prabhakar (1977): "Vallabhabhai Patel - Ek Parakhad Mulyamapan" (Marathi), Mumbai: Abhinav Prakashan, p.28-29.
6. Mahatma Gandhi, quoted: Parikh, N.D., ibid., p.92.
7. Gandhi, Rajmohan (1991): "Patel: A Life", Ahmedabad: Navjivan Publishing House, p.49.
8. Nadurkar, G.M. (ed.) (1974-78): "Sardar Patel Centenary Volume" (Vol. 1), Ahmedabad.
9. Gandhi, Mahatma: quoted: Gandhi, Rajmohan, (source unrevealed), op.cit., p.75.
10. Desai, Mahadevbhai (n.d.): "Day to Day with Gandhi" (Vol.2), Varanasi: Sarva Seva Sangh, p.323.
11. Gandhi, Rajmohan, op.cit., p.79.
12. Parikh, N.D., op.cit., pp. 111-12.

Global History as a Trend of Global Studies

Shri. D.R. Nikalje
Librarian
Tuljabhavani Mahavidyalaya,Tuljapur

Introduction:-

The concept of 'global history' denotes both objective global historical processes and a research area where their investigation is conducted. This article focuses on global history as a research area. The idea of global history has been formulated within scientific thought since the mid20th century (its starting point lies in the scholarly publications of the second generation of French Annals School). The emergence of Global History as a distinct field of study focusing on social processes of 'long duration' took place in the late 20th century. Methodological sources of global history should be found in Fernand Braudel's works: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II (1949), Civilisation Matérielle, Économie et Capitalisme, XVe – XVIIIe , (translated as Capitalism and Material Life, 1400–1800) (1967–1979) etc. 'We ('the global historians' – T. Sh.) are all heirs of Braudel, whether we like it or not. He is part of the air we breathe', writes Alan Macfarlane, one of the founders of the British school of global history (Macfarlane 1996). In The Mediterranean, Braudel for the first time suggested the idea of differentiation of historical time and introduced the concepts of long, medium and short duration (Longue Durée, Moyenne Durée, Courte Durée) which reflect thousand-year long changes, century-long changes, and current changes of natural and social systems respectively (Braudel 2002).

Objectives:-

1.cultural and economic ties of the peoples that inhabited it.
2.long socio-natural transformations has become a core of global history.
3 A clear awareness of the plurality of social time is indispensable to a common methodology of the social sciences'.
4.humanities and social sciences in solving relevant problems of the present.

The least structured of all the human sciences:-

Is open to all the lessons learned by its numerous neighbors, and is then at pains to reflect them back again. So, despite all the reluctance, oppositions, and blissful ignorance, the beginnings of a 'common market' are sketched out. This would be well worth a trial during the coming years, even if each science might later be better off re-adopting, for a while, some more strictly personal approach. But now the crucial point is to get together in the first place (Braudel 1977). The essay History and the Social Sciences: Long Duration became a key event in the history of social sciences and historical science itself. The essay was translated into many languages, including Russian. In 2008, the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations (State University of New York – Binghamton) held the conference 'Longue Durée and World-Systems analysis',1 devoted to the fiftieth anniversary of the publication (Khakimov 2009). Global history studies cross-border social processes of 'long duration' and their dependence on particular environment. The

main subjects of global history are as follows:-

migration of tribes and nations, settling of territories, regional economic development, trading routes, distribution of material culture, civilizations' spiritual interference, differentiation and integration

of languages, emergence of the centers of statehood and their relationship, distribution of technologies, anthropogenic changes of environment and physiological changes of a human being in long historical prospect. The 'global historians' primarily focus on the history of globalization whose inconsistent concepts generate the problematic field for global history. One of the 'founding fathers' of the American school of global history, professor at the Massachusetts Institute of Technology Bruce Mazlish says 'The history of globalization – is both the heart and the novelty of global history' (Mazlish and Iriye 2005: 19). The question of what exactly constitutes the subject of global history is still one of the most debatable. The institutionalization of Global History as a distinct field of study began in the 1990s. The initiatives connected with organizational formation of Global History were stipulated both by internal factors of development of the scientific thought, constantly requiring not only a substantial, but also a formal modernization, and by external ones including, first of all, global changes in the system of international order in the late 1980s and early 1990s and acceleration of globalization processes in the second half of the 1990s. The requirements on the part of western education system, which is based on the principle of intense competition and is very sensitive to social demands, have become an impetus for 'globalization' of social and humanitarian discourse over the last two decades. Similar to parallel projects (Big History, World and Transnational History, Cross-Cultural Studies, Environmental History, etc.).

Global History was institutionalized:-

first of all, within the framework of educational programs, and only then within the specialized periodical press and professional associations. Great Britain became one of the largest centers of formation of Global History as a distinct area of study. London was the venue for the first seminar on global history (Institute of Historical Research, University of London, 1996) and the place where the first master program in Global History was set up (London School of Economics and Political 1 The information on 'The Longue Durée and World-Systems Analysis. Colloquium. October, 24–25 2008. Binghamton University' is available at http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/nwslt-32.pdf. Shestova • Global History as a Trend of Global Studies 103 Science, 2000). It was in London that the research network in the field of global economic history known as The Global Economic History Network (GEHN) was created in 2003, and the Journal of Global History2 was founded in 2006. As Gareth Austin, the President of The European Network in Universal and Global History (ENIUGH) writes, In London, global history began as an experiment and became a mission. The project began with a step which in retrospect seems modest and obvious, but at the time was innovative and even radical: the creation of a regular seminar in such a seemingly amorphous 'subject' as 'Global History in the Long Run'. This was convened (under that title) at the University of London's Institute of Historical Research by the Institute's then director, Patrick O'Brien, and Alan Milward, who at that time held the chair of economic history at LSE (Austin 2007: 99–111). As O'Brien remembers, 'the seminar began and continued by discussing a then rather short list of famous books locatable in this new field: Wittfogel, McNeill, Braudel, Hodgson, Wallerstein, Gellner, Frank, Pomeranz and others' (O'Brien 2008). Today's list of works on global history comprises thousands of titles. Austin notes three

Main trends in the institutionalization of Global History:-

Educational programs, foundation of a new journal and organization of international research network (Austin 2007: 99). A number of important works of LSE professorate on Global History and Global Studies could be added to these three trends, in particular, the works by a prominent British sociologist Anthony Giddens, which were published when he held a position of LSE director (1997–2003)

(Giddens 1999, 2000, 2001). In 2000, the London School of Economics and Political Sciences set up the first ever master's degree for this subject in the United Kingdom. This one-year program still exists (as an independent program and as a part of two-year program carried out together with universities of Leipzig, Vienna, Wroclaw and Roskilde). Another LSE department – Department of International Relations – now also has a joint program on world history with the Colombian University (Third European Congress… 2011: 3). With regard to the content of LSE master's program in Global History, O'Brien notes: This degree is advertised as global history, but (as you might expect from a group of economic historians) with credentials that cover Europe, the Americas, Africa, China, India and Japan, the course is in effect an integrated programme focused upon the long-run history of 'material life'. The syllabus was designed for graduate students to study what is (perhaps) the mega problem of our times, namely, when or why some societies (located largely in the West and North of our modern world) became and remain affluent, while the majority of the world's seven billion people who reside in countries (to the East and the South) are still poor. Demarcated into component courses the degree takes on board a range of themes that underpin most modern meta-narratives in histories of the world focused on environments, states, geopolitics, religions, cultures, gender, diseases and of course economic change (O'Brien 2008). The foundation in 2006

Conclusion:-

The possibilities and prospects opened by global history are acknowledged by the majority of scholars working in other directions and schools. local perspectives yield local histories. Global perspectives yield global histories' With penetration of computer technologies into social and historical research, huge data files became available in the spheres of historical research (including those that are not traditional for history). Machine data processing made possible an efficient implementation of complex research programs. It became one of the most important factors for updating historical science and qualitative expansion of its possibilities. Methodological achievements of such areas as quantitative historiography, cliodynamics, macrosociology, etc. paved the way for creation of theories at the global scale. The availability of empirical data at the global scale became the key precondition to form global history as a distinct field of study. To the extent in which the global history uses quantitative methodology, especially mathematical modeling of processes of long duration, one might consider it as a part of new area of knowledge which is called Globalistics.

References:-

1.Austin, G. 2007. Global History and Economic History: A View of the L.S.E. Experience in Research and Graduate Teaching. In Manning, P. (ed.), Global Practice in World History: Advances Worldwide (pp. 99–111).

2.Princeton, NJ: Markus Weiner By the way, Warwick University is ranked first in Great Britain as regards the number of Russian students.

3.The Department of History, University of Warwick see at http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/history/about/ 106 Globalistics and Globalization Studies Bentley.

4 J. H. 2006. Globalizing History and Historicizing Globalization. In Gills, B. K., and Thompson, W. R. (eds.), Globalization and Global History (pp. 18–33). London: Routledge.

5.Berg, M. 2008. From Global History to Globalization. History Workshop Journal 66. Braudel, F. 1958. Histoire et sciences socials. La longue durée.

6.Annales: ESC XIII(4): 725–753. Braudel, F. 1977. History and Social Science. In Kon, I. S. (ed.), Philosophy and Methodology of History (pp. 114–142).

इतिहासाचे पुनर्लेखन

प्रा.डॉ.फुलचंद सुर्यभान दुधभाते
जवाहर महाविद्यालय, अणदूर,
ता.तुळजापूर,जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना : .

आतापर्यंत इतिहासाचे झालेले लिखाण हे बहुतेक सर्व ठिकाणी कागदपत्राची, संदर्भ साधनाचा वापर करून इतिहास लेखन झालेले दिसून येत नाही.तसेच संशोधन हे चिरकाल टिकणारे असत नाही. काळाच्या ओघात त्यामध्ये बदल अपेक्षित असतो. बदल व सुधारणा हा सर्व जगाचा नियम आहे, त्यामुळे इतिहासामध्ये ही बदल करणे आवश्यक ठरते, इतिहास हा विषय पण शास्त्र ठरू शकतो. परंतू त्याप्रमाणे पुरावे देणे आवश्यक ठरते. एखाद्या ऐतिहासिक घटनेच्या संदर्भात नव्याने पुरावा उपलब्ध झालयास त्याचा स्विकार करून त्या घटनेचा नव्याने लेखन करणे गरजेचे ठरते. जेणे करून वाचक वर्गाला सत्य माहिती देता येईल. रियासतकार सरदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे इतिहास म्हणजे “मानवी प्रगतीचा आढावा” हे तत्व सिध्द करण्यासाठी नव्या काठाच्या संदर्भात इतिहासाचे पुनर्लेखन आवश्यक ठरते.[१]

उदिष्टये :—

इतिहासाचे पुनर्लेखन बदलत्या काळानुसार करणे गरजेचे ठरते. कारण बदलत्या काळानुसार अनेक नवीन संदर्भ उपलब्ध होतात त्याचा स्विकार करून इतिहास लेखनात बदल करणे गरजेचे ठरते.

तसेच इतिहासाचा संबंध भूतकाळाशी असतो. भूतकाळ हा लिखेत व अलिखीत संदर्भ साधनामध्ये बंदिस्त असतो. इतिहास लेखन हा प्रामुख्याने पुराव्यावर आधारित असतो. त्यामुळे प्रा.लॉजीलॉस व सेनबॉस यांनी म्हटल्याप्रमाणे ष्छव क्वबनउमदजे छव भ्पेजवतलष या उक्तीबदल कोणताही संशय असल्याचे कारण नाही. ब—याचवेळा काही अनपेक्षित घटनामुळे काही संदर्भ साधने उपलब्ध होत असतात.[२]

वरील लॉजीलॉस यांच्या विचारावरून आपल्या लक्षात येईल की, पुरावा नाही तर इतिहास नाही. म्हणजेच इतिहास लेखनात साधनाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. साधने ही इतिहासाची आत्मा असतात. इतिहास लेखनामध्ये नवनव्याने साधनाची भर पडत आहे. एखाद्या घराण्याविषयी माहिती देणारे कांही पुरावे नव्याने उपलब्ध झाल्यास त्या पुराव्याच्या आधारे इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे क्रमप्राप्त ठते. नव्याने उपलब्ध होणारी संदर्भ साधने ही इतिहास लेखनासाठी वरदान ठरतात.

ब—याचावेळा जून्या संदर्भ साधनामध्ये नव्याने भर पडत असते. ब—याच वेळा असे जुन्या कालखंडावर माहिती देणारे साधने असतानाही नव्याने भ पडत असते. त्यामुळे इतिहास लेखनामध्ये भर पडते. नवीन सारांश अर्थ समजण्यास मदत होते. ब—याच वेळी अनेक घटनाबद्यल समज—गैरसमज निर्माण होतात. ते दूर होण्यास नवीन साधने मदत करतात.

थोडक्यात इतिहास लेखनात नव्याने साधने भर टाकतात.त्याचा स्विकार करून संशोधकाने इतिहासाचे पुनर्लेखन करण्यास हरकत नाही. इतिहासाचे लेखन करत असताना इतिहासकारावर ज्या विचाराचा प्रभाव पडलेला असेल त्या अनुषंगाने तो लिखान करीत असतो. त्याना नंतर नवीन पुरावे, संदर्भ साधने उपलब्ध झाल्यास त्याचा स्विकार करून इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे गरजेचे ठरते. इतिहासकार ज्या विचार सरणीमध्ये वाढलेला असेल त्याचा प्रभाव त्याच्यावर पडतो. पुन्हा त्या विचारसरणीचा प्रभाव लेखनावर पडत असतो. अशा वेळी त्या संशोधकाने नव्या संदर्भ साधनाचा स्विकार करून इतिहासाचे पुनर्लेखन केल्यास वास्तव समाजासमोर मांडण्यास समर्थ ठरू शकतो. शेवटी इतिहाकाराची दृष्टी कशी आहे. यावर इतिहास लेखन अवलंबून असते. एखाद्य इतिहासकाराचे लक्ष महसूल विभागाकडे असेल तर तो युध्दविषयक माहिती देण्याकडे थोडासा दुर्लक्ष करतो. म्हणजेच असे म्हणता येईल की, संशोधकाची दृष्टी कशावर पडते कशी पडते यावर त्याचे यश, अपयश अवलंबून असते. म्हणजेच एकच घटना असते. त्या घटनेकडे पाहण्याचा प्रत्येक संशोधकाचा दृष्टीकोन वेगवेगळा असू शकतो.

इतिहासलेखनामध्ये वस्तूनिष्ठता येण्यासाठी इतिहासकार प्रयत्न करीत असतो. परंतू अनेक अडचणीमुळे तो वस्तूनिष्ठ लिखन करू शकत नाही. तरी परंतू नव्याने उपलब्ध होणारी साधने, नवीन विचार प्रवाह याचा संशोधकाने स्विकार करून त्याचा लेखनाचे पुनर्लेखन करणे गरजेचे ठरत आहे. जेणे करून त्यामुळे वाचक

वर्गाला वास्तव इतिहास सांगू शकू. तसेच मिळालेली संदर्भ साधने, त्या साधनाची सत्यता पडताळूनच त्याचा स्विकार करणे गरजेचे आहे. इतिहासाचा अन्वयार्थ लावत असताना शास्त्रशुध्द पध्दतीने लावणे गरजेचे आहे.

इतिहास हा विषय वाट चुकलेल्याना वाट दाखवीत असतो. ज्या देशाला वैभवशाली इतिहास नाही त्या देशाची अवस्था वाट चुकलेल्या माणसाची अवस्था कशी होते तशीच अवस्था त्या देशाची होते. त्यामुळे खरा इतिहास समाजासमोर मांडला तर खरी माहिती मिळू शकते.म्हणून आपल्या पुर्वजांच्या जगण्यातून काही तत्वे घेता येईल त्यामुळे खरा इतिहास लिहिणे इतिहासकाराचे आद्य कर्तव्य बनते. त्यामुळे संशोधकानी नव्या संदर्भ साधनाचा वापर करून, बदलत्या काळानुसार नवीन अन्वयार्थ लावून इतिहासाचे पुनर्लेखन केल्यास वास्तव इतिहास लेखन होईल.

संदर्भ :.

१.इतिहासलेखनशास्त्र सरदेसाई डॉ.गायकवाड /हनमाने पृ.कं.१८२ फडके प्रकाशन कोल्हापूर – १९९६
२.इतिहासलेखनशास्त्र – सरदेसाई डॉ.गायकवाड, हनमाने पृ.कृ.१८२ फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९६.
३. बेंद्रे वा.सी.साधन चिकीत्सा पृ. १९६
४.इतिहासाचे तत्वज्ञान – सदाशिव आठवले
५.संशोधन पध्दती, प्रक्रिया, अंतरंग. डॉ.दु.का.संत
६.पुराणकथा आणि वास्तवता – डी.डी.कोसबी
७.ग.ह.खरे.– साधनचिकीत्सा
८.ई.एच.कार.– इतिहास म्हणजे काय?.
९.डॉ.प्रभाकर गाद्रे – इतिहास लेखनाच्या परंपरा
१०.डॉ.गोविंद चंद्र पांडे. इतिहास.– स्वरूप एवम् सिध्दांत
११.दे.वि.केतकर – इतिहासातील अंत:प्रवाह
१२.ढवळीकर म.के. – पुरातत्वविद्या पा.१ ते ३
१३. देव, शां.भा – पुरातत्वविद्या पा.१

वंचितांचा इतिहास लेखन प्रवाह एक चिंतन

प्रा. संतोष सोमनाथ कपाळे
इतिहास विभाग
रुईभर कॉलेज उस्मानाबाद

वंचिताच्या इतिहास लेखन प्रवासाचा उदय २० व्या शतकामध्ये झाला मार्क्सवादी व नवमार्क्सवादी इतिहास लेखनाच पुढची पायरी म्हणजे सबाल्टर्न किंवा वंचिताचा इतिहास होय. आजवरच्या इतिहासामध्ये वरीष्ठ वर्गाच्या कार्यावरच लेखन केले गेले. मात्र कनिष्ठ वर्गाच्या कार्यालची नोंद इतिहासामध्ये घेतली गेली नाही. यामुळेच सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाहामध्ये या कनिष्ठ वर्गातील दुर्लक्षित घटकांच्या कार्याचा व योगदाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला गेला. ॲटोनिओ ग्रामची या इटालियन तत्ववेत्याने सबाल्टर्न ही संकल्पना मांडून वंचिताच्या इतिहासाला वाचा फोडण्याचे काम केले. यांच्या मतानुसार अभिजात वर्गातील लोकांनी साबाल्टर्न वर्गातील लोकांना निसर्गदत्त अधिकारापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तसेच वंचितांचा इतिहास नोंदविण्यासाठी प्रयत्न केला. साधारण: वंचिताचा इतिहास नोंदविण्यासाठी साधने उपलब्ध नसली तरीही लोकसाहत्य तत्सम ग्रंथामधून यांच्या कार्याची नोंद घेऊ शकतो. सबाल्टर्न हा एक इतिहास लेखन करण्याचा नवीन विचार प्रवाह असला तरी जुन्याच परंतु वंचित घटकांच्या कार्याचा आढावा यामध्ये घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

संशोधनाची उदिष्टे :—

१. इतिहास लेखनात सबाल्टर्न इतिहास कारांचे विचार जाणून घेणे.
२. इतिहास लेखनात सबाल्टर्न इतिहासाची भुमिका समजून घेणे.
३. सबाल्टर्न इतिहासाचे महत्व समजून घेणे.

संशोधन पध्दती :—

प्रस्तृत शोध निंबध द्वितीय साधनावर आधारीत आहेत. यामध्ये त्या विषया संबधी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालीके, वर्तमान पत्रे, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सबाल्टर्न शब्दाचा अर्थ :—

ऑक्सफोर्ड या इंग्रजी शब्दकोषात याचा अर्थ कनिष्ठ दर्जाचे किंवा श्रेणीचे लोक असा दिला आहे. त्याचबरोबर याचा दुसरा अर्थ वंचित असाही होता. डॉ. अरविंद देशपांडे या विचारवंताने सबाल्टर्नला वंचित असा शब्दप्रयोग वापरला आहे.

सबाल्टर्न किंवा वंचिताच्या दृष्टीकोनातून इतिहास लेखन करणारे इतिहासकार.

ॲटोनिओ ग्रामची :— ग्रामची हे पहिल्यादा नवमार्क्सवादी होते. परंतु इटलीमधील कामगार लढयाचे नेतृत्व, हुकुमशाहीवर केलेले लेखन या दोन्ही गोष्टीमुळे त्यांना तुरुगांत जावे लागले. तुरुगांमध्ये असतानाच त्याच्या चिंतनामध्ये नवीन विचार प्रवाह निर्माण झाला. त्यालाच सबाल्टर्न विचार प्रवाह असे नाव दिले. त्यांनी मार्क्सच्या सिंध्दांताचा वैश्विकसंदर्भात नवा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामची यांच्या मते. आर्थिक व्यवहार सामाजीक जीवनात आधारभुत असले तरी सांस्कृतीक बाबीही तितक्या महत्वाच्या असतातत्र एवढेच नव्हे तर संस्कृती ही सामाजीक परिवर्तनाला गती देते व दिशाही देते. या मताच्या पुष्टिकरणार्थ ग्रामचीनी प्रभूत्व सिध्दांत मांडला त्यांच्या मते सामाजामध्ये कायमच एक नेतृत्व वर्ग व दुसरा असंघटीत दुय्यम वर्ग असतो.

उदा . मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम हे नेतृत्व करणारा वर्ग व भारतीय हे दुय्यम असंघटीत वंचित वर्ग या दोन्ही वर्गातील नेतृत्व करणारा वर्ग एकत्रित, एकसंघ असतो तर दुय्यम वर्गास एकत्र येऊन देत नाही. यालाच ग्रामचीनी ज्तंकपजपवदंस प्दजमससपहमदबम असे म्हटले आहे. या दोघांच्या संघार्षतूनच मानवीय जीवनाची विकसित अवस्था जात असते असे त्यांचे मत आहे. ग्रामचींच्या मते नेतृत्व करणारा वर्ग वंचित म्हणजेच दुय्यम वर्गावर जास्तीत जास्त काळ वर्चस्व राहावे म्हणून विविध मार्गाचा वापर करत असतो.

राजनैतिक मार्ग :— यामध्ये राजकीय बळाचा वापर केला जातो.

सांस्कृति मार्ग :— यामध्ये वैचारिक, नैतिक गोष्टींच्या आधारे बुध्दी व मनावरती प्रभुत्व मिळवले जाते.

वरील दोन्ही संकल्नांचा वापर करुन नेतृत्व करणारा वर्ग हा दुय्यम वर्गावरती प्रभुत्व ठेवत असतो. कारण कायम दमन केल्यासही दुय्यम वर्ग संघर्ष करु शकतो म्हणून काही वेळेस राजनैतिक मार्गाचा तर काही वेळेस सांस्कृतीक मार्गाचा वापर केला जातो.

ग्रामचींच्या मते नेतृत्व करणारा वर्ग व दुय्यम वर्ग या दोघांचा ऐतिहासीक दृष्टीकोन वेगळा असून नेतृत्व वर्गाचा दृष्टीकोन राजसत्तेशी निगडीत आहे, तर वंचितांचा म्हणजे दुय्यम वर्गाचा हितसंबंधाशी असतो अशाप्रकारे प्रभुत्व सिध्दांताआधारे ॲटोनिओ ग्रामची यांनी सबाल्टर्नसंबधी विचार व्यक्त करुन त्या विचाराला एक वैचारिक व तात्वीक अधिष्ठान मिळवून दिले.

रणजित गुहा :

रणजित गुहा यांनी पहिल्यांदा सबाल्टर्न इतिहास लेखनास प्रारंभ करुन वंचितांच्या इतिहासाकडे भारतीय इतिहासकारांचे लक्ष वेधण्याचे कार्य केले. त्यांनी Writing on South Asian History and Society या मालिकेत भरपूर लेख प्रकाशीत केले. त्याचबरोबर Centre of South Asian Cultural Studies या संस्थेची स्थापना करुन दक्षिण आशियातील लोकांनी वसाहतीविरुध्द केलेल्या चळवळीमध्ये तळागळातील जनतेचा सहभाग मोठा होता. परंतु त्यांच्या जशाप्रकारे कार्याची नोंद घेतली नव्हती तशाच प्रकारची स्थिती भारतामध्येही होती याची जाणीव गुहा यांना झाल्याने त्यांनी मार्क्सवादामधील वर्ग संघर्षाची भूमिका नाकारली व समाजातील ‘आहे रे‘ च ‘नाही रे ‘ हे वर्गाऐवजी अभिजन व वंचित असे दोन गट केले. त्यांच्या Elementary Aspect of Peasnt Insurgency या ग्रंथात भारतातील वंचित घटक वसाहतवादाविरुध्द का पेटून उठले? त्यांच्या मधून नेतृत्वाचा उदय कसा झाला? या सर्व प्रश्नांची चर्चा त्यांनी या ग्रंथात केली.

भारतातील इतिहासाविषयी रणजित गुहांचे मत होते की, ब्रिटीशांनी भारतात साम्राज्य विस्तार करत असताना व आपले आसन स्थिर करताना भारताच्या ऐतिहासीक घटनांचा वापर केला. यामुळे येथील मुळे इतिहासातील प्रेरणा संपुष्टात आल्या. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व अभिजात वर्गाने केले व त्यांच्याच कार्याचा उल्लेख तत्कालीन अभिजात वर्गाच्या इतिहासकारांनी केले. परंतु काही इतिहासकरांनी वंचिताच्या सहभागाविषयी लिहिले असले तरी त्यामधून त्यांच्या सहभागाचे वास्तव समोर येत नाही. अशा प्रकारे वंचित घटकास (शेतकरी, कामगार, शेतमजूर, स्त्रिया इत्यादी) इतिहासामध्ये स्थान देण्याचा प्रयत्न केला.

१. पार्थ चटजी :—

पार्थ चटर्जी यांनी वंचितांच्या इतिहासामध्ये शेतक—यांच्या सहभागाविषयी मत व्यक्त करताना अभिजात वर्गाच्या इतिहासाला डावलून त्याजागी सबाल्टन इतिहास मांडण्याविषयी आपले मत त्यांनी व्यक्त केले. त्यांनी भांडवली समुदाय, सामंती सत्ताविषयी आपले विचार व्यक्त करुन वंचितांच्या प्रतिकारासाठी समुदाय सत्ता पध्दतीचा वापर केला असे मत मांडले त्यांनी शेतक—याबरोबर स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

२. डॉ शहीद अमीन :—

डॉ. शहीद अमीन यांनी सुध्दा शेतक—यांच्या सहभागाविषयी मत व्यक्त करताना असहकार चळवळीतील त्यांच्या योगदानाचा उल्लेख केला. त्याचबरोबर चौरा. चौरीमधील घटनेचा सुध्दा वेगवेगळया समाज घटकांच्या वर्गाच्या मानसीक भूमिकेबाबतही त्यांनी आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३. डॉ. सुमित सरकार :—

सरकार यांनी भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीतील सर्वसामान्य वंचित वर्गाच्या इतिहासातील भूमिकेवर जास्त भर देऊन सर्वसामान्यांच्या सहभागाचा, कार्याचा अभ्यास केला. त्यांनी ‘ब्रिटीशांनी स्वत:हून भारताला स्वातंत्र्य दिले नसून भारतीयांचे राष्ट्रवादी लढे त्यासाठी कारणीभूत ठरले‘ हे पुराव्यानिशी सिध्द केले.

वरील लेखकाप्रमाणेच गायत्री चक्रवर्ती, गौतम भद्र, रामचंद्र गुहा, दोपेश चक्रवती इ. प्रयत्नामुळै सबाल्टर्न विचार प्रवाहास समृध्दता येत गेली.

सारांश :—

सबाल्टर्न विचार प्रवाहाने वंचित घटकास इतिहासामध्ये स्थान देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला. इतिहासाला अभिजात वर्गाच्या चौकटीतून बाहेर काढून ख—या अर्थाने तळागळापर्यंतच्या जनसमुहाला समाविष्ट करण्याचे कार्य केले त्यांनी आर्थिक गोष्टीवरच भर न देता सामाजीक, सांस्कृतीक, आर्थिक गोष्टीचा कसा अभिजात वर्ग वापर करुन वंचित वर्गाला वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. या विषयी आपले नवीन विचार व्यक्त केले.

संदर्भ ग्रंथ :—

1- Willams C.H., Modern Historians
२. द.वि. केतकर इतिहासातील अंत:प्रवाह
३. गद्रे डॉ. प्रभाकर इतिहास लेखनाच्या परंपरा, मगेश प्रकाशन नागपूर २००४
४. प्रा. डॉ. अंबादास मंजुळकर, प्रा. सिध्देश्वर सुरवसे, इतिहासाची ओळख, थिंक टॅक पब्लिकेशन ॲण्ड डिस्ट्रिब्युशन, सोलापूर २०१६
५. इटरनेट
६. लोकसत्ता

भारतीय समाजसुधारणा चळवण व राष्ट्रवाद

प्रा. निल नागभिडे
उस्मानाबाद.

घोषवारा :-

राष्ट्र राज्य या संकल्पनेमध्ये भुप्रदेश, लोकसंख्या, शासन संस्था, सार्वभौमत्व या घटकांना महत्त्व जरी असले तरी " आम्ही सर्व एक आहोत " ही भावना, राष्ट्रविषयाची एकनिष्ठता असणे म्हत्वाचे ठरते हे जर नसेल तर एखादया राष्ट्राचे विभाजन सुध्दा होवू शकते म्हणजेच सर्व सामान्य लोकांमध्ये " राष्ट्रवाद " हा विचार वा भावना तयार होणे महत्वाचे ठरते तेव्हा भारता संदर्भात विचार केला असता आपणास येथील राष्ट्रवाद वासाहतिक धोरण आणि सामाजिक — धार्मीक सुधारणा आंदोलन यांच्या क्रिया प्रतिक्रियेतून उदयास आलेला दिसून येतो.

महत्त्वाचे शब्द राष्ट्रवाद, सरंजामशाही, सार्वभौमत्व, स्वराज्य, स्वातंत्र्य, वासाहतिक धोरण, जातीसंस्था, अस्पृश्यता, केशवपन,व्यक्तीस्वातंत्र्य, बुध्दीवाद, समता,

प्रास्ताविक :-

" राष्ट्रवाद " या संकल्पनेमध्ये समान भाषा, संस्कृति, भू- प्रदेश या घटकांचे फक्त अस्तित्व पुरेसे होत नाही तर आपण एक आहोत व इतरांपेक्षा वेगळे आहोत. अशी स्वत्वाची जाणीव स्पष्टपणे व्यक्त व्हावी लागते व त्यासाठी आपले स्वतंत्र, सार्वभौम, राज्य स्थापन करण्याची आकांक्षा निर्माण व्हावी लागते. ब्रिटिश साम्राज्याच्या कालखंडात भारतीयांमध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण झाली व त्यांच्या मध्ये स्वतंत्र, सार्वभौम राज्य स्थापन करण्याची आकांक्षा निर्माण होवून राष्ट्रवादी विचारप्रणालीने मुळ धरले हि विचार प्रणाली मवाळ, जहाल, मुस्लीम व गांधीवादी स्वरूपात व्यक्त झाली. एकोणीसाव्या शतकात राष्ट्रवाद ही स्वातंत्र्यवादी विचारसरणी होती परंतु विसाव्या व एकवीसाव्या शतकात मात्र राष्ट्रवादाने आक्रमक स्वरूप धारण केले आहे.

राष्ट्रवादाचे उगमस्थान :-

राष्ट्रवादाचे मूळ वा उगमस्थान आपणास प्राचीन ग्रीक नगर राज्यांमध्ये प्रथम दिसून येते वैचारिकदृष्टया श्रेष्ठ असलेल्या हया ग्रीक संस्कृतीनंतर मध्ययुगात सरंजामशाही निर्माण झाली. सरंजामशाहीचे स्वरूप मुख्यतः स्थानिक होते. शांतता आणि सुव्यवस्था हयांचा अभाव असल्याने सरंमजामशाहीचा हास होऊन राष्ट्र - राज्याचा उदय झाला. सरंमजामदारांची अधिकार क्षेत्रे राज्याच्या सत्तेखाली एकत्रित आली. हया काळात राजा हा राष्ट्रवादाचा प्रतिक होते. राजाचे इच्छा, आकांक्षा, सत्ता यांना अधिक महत्त्व होते. त्यानंतर युरोपातील आपापसातील संघर्षामुळे, युध्दामुळे राष्ट्रवाद वाढला आणि फ्रें च क्रांतीतुन राष्ट्रवादी भावनेला समग्र युरोप व इतर प्रदेशात प्रोत्साहन, प्रेरणा मिळाली व त्या भावनेचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रवादी भावना वाढीस लागल्यामुळेच इ.स. १८७० मध्ये इटलीचे एकीकरण व १८७१ मध्ये जर्मनीचे एकीकरण घडून आले व दोन नव्या राष्ट्रांचा उदय झाला.

भारतीय राष्ट्रवाद :-

ब्रिटिश वासाहतिक धोरणांचा परिणाम म्हणजे भारतीय राष्ट्रवाद होय. भारतात ब्रिटिशसत्ता प्रस्थापित होत असतांना त्यांनी ज्या धोरणांचा अवलंब केला उदाहरणार्थ भारतात शांततेची व प्रशासकीय ऐक्याची निर्मिती, दळणवळण व संचार साधनांचा विकास, इंग्रजी माध्यमातून आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा लाभ एतद्देशीयांना करून देणे परिणामी बुध्दीजीवी मध्यम वर्गाचा उदय होणे व त्यांनी पाश्चात्य समाज जीवन व भारतीय समाजजीवन यांचा तुलनात्मक विश्लेषण करून समाजातील विषमता, अन्याय रूढी, प्रथा, परंपरा नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणे. त्याकरीता वृत्तपत्राच्या माध्यमातून आणि सामाजिक संघटन निर्माण करून सामाजिक सुधारणा आंदोलनाच्या माध्यमातून सर्व सामान्य लोकांमध्ये आत्मभान, जागृती आणण्याचे कार्य केले.

एकोणीसाव्या शतकातील भारतीय राष्ट्रीय जागृती वसाहतवादी शासकांना आवडली नाही. प्रारंभी तर अशी अवस्था होती की, भारतातील राष्ट्रवादाचे अस्तित्व, मानायला ब्रिटिश विदवान मंडळी, तयार नव्हती उदा.जे. आर. सीली भारताचा उल्लेख " राष्ट्रीय ऐक्याची भावना नसलेला भौगोलिक प्रदेश " असा केला. तर जॉन स्ट्रॅची १८८४ मध्ये केंब्रिज विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांसमोर बोलताना म्हटले की, " भारतासंबंधी सर्वप्रथम व सर्वात आवश्यक, जाणून घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे भारत अस्तित्वात नाही आणि कधीही नव्हता " त्यांनी भाकित केले की, भारत कधीही एक राष्ट्र बनणार नाही. परंतु एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटी आणि वीसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हे स्पष्टपणे दिसू लागले की,

भारतात राष्ट्रवाद निर्माण झाला आहे. तेव्हा ब्रिटिश विद्वानांनी आपल्या भुमिकेत बदल केला. उदा. कूपलँड यांच्या मते ''भारतीय राष्ट्रवाद बिटिश सत्तेचे अपत्य आहे.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळ - राष्ट्रवाद :-

एकोणीसाव्या शतकात सुशिक्षित भारतीयांनी पाश्चात्य तत्त्वज्ञान व विज्ञानाच्या प्रकाशात आपल्या धार्मिक श्रध्दा, चालीरिती, सामाजिक प्रथांना पुन्हा तपासून पाहण्यास सुरूवात केली. त्याचा परिणाम म्हणजे ब्राम्हो समाज (१८२८) प्रार्थना समाज (१८६७) सत्यशोधक समाज, (१८७३) आर्य समाज (१८७५) रामकृष्ण मिशन १८९७ इत्यादी सामाजिक व धार्मिक सुधारणा संघटनेची स्थापना होण्यात आणि या संघटनांच्या माध्यमातून हिंदु समाज व्यवस्थेत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न होणे उदा. सतिप्रथा, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन, जातिप्रथा, अस्पृश्यता, विषमविवाह पध्दत इत्यादी प्रथांना व विरोध तर स्त्री शिक्षण, विधवांचा विवाह, स्त्री - पुरूष विवाह वय वाढविणे इत्यादीचे प्रयत्न वा समर्थन केले गेले. या सर्वच चळवळी प्रगती पथावर होत्या आणि त्यांचा उद्देश लोकशाही,सामाजिक व व्यक्तिगत समता, तर्क, बुध्दीवाद इत्यादी आधारावर समाजाची निर्माती हा होता.

राजा राममोहन रॉय, लोकहितवादी, न्या. रानडे, गो.ग. आगरकर आदिंनी सामाजिक सुधारणा व धार्मिक सुधारणा, आर्थिक सुधारणा, राजकीय सुधारणा या कधीच भिन्न मानल्या नाहीत. ‘आधी राजकीय की, आधी सामाजिक’ या वादात आगरकरांनी सामाजिक सुधारणा व राष्ट्रवाद यांचा संबंध स्पष्ट केला आगरकरांच्या मते ‘स्वातंत्र्यासाठी समाज एकसंध असणे आवश्यक होते. परंतु भारतीय समाज अनेक दोषांमुळे विशेषतः जातिभेदामुळे दुभंगलेला होता हा भेद व हे दोष दूर केल्याशिवाय हा देश, हा समाज आपला आहे, असे लोकांना वाटणार नाही, ’असे आगरकरांचे मत होते. त्यामुळे त्यांना आधी सामाजिक सुधारणा आवश्यक वाटली होती.

सारांश :-

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळ आणि राष्ट्रवाद यांच्या संबंधाचा आढावा घेत असताना एक राष्ट्रीयत्वाची भावना ही सुधारकांच्या विचारातून व कार्यातून दृष्टिस पडते. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचे क्षेत्र जरी प्रादेशिक वाटले तरी राष्ट्रीय स्वरूपाचे होते. प्रत्यक्षात सती प्रथा बंगाल मध्ये जास्त प्रचलित होती. पण तिच्या विरूध्द महाराष्ट्रातही आवाज उठवला गेला राजस्थानातील बालहत्येचा निषेध महाराष्ट्रातही केला गेला. विष्णुशास्त्री पंडितांना व विरेसलिंगम पंतलंनूा विधवा पुर्नविवाहाबाबत विशेष स्फुर्ती मिळाली ती बंगालमधील पंडित इश्वचद्रं विद्यासागर यांच्या लिखाण व कार्यापासून स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्थापन केलेला आर्य समाज पंजाब मध्ये विशेष लोकप्रिय झाला असला तरी त्याची स्थापना झाली ती मुंबई मध्ये. मबुं ई इलाख्यात कार्यरत असणाया प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेला कारणीभुत ठरले ते बंगालमधील ब्राम्हो समाज व त्याचे कार्यकर्ते केशवचंद्र सेन पुढे न्यायमुर्ती रानडे यांनी तर विविध प्रांतातील समाज सुधारकांमध्ये परस्पर सहकार्य निर्माण होण्यासाठी राष्ट्रीय स्वरूपाच्या ‘ सामाजिक परिषदेची’ स्थापना केली. परंतु धर्म सुधारणा आणि समाज सुधारणा ही राष्ट्रीय चळवळीला मारक ठरेल म्हणून सामाजिक सुधारणा करण्याआधी ‘स्वराज्य’ मिळणे आवश्यक आहे. असे काही नेत्यांना वाटत होते यामुळे राजकीय चळवळीला प्राधान्य प्राप्त झाले. आणि सामाजिक सुधारणा चळवळ मागे पडली असे असले तरी सुधारकांचा राष्ट्रवादी दृष्टिकोन महत्वाचा ठरतो. तसेच सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रातील जागृती ही मर्यादीत राहणे शक्य नव्हते. तिचा प्रभाव राजकीय क्षेत्रातही दिसून येतो.

संदर्भ :-

i) Chandra Bipan, ' Indias struggle for Independence 1857-1947, ' 1988.

ii) Sarkar Sumit, 'Modern India 1885 -1947' Macmillian India limited, New Delhi, 1983

iii) Desai A.R., ' Social Background of Indian Nationalism', popular prakashan,Mumbai, 1984.

Iv) Dr. Hansraj, 'Western World mid 15th century to World war II' Surjit publication, Delhi , 2008__

स्थानिक इतिहास लेखनाचे महत्व

प्रा.डॉ. आर. बी. गव्हाणे
(इतिहास विभाग प्रमुख)
श्री.शरदचंद्रजी पवार महाविद्यालय नारंगवाडी,
ता. उमरगा जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना:-

इतिहास लेखन ही अखंडपणे चालणारी प्रक्रिया असुन अधुनिक काळात इतिहास लेखनाचे नव नवे लेखन प्रवाह रूढ झाले आहेत. सर्वसाधारणपणे इतिहास म्हणजे,''भूतकालीन मनोरंजक व संस्मरणीय घटनांचा शोध होय.'',‘थोर व्यक्तीची चरित्रे व त्यांनी बजावलेली कामगिरी म्हणजे इतिहास होय.'',''इतिहास म्हणजे वर्तमान काळ व भूतकाळ यामधील कधीही न संपनारा संवाद होय'' इत्यादी व्याख्येवरून इतिहासाचा अर्थ समजतो.

जगामध्ये प्राचीन काळापासून इतिहास लेखनाची ही परंपरा अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. इ.स. पूर्व 6 व्या शतकात ग्रीक देशामध्ये इतिहास लेखनाला सुरूवात झालीतर युरोपमध्ये इ.स. तिस-या शतकात इतिहास लेखनाला प्रारंभ झाला. 15 व्या शतकापर्यंत या इतिहास लेखनात प्रामुख्याने धर्माचा प्रभाव जास्त असल्याचे दिसून येते. पण पुढे जाऊन अलिकडच्या काळामध्ये इतिहास लेखनामध्ये अनेक विचार प्रवाह आले.

19 व्या व 20 व्या शतकात जगातील अनेक प्राचीन संस्कृतींचा शोध लागला आहे. त्या संस्कृतींचा अनेक बहूविध अंगानी अभ्यास केला गेला. त्यामूळे इतिकासाच्या कक्षा अधिक रूंदावल्या गेल्या. प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील इतिहासाची व्याप्ती ही प्रामुख्याने राजकीय इतिहासापुरतीच मर्यादित होती. आधुनिक काळात मात्र इतिहासाची व्याप्ती खूपच व्यापक बनली आहे. राजकीय इतिहासाबरोबरच आज सामाजिक, आर्थीक,धार्मीक, सांस्कृतीक, प्रादेशीक व स्थानिक इतिहास अभ्यासला जात आहे. त्यामूळे इतिहासाचे स्वरूप व व्याप्तीत वाढ झाल्याने इतिहासाच्या कक्षा रूंदावल्या आहेत.

इतिहास लेखनामध्ये समाज, व्यक्ती, स्थळ व काल हे घटक महत्वाचे असले तरी ‘स्थल' या घटकाला विशेष महत्व आहे. स्थलावरून घडलेली घटना व घटनेचे विशिष्ट महत्व लक्षात येते. इतिहास लेखनामध्ये गावाचा, तालुक्याचा व जिल्हाचा इतिहास लिहिल्यास आपोआपच प्रादेशिक व राष्ट्रीय इतिहासामध्ये मोलाची भर पडते. स्थानिक इतिहासाशिवाय राष्ट्रीय इतिहासाला पूर्णत्व येत नाही म्हणूनच स्थानिक इतिहासाचे महत्व इतिहास लेखनात अनन्यसाधारण असे आहे.

1) शोध निबंधाची उद्दिष्टे:-

1) स्थानिक इतिहासातून राष्ट्राचा इतिहास अभ्यासने.
2) स्थानिक इतिहासाचे स्वरूप अभ्यासने.
3) स्थानिक इतिहास लेखनातून तेथील धार्मिक, भौतिक, सामाजिक, राजकीय सांस्कृतीचा अभ्यास करणे.
4) स्थानिक इतिहासातील घटनांचा शोध घेणे किंवा तेथील समस्यांचा शोध घेणे.
5) स्थानिक इतिहासाचे देशाच्या इतिहासातील महत्व विशद करणे.

2) शोध निबंधाची गृहितके:-

1)एखादया गावाचा किंवा शहराचा ठिकाणची ऐतिहासीक माहिती घेणे.
2) स्थानिक इतिहासाचे स्वरूप हे, राजकीय, आर्थीक, धार्मिक,सामाजिक, भौगोलिक व सांस्कृतीक अशा प्रकारचे असते.
3) स्थानिक इतिहास लेखनात साधनांची कमतरता जानवते. पूर्णपणे साधने उललब्ध् होतीलच असे सांगता येत नाहीत.
4) स्थानिक इतिहास लेखनात क्षेत्र मर्यादा पडतात.
5) इतिहास लेखनामध्ये आजही अनेक ठिकाणचा स्थानिक इतिहास लिहिला गेला नाही.
6) स्थानिक इतिहासाच्या पायावरच राष्ट्रीय इतिहास आधारलेला आहे.

3) स्थानिक इतिहासाचा अर्थ व स्वरूप :-

प्रत्येक गावाला किंवा शहराला आणि त्याच्या नावालाही ऐतिहासिक वारसा असतो. स्थानिक इतिहास लेखनात समाज रचना, चालीरीती, वास्तू, मंदीर, सन-उत्सव, शिक्षण, संस्कृती इत्यादी सर्व बाबींची नोंद घेतली जाते.

अर्थ:- 1) एखादया गावाचा किंवा शहराचा इतिहास लिहीने म्हणजे स्थानिक इतिहास लेखन होय.
2) स्थानिक इतिहास लेखन म्हणजे एखादया विशिष्ठ स्थानाला केंद्रबिंदू मानून गावचा किंवा शहराचा इतिहास लिहीने होय.

स्थानिक इतिहास लेखनासाठी गाव हे ऐतिहासीक दृष्टया महत्वाचा घटक आहे. गाव, कसबा, परगना, तालूका, जिल्हा, प्रादेशिक किंवा विभागीय आणि राष्ट्रीय इतिहास लेखनामध्ये गावातील स्थानिक माहितीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. याच्या आधारावर प्रदेशाचा व राष्ट्राचा इतिहास लिहीला जाऊ शकतो.

स्थानिक इतिहासामध्ये निवडलेल्या ठिकाणाचा इतिहास लिहीण्यासाठी तेथील भौगोलिक माहिती प्रमाणेच सांस्कृतीक, सामाजिक, भौतिक , घटकही महत्वाचे असतात. स्थानिक इतिहास लेखनामुळे राष्ट्राचा इतिहास समजने सोपे जाते. तेथील सामाजिक, धार्मीक, सांस्कृतीक, राजकीय, आर्थीक बाबींची वस्तुनिष्ठ माहिती मिळण्यास मदत होते.

4) विषय प्रतिपादन :-

Local History ही संकल्पना पाश्च्यात्य देशात उदयास आली व तिथेच प्रगत झाली.पुढे तिला मान्यता मिळाली पण ही संकल्पना जेव्हा आपल्याकडे आली त्योवळी ती 'स्थानिक इतिहास' या मराठी नावाने रूढ झाली. ''स्थानिकइतिहास लेखनामध्ये ज्या स्थानाची किंवा गावाची निवड केलेली असते त्यामध्ये भौगोलिक घटक हा महत्वाचा असतो. भौगोलिकते बरोबरच तिथे वास्तव्यास असलेल्या लोकांची मानसिकता व सांस्कृतीक स्थिती सुद्धा महत्वाची असते. आपल्या गावच्या इतिहासाबद्दल प्रत्येकालाआनंद असतो. पण काही दु:ख दायक गोष्टी सुद्धाअसतात. या दोन्ही स्मृतीबद्दल कातरता येत असते. ही स्मृती कातरता प्रभावी शैलीत पकडण्यात इतिहातकाराचे यश अवलंबून असते''

स्थानिक इतिहास लेखन करतेवेळी गावातील वास्तू महत्वाच्या ठरतात वास्तूंनी त्यांच्या काळाचे प्रतिनिधीत्व केलेले असते. एखादी ऐतिहासीक इमारात किंवा वास्तू, मंदीर इत्यादीचा अभ्यास करणे किंवा इतिहास लिहीणे हा स्थानिक इतिहासाचा भाग आहे. पण देशामध्ये आजही स्थानिक इतिहास लिहीला जात नाही. अनेक स्थानिक ऐतिहासीक ठिकानांची माहीती जगासमोर किंवा राष्ट्रीय इतिहासत येत नाही ही मोठी खंत आहे. उदाहरण द्यायचे असेल तर उस्मानाबाद जिल्हातील उमरगा तालूक्याच्या ठिकाणा पासून उमरगा ते लातूर मार्गावर नारंगवाडी हे गाव वसलेले असूनया गावाला ऐतिहासीक वारसा आहे या गावात अति प्राचीन हेमाडपंथी प्रकारचे महादेवाचे मंदीर आहे. या मंदीरावर दोन शिलालेख कोरलेले आहेत. तसेच त्या मंदीराच्या पाठी मागे एक बारव आहे. त्या बारवच्या दगडावर रतनजी जमसेटजी व त्या नावाखाली 1336 इ. सन असा मजकूर कोरलेला आहे. व त्याच्या खाली दुसऱ्या दगडावर 'साहेबजाय गीरीदार नारंगवाडी' असा उल्लेख कोरलेला आहे. या दोन्ही वास्तू आजही मजबूत स्थितीत आहेत. तेथील मंदीरावरील शिलालेखांचे वाचन झाल्यास नक्कीच तेथील स्थानिक इतिहास उलगडेल व तेथील धार्मीक, सांस्कृतीक, राजकीय, आर्थीक बाबींची माहीती मिळण्यास मदत होईल. या वरून स्थानिक इतिहासाचे महत्व राष्ट्रीय इतिहास लेखनात किती गरजेचे आहे हे लक्षात येते.

5) स्थानिक इतिहासाचे महत्व :-

स्थानिक इतिहासाला प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणतात. गेल्या 50 ते 60 वर्षामध्ये स्थानिक इतिहास ही पाश्च्यात्य देशात रूढ झालेली इतिहासाच्या क्षेत्रातील एक सर्वमान्य संकल्पना आहे. आपल्या भारतामध्येही मागील 25 ते 30 वर्षापासून स्थानिक इतिहासाकडे आणि इतिहासाच्या पूणर्मांडणीकडे लेखक संशोधकांचा ओढा वाढल्याचे दिसून येत आहे. स्थानिक इतिहासावर संशोधन करून लेखन केल्यानंतर अभ्यासकांना व संशोधकांना आपले संशोधन सादर करण्याची उत्तम संधी परिषदामधून तसेच मराठवाडा इतिहास परिषद या सारख्या परिषदामधून मिळते.

स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक व राष्ट्रीय इतिहासाच्या प्रवासातील मैलाचा दगड ठरतो. स्थानिक इतिहासाशिवाय प्रादेशिक व राष्ट्रीय इतिहासाला पूर्णत्व येऊच शकत नाही. '' प्रसिध्द इतिहासकार रेनियर म्हणतो की, ''स्थानिक इतिहास हा अशा पध्दतीने लिहीला पाहीजे की,तो देशाच्या इतिहासामध्ये चपखल बसला पाहीजे.'' शेवटी स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक वा राष्ट्रीय इतिहाचा एक भाग असतो. स्थानिक इतिहासाच्या साहाय्याने सर्वांगीन राष्ट्रीय इतिहास लिहीला जाऊ शकतोम्हणून राष्ट्रीय इतिहासामध्ये स्थानिक इतिहासाचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

स्थानिक इतिहासामुळे इतिहासाशी संबंधित घटनास्थळे व व्यक्ती यांच्याबद्दल एक आत्मियता प्रस्थापीत होते. प्रत्येकाला आपल्या गावच्या परिसराच्या इतिहासाबद्दल एक वेगळेच कुतूहल असते. स्थानिक इतिहासाच्या एखादया महत्वाच्या संशोधनामधून राष्ट्राच्या इतिहासावर त्याचा परिणाम दिसून येतो. या स्थानिक इतिहास लेखनामुळेच इतिहासाची व्याप्ती व स्वरूपात बदल होऊन इतिहासाच्या सर्वांगीन बाबीवर अभ्यास होऊ लागल्याने इतिहासाच्या कक्षा रूंदावत चालल्या आहेत. म्हणून स्थानिक इतिहास लेखन परंपरेला इतिहास लेखनामध्ये महत्वाचे स्थान आहे.

6) सारांश :-

इतिहास संशोधन आणि लेखन ही सातत्याने चालू राहणारी प्रक्रिया आहे. प्राचीन काळापासून इतिहास लेखनाची ही परंपरा अखंडीतपणे चालू आहे स्थानिक इतिहास लेखन प्रवाह जरी परदेशात उदयास आला असला तरी आज भारतामध्ये या प्रवाहाला अनुसरून स्थानिक इतिहास लेखन मोठया प्रमाणात होताना दिसत आहे.

स्थानिक पातळी वरील इतिहास लेखनामुळे राष्ट्रीय इतिहास लिहीण्यास मदत होते. स्थानिक इतिहास लेखना शिवाय राष्ट्रीय इतिहास परिपूर्ण होऊच शकत नाही. स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासातून आपली संस्कृती परंपरा व आपल्या पुर्वजांचा इतिहास समजण्यास मदत होते. आपल्याला जगाचा इतिहास माहीत असतो. पण आपल्या परिसरातील अनेक महत्वाच्या घटना किंवा स्थानिक ऐतिहासीक स्थळे यापासून अनभिज्ञ असतो. ही माहिती मिळविण्यासाठी स्थानिक इतिहास लेखन अत्यंत महत्वाचे आहे.

स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये ज्या गावांचा स्थानिक इतिहास नोंदवला नाही अशा गावांचा अभ्यासाद्वारे संशोधन करून लेखन केल्यास तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतीक,धार्मीक,राजकीय, भौतिकव आर्थिक बाबींची माहीती मिळण्यास मदत होईल व या लेखनातून आपला प्राचीन वारसा पुढील पिढयांना स्फुर्ती व प्रेरणा देणारा ठरेल.

संदर्भ :-

1) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लीकेशन,औरंगाबाद, 2015.
2) प्रभाकर देव, इतिहासशास्त्र संशोधन अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेन टॉनिक प्रकाशन, नांदेड, 2007.
3) डॉ. एस.एस. गाढाळ, इतिहास लेखनशास्त्र, कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद, 2011.
4) शांता कौठेकर, इतिहासतंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2011.
5) आर. एस. मोरवंचीकर, इतिहास लेखनशास्त्र व इतिहासकार, विद्या बुक्स पब्लीकेशन, औरंगाबाद, 1919.

स्थानिक इतिहास लेखनातील महत्वपुर्ण घटक व महत्व एक चिकित्सक अध्ययन

प्रा. सिध्देश्वर चंद्रकांत सुरवसे
इतिहास विभाग
तुळजाभवानी महाविदयालय, तुळजापूर

इतिहास विषयाची व्याप्ती भुतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळामध्ये असल्याने गतकाळातील घटनांचे अवलोकन करणे व त्याचे वस्तुनिष्ठ आणि नि:पक्षपणे लेखन करणे तसेच जिकरीचे कार्य आहे. इतिहास जरी भुतकाळातील घटनांवरती आधारीत असला तरी तो वर्तमान काळास मार्गदर्शक व भविष्यकाळास दिशादर्शक ठरलेला आहे. कारा इतिहासामध्ये फक्त घटनांची नोंद नसते तर त्या घटनांचा अन्वयार्थ लावून त्यांच्या कारणांचा, परीणामाचा आढावा यामध्ये घेतला जातो. मनुष्याने आपल्या वाटचालीत जो विकास केला आहे. त्या विकासामधील महत्वपुर्ण व मानवी जीवनाला कलाटणी देणा—या सर्व घटनांची नोंद इतिहासात घेतली जाते. मानवी संस्कृतीचा विकास हा मानवाच्या जीवनातील महत्वपुर्ण टप्पा आहे. कारण याठिकाणापासूनच मानवाने ऐतिहासीक कालखंडात प्रवेश केलात्र १९ व्या शतकापर्यंत इतिहास लेखनाकडे शास्त्र या दृष्टकोनातून पाहिले जात नव्हते. परंतु १९ व्या शतकानंतर इतिहास हा शास्त्रीय दृष्टीकोन व शास्त्रीय नियमांचा अवलंब करुन लिहीला जावू लागला. त्याच बरोबर इतिहास लेखनात आमुलाग्र बदल होवून भुतकाळाशी असणारे मानवीय जिज्ञासा पुर्ती वास्तवाशी जोडली गेली. म्हणून प्रत्येक कालखंडातील इतिहासाकारानी इतिहास लेखनातील आवश्यकता प्रतिपादीत केली आहे. इतिहास विषयाच्या व्याप्ती व लेखन प्रवाहामध्ये कालखंडानुसार बदल होत गेले. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात इतिहास विषयाची व्याप्ती व लेखन प्रवाह मर्यादीत होते. परंतु आधुनिक काळात इतिहास कारांचा बदलेला दृ ष्टीकोन यामुळे इतिहासामध्ये नवनवीन विचार प्रवाहास सुरुवात झाली. आधुनिक काळातील इतिहास कारांनी प्रत्येक ऐतिहासीक प्रस्थापित व विस्थापित घटकांना योग्य ते स्थान देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे इतिहासाच्या स्वरुपामध्ये बदल होत गेला. प्राचिन काळामध्ये जो इतिहास नोंदविला गेला. त्या काळातील इतिहासाचे स्वरुप हे राजा, रजवाडे, धर्म, उत्थान पतन, इ. गोष्टींचा समावेश होता. यामध्ये सर्वसामान्य माणसांच्या कार्याची दखल घेतली गेलेली दिसून येत नाही. परंतु आधुनिक काळातील इतिहास लेखनाच्या स्वरुपामध्ये बदल होवून सामान्य माणसाच्या कार्याला केंद्र बिंदु मानून इतिहास लेखन केले गेले.

मानवी जीवनातील नवनिर्मिती, संघर्ष, परिवर्तन, इ. बाबींचा आढावा इतिहासामध्ये घेतला जातो. मानवाला लेखन कलेचे ज्ञान अवगत झाल्यापासून आपणास त्या काळातील मानवी जीवनाचा आढावा लिखीत साधनाच्या आधारे घेता येते. परंतु ज्या काळात मानवाला लेखन कलेचे ज्ञान अवगत नव्हते. त्या काळातील मानवी जीवनाचा अभ्यास आपण पुरातत्वीय साधनाच्या आधारे करतो. विश्वामध्ये आधूनिक काळात वेगवेगळया दृष्टीकोनातून इतिहासाचे लेखन केले गेले आहे. व सुरुही आहे. काही वेळेस इतिहास लेखनावर धर्म, राजकारण, परंपरा इत्यादीचा प्रभाव राहीला होता. आधूनिक काळातील इतिहास लेखनात यांच्यापेक्षा सर्वसामान्य व्यक्तीच्या कार्याला प्राधान्य देण्यावरुन असेल किंवा अन्य कारणामुळे नवनवीन विचार प्रवाह निर्माण झाले त्यामध्ये स्थानिक इतिहास लेखानात म्हत्वपुर्ण स्थान प्राप्त झाले असून आधूनिक काळामध्ये राष्ट्रीय इतिहासा प्रमाणेच स्थानिक इतिहासाला महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण आपणास ब—याचदा राष्ट्राचा खंडाचा व जगाचा इतिहास माहीत असतो. परंतु आपल्याला आपल्या स्थानाच्या इतिहासाबाबत माहिती नसते. यामुळेच आपल्या भागाचा इतिहास माहीत करुन घेण्यास स्थानिक इतिहास महत्वपुर्ण भुमिका बजावतो. स्थानिक इतिहासामध्ये राजकीय, सामाजीक, सांस्कृतीक, आर्थिक, धार्मीक इत्यादी बाबीचा समावेश करणे गरजेचे आहे. कारण स्थानिक इतिहासामधूनच प्रादेशीक व राष्ट्रीय इतिहासाची पुर्नमांडणी होत असते. स्थानिक इतिहासामध्ये मंदिर स्थापत्य, डोंगरे, किल्ले, जुनेवाडे, प्रथा परंपरा, पराक्रमी व्यक्तीचे कार्य इ. गोष्टीची नोंद घेतली जाते. साधारणत: स्थानिक इतिहासामध्ये स्थानमहात्म्य व लोकसंस्कृती यांना अधिक महत्व असते. याच बरोबर स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून लोक, धर्म, समाजव्यवस्था,

जीवनशैली, कला, परंपरा, स्थापत्य इत्यादी गोष्टीचे सखोल अध्ययन होते. म्हणूनच जयसिंगराव पवार यांनी सुध्दा स्थानिक इतिहासाचे महत्व राष्ट्रीय इतिहासा इतकेच मानले आहे.

शोध निबंधाची उदिदष्टे :—

१. आधुनिक काळातील इतिहास लेखनात स्थानिक इतिहासाचे महत्व जाणून घेणे
२. जागतीक, राष्ट्रीय व प्रादेशीक इतिहास लेखनात स्थानिक इतिहासाची भुमिका समजून घेणे.
३. स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून लोक, धर्म, समाजव्यवस्था, जीवनशैली, कला, परंपरा, स्थापत्य इत्यादी घटकांचे महत्व जाणून घेणे.

शोध निबंधाची गृहितके :—

१. आधुनिक काळातील इतिहास लेखनात स्थानिक इतिहासाला महत्वाचे स्थान आहे.
२. जागतीक, राष्ट्रीय व प्रादेशीक इतिहास लेखनात स्थानिक इतिहासाची भुमिका महत्वपुर्ण असते.
३. स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून लोक, धर्म, समाजव्यवस्था, जीवनशैली, कला, परंपरा, स्थापत्य इत्यादी घटकांचे स्थान महत्वपुर्ण असते.

संशोधन पध्दती :—

प्रस्तृत शोध निंबध द्वितीय साधनावर आधारीत आहेत. यामध्ये त्या विषया संबधी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालीके, वर्तमान पत्रे, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

स्थानिक इतिहासाची व्याख्या :— “स्थानिक इतिहास म्हणजे एखादया ठिकाणाचा इतिहास होय”
“ स्थानिक इतिहास म्हणजे एखादा व्यक्ती ज्या गावात, परिसरात राहतो, त्या गावाचा अथवा परिसराचा इतिहास होय.”

स्थानिक इतिहास लेखनातील महत्वपुर्ण घटक :—

१. स्थानिक इतिहासामध्ये गावाचे प्राचिनत्व, परंपरा, दंतकथा, गावाचा इतिहास, लोकसमजूती, लोकमानस इत्यादी विषयी माहिती गोळा करणे महत्वपुर्ण असते.
२. स्थानिक इतिहासात भौगोलिक स्थान, सिमा, वास्तु, जलस्त्रोत इत्यादीची गोष्टीची नोंद घेणे.
३. यामध्ये समाज व्यवस्था, स्त्रीयांचे स्थान, शिक्षण, इत्यादी गोष्टी बरोबरच धर्म, धर्मस्थळे, उत्पादनाचे साधने, आर्थिक स्त्रोत व परिस्थिती, स्थानिय राजकारण, सामाजीक जागृकता इत्यादी विषयी इतिहास लेखनात नोंद घेणे
४. स्थानिक गावाचा प्रादेशीक अथवा राष्ट्रीय राजकारणात, सामाजीक कार्यात, धार्मीक गोष्टीत, आर्थिक प्रगतीत असलेला सहभाग, विविध चळवळीत सहभागी झालेल्या व्यक्तीचे चरित्र इत्यादी गोष्टीची नोंद घेणे,

वरील सर्व घटकांची नोंद घेत असताना प्रत्येक घटकाला पुरावा मिळेलच असे नाही. कारण पुराव्या बाहेरही इतिहास असू शकतो याचे भान इतिहास लेखकांने ठेवून स्थानिक इतिहासाचे लेखन करणे गरजेचे आहे.

स्थानिक इतिहास लेखनाचे महत्व :—

१. आपल्या स्वत:च्या स्थानाचा इतिहास माहित होतो.
२. सांस्कृती संर्वधनासाठी स्थानिक इतिहासाचा उपयोग होतो.
३. प्राचीन अनिष्ट रुढी परंपरांना टाकून देवून चांगल्या रुढी परंपराची जपणुक होण्यास मदत होते.
४. नैतिक समाज जीवनाची आचार संहिता मांडण्यास मदत होते.
५. स्थानमहात्म्य व लोक संस्कृतीचा अभ्यास करण्यासाठी स्थानिक इतिहास सहकार्य करतो.
६. Think Globlad & Act Local या मतास बळकटी आणण्यास मदत होते.
७. राष्ट्रीय इतिहासाचा मुळ आधारस्तंभ म्हणून स्थानिक इतिहासाचे महत्वपुर्ण स्थान आहे.

सारांश :—

स्थानिक इतिहास हा इतिहास लेखनातील अत्यंत महत्वाचा इतिहास प्रकार असून या इतिहासामुळे स्थानिक घटकांना महत्वपुर्ण स्थान मिळवून दिले आहे. या प्रकारामुळे प्रत्येक गावाला, परीसराला, स्थानाला इतिहास असतो व या स्थानिक इतिहासामधूनच प्रादेशीक, राष्ट्रीय इतिहास परिपुर्ण होवू शकतो. या मतास पुष्टी मिळाली. त्याच बरोबर स्थानिक इतिहास लेखनात महत्वपुर्ण घटकांचा समावेश असतो.

संदर्भ ग्रंथ सुची :—

1- Barnes H.E., History of Historical writing, New York, 1962
२. द. वि. केतकर इतिहासातील अंत प्रवाह
३. जयसिंगराव पवार, आमच्या इतिहासाचा शोध व बोधए सुमेरु प्रकाशन डोबिवली २००४
४. सरदेसाई बी. एन. इतिहास लेखन पध्दती फडके प्रकाशन कोल्हापूर २००४
५. लोकसत्ता
६. इंडिया टुडे
७. इंटरनेट

Subaltern Studies : A New Trend in Writing History

Shri. G.V. Baviskar
Assit.Professor & Head
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction:-

"History is the recorded struggle of people for ever increasing freedom and for newer higher realization of the human process. The common people possess the capacity to make history. In fact the historic initiative of the masses has time and again produced social cataclysms that have changed the world." The subaltern approach centers on and around the people, as people constitute the central theme of history. The subaltern studies of history claims to be an improvement on the elitist mode (both Marxist and Non-Marxist type) of exploring and explaining history. This mode of explaining history also known as "history from below" aims at constructing the paradigm of subaltern consciousness manifesting in different forms, at different places, and at different times. 'Subaltern studies' is a new trend of writing history, like other trends i.e. Imperialism, Primitivism, Nationalism, Marxism, Neo-Marxism, Feminism, Ambedkarism etc. The need of rewriting and revaluation on the basis of narration of history is being expressed.

Objectives:-

1) Explain the meaning and nature of the Subaltern History.
2) A study of rise and growth of the Subaltern History writing. Subaltern Studies : A New Trend in Writing History.
3) A study of available sources for the Subaltern History Writing.
4) The survey of early contribution of Subaltern History writing in India.
5) Criticism and Response of the subaltern studies.

Meaning of subaltern studies:-

'Subaltern', meaning 'of inferior rank', is a term adopted by Antonio Gramsi(1891-1937), an Italian Marxist and Communist Party Leader, refers to those groups in society who are subject to the hegemony of the ruling classes. A subaltern is someone with a low ranking in a social, political, or other hierarchy. It can also mean someone who has been marginalised or oppressed. From the Latin roots sub- "below", and alternus "all others", subaltern is used to describe someone of a low rank (as in the military) or class (as in a caste system). Subalterns occupy entry-level jobs or occupy a lower rung of the "corporate ladder." But the term is also used to describe someone who has no political or economic power, such as a poor person living under a dictatorship. Different kinds of synonyms are used for the word 'Subaltern', like: common people, lower-class, underprivileged, exploited, inferiors, minors, weak etc. British Historian, E.P. Thomson wrote an article in 'The Times Magazine'. While giving his 82 Odisha Review November - 2014 opinion he used the words 'History from Down Below' Italian Marxist thinker Antonio Gramshi has used the word 'subaltern' for minor, poor, downtrodden people. Subaltern means overlooked, neglected, disregarded, and treated with unconcern and indifference.

Nature of the Subaltern Studies:-

In the thousands years of history-writing it is clearly seen that there existed two kinds of people: Superiors and Inferiors in the society. The superiors have been given more importance. Therefore, it is expected in Subaltern studies to write the history again, making it free. The inclusion of lower people or common men's history has been agreed. This trend of writing consists of the agony of exploited workers, labourers, oppressed caste, and women's income beyond the world of thoughts. The consciousness and autonomy of lower class regarding consciousness is the foundation of Subaltern studies. "In the work of subaltern studies it is necessary to reach up to not only the ideological part but also the livelihood of common people i.e. poor farmers, shepherds, workers, labourers, oppressed caste women. They are also human beings, they also think, take decisions, decide the way to live and grow in the society. The subaltern studies, therefore, defy those historians who regard people's action as external to their consciousness. So, the chief concern of the subaltern studies venture is thus to appreciate the people's consciousness and their action. A proper analysis of this consciousness and its due recognition by the historians would rightly present and project the subalterns as the maker of the history they live out.

Rise and growth of the Subaltern History Writing:-

The subaltern studies were proclaimed by its adherents as a new school in the field of Indian history writing. In the early 1980s, there emerged in India a 'school' of history that goes by the name of 'Subaltern Studies'; this 'school' has now gained a world-wide reputation, and 'Subaltern Studies' is beginning to make its influence felt in Latin American Studies, African Studies, 'cultural studies', and other arenas. Where previously the history of modern India, and particularly of the nationalist movement, was etched as a history of Indian 'elites', now this history is being construed primarily as a history of 'subaltern groups'. 'Subaltern studies' is a foreign trend of thoughts and the philosophical foundation of this trend is found in the writing of the Italian Marxist thinker Antonio Gramchi. His thoughts were upheld by many thinkers Frants Cannan, Jivche Zanax, Eric, Hobbs Bon George Rud, Shiro Brizand can be specially mentioned. Antonio Gramchi was the founder of Marxist Party in Italian tradition and famous as a Marxist thinker. He was the organiser and leader of peasant revolt in Italy after the First World War. He wrote many articles after the rise of Mussolini to attack the dictatorship government and asserted the need to organise for changing Mussolini's government.

As a result he was arrested in 1926. During his stay in prison he discussed with the prisoners on the political condition and collected information maintaining the daily record. He died in the prison itself. Later on his writing was published under the titles "Selections from Political Writings" and "Selections from Prison Notebooks." Gramchi tried to give the meaning of Marxist theory regarding the changed condition of world. "The process of production is the foundation of social development and change, economical transactions determine the direction of social development, thoughts and culture."Gramchi makes argument regarding this theory of Mary and says, "Though financial transaction is the foundation of social life, the cultural building on it is of the same 83 November - 2014 Odisha Review importance. Social change gives speed and direction to culture". Again Gramchi says, 'Be an Integral Historian and join the ranks of organic intellectuals in recognising every trace of independent initiative on the part of the Subaltern group, rather than reproducing, the minds and analysing the actions of the dominant group'. Through the thoughts of Gramchi, the trend of Subaltern studies became conventional.

Writing of the Subaltern studies and sources:-

The sources of subaltern studies, the social group on which the history has to be written, are not available in large quantity because these groups at the low level of society is not capable of expressing their thoughts and opinions like the superiors or leading people. Therefore the literature expressing their revelation is not made we don't have documents and sources of written correspondence. Therefore, Governmental documents, Govt. Reports, Reports of Revenue Department, Census Report, Documents of Police Department, Judicial Documents, Folktales, Folksongs, Folk-recollection, Interviews etc. are used to write subaltern studies. The meditation and thinking about all the above sources as well as the help of the different branches of knowledge like Economics, Sociology, Census, Anthropology, Archaeology, Psychology, Linguistics etc. are necessary only then can be created subaltern history.

Subaltern Studies and India:-

The founder of the subaltern studies is Ranjit Guha(an Indian) and the trend of 'Subaltern studies' prevailed in India, in the last twenty years of the 20th century. This new trend gave a way to new challenges by crossing the traditional writing of history. It provided a new direction, new amplitude and helped to begin a new chapter. Indian point of view of Subaltern history is similar to the trend of writing in England, which became famous as 'History from Below'. The 'Centre of South Asian Cultural Studies' was established with the assumption that without knowing the work of downtrodden people, it is not possible to obtain the true sight of the contemporary history. Dr.Ranjeet Guha played a vital role in the establishment of this institute. He discussed about this view point of history with some of the Indian scholars. The historians, who experienced the need to study the new point of view regarding the revolt movement during the British rule in India, came together and deliberately started new experiments in the field of history. In 1982, a collection of articles edited by Dr. Guha "Subaltern studies" was published.

This first issue of Subaltern studies can be called a concrete invention of the new trend of thoughts. Guha tried to write history of subaltern from the subaltern perspective. Then and then alone would it be possible to notice the kind of role that the majority of the population, the silent majority if you wish, played in directing the course of history. Inevitably, the issue is who was dominating whom and who revolted against the domination and in what kind of manner came to be central importance in these studies. The philosophical base (foundation) of Dr. Guha's 'Subaltern studies' is found in the writing of Gramchi. Later on, eight issues of 'Subaltern studies' were published. Through these issues he gave an outline of common people's history. He also wrote "Elementary Aspects of Peasant Emergency in Colonial India" In this book he wrote about the main parts of peasant's revolt "A farmer is the creator of his own history", says Dr. Guha. Dr.Shahid Amin, a close associate of Dr. Guha, has important contribution in the writing of 'Subaltern studies'. He was the founder; editor and worked as teacher in history in Delhi University. He has analysed the 84 Odisha Review November - 2014 effect of Mahatma Gandhi on the minds of the farmers who participated in non-cooperation movement. He has tried to know the intention of different elements of society related to "ChauriChaura" incident. He wrote an article 'Making the Nation Habitable' and a book, 'Remembering the Mussalmans." He has expressed his thoughts about the dangers and bad effects on history writing from the point of view of any religious group.

In the trend of 'Subaltern studies' Dr. Sumit Sarkar also has contributed a lot. He is known as a brilliant historian, he employs the term subalterns for tribal and low-caste agricultural labourers and share

croppers, landholding peasants, generally of intermediate –caste status in Bengal and labour in plantations mines and industries. He studied Marxism and his important writings consist of the history of common people in national movement, history of neglected group, leadership of Mahatma Gandhi in national movement and the dominant nature of foreign colonial government. In 1977 he discussed with Dr. Ranjeet Guha and turned towards this new trend. He wrote book like : Swadeshi Movement in Bengal (1973), Popular Movements and Middle Class Leadership in the late Colonial India, Prespectives and problems of History from Below (1985), Writing Social History, Modern India 1885-1947 and 1983-1985. He wrote articles as, Limits of Nationalism, Decline of the Subaltern in Subaltern studies, Beyond Nationalist frame. Dr. Sumit Sarkar is closer to the concept of "History from Below' by Edward Thomson. In the introduction to his book, 'Popular Movements and Middle Class Leadership' he says - "History from Below being by concentrating on local and regional developments, encompassing various groups in the word popular-tribal, Peasant, artisan, labour protests and in the middle class a class which started asserting some kind of regional on national leadership and which had a totally different composition from Princes and Zamindars."

Dr. Sumit Sarkar has expressed meditative thoughts about Subaltern studies. He says 'Subaltern studies with its critique of all verieties of eliticism, whether colonist, nationalist or even Marxist has its focus on lower class indicatives, its pioneering efforts do represent a major breakthrough in our history writing'. He does not neglect the leadership of organic group of middle class as insignificant. Apart from this, in his article 'Decline of the Subaltern in Subaltern studies' he says that while giving emphasis on the psychology and work of deprived group in society, their social history is neglected.

Criticism And Response Of The Subaltern Studies:-

There has been wide-ranging criticism of the Subaltern Studies from many quarters. Right from the beginning the project has been critiqued by the Marxist, Nationalist and Cambridge School historians, besides those who were not affiliated to any position. Almost all positions it took, ranging from a search for autonomous subaltern domain to the later shift to discourse analysis, came under scrutiny and criticism. Some of the earlier critiques were published in the Social Scientist. In one of them, Javeed Alam criticised Subaltern Studies for its insistence on an autonomous domain of the subaltern. According to Alam, the autonomy of the subaltern politics is predicated on perpetuity of rebellious action, on a consistent tendency towards resistance and a propensity to rebellion on the part of the peasant masses. Whether this autonomous action is positive or negative in its consequences is of not much concern to the Subalternists: 'the historical direction of militancy is of secondary consideration. What is primary is the spontaneity and an internally located self-generating momentum. Extending the implications of the 85 November - 2014 Odisha Review inherent logic of such a theoretical construction, it is a matter of indifference if it leads to communal rioting or united anti-feudal actions that overcome the initial limitations.

Sumit Sarkar, who was earlier associated with the project, later on criticized it for moving towards post colonialism. Over the years, there began a shift in the approach of subaltern studies. The influence of the post modernist and postcolonist ideologies became more marked. In his two essays, 'The Decline of the Subaltern in Subaltern Studies' and Orientalism Revisited', he argues that this shift may have been occasioned due to various reasons, but, intellectually, there is an attempt to have the best of both worlds : critiquing others for essentialism, teleology and related sins, while claiming a special immunity from

doing the same oneself.‘ Moreover, such works in Indian history have not produced any spectacular results. Even earlier, according to Sarkar, there was a tendency towards essentialising the categories of subaltern and autonomy, in the sense of assigning to them more or less absolute, fixed, decontextualised meanings and qualities. Sarkar argues that there are many problems with the histories produced by the subaltern writers and these arise due to their restrictive analytical frameworks, as Subaltern Studies swing from a rather simple emphasis on subaltern autonomy to an even more simplistic thesis of western colonial cultural domination‘.

Such criticism of the Subaltern Studies is still continuing and the Subaltern historians have responded to it with their own justification of the project and counter-attacks on critics. The subalternists took some time before reacting to the critiques. Ranjit Guha railed against the criticism by those whom he called the vendors of readymade answers and academic old rods who supposedly posed as the custodians of official truth entrenched within their liberal and leftist stockades. He peremptorily dismissed the criticism by those scholars who have lived too long with well-rehearsed ideas and methodologies.

The subalternists took some time before reacting to the critiques. Dipesh Chakrabarty's reply was more detailed and asserted that : The central aim of the Subaltern Studies project is to understand the consciousness that informed and still informs political actions taken by the subaltern classes on their own, independently of any elite initiative.‘ It was because, as shown by subaltern historians, in the course of nationalist struggles involving popular mobilization the masses often put their own interpretations on the aims of these movements and proceeded to act them out.

Conclusion:-

The subaltern studies asserted itself as a radically new form of history-writing in the context of Indian history. The History written till now is one-sided, partial and not showing true picture of low level group in society. A group of people is deprived of proper position. A great man or intellectual group cannot create history. True history is not of superior group but it is shaped from the group of common people. Subaltern studies became an original site for a new kind of history from below, a people’s history free of national constraints, a post-nationalist reimaging of Indian nation, on the other side, at the margins, outside nationalism. This work brings together all the historians through the new trend of writing ‘Subaltern studies’, so that the recipients of success should get justice and in the same way true history will be written.

References :-

1) Dr. Satish K.Bajaj,(1988), “Recent Trends in Historiography”, Anmol Publication, New Delhi, pp-129-132. 86 Odisha Review November - 2014
2) Dr. O.V.Ligade,(2009) “Subaltern Studies : Trend in History writing”, International Research Journal, vol-1, pp.62-63.
3) Dr. Binod Bihari Satpathy,(2014) “ Subaltern Approach to Indian History” Indian Historiography, Paper-viii, DDCE, PP.191-195.
4) Dr. Parve Ramesh (Editor) (2010), “Trends in History”, Souvenir of National Conference, Dayanand Arts College, Latur, PP. 8.
5) Dr. Vyas Prakashchandra (1999), “Itihas Lekhan Shastra”, Abhijeet Publication, Latur, PP. 289
6) Gramsci, Antonio, “Escritos Políticos”, 4 vols, Lisboa, Seara Nova, 1976-1978 and “Selection from the Prison Note Books”. Trans. By Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith(London: Lawrence and Wishart, 1971), pp.52-56.

7) Ranjit Guha(ed), “Subaltern Studies” ,Vol-1, (Delhi: Oxford University Press, rpt. In paper back 1944), pp-1-8.

8) Sumit Srakar, “Popular Movements and Middle Class Leadership in Late Colonial India: Perspective & Problems of a History From Below”, New Delhi, 1983-1985.

9) Dr. Vyas Prakashchandra, Ibid, PP. 289.

10) Dr. Kothekar Shanta, Ibid, PP. 240

11) David Ludden (ed.), Reading Subaltern Studies : Critical History, Contested Meaning, and the Globalisation of South Asia (Delhi, Permanent Black,(2001).

12) Dipesh Chakrabarty, “Subaltern Studies and Postcolonial Historiography‘, Nepantla : Views from South, 1:1, 2000.

13) Dr. Kothekar Shanta, Ibid, PP. 239 .

14) Vinay Lal,” Walking with the Subalterns, Riding with the Academy” : ‘The Curious Ascendancy of Indian History‘, Studies in History, 17, 1 (2001).

15) Dr. Kothekar Shanta, Ibid, PP. 247, 248. Abhijit Sahoo, Lecturer in History, KISS, KIIT University, Bhubaneswar-24.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

इतिहास संशोधनातील नवीन प्रवाह –स्थानिक इतिहास – एक दृष्टक्षेप

प्रा.धनेश मधुकर हरड
इतिहास विभाग
जयवंतराव पवार महाविद्यालय टोकावडे,
ता.मुरबाड, जि.ठाणे

प्रस्तावना :

इतिहासाची वाढती व्याप्ती लक्षात घेता त्यातील नवीन प्रवाहांची विचार होण अत्यंत गरजेचे व उपयुक्त आहेएकविसाव्या शतकात इतिहास लेखनामध्ये स्थानिक इतिहासाला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे.स्थानिक इतिहास (Local History) ही संकल्पना भौगोलिक अर्थाने वापरली जाते.जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात जागतिक इतिहासाला महत्त्व प्राप्त होत आहे.त्यात स्थानिक इतिहास लुप्त न होता त्याला जिवीत ठेवणे गरजेचे आहेइग्लंड मध्ये ही संकल्पना उदयास आली व त्यानंतर इतर राष्ट्रांत हा विचार प्रसारित झाला.या लेखन प्रवाहातून आपणास स्थानिक संस्कृती, परंपरा, समाजजीवन यांचा अज्ञात भाग ज्ञात होऊ शकतो.आपल्या सभोवतालच्या परिसरातील अनेक ऐतिहासिक वास्तु, स्थळे, संस्कृती यांचा इतिहास प्रकाशात येऊ शकते

स्थानिक इतिहासाची आवश्यकता :

पारंपारिक इतिहास लेखनाने प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्र समृध्द केले आहेसाम्राज्य विस्तार, राजपरिवारांच्या वंशावळी, युध्द, तह, करार यास सर्वाधिक महत्त्व दिल्याचे समजते.तत्कालीन काळातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटक उजेडात आणण्याचे कार्य य राजकीय इतिहासकारांनी केल्याचे दिसून येतेपरंतु आजच्या बदलत्या काळानुसार नवीन लेखन प्रवाहांना समृध्द करणे गरजेचे आहे.मानवी जीवनातील विविध घटकांचा व परिस्थितीचा अभ्यास करताना सामान्य माणसांच्या जीवनाशी निगडीत पैलूंचा अभ्यास करून त्यांचे आकलन करणे अत्यंत आवश्यक ठरतेसमाजाच्या या पैलूंचा अभ्यास करण्यासाठी त्या-त्या प्रदेशातील स्थानिक लकांच्या संस्कृतीचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरतेयामध्ये त्यांचे दैनंदिन जीवन, वेशभूषा, केशभूषा, आहार-विहार, चालीरिती, मूल्यपरंपरा, मनोरंजनाची साधने याबद्दल जाणून घेणे आवश्यक ठरतेम्हणजेच राजकिय इतिहास हाच केवळ अभ्यास विषय नाही तर त्याबरोबरच स्थानिक लोकांच्या जीवनमानाचा त्याच विचार होणे गरजेचे आहे

आपला देश हा खेडयांचा देश आहेत्यामुळे स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून प्रत्येक खेडयाचा इतिहास लिहिणे आवश्यक आहे.या प्रत्येक गावाला त्याच्या नावाला काही इतिहास असतो.त्या गावातील विविध वास्तू, मंदिरे, मस्जिद, दर्गे, विहिर, बारव या सर्व स्थापत्यांचा त्यात विचार होणे गरजेचे आहेस्थानिक इतिहासाचा अभ्यास होणे ही काळाची गरज आहे.स्थानिक इतिहास हा राष्ट्राच्या इतिहासातील महत्त्वाचा भाग आहे.हे ओळखून त्याला प्राधान्य दिल्यास एका उपेक्षित, दुर्लक्षित घटकाला आपण इतिहास लेखन प्रक्रियेत न्याय देऊ शकतो.

स्थानिक इतिहास (Local History) ही पाश्चात्य जगात उदयाला आलेली व मान्यता पावलेली इतिहास संशोधन प्रणाली होय. या नवीन प्रणालीच्या माध्यमातून स्थानिक इतिहास संशोधकाने आपल्या संशोधनात आपला स्थानिक इतिहास महत्वाचा मानावा. स्थानिक इतिहासाला मुरड न घालता तेथील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बाबींचा विचार होणे गरजेचे आहे

स्थानिक इतिहास लेखनातील अडचणी :

स्थानिक इतिहास लेखन करणे अत्यंत उपयुक्त व आवश्यक असले तरी त्यात अनेक अडचणी व समस्यांचा सामना करावा लागतो. त्यातील पहिली समस्या म्हणजे घटकाच्या अभ्यासासाठीच्या साधनांचा/पुराव्यांचा अभाव कित्येक वर्षे हा समाज मानवी समुह प्रगतीपासून , साक्षरतेपासून दूर राहिल्याने तो आपले लिखित पुरावे मागे ठेवू शकत नाहीत्यामुळे त्या घटकाचा इतिहास लिहिताना मौखिक साधनांवर अधिकाधिक अवलंबून रहावे लागतेत्यांची पारंपारिक गाणी, पौराणिक कथा, दंतकथा, ओव्या यातून ऐतिहासिक तत्व शोधावे लागते.परंतु त्याचा वापर करताना त्यांची सत्यासत्यता पडताळून पाहणे गरजेचे असतेतसेच या स्थानिक लोकांच्या स्मृतीवर आधारीत असणाऱ्या या साधनांचा व पुराव्यांचा वापर करताना खूप दक्ष राहणे गरजेचे आहेतसेच या लोकांच्या अज्ञातामुळे आपली कोणतीही साधने जपुन ठेवू न शकल्याने इतिहास लेखनात अनंत अडचणी येतात. या सर्व अडचणीवर मात करून संशोधकाने या माध्यमातून दुर्लक्षित क्षेत्राला प्रकाशात आणले तर इतिहासाचा प्रांत अधिकाधिक समृध्द होईल

स्थानिक इतिहासाचे स्वरूप :

स्थानिक इतिहास संशोधनातील प्रवाहाचे स्वरूप समजून घेणे उपयुक्त ठरेल स्थानिक जनजीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी तयांची संस्कृती समजून घ्यावी लागतेत्याबरोबरच सामाजिक स्थिती, आर्थिक परिस्थिती या माध्यमातून हे स्वरूप अधिकाधिक

स्पष्ट होत जाईल. त्या प्रदेशाचा, त्याच्या नावाचा, ग्रामनामाचा इतिहास समजुन घेतला तर त्यातून गावाशी, स्थानिक प्रदेशाशी सबंधित अनेक बाबी ज्ञात होतात. त्याबरोबर स्थानिक नद्या, डोंगर, किल्ले यांच्या सहाय्याने या संशोधनाचे अंग विकसित होईल स्थानिक रितीरिवाज, परंपरा, सण, उत्सव, यात्रा, उरूस, लोकगीत, म्हणी, नृत्ये, यामधून हे स्वरूप अधिक स्पष्ट होईल.

या स्थानिक इतिहासाची समाजाला खुप आवश्यकता आहे.अशा प्रत्येक गावा-गावाचा इतिहास ज्ञात व्हायला हवा.त्यामुळे इतिहास लेखनाला परिपुर्णता येईल.स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासाशिवाय इतिहसाचा प्रांत अपूर्ण आहे.उद्याच्या पिढीला आपल्या पुर्वजांचा इतिहास माहित व्हावयाचा असेल तर स्थानिक इतिहास लेखनाशिवाय पर्याय नाही.प्रत्येक प्रांताचे, प्रदेशाचे इतिहास संशोधन व्हायला हवे.

स्थानिक इतिहासाच्या साह्याने राष्ट्रीय इतिहास अधिक दृढ व भक्कम होऊ शकतो.स्थानिक लोकांची, आदिम जमातींची त्याकाळातील अर्थनिती, न्यायव्यवस्था यावरही योग्य प्रकाश टाकला जाऊ शकतो.स्थानिक लोकांची, आदिम जमातींची त्याकाळातील अर्थनिती, न्यायव्यवस्था यावरही योग्य प्रकाश टाकला जाऊ शकतो.स्थानिक लोकांनी स्वातंत्र्यलढयात घेतलेला सहभाग व त्यांचे या कार्यातील योगदान यांची नोंद घेतली जाणे गरजेचे आहे.हे सर्व तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा या घटकाला इतिहासाच्या प्रवाहात सामिल करून घेतले जाईल.

स्थानिक इतिहास अभ्यासकाला/संशोधकाला समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, भूगोल, संस्कृती याबाबत मूलभूत ज्ञान असल्याशिवाय हा इतिहास लिहिता येणार नाही. एखाद्या गावाचा अभ्यास करताना तेथील लोकसंख्या, गावाचे नाव, त्यामागील दंतकथा, गावातील वास्तू, मंदिरे, मस्जिद, दर्गे, यात्रा, उरूस, तसेच तत्कालीन राजघराण्यातील सरदारांची कागदपत्रे, नोंदी, सनदा, मानपत्रे या सर्वांचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल.

स्थानिक इतिहासाला उत्तेजन दिल्यास त्यातून केवळ अज्ञात माहिती ज्ञात होणार नाही, तर त्या प्रदेशाला, खेडयाला, नवी ओळख प्राप्त होऊ शकते.यातून पर्यटनामध्ये वाढ होऊ शकते.ऐतिकासिक पर्यटनामध्ये या स्थळांचा, विचार होऊ शकतो.असे झाले तर जगातील पाश्चात्य राष्ट्राप्रमाणे भारतीय इतिहासातही स्थानिक इतिहास लेखनातून स्थानिक इतिहासाचे जतन व संवर्धनाचेकार्य होऊ शकते.

स्थानिक इतिहास संशोधनातील संधी :

स्थानिक इतिहास मुख्यत्वेकरून एखाद्या गावाचा शहराचा संस्थानाचा इतिहास लिहायचा असतो इतिहास संशोधकाला येथील समाजजीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. एखाद्या गावाचा इतिहास तेथील प्रथा, परंपरा, संस्कृती, धार्मिक रितिरीवाज अशा अनेक विषयावर संशोधन करता येणं शक्य आहे एखाद्या गावातील मंदिराचा इतिहास, मशिद, दर्गे, चर्च, स्तूप यांचा इतिहास प्रकाशात आणण्याची संधी संशोधकाला मिळते.स्थानिक जात पंचायत, खाप यांचा इतिहासही लिहिता येणे शक्य होईल.गावातील आठवडी बाजार त्याचा इतिहास, उलाढाल व त्याचे महत्त्व तसेच जत्रा, उरूस यावरही संशोधन करता येणे शक्य आहे.स्थानिक आदिवासी कला, चित्रकला, स्थापत्य यांचा अभ्यासही करता येऊ शकतो.स्थानिक लोक वापरत असलेली विविध अवजारे हत्यारे त्याचा अभ्यास तंत्रज्ञान व प्रगती यांचा अभ्यासही होऊ शकतो. स्थानिक खेळ हे ही संशोधता येऊ शकतात. सारीपाट, गांजिफा, दांडपट्टा, शिंगकाठी असे अनेक साहसी व कौशल्यपूर्ण खेळ व त्याचा इतिहास लिहिण्याची संधी आज संशोधकाला उपलब्ध आहे.

गावाचा इतिहास लिहिण, स्थानिक इतिहास लेखनाचा एक भाग आहे.गावातील महत्त्व पूर्ण वास्तू त्याचा इतिहास नमूद करणे गरजेचे आहे.स्थानिक इतिहास लिहिताना संशोधक ऐतिहासिक घटना व त्याच्याशी सबंधित असणाऱ्या व्यक्ती यांच्या आधारे स्थानिक इतिहास शब्दबध्द करतो. एखाद्या स्थानाशी किंवा ठिकाणाशी केंद्रित राहून अशा प्रकारे स्थानिक इतिहासलेखन करता येणे शक्य आहे व त्यातून अज्ञात अशा स्थळांचा, बाबींचा, वास्तूंचा इतिहास नव्यारूपात पुढे येऊ शकतो.

समारोप :

स्थानिक इतिहास ही संशोधनाची स्वतंत्र ज्ञानशाखा होय इतिहास संशोधनातील एक नवी दृष्टी प्रदान करणारी बाब होय. आतापर्यंत राष्ट्रीय जागतिक इतिहास महत्त्वपूर्ण मानला जात होता. पण आज इतिहासात नवे प्रवाह उदयाला येत आहेत ही संशोधकांसाठी सुखद बाब आहे.स्थानिक इतिहास लेखनाच्या साह्याने अनेक उपेक्षित, दुर्लक्षित, घटकांचा इतिहास ज्ञात झाला आहे.यामुळे इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलु लागला आहे.या स्थानिक इतिहास लेखनप्रवाहामुळे मानवी जीवनातील विविध पैलुंचे आकलन करणे किती आवश्यक आहे हे प्रकर्षाने जाणवते.इतिहासाच्या शास्त्रीय संशोधनासाठी हा नवा प्रवाह पुढे आणणे गरजेचे आहे. स्थानिक गावातील स्थानातील लोकांच्या गौरवशाली परंपरा, त्यांचे समाजासाठीचे, राष्ट्रासाठीचे योगदान, त्यांची

संस्कृती याबाबी नक्कीच जगापुढे आणता येतील त्यासाठी आपली इतिहासाबाबतची दृष्टी विस्तारीत करून या नवीन प्रवाहांना सामावून घेऊन त्यांना योग्य न्याय देणे आपले कर्तव्य आहे

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. सरदेसाई बी.एन., इतिहास लेखन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापून, 2011
2. खरे ग.ह., संशोधकाचा मित्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर
3. बेंद्र वा.सी., साधनाचिकित्सा, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर
4. पवार जयसिंगराव, आमच्या इतिहासाचा शोध आणि बोध, सुमेरा प्रकाशन, डोंबिवली
5. गायकवाड, सरदेसाई, हनमाने, ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे यांचा अभ्यास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 1989
6. संत दु.का.संशोधन पध्दती, प्रक्रिया, अंतरंग पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन 2007
7. कोठेकर शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर2005

अधिक माहितीसाठी पाहा -

अ)निकम नंदकुमार(संपा.) स्थानिक इतिहास- इतिहासलेखन पध्दती, राष्ट्रीय चर्चासत्र. शोधनिबंध संग्रह, चं.ता.बोरा महाविद्यालय शिरूर, 2014

आ)जोशी अरूण(संपा.) कोकण इतिहास परिषद, शोधनिबंध संग्रह, खंड-5 ठाणे, 2016

इ)शिवदे सदाशिव (संपा.) संशोधन पत्रिका-2015, अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद, शोधनिबंध संग्रह-2015

रामपूरचे मूर्तिशिल्प

प्रा. डॉ. उद्धव उमाजी राऊत
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
हु. बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमत.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात व्यक्तीला आपले गाव, तालुका, जिल्हा, प्रदेशातील स्थानिक इतिहासाची माहिती नसते. म्हणून स्थानिक इतिहासामुळे तेथील संस्कृती, भूगोल, वंश, लोक, विचार आदि महत्त्वाच्या घटना, प्रसंग, चळवळी, चालीरिती, सण, उत्सव, परंपरा, ऐतिहासिकत्व समजते. त्याकरिता एक छोटासा प्रयत्न स्थानिक इतिहासावर (Local History) संशोधन लेख तयार केला आहे.

राजापूर हे गाव ता. औंढा नागनाथ जि. हिंगोली या भौगोलिक पट्यापासून औंढाकळमनुरी रोडवर औंढ्यापासून7 कि.मी. अंतरावरती वसलेले आहे. गाव तसे निसर्गाच्या सानिध्यात डोंगराच्या पायथ्याशी आहे. गावाच्या चारही बाजुंनी डोंगर वसलेला आहे. पावसाळ्यात तर हे गाव अधिक सुंदर दिसते. परिसरास तसे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा मोठ्या प्रमाणात लाभलेला आहे. कारण जवळच असलेल्या औंढा या गावी बाराज्योतिरलिंगापैकी एक ज्योतिरलिंग येथे आहे येथेच बाराव्या शतकातील भव्यदिव्य, वास्तुकला, स्थापत्यकला प्राप्त असलेले हेमाडपंती मंदिर आहे हे मंदिर वैशिष्ट्येपूर्ण स्वरूपाचे आहे जवळच असलेल्या सेंदूरसेना, तपोवन, रांजोना, राजापूर इत्यादी ठिकाण एक पटाच हेमांडपंती मंदिराचा दिसतो.

राजापूर गावी यादवकालीन हेमाडपंती भव्य, कला स्थापत्य दृष्टीने युक्त मंदिर असावे कारण येथे असलेल्या अवशेषावरून स्पष्ट होते. येथील असणा-या सरस्वतीच्या मूर्तीवरून यादवकालीन शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना दिसतो.[1] आता हे मुळ मंदिर नाही, मंदिराची तोडफोड झाली आहे. कारण मंदिर परिसरात अनेक भग्न अवशेष आहेत. स्तंभ, नंदी, अनेक मूर्त्या दिसतात. गावाच्या बाहेर एका शेतात हे मंदिर आहे. आजच्या परिस्थितीत सभामंडप आधुनिक पद्धतीने बांधले आहे गावक-यांच्या माहितीप्रमाणे मंदिराच्या समोरील भागात बारव होती. आता बारव बुजून त्या ठिकाणी विहिर तयार केली[2] मंदिराच्या परिसरात भवानी मंदिर व महादेव मंदिर आहे.

राजापूरचे मूर्तिशिल्प:

राजापूर येथील मुळ मंदिराचा गाभारा गोलघुमट आकाराचा असून त्यावरती फारशी कलाकुसर नाही. याच गर्भगृहात वैशिष्ट्ये पूर्ण असणाऱ्या मूर्ती स्थापन केल्या आहेत. शंभर सव्वाशे वर्षापूर्वी मातीचा ढिग होता तेथे ह्या मूर्त्या सापडल्या.[3]

केवल नृसिंह मूर्ती:

नृसिंह अवतार हा विष्णूच्या दशावतारांपैकी चौथा अवतार मानला जातो महाराष्ट्रातील अनेक जनतेची नृसिंह देवता कुलदैवत आहे. तिचे माहात्म्य लक्षणीय असले तरी तुलनेनी इतरांपेक्षा ती सामान्य मानली जाई. कालांतराने तिचे महत्त्व वाढत गेले आणि अंतिमतः सृष्टीच्या पालकर्त्याचा मान तिला मिळाला.[4] नृसिंहाची पहिली प्रतिमा सिंहाच्याच रूपात आढळते[5] नृसिंहाच्या मूर्ती विविध प्रकारच्या आहेत. स्थौण नृसिंह, गिरीज नृसिंह, केवळ नृसिंह, विदरण नृसिंह आणि जोग नृसिंह[6] राजापूरच्या नृसिंहाची प्रतिमा सिंहाच्या रूपातील आहेत. भगवान विष्णूंनी 'नर - सिंह' म्हणजेच शरीर मनुष्याचे व मुख सिंहाचे असे रूप धारण केले.

मराठवाड्यात केवळ नृसिंहाच्या मूर्ती फारच कमी प्रमाणात आढळतात त्यापैकी ही मूर्ती राजापूरला आहे येथील केवल नृसिंहाच्या उजव्या हातात चक्र पकडून, डावा हात डाव्या मांडीवर ठेवला असून, त्यातील शंख त्या मांडीखालीच ठेवलाय, हे विशेष नृसिंह गळाहार, छत्रवीर, अंगद, मेखला, पादपत्र, अंगठ्या, कडे-तोडे वगैरेंनी अलंकृत आहे. देवाच्या डाव्या मांडीमागे अंजलीमुखेतील गरूड उभा दिसतो[7] काळ्या एकच पाषाणात गुळगूळीत साकार झालेली ही मूर्ती अत्यंत कोरीव व प्रमाणबद्ध मूर्ती आहे.

स्थानक सरस्वती मूर्ती :

सरस्वती भारतीय संस्कृतीतील एक श्रेष्ठ देवता. तीचा भिन्न नावांनी उल्लेख आढळतो. सरस्वती या शब्दाची व्युत्पत्ती सृ-वाहणे, हलणे या धातूपासून झाली असून त्याचा अर्थ 'गतिमती' असा आहे.[8] येथील मंदिर परिसरात ही मूर्ती वालुकाश्मात घडवलेली सरस्वतीची एक सुंदर मूर्ती आहे येथे देवी त्रिभंगात उभी असून ती चतुर्भुज आहे[9] राजापूर येथील सरस्वतीचा उजवा हात अभयमुद्रेत ठेवून त्यात अक्षमाला धरून इतर हाती प्रदक्षिणाक्रमाने पाश, वीणा व पुस्तक घेतले आहेत. सालंकृत देवीच्या डावीकडे खाली मोर आहे. मूर्तीत शिरोभागावर अर्धस्तंभांकित मकरतोरणातील कीर्तिमुख आहे[10] ही मूर्ती यादवकालीन शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे.[11] कलेच्या दृष्टीने सर्वांगसुंदर अशी राजापुरची मूर्ती आहे

अर्धनारीश्वर प्रतिमा (राजापूर) :

अर्धनारीश्वर प्रतिमा ही संयुक्त प्रतिमा आहे ग्रांथिक वर्णनाप्रमाणे या प्रतिमेतील अर्धभाग पुरुषाचा अर्थात शिवाचा असतो तर दुसरा अर्धाभाग स्त्रीचा अर्थात पार्वतीचा असतो. मूर्तीला अलंकार असतात, जटाभार, सर्व यज्ञोपवित मेखला, त्रिशूल अंकन असते तर शक्तीच्या भागावर सुंदरवस्त्र, कंथर, मेखला, दर्पन, अक्षयमाला, कमंडलू स्त्रियोचित आभरण असते[12]

राजापूर अर्धनारीश्वर प्रतिमा स्थानक अवस्थेत आहे या प्रतिमेला उजवीकडील अंग शिवाचे तर डावीकडील अंग पार्वतीचे आहे. प्रतिमेच्या डोक्यावर करंडमुकूट चंद्रकोरीसह घातला असून कानात सर्पकुंडले पत्रकुंडले असून गळयात चंद्रहार, गळाहार आहे.[13] स्त्री दागीने घातले असून ती मूर्ती सुमारे 92 सें.मी. उंच आहे. नटेश्वराने कमरेवर कमरपट्टा घातला असून त्याच्या उजव्या बाजूस सर्प मेखला तर डावीकडील अंगावर नऊवारी लुगडे दिसते पार्वतीने पायात जोडे व पैंजणे घातले असून, आलिता लावला आहे. [14] अर्धनारीश्वर प्रतिमेची दुसरी बाजू पाहताना सामाजिक जीवनावर प्रकाश पडतो सृष्टी संचलनात पुरुषांइतकीच स्त्रीची भूमिका महत्त्वाची आहे. समन्वयवादी विचार या प्रतिमेतून प्रकट होतो. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान आहे हाच अर्धनारीश्वर प्रतिमेतून संदेश सूचित होतो

थोडक्यात, राजापूर येथील विविध मूर्त्यांमधून शिल्पकला, स्थापत्यकला, धार्मिकता, सामाजिकता तत्कालीन राजाने मंदिरातील प्रतिमातून इत्यादी मूल्यांना महत्त्व दिले आहे तसेच प्रत्येक मूर्तीतून समाजप्रबोधन केले आहे असेच दिसते

संदर्भ ग्रंथ:

1- डॉ. किरण देशमुख, डॉ. दत्तात्रय जगदाळे - ।।महादेव्यै नमोनम:।। (शक्तिदेवतांची मूर्तरूपे), निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ., जानेवारी 2010, पृ.क्र. 128
2- प्रा. दत्ता हिंगमिरे- हिंगोली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिरे(पीएच.डी. शोधप्रबंध), 2018
3- प्रा. दत्ता हिंगमिरे- हिंगोली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिरे(पीएच.डी. शोधप्रबंध), 2018
4- डॉ. पूर्वा अष्टपुत्रे- 'महाराष्ट्रातील नृसिंह मंदि : एक शोध' या पुस्तकातील प्रस्तावना (डॉ. गो. ब. देगलूरकर) दै. वृत्तपत्र लोकसत्ता, दि. 26 एप्रिल 2015
5- डॉ. पूर्वा अष्टपुत्रे- 'महाराष्ट्रातील नृसिंह मंदिरे: एक शोध' या पुस्तकातील प्रस्तावना (डॉ. गो. ब. देगलूरकर) दै. वृत्तपत्र लोकसत्ता, दि. 26 एप्रिल 2015
6- डॉ. पूर्वा अष्टपुत्रे- 'महाराष्ट्रातील नृसिंह मंदिरे: एक शोध' या पुस्तकातील प्रस्तावना (डॉ. गो. ब. देगलूरकर) दै. वृत्तपत्र लोकसत्ता, दि. 26 एप्रिल 2015
7- प्रा. डॉ किरण देशमुख - मराठवाड्यातील देवतांची रूपे, निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ. 2017, पृ.क्र. 95
8- मराठी विश्वकोष - महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, (धर्म सरस्वती)-विकीपिडीया मधील संदर्भ
9- डॉ. किरण देशमुख, डॉ. दत्तात्रय जगदाळे - ।।महादेव्यै नमोनम:।। (शक्तिदेवतांची मूर्तरूपे), निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ., जानेवारी 2010, पृ.क्र. 128
10- प्रा. डॉ किरण देशमुख - मराठवाड्यातील देवतांची रूपे, निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ. 2017, पृ.क्र. 122
11- डॉ. किरण देशमुख, डॉ. दत्तात्रय जगदाळे - ।।महादेव्यै नमोनम:।। (शक्तिदेवतांची मूर्तरूपे), निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ., जानेवारी 2010, पृ.क्र. 129
12- कुलकर्णी रं. पु - काशपशिल्प (अनु.) म. रा. सा. सं. मुंबई 1987, पृ. क्र. 259
13- डॉ. किरण देशमुख, डॉ. दत्तात्रय जगदाळे - ।।महादेव्यै नमोनम:।। (शक्तिदेवतांची मूर्तरूपे), निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ., जानेवारी 2010, पृ.क्र. 90
14- जोशी नी. पू. - भारतीय मूर्तिशास्त्र - महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, 1976

स्थानिक इतिहास एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप

श्री.अनिल महादेव बोराडे
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
पी. डी. कारखानीस कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कानसई सेक्शन, अंबरनाथ-४२१५०१, जि.ठाणे.

प्रस्तावना :

स्थानिक इतिहास लेखन हे ॲनाल्स परंपरेचे फलित असून युरोपात या परंपरेने स्थानिक इतिहास लेखनाला चालना दिली इतिहासाची भौगोलिक निकषावर केली गेलेली पोटविभागणी म्हणजे स्थानिक इतिहासलेखन, अशी मांडणी तत्ववेत्यांनी केली असलीतरी प्रत्येक गावाला आपली अशी एक संस्कृती असते, मानसिकता असते आणि त्याचाही स्थानिक इतिहास लेखनात समावेश केला गेला पाहिजे. एखाद्या गावाचा इतिहास लिहिताना त्या गावातील ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, आणि प्रशासकीय असे सर्व पैलू संशोधन करताना लक्षात घेतलेले पाहिजेत तसेच संशोधकाने गावातील प्रथा, उत्सव, वस्तू यांच्या संदर्भात अतिशय रोचक पद्धतीने संशोधन करणे आवश्यक आहे

इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण, इतिहास म्हणजे थोरामोठ्यांची चरित्रे, इतिहास म्हणजे वर्गसंघर्ष, इतिहास म्हणजे अन्वयार्थ अशा इतिहासविषयक विविध धारणा, कालक्रमात इतिहास ही संकल्पना किती बदलली, याची साक्ष देतात. आता इतिहास हा राजाची गोष्ट, लढाया, स्वातंत्र्य-आंदोलनाचे वृत्तांत इथपर्यंतच सीमित राहिलेला नाही, तर मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी बनला आहे. आता माणूस हा इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाशी निगडित सर्वच विषयांची चर्चा इतिहासाच्या कक्षेत होऊ लागली आहे. स्थानिक ते वैश्विक (local to global) असा सर्वस्पर्शी इतिहास आता आविष्कृत होत आहे. इतिहास हा मानवी अस्तित्वाइतकाच पुरातन आहे. केवळ मानवी समाजाचाच इतिहास लिहिला जातो. प्राणी-पक्षी व देव-दानव यांचा नव्हे. माणूस इतिहास का लिहितो? इतिहासलेखनाने काय साधले जाते? इतिहास ही जरी भूतकालाविषयीची मानवी कहाणी असली तरी ती वर्तमानातील गरजेतून साकारलेली असते. जसे प्रत्येक व्यक्तीचे नाव, गाव, कुटुंब, प्रदेश, राष्ट्र यांतून तिची ओळख निर्माण होते, तशी मानवी समाजाची व्यापक ओळख इतिहासातून होते. इतिहास व्यक्तीला/समूहाला अस्मिता प्रदान करतो व आत्मभानही देतो. स्थानिक इतिहासलेखन ही मानवी समाजाची मानसिक व बौद्धिक गरज आहे. मानव इतिहास घडवतो आणि इतिहासलेखनातून आपल्या अस्तित्वाचे, मानवी जीविताचे श्रेय तो शोधत असतो. भूतकाळाचा संदर्भ सोडूनजगणे आपल्याला शक्य होईल का? आर्थर मार्विक या तत्त्वज्ञाने म्हटले आहे, इतिहासाविना मानवी समाजाची अवस्था स्मृतिभ्रंश झालेल्या माणसासारखी होईल.

इतिहास हा शब्दप्रयोग दोन अर्थांनी केला जातो. एक म्हणजे घडून गेलेला भूतकाल आणि दुसरे या भूतकालाविषयीचे लेखन. या दोन गोष्टींना सादत असते इतिहासलेखनशास्त्र. इतिहास हे एक शास्त्र आहे. इतिहास कसा लिहिला जातो? या विद्याशाखेची म्हणून एक संशोधनपद्धती आहे इतिहासलेखनाची परंपरा जगभरात प्राचीन काळापासून होती मात्र मानव्यविद्येतील एक विद्याशाखा म्हणून इतिहासाची उत्क्रांती पाश्चिमात्य देशांत प्रबोधनकालापासून घडून आली इतिहास म्हणजे भूतकालाविषयीचे ज्ञान. हे शास्त्रीय पद्धतीने कसे निर्माण करायचे? इतिहासाचे संशोधन ऐतिहासिक साधनांशिवाय करणे अशक्य आहे साधनांना इतिहासलेखनाचा कच्चा माल किंवा पाया म्हटले जाते. ज्या काळाचा शोध घ्यायचा, त्या काळात निर्माण झालेली साधने ही इतिहासलेखनाची प्राथमिक साधने असतात. ज्या घटितांचा अभ्यास करायचा, त्यांचा प्रत्यक्ष पुरावा या साधनांपासून मिळतो नंतरच्या काळात निर्माण झालेले ग्रंथ इतिहासलेखनाची दुय्यम साधने मानली जातातप्राथमिक साधनांची अस्सलता व विश्वासार्हता प्रस्थापित केल्यावरच साधने म्हणून त्यांचा वापर केला जातो साधनांमधून जी तथ्ये दिसतात, त्याबरहुकूम इतिहास जसा घडला तसा मांडणे, हे इतिहासकाराचे कर्तव्य आहे, असे लिओपोल्ड फॉन रांके (१७९५-१८८६) याने मांडले. वस्तुनिष्ठपणे इतिहासलेखन करणे हे इतिहासलेखनाचे ध्येय असले पाहिजे, हा विचार ज्ञानोदयकालापासून प्रभावी ठरू लागला. रांके ज्या काळात ही इतिहासविषयक मांडणी करत होता, त्या काळात जर्मनीत/युरोपात राष्ट्र-राज्य ही कल्पना युरोपीय राजकारणावर प्रभाव गाजवत होती. हेगेल, रांकेसकट सर्वच विचारवंतांची अशी श्रद्धा होती की, मानवी समाजाची प्रगती होण्यासाठी राष्ट्र-राज्य हे महत्त्वाचे आहे. याच काळात राष्ट्र-राज्याशी निगडित महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजांचे जतन करण्यासाठी अभिलेखागार स्थापन होऊ लागले 'इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण' ही इतिहासविषयक संकल्पना प्रभावी बनली. 'दस्तऐवजांमध्ये जे नसते, ते अस्तित्वात नसते,' असे रांकेने जाहीर केले. रांकेच्या या धारणा युरोपीय इतिहासकारांच्या तीन पिढ्यांनी शिरोधार्य मानल्या भारतातही शास्त्रशुद्ध इतिहासलेखनाची परंपरा

वासाहतिक काळातच सुरू झाली. त्यामुळे भारतातील इतिहासलेखनावर तब्बल दीडशे वर्षे रांके परंपरेचा प्रभाव होता. इतिहास म्हणजे राजकीय संघर्ष ही धारणा युरोपातील आणि भारतातील इतिहासलेखनाचे प्रमुख सूत्र बनले युरोपातील व भारतातील प्रारंभीचे इतिहासलेखन पाहिले तर लढाया, संघर्ष, एकंदरीत राजाची गोष्ट इथपर्यंतच इतिहास सीमित झाला. परंतु इतिहास लेखनात स्थानिक इतिहास संशोधनाकडे लक्ष दिले गेले नाही.

स्थानिक इतिहास लेखनाचा आढावा :

इंग्लंडमध्ये १६ व्या शतकात स्थानिक इतिहास लेखनाची प्रक्रिया सुरु झाली. त्याचवेळी फ्रान्समध्ये स्थानिक किल्ले, नाणी, चर्च, शास्त्रास्त्र, संग्रहालये, घराणी, इ. चा इतिहास लिहिला जाऊ लागला. १९ व्या शतकात हा लेखनप्रवाह अमेरिका खंडांमध्ये पोहचला अमेरिकेमध्ये १९ व्या शतकामध्ये व्यापारी, उद्योगपती, प्रसिद्ध व्यक्ती, चर्चचा कारभार पहाणारे अधिकारी व मिशनरी यांनी १८४० मध्ये आपापल्या क्षेत्रातील उद्योगांचा व व्यवसायाचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात केली इंग्लंडमधून अमेरिकेमध्ये स्थायिक झालेल्या लोकांनी स्थानिक पातळीवरील उद्योग, अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्धात भाग घेतलेले स्थानिक नेते, स्थानिक भौगोलिक घटकांचा अभ्यास करून त्याविषयीच्या स्थानिक इतिहासाची मांडणी केली

महाराष्ट्रामध्ये गोविंद नारायण माडगावकरांचा १८६३ मध्ये प्रशिद्ध झालेला 'मुंबईचे वर्णन हा ग्रंथ, ना. वि. जोशी यांचा १८६८ मध्ये प्रकाशित झालेलां 'पुणे शहराचे वर्णन' हा ग्रंथ यांच्याद्वारे एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठीमध्ये स्थानिक इतिहासाचा पाया घातला गेला. २० साव्या शतकात हि परंपरा वृद्धिंत झाली. ना. गो. चाफेकर यांचे 'बदलापूर आमचा गाव (१९३३), दे. गो. लांडगे यांचा 'नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास(१९५४), राजुरकरांचा चंद्रपूरचा इतिहास(१९५६), पू. पां. गोखले यांचा 'जागृत सातारा' या ग्रंथापासून अरुण टिकेकर व अभय टिळक यांच्या 'शहर पुणे : एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा' (२०००) या व्दिखंडी मोठ्या प्रकल्पापर्यंत स्थानिक इतिहासाची मोठी परंपरा मराठीत आढळते वर उल्लेख केलेल्या प्रकल्पांशिवाय म. श्री. दीक्षित यांनी लिहिलेले 'खेड (राजगुरू)(२००३) हे पुस्तक स्थानिक इतिहासलेखनाचे एक उदाहरण आहे. डॉ.राजा दीक्षित यांचा 'पुणे विद्यापीठाचा इतिहास'(१९९९) आणि अरुण टिकेकर यांचा 'ऐसा ज्ञान सागरू : बखर मुंबई विद्यापीठाची (२००७) हे दोन्ही ग्रंथ शैक्षणिक स्थानिक इतिहास लेखनाची उदाहरणे आहेत. हि सर्व ग्रंथ संपदा स्थानिक इतिहास व संशोधनासाठी मार्गदर्शन पर पुस्तक आहे. महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी, विशेषतः राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या माध्यमातून व विशेष संशोधन प्रकल्पाच्या माध्यमातून दत्तक गावांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यातूनच विविध कार्यक्षेत्रामधील विविध गावांचा स्थानिक इतिहास लिहिला गेला आहे. त्याचे आज पर्यंत डॉ.नरेंद्र जाधव व प्रा.गणेश राउत यांनी संपादित केलेले 'दत्तक गावांचा इतिहास' खंड-१ (२००८) व खंड– २ (२००९) प्रसिद्ध झाले आहेत.

स्थानिक इतिहासाविषयी संशोधन करताना विविध पैलूंचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जाऊ शकतो त्याचे विश्लेषण खालील प्रमाणे करता येईल.

१. ऐतिहासिक :

कोणत्याही गावाचे ऐतिहासिक महत्व, गावाच्या इतिहासाची प्राचीनता व परंपरा, त्याचप्रमाणे गावाच्या नावाची व्युत्पत्ती, गावाशी सबंधित पुराणकथा, दंतकथा, लोक समजुती, इ. चा अभ्यास करता येईल. उदा. जुन्नर हे गाव पाण्याशी सबंधित आहे जुन्नरचे प्राचीन नाव जुनेर होते. जुनेर या शब्दातील नेर हा शब्द पाणी या शब्दापासून बनला आहे नेर या शब्दाचा अर्थ वस्ती करण्यास योग्य प्रदेश असा आहे. तसेच नेर हा शब्द नगर या प्राकृत शब्दाचे रूप आहे. म्हसा हे ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड तालुक्यातील प्राचीन गाव आहे. या गावात प्रसिद्ध म्हसोबाचे (भगवान शिव शंकराचे) प्राचीन मंदिर आहे या मंदिरावरून या गावाला म्हसा हे नाव पडले. पौष पौर्णिमेपासून मंदिराच्या सभोवती दहा दिवस ही यात्रा भरते येथे सुमारे अडीचसे वर्षाची परंपरा असलेली गुरांच्या खरेदी-विक्रीसाठी प्रसिद्ध असलेली म्हसोबाची यात्रा प्रसिद्ध आहे. अशा विविध घटनासाठी गाव प्रसिद्ध आहे. हे विविध घटक लक्षात घेऊन स्थानिक इतिहास लेखनावर संशोधन करणे शक्य आहे

२. भौगोलिक घटक :

भौगोलिक घटकांमध्ये प्रामुख्याने गावाचे वस्तीस्थान, सीमा, गावाजवळून वाहणारी नदी किवा बांधलेले तलाव, वाडे, वेस, प्रवेशद्वारे, गावामधील विविध पेठांना मिळालेली नांवे इ च्या साह्याने स्थानिक इतिहास लिहिता येईल. उदा.शिवाजी महाराजांच्या काळात बदलापूर सुरत मार्गे कोकण आणि गुजरात दरम्यान दळणवळणाचा रस्ता होता उत्तम प्रजातींच्या घोड्यांसाठी हे शहर प्रसिद्ध होते. कोकण प्रदेशातल्या कठीण चढाईसाठी शिवाजी महाराजांचे सैनिक येथे घोडे बदलायचे यावरून हे शहर बदलापूर नावाने ओळखले जाऊ लागले. तसेच पुण्यामधील पेठांना वारांनुसार नांवे पडली आहेत

३. सामाजिक घटक :

गावातील समाजाची रचना, वर्ग, जात, लिंगनिहाय घटक, कुटुंब संस्था, इतर सामाजिक संस्था, सामाजिक प्रथा इ. घटकांचा अभ्यास महत्वाचा असतो. स्थानिक गावांचा इतिहास लिहिताना स्रियांविषयीचे लेखन करताना स्रियांबाबत गावामधील जीवन, मुलींचे शिक्षण, हुंडा, प्रथा, विवाह पद्धती इ. विषयी संशोधन कारणे सहज शक्य होईल. गावामध्ये विविध जमातीचे लोक राहतात. त्यांची आडनावे प्रामुख्याने गोत्र, गाव, व्यवसाय, व हुद्दा या घटकांवरून मिळालेली असतात. एखाद्या व्यक्तीचे व्यवसायावरून आडनाव बदलते. उदा.महात्मा फुले यांचे मूळ आडनाव गोरे वडिलांचा फुलांचा व्यवसाय होता, त्यावरून आडनाव फुले असे झाले. अंबरनाथ तालुक्यातील काही गावांची नांवे बोराडे या आडनावावरून बोराडपाडा हे, कुऱ्हाडे या आडनावावरून कुऱ्हाडपाडा, वारे या आडनावावरून वाऱ्याचीवाडी इ.वरून गावाची नांवे पडलेली आहेत. काहीवेळा व्यक्ती ज्या पदावर काम करते, त्या पदावरून आडनाव प्राप्त होते. उदा. पाटीलपाडा अंबरनाथ तालुक्यातील या गावातील पाटील आडनावावरून पाटीलपाडा हे नाव पडले आहे. प्राचीन काळापासून पाटील हे प्रशासनातील पद होते. पाटील हा शब्द पट्टकील, पाटैलु, पाटेल = पाटील असा बनला आहे. सम्राट अशोकाच्या काळात लिखाणासाठी कापसाचे विणलेले पट्ट वापरत असत. या पट्टू यांवर जमिनीच्या मालकीची नोंद करत. ते पट्ट किलकांत म्हणजे वेळूच्या पोकळ कांडात घालून सुरक्षित ठेवतहे पट्टकील ज्याच्या ताब्यात असत. त्या गावच्या प्रमुखास पट्टकील म्हणत. पट्टकीलक = पट्टकील. पट्टकीलचा अपभ्रंश पाटैलु. पाटैलु = पाटील असा अर्थपूर्ण शब्द तयार झाला आहे.

४. धार्मिक व सांस्कृतिक घटक :

या घटकांमध्ये प्रामुख्याने गावातील मंदिर, मशीद इ. प्राथना स्थळांविषयीच्या परंपरा, वार्षिक सण, उत्सव, पारंपारिक खेळ इ. चा समावेश करता येईल, गावांमध्ये ग्रामदैवतांची वार्षिक यात्रा असते म्हसा हे ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड तालुक्यातील प्राचीन गाव आहे. या गावात प्रसिद्ध म्हसोबाचे (भगवान शिव शंकराचे) प्राचीन मंदिर आहे या मंदिरावरून या गावाला म्हसा हे नाव पडले पौष पौर्णिमेपासून मंदिराच्या सभोवती दहा दिवस ही यात्रा भरते येथे सुमारे अडीचसे वर्षाची परंपरा असलेली गुरांच्या खरेदी विक्रीसाठी प्रसिद्ध असलेली म्हसोबाची यात्रा प्रसिद्ध आहे. गावातील साहित्यिक – सांस्कृतिक परंपरा, निर्मिती, यांचाही अभ्यास महत्वाचा असतो. गावामध्ये विविध उत्सवामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची गाणी म्हंटली जातात. उदा.लग्नातील गाणी, नवरदेवास हळद दळताना, हळद लावताना म्हणावयाची गाणी, वारुळाची गाणी, पहाटेची गाणी, भोंडल्याची गाणी, धनगरी गाणी, आदिवासी गाणी, इ. मधून ग्रामीण जीवनाचे प्रतिबिंब अभ्यासता येते गावाचा स्थानिक इतिहास लिहिताना या लहान लहान गोष्टीचे संशोधन करता येते.

५. आर्थिक घटक :

गावाशी सबंधित आर्थिक वर्गवारी, हितसंबंध व घडामोडी तसेच विविध व्यवसाय यांच्याशी चर्चा करता येईल. गावाच्या आर्थिक प्रगतीचा आलेख मांडता येतो. संस्थेच्या इतिहासातही असा आलेख महत्वाचा ठरतो. गावातील एखादा व्यवसाय त्या गावाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारा ठरतो. उदा. म्हसा हे ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड तालुक्यातील प्राचीन गावआहे. या गावात प्रसिद्ध म्हसोबाचे (भगवान शिव शंकराचे) प्राचीन मंदिर आहे. पौष पौर्णिमेपासून मंदिराच्या सभोवती दहा दिवस ही यात्रा भरते जवळपास २०० ते २५० एकर जमिनीवर गुरांची रंग उभी असते व्यापारी व दलाल यांच्यामध्ये व्यवहारासाठी सांकेतिक भाषा वापरली जाते. हातरुमालाखाली बोटांच्या हालचाली करून गुप्त पद्धतीने जनावरांचा व्यवहार केला जातो या यात्रेत कपडे, मिठाई, बर्फी, खेळणी, ब्लँकेट, घोंगड्या, सोलापुरी चादरी, मेसुर, खाजा, पेढे, आदीची दुकाने मोठ्या प्रमाणात असतात थंडीच्या दिवसात यात्रा येत असल्याने ब्लँकेट, घोंगड्या, स्वेटर, चादरीची शेकडो दुकाने मांडलेली असतात यात्रेमध्ये दुकाने, सर्कस, मौत का कुआ, फुगेवाले, तमाशाचे फड इ. द्वारे लाखो रुपयांची उलाढाल होत असते. फार मोठी आर्थिक उलाढाल येथे होते. अशा बाजार असलेल्या ग्रामपंचयातीला हे मोठे उत्पनाचे साधन आहे. बाजारांमुळे गावाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. गावचा आर्थिक विकास लिहिण्यासाठी हा घटक महत्वाचा आहे.

६. राजकीय व प्रशासकीय घटक :

राजकीय व प्रशासकीय घटकांमध्ये प्रामुख्याने गावातील राजकारण, प्रशासन, व राजकीय घडामोडी, स्वातंत्र्य चळवळीतील गावांचे योगदान इ. मुद्द्यांच्या आधरे स्थानिक इतिहास लिहिता येईल. स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये गावातील व्यक्ती सहभागी असल्यास त्यांच्यां मुलाखती घेऊन त्या विषयीचा इतिहास लिहिणे शक्य आहे उदा.कर्जत तालुक्यातील मानिवली गावाचे हिराजी गोमाजी पाटील यांनी महात्मा गांधीचे १९४२ चे चलेजाव आंदोलन चालू असतना ब्रिटिशांना हैराण करण्यासाठी त्यांनी मुंबईला होणारा विजेचा पुरवठा खंडित करण्यासाठी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांनी विजेचे खांब पाडण्याची मोहीम हाती

घेतली. त्यांच्या या कृतीने ब्रिटीश सरकार हैराण झाले होते. ब्रिटिशांना शह देण्यासाठी त्यांनी मुबाड तालुक्यातील सिद्धगड याठिकाणी राहत होते. ही बातमी ब्रिटिशांना समजताच त्यांनी सिद्धगड गाठले. गोळीबारात हिराजी गोमाजी पाटील मारले गेले. अजूनही अशा बऱ्याच क्रांतिकारकांचा इतिहास अप्रकाशित आहे स्थानिक इतिहास लेखनाचे संशोधन केल्यास हा इतिहास प्रकाशित होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष :

१. १७ व्या शतकात झालेल्या वैज्ञानिक क्रांतीनंतर नैसर्गिक शास्त्रांप्रमाणेच अर्थशास्त्र, इतिहास, यांसारख्या मानव्यविद्यांतील संशोधनासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे, अशा धारणा प्रसृत झाल्या.

२. शास्त्रीय संशोधनपद्धतीत अनुभवजन्य पुरावा, प्रयोग, अनुमान, निगमन व विगामी तर्कपद्धत या गोष्टींना महत्त्व प्राप्त झाले.

३. विवेकनिष्ठा व प्रत्यक्षप्रमाणवाद हे शास्त्रीय संशोधनासाठी अत्यावश्यक घटक बनले. या संशोधनपद्धतीने काही गृहीतके निर्माण केली- वस्तुनिष्ठ असे वास्तव अस्तित्वात असते.

४. माणसाची सदसद्विवेकबुद्धी व ज्ञानेंद्रिये यांच्या सम्यक उपयोगानेया वास्तवाचे / बाह्य जगाचे वस्तुनिष्ठपणे आकलन करणे शक्य आहे. मानवी स्वभाव हा वैश्विक असतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला होणारे आकलन सारखेच असते आणि म्हणून ज्ञान हे वैश्विक असते.

५. ऑगस्त कॉम्ट (१७९८-१८५७) याच्या प्रत्यक्षार्थवादाने ऐतिहासिक घटितांच्या अभ्यासातून मानवी समाजाविषयीचे नियम/सिध्दांत मांडता येतात, अशी मांडणी केली.

६. रांकेप्रणीत इतिहासलेखनपद्धतीची आणि ऑगस्त कॉम्टच्या प्रत्यक्षार्थवादाची चिकित्सा १८व्या शतकापासून सुरू झाली इतिहास म्हणजे राजकीय घडामोडी आणि वर्णनात्मक इतिहास या कल्पनांना अतिशय प्रभावीपणे आणि पद्धतशीरपणे विरोध केला तो हेन्री बेर (१८६३-१९५४) आणि एनाल्स परंपरेचे अध्वर्यू असलेल्या ल्युसिन फेबव्र(१८७८-१९५६) व मार्क ब्लॉक (१८८६-१९४४) यांनी. घटिते म्हणजे समाजातील घडामोडींचा केवळ दृश्य भाग असतो.

७. इतिहासाच्या हिमनगाचा अदृश्य भाग शोधून काढायचा तर अधिक सखोल दृष्टिकोनाचा अवलंब केला पाहिजे. ख-या अर्थाने मानवी इतिहास शोधून काढायचा असेल तर घटितांना प्रभावित करणारे, युगानुयुगे मानवी जीवनास आकार देणारे घटक – सामाजिक रचना, पर्यावरण, आर्थिक उलाढाली, सांस्कृतिक पैलू अशा सर्वच विषयांचे विश्लेषण केलेपाहिजे; मानवी जीवनाला व्यापून राहणा-या सर्वच पैलूंचा समावेश करणाऱ्या समग्र इतिहासाची मांडणी केली पाहिजे, असे एनाल्स परंपरेने अधोरेखित केले. इतिहास विषयाला आंतरविद्याशाखीय करण्याचे श्रेय एनाल्स परंपरेला दिले पाहिजे तिने विविध विद्याशाखांच्या संशोधनपद्धती, संज्ञा-संकल्पना आयात करून ऐतिहासिक संशोधनासाठी त्यांचा अभिनवपणे वापर केला यातून इतिहास या विषयाची एक नवी संशोधनपद्धती विकसित झाली

८. दस्तऐवजां प्रमाणेच साहित्य, कथा, लोकसाहित्य, गाणी, मौखिक परंपरा यांचे इतिहासलेखनात अतिशय महत्त्वपूर्ण योगदान असू शकते, याचे दिग्दर्शन त्यांनी केले. एनाल्स परंपरेचा इतिहासलेखनावर गहिरा प्रभाव पडला. यातूनच स्थानिक इतिहास, पर्यावरणाचा इतिहास, खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास हे नवे प्रवाह विकसित झाले. केवळ समग्रलक्ष्यी इतिहास (macro-history) महत्त्वाचा नसून अंशलक्ष्यी इतिहास (micro-history) वा विशेष अभ्यास (case studies) हेही तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहेत, या भूमिकेतून नवनवे संशोधन पुढे स्थानिक इतिहासावर करता येईल प्रस्तुत संशोधनामध्ये तात्विक चर्चा करून गतकाळात गडप झालेला स्थानिक इतिहास जगासमोर शास्त्रपद्धतीने मांडता येईल.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. लक्ष्मण शास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७६.

२. सदाशिव आठवले, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, प्राज्ञ प्रकाशन, वाई, १९६७.

३. प्रभाकर देव, इतिहास एक शास्त्र, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नांदेड, २००२. शहर पुणे : एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा...,निळूभाऊ फुले फौंडेशनखंड१, पुणे,२०००.

४. य.दि. फडके, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र,खंड५, के.सागर पब्लिकेशन,पुणे,२०१२.

५. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, खंड७, भाग ३, पुणे,२०१०.

६. जास्वंदी वांबुरकर, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, पुणे, २०१४.

७. राजा दीक्षित,पुणे विद्यापीठाचा इतिहास, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९९९.

अहमदनगर जिल्ह्यातील गोगल गाव चा इतिहास

डॉ अब्दुल समद बादशाह शेख
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

भूतकाळातील घडलेल्या घडामोडीचा अभ्यास म्हणजे इतिहास असे आपण समजतो इतिहासाची उभारणीच मानवी जीवनावर झालेले आहे प्रत्येक व्यक्ती गाव राज्य देश या सर्व घटकांना इतिहास इतिहास पासून कोणीच वेगळे राहू शकत नही. इतिहास लेखनाची स्थानिक इतिहास हि एक महत्वाची शाखा आहे . प्रत्येक गाव चा स्थानिक इतिहास आहे.

इतिहासाचा अर्थ –

इतिहाक म्हणजे काय भूतकाळात घड्तेत्या घटनाच अभ्यास म्हणजे इतिहास होय .भूतकाळात घडलेल्या सामाजिक राजकीय आर्थिक व संस्कुतिक घटनांचा अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. इतिहास मानवी जीवनाची सर्वांगीण कथा आहे व्यक्ती , घटना , स्थळ , काळ हे इतिहास चे अनुबंध आहे भूतकालीन घटनांचा सुसंगत पने लिहिलेल्या माहिती म्हणजे इतिहास होय.

स्थानिक इतिहास लेखनामुळे स्थानिक इतिहासाला महत्व आले आहे. देशाच, राज्याचा, जिल्ह्याचा, तालुक्याचा व गाव चा इतिहास तसेच कुटुंबाचा इतिहास अभ्यास या मध्ये सामिवष्ट्या केला आहे .स्थानिक इतिहास चा अभ्यास करणे साठी इतिहास संशोधकास साधनांची आवशकता असते. इतिहासाच्या साधनामध्ये उत्तर कालीन साधना पेक्षा समकालीन साधनांचे जास्त महत्व आहे. समकालीन साधनामध्ये मूळ पत्रव्यवहार , राजकीय फर्मान , सनदा इत्यादींना महत्वाचे स्थान आहे हि सर्वे समकालीन ऐतहासिक साधने मुंबई पुणे या ठिकाणचा सरकारी अभिलेखागार ठीक्ठीकांच्या इतिहास संशोधनाचे काम करणाऱ्या संस्थाइत्यादी मधून मिळविणे सहज शक्य आहे. इतिहासाच्या अध्ययनाने तत्कालीन आर्थिक सामाजिक ग्रामीण जीवनाचे चित्रण , रूढी परंपरा, ग्रामीण प्रशासन सामाजिक संस्था जाती जमाती चे संबंधे आणि एकूण समाजाशी संबधित घटकांचा अभ्यास कागदपत्राच्या सहाय्याने शक्य होतो. प्रत्तेक गावाला इतिहास असतो व इ एतेहासिक दृष्टीने महत्वाचे असते पत्तेक गावाला कही इतिहास असतो हा वारसा समाजापुढे आला पाहिजे . गावच्या नावाने नदीचे नई असते ग्रामदैवते, पुरातन मंदिर, गावातील जमीन लेणी मूर्ती , शिल्पे, मंदिर, जुन्या वस्तू सापडलेले ताम्रपट विरगळ , गावातील गढी वाद , गावातील प्रसिद्ध घराणी समाज सुधारणा चाल्वालीशी गावचा असलेला सहभाग सर्व धर्मीयांची प्रथांना स्थळे व इतर ऐतिहसिक वस्तू हि सर्वे इतिहासाची साधने आहेत त्याच प्रमाणे या गावातील लोकांच्या आडनावाचा वापर कसा झाला प्राचीन काळापासून ते उत्तर आधुनिक कालापार्यंचे गावचा विकास कसा झाला याचा स्थानिक इतिहास लेखनात उल्लेख केला आहे.

गोगालगाव चे महत्व –

गोग्लेश्वर हे भगवान शंकराचे नाव आहे गोगालगाव येथे गोग्लेश्वाराचे एक जुने मंदिर आहे. म्हणून गाव चे नाव गोगल गाव पडले आहे .असे गावातील ग्रामस्थ लोक सांगतात. गावातील गोग्लेश्वाराचे मंदिर चे आता नव्याने बांधकाम चालु आहे.गोगालगाव हे लोणी-नांदूर शिगोटे महामार्ग क्र४५ वर लोणी गावापासून ५ कि.मी. अंतरावर आहे गाव सखल भागात असल्यामुळे पाऊस चांगला झाला तर गावात फायदेशीर ठरतो गोगालगाव हे पूर्वी संगमनेर तालुक्यात होते श्रीरामपूर तालुका निर्माण झाल्यावर हे गाव काही वर्ष श्रीरामपूर तालुक्यात होते सन. १९९९ मध्ये राहता तालुका झाल्यावर गोगालगाव राहता तालुक्यात आले . गावच्या पंचक्रोशीत लोणी, सदत्पूर औरंगपुर, निम्गओन जाली लोहरे , मिरपूर. आडगाव हि गावे आहेत . या पैकी लोणी आणि आआडगाव हे राहता तालुक्यात आहेत व इतर गाव संगमनेर तालुक्यात आहेत राहता व संगमनेर तालुक्याच्या सीमा रेषेवहे गाव वसलेले आहेत

ऐतिहासिक वारसा -

गोगालगाव एक ऐतिहासिक गाव आहे भगवान महादेवाचे गावात मंदिर आहे. गोगलेश्वर हे महादेवाचे मंदिर आहे गोगलेश्वर फ ग्रामदैवत असून लोक भक्ति ने गोग्लेश्वराची आराधना करतात . गोगलेश्वर या नावावरून गावास गोगालगाव असे नाव पडले गोगालेश्वर मंदिरा मुलेच गाव गोगालगाव नावाने प्रसिद्ध झाले गोगालगाव च्या दक्षिणेस २ कि.मी. अंतरावर गोरक्षनाथाच डोंगर आहे डोंगरावर गोरक्षनाथ चे मंदिर आहे या ठिकाणी गोरक्षनाथाचे कही काळ वास्तव्य होते असे म्हटले जाते . तसेच या ठिकाणी चौरसाकृती दगडावर शिवलिंग कोरलेले आहे असे चार दगड दंगरावर मंदिराजवळ आढळतात महादिवाच्या नंदी चि दगडी मूर्ती सुबक आहे नंदीच्या गळ्यातील नक्षी काम अतिशय सुंदर आहे दगडाची घडण सुबक आहे .

गाव चे वर्णन - लोणी नांदूर शिगोटे या राज्य महामार्ग कं४५ वर वसलेले गोगालगाव हे एक छोटेसे गाव आहे गावातील लोकांचा मुख व्यवसाय शेती आहे . गावातील बहुतांशी कुटुंबे शेतमाल्या मधेच राहतात शेती मध्ये उस गहू बाजरी, ज्वारी या सारखी

उत्पादने घेतली जातात. शेती बागायती आणे कोरडवाहू दोन्ही प्रकार चि आहे शेती साठी प्रवरा दावा कालव्यातून पाणी मिळते तर माथ्यावरील भागे पाणी पोहोचवू शकत नसल्याने हा भाग विहिरीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. कोरडवाहू शेती चे प्रमाण बागायती क्षेत्रापेक्षा अधिक आहे . शेती बरोबर कही पूरक व्यवसाय आहेत.

कुटुंबाची आडनावे–

शेलार , देवकर, खडे, मगर, गायकर गुळवे, चौधरी, दु शिंग, वैद्य , लहामगे, बार्डेम पठाण, खताळ, घोडे, रौउत असलेले कुटुंबे आहेत.

धार्मिक माहिती –

गोगालगाव धार्मिक आणि अध्यात्मिक परंपरेची जोपासना करण्यात अग्रेसर असणारे गाव आहे गावामध्ये गोग्लेश्वर्त , बिरोबा, महलक्ष्मि, मारुती कानिफनाथ सदगुरू बाबा इत्यादी मंदिरआहेत गावातएकही चर्च नही. परंपरे प्रमाणे साजरे करण्यात येणारे सर्वे सन व उत्सव गावामध्ये साजरे केले जातात या प्रसंगी सर्व ग्रामस्था मोठ्या संखेने उपस्थित राहतात. अक्षय तृतीयास महलक्ष्मि उत्सव तसेच महाशिवरात्रीस गोग्लेश्वर गरम दैवताची यात्रा भरते.

शिक्षण –

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थे तर्फे गोगालगाव येथे जुने१९८६ पासून मा. खासदार बाळासाहेब विखे पाटील माध्यमिक विद्यालायची स्थापना झाली १९८६ मध्ये स्थापन झालेत्या लज विद्यालात आज पाच शे पेक्षा अधिष विद्याथी आहेत येथे पाचवी ते दहावी पर्यंत शिक्षण दिले जाते

अशा प्रकारे गोगोल्गाव चा स्थानिक इतिहास धार्मिक महत्व आहे.

संदर्भग्रंथसूची

१. ग्रम्पंचायत कार्यालय गोगालगाव, येथील रेकॉर्ड
२. सोसायटी कार्यालय गोगालगाव
३. अहमदनगर जिल्हा ग्याझेत अहमदनगर
४. प्रभाकर देव – इतिहास शाश्र ब्रेन टोनिक प्रकाशन नाशिक
५. तहासिल कार्यालय राहता
६. दत्तक गाव चा इतिहास पुणे विद्यापीठ पुणे
७. गाठल एस येअस , इतिहास लेखन

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

औरंगाबाद जिल्ह्याचा प्राचीन राजकीय वारसा

डॉ. वनिता साबळे - चव्हाण
इतिहास विभाग,
सहायक प्राध्यापक,
महिला कला महाविद्यालय,औरंगाबाद.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील औरंगाबाद हे शहर एक जिल्ह्याचे ठिकाण असून मराठवाड्याची राजधानी म्हणून संबोधले जाते. ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या फार मोठा वारसा या जिल्ह्यास लाभलेला आहे. या जिल्ह्यात अजिंठा आणि वेरूळ लेणी ही दोन जागतिक वारसा स्थळे आहेत. बीबी का मकबरा, पानचक्की, दौलताबाद किल्ला, पैठण अशा विविध पर्यटन स्थळ आहेत. ५२ दरवाजांचे शहर नावाने ओळखल्या जाण्याऱ्या या ऐतिहासिक शहरात अशी बरीच पर्यटन स्थळे व प्राचीन मंदिरे आहेत. भारतातील बलाढ्य राजवंश म्हणजे सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, मोगल, निजाम यांच्या राजवटी या जिल्ह्यात अनेक वर्षे होत्या पैठण, देवगिरी व औरंगाबाद या दक्षिणेतील राजवंशाच्या राजधान्या या जिल्ह्यात नांदल्या. सदरील लेखात औरंगाबाद जिल्ह्यावर राज्य करणाऱ्या प्राचीन राजवटींचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यावर राज्य करणाऱ्या प्राचीन राजवटी

सातवाहन हा औरंगाबाद जिल्ह्यावर राज्य करणारा पहिला ज्ञात प्राचीन राजवंश ठरतो या राजघराण्याचा संस्थापक सातवाहन असून त्याची राजधानी औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुक्याचे मुख्यालय असलेले आजचे पैठण होती सातवाहन राजघराण्याने पैठण येथून इ. पूर्व २३० ते इ.स. २३० या कालखंडात संपूर्ण दक्षिण भारतावर राज्य केले या राजघराण्यात एकूण तीस राजे होऊन गेले. वशिष्ठ पुत्र व श्रीपुलुभावी या सातवाहन सम्राटांनीकला व स्थापत्यालाही आश्रय दिला. त्यांनी औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड तालुक्यात पितळखोरा येथील डोंगरात एकूण **१३** लेणी खोदविल्या. या सर्व लेणी दक्षिण भारतातील प्राचीन लेणी आहेत. अजिंठा येथील ८,९,१०,१२,१३ व १५ व्या क्रमांकाच्या बौद्ध लेणी ही सातवाहनांनीच खोदलेल्या. सातवाहन काळात येथील लेणी क्रमांक ९ व १० मध्ये चित्रकाम करण्यात आले.

सातवाहननंतर औरंगाबाद जिल्ह्यावर वाकाटक या राजवंशाची सत्ता स्थापन झाली. यांच्या काळात अजिंठा येथील जगप्रसिद्ध लेणी क्र. १६, १७, व २६ यांची निर्मिती झाली. लेणी क्र. १६ वाकाटक सम्राट हरिषेण (इ.स.४७५-५००) याचा सचिव हस्तीभोज याचा पुत्र वराहदेव याने खोदलीविली. याच लेणीत असलेल्या वाकाटक कालीन शिलालेखात त्याचा उल्लेख आढळतो.

वाकाटकांच्या ऱ्हासानंतर सहाव्या शतकाच्या मध्यात बदामीच्या चालुक्यांनी या परिसरात राज्य केलेपुलकेशी दुसरा हा या बदामीचा कर्तबगार राजा होऊन गेला. त्याच्या काळात अजिंठा येथील काही लेणीचे खोदकाम करण्यात आले, तसेच काही लेणीत मूर्तीशिल्प व चित्रकलेचेही काम करण्यात आले. चालुक्य सम्राट मंगलेश याने पैठणवर वर्चस्व निर्माण केले होते

यानंतर आठव्या शतकात राष्ट्रकूट सत्तेचा उदय झाला. मान्यखेटच्या राष्ट्रकूटांनी इस. ७५७ पासून ९७४ पर्यंत राज्य केले. दंतिदुर्ग उर्फ दंतिवर्मण दुसरा हा राष्ट्रकूट घराण्याचा संस्थापक व मूळ पुरुष असून त्याची राजधानी औरंगाबाद जिल्ह्यातील वेरूळ होती. दंतिदुर्गानंतर त्याचा चुलता कृष्ण पहिला सत्तेवर आलात्यानेच वेरूळ येथे अखंड पाषाण फोडून कैलास लेणी कोरविली, हीच लेणी शिवमंदिर आहे. राष्ट्रकूटांनी आपली आद्य राजधानी वेरूळ येथून संपूर्ण दक्षिण भारतावर राज्य केले कला व स्थापत्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास राष्ट्रकूटांची सत्ता औरंगाबाद जिल्ह्यासाठी सुवर्णकाळ ठरली

राष्ट्रकूट सत्येनंतर औरंगाबाद जिल्ह्यावर कल्याणीच्या चालुक्यांची सत्ता आलीदेवगिरीचे यादव हे प्रारंभी कल्याणीच्या चालुक्यांचे मांडलिक म्हणून राज्य कारभार करीत असत इ.स. ९७५ पासून ११९० पर्यंत कल्याणीच्या चालुक्यांनी या परिसरावर राज्य केले. पुढे त्यांची सत्ता क्षीण होताच यादवांनी त्यांचे राज्य बळकावले भिल्लम पाचवा (इ.स. १६६५ -११९३) या यादव राजाने कल्याणीच्या चालुक्यांचा पराभव करून स्वतःला स्वतंत्र घोषित केले त्यामुळेच त्याला यादव घराण्याचे संस्थापक म्हटले जाते. त्याने देवगिरी (दौलताबाद) या नगराची स्थापना केली व त्यास आपल्या राज्याची राजधानी बनविले. या काळात हेमाडपंथी नावाची एक स्वतंत्र मंदिर शैली उदयास आली औरंगाबाद जिल्ह्यात या शैलीची मंदिरे बांधण्यात आली

यानंतर या परिसरावर मुस्लिम सत्तेचे वर्चस्व निर्माण झाले महंमद तुघलकाच्या काळात त्याने आपली राजधानी दिल्लीवरून देवगिरी येथे आणली होती. यामुळे संपूर्ण भारताची राजधानी होण्याचे भाग्य देवगिरीला लाभले याच काळात देवगिरीचे 'दौलताबाद' असे नामकरण झाले. महम्मद तुघलकाच्या काळात दक्षिण भारतात बंडाळ्या सुरू झाल्या याच वेळी हसनगुंग उर्फ

जाफरखान मुहम्मद तुघलकविरुद्ध बंड करून स्वतःला सुलतान म्हणून इस. १३४७ मध्ये घोषित केले. त्याने 'अल्लाउद्दीन बहमनशहा' या नावाने राज्य करण्यास प्रारंभ केला, त्याने स्थापन केलेले हे राज्य बहमनी राज्य होय. बहमनी सुलतानांनी दक्षिणेत १३४७ पासून १५२६ पर्यंत राज्य केले. या कालखंडात संपूर्ण औरंगाबाद जिल्हा त्यांच्याच ताब्यात होता. बहमनी राज्याची पहिली राजधानी देवगिरी अर्थात दोलताबाद होती.

पुढे १६३६ ते १७२४ पर्यंत दक्षिण भारतावर मोगलांची सत्ता होती. मोगल काळात दक्षिण सुभ्याची राजधानी दौलताबाद हे शहर होते. पुढे औरंगजेबाने राजधानी औरंगाबाद केली. पुढे इ.स. १६६० पासून औरंगाबाद येथे औरंगजेबाने शाही टाकसाळ सुरू केली. त्या टाकसाळीत सोने व चांदीची नाणी तयार होत असत. ही नाणी तयार करण्याचे काम सरकारी व खाजगी अशा दोन्ही स्तरांवर होत असे.

हैदराबाद राज्याची स्थापना:

मोगल काळात दख्खनची (दक्षिण भारत) विभागणी प्रशासनाच्या सोयीसाठी खानदेश,-वऱ्हाड, औरंगाबाद, बिदर, विजापूर आणि हैदराबाद या सहा राज्यात करण्यात आलेली होती. औरंगाबाद हे या सुभ्यांच्या कारभाराचे मुख्यालय होते. या सुभ्यांचा कारभार पाहण्यासाठी एका सुभेदाराची नियुक्ती मोगल सम्राट कडून केली जातअसे, त्यालाच दक्षिणेचा सुभेदार असे संबोधले जाई मोगल सम्राट फर्दखसियर याने इ.स. १७१३ मध्ये मीर कमरुद्दीन निजाम उल मुल्क फिरोजजंग खान याने कुजीलखान याची दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नियुक्ती केली औरंगजेब या मोगल सम्राटाच्या मृत्यूनंतर सत्तेवर आलेले मोगल सम्राट दुर्बल निघाले तसेच सत्तेसाठी त्यांच्या उत्तराधिकार्यात संघर्ष सुरू झाले त्यामुळे देशात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली, त्याचाच फायदा घेऊन दख्खनचा सुभेदार मीर कमरुद्दीन याने 31 जुलै १७२४ रोजी दक्षिणेत स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. या राज्याची राजधानी हैदराबाद होती. मीर कमरुद्दीन यास मोगल सम्राट महम्मदशहा याने 'आसिफजहा' हा किताब दिला होता. त्यामुळे त्याच्या घराण्यास आसिफशहा, आसफिया, आसिफजाही घराणे असे संबोधण्यात आले. मोगल सत्तेनंतर औरंगाबाद जिल्ह्यावर निजाम राजवट स्थापन झाली मोगल सम्राट महम्मदशहाने मीर कमरुद्दीनला आसिफजाह हा किताब बहाल केला होता. त्यावरूनच त्यांच्या घराण्याला आसफजाही असे नाव पडले. आसफजाही घराण्याची पहिली राजधानी औरंगाबाद होती.

इ.स. १७२४ ला निजामाने मराठवाडा तेलंगण व सध्याच्या कर्नाटक राज्यातील काही भाग मिळून स्वतंत्र हैदराबाद राज्य स्थापन केले. नंतर १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर इथल्या जनतेला स्वातंत्र्य मिळाले नाही, तर त्यांना मराठवाड्यासाठी वेगळ्या लढा द्यावा लागला. निजामावर जेव्हा भारत सरकारने लष्करी कारवाई केली तेव्हा मराठवाडा स्वतंत्र झाला. १९४८ मध्ये स्वतंत्र हैदराबाद राज्य अस्तित्वात आले, पुढे १९५६ मध्ये भाषावार प्रांतरचनेनुसार हे राज्य तीन भागात विभागले गेले. ज्यातील मराठवाडा हा भाग तेव्हाच्या मुंबई राज्याला जोडण्यात आला आणि पुढे मराठवाड्यासह औरंगाबाद शहर ही भाषिक आधारावर महाराष्ट्राशी जोडण्यात आले. संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना १ मे १९६० ला झाली त्या दिवसापासून औरंगाबाद हा महाराष्ट्र राज्याचा भाग बनला.

सारांश

अशाप्रकारे औरंगाबाद शहर प्राचीन काळातही समृद्ध होते. या जिल्ह्यात सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, मोगल व निजाम यांच्या राजवटी नांदल्या, कालौघात येथे भिन्न राजवटी निर्माण झाल्या आणि त्यांनी आपापल्या वैशिष्ट्यांनुसार येथील संस्कृतीला प्रवाहित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे या जिल्ह्यात संमिश्र संस्कृतीचा सुंदर मिलाफ झालेला आढळतो

संदर्भ

१) सहस्रबुद्धे पु. ग., महाराष्ट्र संस्कृती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००३.
२) कुंटे भ.ग., (अनुवाद) बहमनी राज्याचा इतिहास, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, १९६६.
३) मोरवंचीकर रा. श्री., सातवाहनकालीन महाराष्ट्र. प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९३.
४) मिराशी वा.वी., वाकाटक नृपती आणि त्याचा काळ, नागपूर १९५७.
५) दैनिक लोकमत रौप्य महोत्सवी विशेषांक औरंगाबाद १९८२-२००७.

जागतिक महामंदीच्या काळातील महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ : एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. संदिप भैरू जाधव,
सहाय्यक प्राध्यापक,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना:

आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी संघटित प्रयत्न करणे म्हणजे सहकार होय. सहकार या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ एकमेकांना मदत करणे किंवा सर्वांच्या हितासाठी एकत्रितपणे काम करणे असा होतो.सहकारिता हे असे एक विशाल जनआंदोलन आहे ज्यामध्ये आपल्या सदस्यांचा विकास तथा कल्याणाकरिता झटण्याची भावना निर्माण होते. या दृष्टीकोनातून पाहता वैदिक काळापासून भारतीय समाजात सहकाराचा अवलंब केला जात होता असे दिसून येते औपचारिकपणे सहकार कायदा संमत होण्यापूर्वी भारतात बऱ्याच भागात प्रत्यक्ष व्यवहारात सहकाराची संकल्पना व सहकाराचे कार्य चालू असलेले दिसून येते

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपमध्ये जी औद्योगिक क्रांती झाली तिच्या परिणामातून सहकाराचा आधुनिक अर्थाने जन्म झाला. खऱ्या अर्थाने आधुनिक पद्धतीच्या सहकारी चळवळीचा प्रारंभ हा इंग्लंडमधील रॉश्डेल या गावातून झाला असे मानले जातेआणि तिथून जगभरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहकार चळवळ फोफावली.

भारतातील सहकारी चळवळी:

भारतातील सहकारी चळवळीचा उदय हा एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी भारतामध्ये निर्माण झालेल्या जनतेच्या दुःख आणि उद्रेक यांच्यावर मात करण्यासाठी झाला.भरमसाठ व ताठरपणे जमिन महसुलाची वसुली, अनिश्चित व अनियमित पावसाचे प्रमाण, त्यामुळे वारंवार पडणारा दुष्काळ याच्या एकत्रित परिणामामुळे जर उत्पादन झाले नाही तर शेतकऱ्याला आपल्या उपजीविकेसाठी, जमीन महसूल भरण्यासाठी सावकाराचे दरवाजे ठोठावावे लागत असत.ज्यांचे व्याजदर गगनाएवढे प्रचंड असत शिवाय पिक आले कि ते स्वस्त भावात विकावे लागे.आधीच दारिद्र्य शेतकऱ्याच्या पाचवीला पूजलेले, त्यातून अवर्षण, अतिवृष्टी व दुष्काळपडले म्हणजे शेतकऱ्यांच्या दुःखाला पारावर राहत नसे[1]अशा परिस्थितीमुळे शेतकरी हा कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात सापडत असत.

भारतात सहकारी तत्वावर जो प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न प्रथम करण्यात आला तो म्हणजे ग्रामीण कर्जपुरवठा व कर्जनिवारण हा होय. सहकारी पद्धतीने हा कर्ज पुरवठ्याचा प्रश्न सोडवून भारतात सहकारी चळवळ सुरु करण्यासंबंधी हेन्री स्टॉर्क्सर रेमंड वेस्ट, फेड्रिक निकोल्सन, एच डुपरनेक्स यासारख्या तज्ज्ञांनी सुचविले विविध तज्ज्ञांच्या व आयोगांच्या शिफारशीच्या आधारे व्हॉईसरॉय लॉर्ड कर्झन याने सन १९०३ ला सर एडवर्ड लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमून तिच्याकडे या देशात सहकारी संस्था स्थापन करण्याविषयीचा कायदा कशा स्वरुपाचा असावा याबद्दल शिफारशी करण्याचे काम सोपविले.पुढे याच शिफारशींच्या अनुरोधाने सहकारी पतपेढ्यांचा कायदा१९०४ साली भारतात लागू करण्यात आला.[2]या देशातील सहकार कायद्याच्या आरंभाची वरील पार्श्वभूमी लक्षात घेतल्यावर हे दिसून येईल कि सहकार चळवळीची या देशातील मुहूर्तमेढ शासकीय पुढाकाराने रोवली गेली होती. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचेम्हणजे जनतेच्या इच्छाशक्तीतून ही चळवळ या देशात उगम पावली नाही. तर तिचे बीज शासकीय पुढाकारात होते.या देशातील सहकारी चळवळीचे हे वैशिष्ट्य आहे

१९०४ चा सहकारी कायदा:-

भारतामध्ये पहिला सहकारी पतसंस्थांचा कायदा २५ मार्च १९०४ रोजी पास झाला. या कायद्याने भारतात सहकार चळवळीची खऱ्या अर्थाने मुहूर्तमेढ रोवली गेली.सावकारांच्या पाशातून शेतकऱ्याची मुक्तता करावी आणि शेतकऱ्यांना योग्य व्याजदराने कर्जपुरवठा करावा त्याचबरोबर स्वावलंबन, काटकसर, बचत यांच्या सवयी लोकांना लागाव्यात अशी प्रमुख उद्दिष्ट्ये त्यामागे होती. या कायद्याच्या प्रस्थावनेत म्हटले होते कि, शेतकरी, कारागीर आणि इतर गरीब व्यक्तींना बचत, आत्मनिर्भरता व सहकार्याची भावना शिकवून दारिद्र्यातून संपन्नतेकडे नेण्याचा प्रयत्न केला जाईल[3]

हा कायदा पास झाल्यानंतर सर्वसाधारणपणे १९०४ पासून १९१२ पर्यंत संपूर्ण भारतात ८१७७ सहकारी संस्था नोंदविल्या गेल्या. त्यात साधारणपणे ४.३ लाख सभासद होते आणि त्यातील खेळते भांडवल साधारणपणे ३ कोटी ३५ लाखापर्यंत होते. हा कायदा प्रामुख्याने शेती विषयक संस्थांच्या बद्दलचा होता[4]पुढे १९१२ मध्ये भारत सरकारने १९०४ च्या कायद्यातील उणीवा दूर करून १९१२ चा सहकारी सोसायट्यांचा कायादा केला.या कायद्याने सहकार चळवळीला नवचैतन्य प्राप्त झाले.

सहकारी चळवळीची बाल्यावस्थेतील प्रगती उत्साहवर्धक असली तरी या सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी व तिची प्रगती योग्य दिशेने व योग्य पद्धतीने होते कि नाही हे पाहण्यासाठीसर एडवर्ड मॅक्लॅगन (Sir E. D. Maclagan, ICS)यांच्याअध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने १९१५ साली आपलानाविन्यपूर्ण अहवाल सदर केला.या समितीने सहकारी संस्थांची स्थापना करताना 'एक गाव एक सोसायटी' या तत्वाचा स्विकार करण्याची एक महत्वाची शिफारस केली.[५] समितीच्या मते, सरकारी प्रोच्छाहनाने व मदतीने सुरु होणाऱ्या सहकारी संस्था फार काळ टिकू शकणार नाहीत ही चळवळ उत्स्फूर्त असली पाहिजे. तसे वातावरण निर्माण झाले पाहिजे.

पहिल्या महायुद्धानंतर भारतातील सहकारी चळवळीची वाढ प्रचंड वेगाने होत गेली जागतिक महामंदी(१९२९)पर्यंत सहकारी संस्था ९ पटीने, सभासद संख्या ३ पटीने, खेळत्या भांडवलाची रक्कम ६ पटीने वाढली.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ:

भारतातील सहकारी चळवळीत महाराष्ट्र प्रथमपासूनच अग्रस्थानी राहिला आहे. महाराष्ट्रातील सहकरी चळवळीला प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. सावकारांच्या जुलुमजबरदस्तीला व अन्यायाखाली जे लोक भरडले जात होते.त्यांच्या उद्धारासाठी सहकार चळवळ सर्वप्रथम महाराष्ट्रात उदयास आली.

भारत सरकारने बॉम्बे प्रांतासाठी ३० मे १९०४ रोजी सहकार कायदा लागू केला.रेव्ह. सी. एस. कॅनॉन रिव्हिग्टन, शिवाजी रामचंद्र कुलकर्णी, कांगिनहाळचे सिंदगोंडा पाटील यांच्या मदतीने बॉम्बे प्रांतात सहकार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली१९०४ च्या सहकारी कायद्यापासून महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने सहकारी चळवळीचा प्रारंभ झाला महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ फोफावण्यात तत्कालीन बॉम्बे प्रांताचे मंत्री श्री वैकुंठलाल मेहता व त्यांचे वडील श्री लल्लुभाई सामलदास यांची फारच मदत झालीत्याचप्रमाणे गो. कृ. देवकर, ब. गो. काळे, प्रा. द. गो. कर्वे, प्रा. धनंजयराव गाडगीळ, प्रा. काझी, रावसाहेब खोले, यशवंतराव चव्हाण, गो. कृ. गोखले, विठ्ठलदास ठाकरसी, न. चि. केळकर, चुनीलाल मेहता, रमणभाई सरेय्या, वा. पु.वर्दे, विठ्ठलराव विखे-पाटील, भास्करराव जाधव इ. ची मदत झाली.[६]

१९२१-२२साली बॉम्बे प्रांतात ३४११सहकारी सोसायट्या होत्या. त्यांमध्ये वाढ होऊन सन १९२९ सालच्या अखेरीपर्यंत ५७३४ झाली. तर सभासदांची संख्या जवळजवळ अडीच लाखांनी वाढली आणि खेळते भांडवल जवळजवळ तिपटीने वाढले.

इ. स. १९१९ च्या मान्टेक्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा कायद्यानुसार सहकार हा विषय प्रांतीय सरकारकडे आला त्यामुळे प्रांतीय सरकारांना आपापल्या प्रातांसाठी स्वतंत्र कायदे करण्याची मुभा मिळाली यामुळे लोकप्रतिनिधींचा सहकारी चळवळीशी प्रत्यक्ष संबंध आला व चळवळीचे स्वरूप व तिच्यापासूनच्या अपेक्षा वाढल्या यावेळच्या बॉम्बे प्रांतीय सरकारने याबाबत आघाडी घेऊन ४ डिसेंबर १९२५ रोजी स्वतःचा मुंबई सहकारी सोसायट्यांचा कायदा लागू केला अशा प्रकारचा कायदा त्याआधी भारतातील कोणत्याही प्रांतीय सरकारांनी संमत केलेला नव्हता या कायद्याचा मूळ मसुदा रॉथफेल्डने तयार केलेला होता[७]

मध्यप्रांत–वऱ्हाडातील सहकारी चळवळ:-

बॉम्बे प्रांताच्या तुलनेने मध्यप्रांत वऱ्हाडातील सहकार चळवळ फारच कमकुवत होती. ज्या शेतीविषयक सहकारी सोसायट्या अस्तित्वात आल्या होत्या. त्यापैकी बहुतेक सर्व पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या वऱ्हाडातील वाढती थकबाकी ही सहकारी संस्थांची डोकेदुखी बनली होती सहकारी सोसायट्यांचे पदाधिकारी या थकबाकीदारांविरुद्ध कडक कारवाई करण्यास राजी नसत. सहकारी सोसायट्यांचा निबंधक म्हणून पूर्णवेळ काम करणारा अधिकारी मध्यप्रांत-वऱ्हाडात नव्हता.[८]त्यामुळे या प्रांतात दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत सहकार चळवळीची फारशी प्रगती झाली नाही

जागतिक महामंदी आणि सहकारी चळवळ:-

पहिल्या महायुद्धानंतर शेतकी मालाच्या वाढत चाललेल्या किंमती आणि भरभराट यामुळे सन१९२९-३० पर्यंत सहकार चळवळीची स्थिती सुधारली. पतपुरवठा, वितरण, सुधारित शेती, पततारण(गहाण) यासारख्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहकारी सोसायट्या अस्तित्वात आल्या. वेगवेगळ्या प्रांतीय सरकारांनी आपापल्या पद्धतीने सहकारी चळवळीला उत्तेजन दिले या प्रांतांनी त्यासाठी स्वतंत्र कायदेही केले. सन १९२७ साली नेमलेल्या शाही आयोगानेही (Royal Commission) शेतीच्या दृष्टीने "ग्रामीण भारताचे आशास्थान" (The best hope of Rural India) अशाप्रकारे सहकारी संस्थांच्या भूमिकेची प्रशंसा केली

सन १९२९ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीमुळे सहकारी चळवळीस मोठा धक्का बसला आणि सहकारी चळवळीची वाढ खुंटली गेली या जागतिक महामंदीमुळे शेतकी उत्पादनाच्या किमती प्रचंड प्रमाणात कमी झाल्या शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली पर्यायाने शेतीक्षेत्राची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी सहकारी सोसायट्यांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना अवघड झाले याउलट दैनंदिन गरजा

भागविण्यासाठी, सरकारी शेतसारा भरण्यासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी नवीन कर्जाची मागणी शेतकऱ्यांकडून वाढू लागली. परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले. सन १९२७-२८ मध्ये अवघी २०% असणाऱ्या थकबाकीचे प्रमाण सन १९३१-३२ मध्ये ४०% पर्यंत वाढले.

शेतमालाच्या घसरलेल्या किंमती व शेतकऱ्यांची खालावत चाललेली आर्थिक स्थिती यामुळे आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली. यामुळे सहकारी सोसायट्यांना धोक्याचे अस्तित्व जाणवू लागले. थकबाकीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सहकारी संस्थांचे कामकाज थंडावत चालले. कर्जाची परतफेड अतिशय कठीण झाल्याने, कर्जे थकीत गेल्याने सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता गोठली गेली. वाढत जाणारी थकबाकी व गोठत चाललेली सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता यामुळे देशातील बहुतांशी भागातील सहकारी सोसायट्यांनी आपला व्यवसाय बंद केला आणि कामकाज थांबविले. महामंदीमुळे फक्त शेतामालाच्याच किंमती घसरल्या नाहीत तर शेतमालाच्या किंमती घसरल्यामुळे शेतजमिनीच्या किंमतीही वेगाने घसरल्या. त्यामुळे सहकारी सोसायट्यांना सक्तीची कर्ज वसुली करणे अशक्य बनले. कारण सक्तीने कर्ज वसुली करावयाचे ठरविल्यास ती जमीन लिलावात काढणे गरजेचे होते आणि जमीन लिलावात काढल्यास शेतजमिनीच्या उतरलेल्या किंमतींमुळे ती शेतजमिन फायदेशीर विकणे अशक्य झाले. शिवाय ती शेतजमिन घेण्यास कोणी तयार नव्हते. [९]

सन १९२९ मध्ये ऑल इंडिया कोओपरेटीव्ह कन्फरन्सची All India Cooperative Conference स्थापना करण्यात आली. या काळातील एक महत्वाची अधोरेखित करण्याजोगी घटना म्हणजे सन १९३५ ला झालेली रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (Reserve Bank of India) ची झालेली स्थापना आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या Agricultural Credit Department या विभागाची निर्मिती करून त्या विभागाकडे शेतीस पतपुरवठा करण्यासंदर्भात येणाऱ्या वेगवेगळ्या समस्यांचा अभ्यास करूनत्यावर उपाययोजना करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली.त्यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली.सन १९३७ मध्येरिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने बहुउद्देशीय सहकारी सोसायट्यांच्या आयोजनाच्या महत्वावर भर देऊन शेतकऱ्यांच्या संपूर्ण जीवनाशी त्यास अंतर्भूत केले

दरम्यान सन १९३९ ला दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर त्याचा प्रभाव सहकारी चळवळीवर पडला भारतातील सहकारी चळवळीने पुन्हा प्रगतीकडे झेप घेतली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या प्रारंभाबरोबर अन्नधान्याच्या किंमती वाढल्या. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढल्याने जुने कर्ज फेडण्यास त्यांनी सुरुवात केली परिणामी थकबाकीची रक्कम सन १९३८-३९ मध्ये १४.०५ कोटी रुपये होती. ती सन १९४५-४६ मध्ये ८.४२ कोटी रुपयापर्यंत खाली आली.[१०]

जागतिक महामंदीचा फटका महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीलाही बसल्याशिवाय राहिला नाही. सन १९२९ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीपूर्वीच म्हणजे१९२२-२३ पासुनच औद्योगिक क्षेत्रातील काही भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मंदी खोलवर रुजत होती. मे,१९३० नंतर बहुतांशी शेतमालाच्या किंमती सरासरी४० ते ५० टक्क्यांनी उतरल्या. सर्वसामान्यपणे महाराष्ट्रातील सहकारी सोसायट्यांवर याचा परिणाम झालेला होता. सन १९२९-३० ते सन १९३६-३७ या काळात बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमधील शेतकी पतसंस्थामध्ये ४३१७ वरून ३७१८ पर्यंत घट झाली. तर सभासद संख्या २६२५६९ वरून १९८२०३ पर्यंत खाली आली.मुंबई प्रांतातील सहकारी सोसायट्यांची संख्या सन१९३१-३२ मध्ये ५८९६ होती. त्यामध्ये घट झाल्यामुळे सन १९३७-३८ या आर्थिक वर्षात ५०९३ सहकारी सोसायट्या असल्याचे आढळले. ही संख्या घटत गेली ती मुख्यतः शेतीशी संबंधित सहकारी सोसायट्यांची संख्या कमी झाल्यामुळे या काळात थकबाकीचे प्रमाण जसे खूपच वाढले तसेच वादग्रस्त प्रकरण लवादाकडे सोपविण्याचे, काही सोसायट्यांनी दिवाळे काढण्याचे तसेच सहकारी सोसायट्यांच्या आर्थिक व्यवहारातील भ्रष्टाचाराचे प्रमाणही बरेच वाढले. सदस्यांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाऊ रक्कमेवरील व्याजाचे दरही दोन ते सहा टक्क्यांनी कमी करणे सोसायट्यांना भाग पडले सन १९३३ च्या जूनच्या प्रारंभी आयोजित करण्यात आलेल्या एका गोलमेज परिषदेत सहकार क्षेत्रातील समस्यांबद्दल चर्चा करून उपाय सुचविण्यात आले. ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणास आळा घालण्यासाठी दहा भूतारण बँका स्थापन करण्यात आल्या होत्या. त्यांची शिखर संस्था म्हणून७ डिसेंबर १९३५ रोजी मुंबई प्रांतिक भूतारण बँकेची स्थापना करण्यात आली सन १९३५ साली स्थापन झालेल्या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (Reserve Bank of India) ने शेतीविषयक पतपुरवठा करण्याबद्दल तज्ज्ञांमार्फत सल्ला देण्याचे काम पत्करले.[११] सन १९३६ व १९३७ साली कर्जाची कमाल मर्यादा, थकबाकीची वसुली वगैरेबाबत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने शिफारशी केल्या आणि त्यांच्या अनुशंगाने कॉंग्रेस मंत्रिमंडळातील मोरारजी देसाई व अण्णासाहेब लठ्ठे या मंत्र्यांनी सहकारखात्याची व ग्रामीण विकासाची सांगड घातली.

मुंबई प्रांताच्या तुलनेने मध्यप्रांत व वऱ्हाडात तसेच हैद्राबाद संस्थानात सहकारी चळवळ फारच बाल्यावस्थेत होती. कृषिविषयक पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी सोसायट्यांचे दायित्व संयुक्त आणि अमर्याद (Joint and Unlimited Liability)

असावे हे तत्व सर्वत्र स्विकारले गेलेले असले तरी मुंबई प्रांतात अशा अवघ्या तीन सोसायट्यांच्या बाबतीत सन१९३४ पूर्वी ते काटेकोरपणे अंमलात आणले गेले होते आणि १९३४ नंतर १९४४ पर्यंत त्याची एकाही सोसायटीच्या बाबतीत अंमलबजावणी करण्यात आलेली नव्हती. याउलट संयुक्त दायित्वाची कडक अंमलबजावणी केली जात असल्यामुळे सहकारी चळवळच लोकांना अप्रिय झाली होती. असे १९३९ साली वऱ्हाडातील सहकारी चळवळीबद्दल चौकशी करणाऱ्या समितीला आढळले.[१२] विशेषतः मराठवाड्यातील शेतकरी इतका कर्जबाजारी झाला होता कि, १९२२ ते १९३७ या काळात लागवडीच्या जमिनीपैकी दहा टक्क्याहून अधिक जमिन सावकारांच्या घशात गेली होती. हैद्राबाद संस्थानात सहकारी चळवळीचा प्रसार झालेला नसल्यामुळे कर्जबाजारी शेतकऱ्याला काबुली सावकारांचे सारखे पाय धरावे लागत असत त्यांचे भांडवल दुप्पटीने वाढत असल्याचे आणि कर्ज म्हणून दिलेल्या छोट्या रक्कमावरही ते ७५ ते १५०% व्याज अक्रिय असल्याचे भरुचांना आढळले.[१३] मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील सहकारी सोसायट्यांचे बहुसंख्य सभासद हे तर वहिवाटीचा हक्क असलेली कुळे होतीतेथे सन १९४०-४१ मध्ये कुळ कायद्यात दुरुस्ती झाल्यानंतर सहकारी सोसायट्याकडून कर्ज घेतल्यास त्याची थकबाकी देण्यासाठी जमिन विकण्याचे किंवा गहाण टाकण्याचेहक्क कुळांना मिळाले आणि त्यानंतर सहकारी चळवळीला चालना मिळाली सन १९३८ मध्ये वऱ्हाडातील शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणाऱ्या जवळजवळ ४६% प्राथमिक (Primary) सहकारी सोसायट्या दिवाळखोर असल्याचे आढळले होते. इतकी त्यांची अवस्था दयनीय झाली होती.

सन १९३९ च्या सप्टेंबरच्या सुरुवातीस दुसरे महायुद्द सुरु झाल्यानंतर परिस्थिती बदलू लागलीयुद्धजन्य परिस्थितीमुळे सहकारी चळवळीत विविधता येऊ लागली. तोपर्यंत सहकारी चळवळीचे स्वरूप फारच एकांगी होते. एवढेच नव्हे तर जागतिक मंदीमुळे तिची कोंडी झाली होती असे दिसते[१४]

सारांश:

जागतिक महामंदीची सुरुवात सन १९२९ मध्ये अमेरिकेत झाली असली तरी या काळात जगभरातील संपूर्ण देश बाजारपेठेने एकमेकांशी जोडले गेले होते. त्यामुळे अमेरिकेत सुरुवात झालेली मंदी संपूर्ण जगभरामध्ये पसरलीभारत या काळामध्ये जागतिक बाजारपेठेचा एक भाग असल्याने मंदीचे पडसाद भारतातही उमटले. या जागतिक महामंदीमुळे भारतातील पर्यायाने महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस मोठा धक्का बसला आणि सहकारी चळवळीची वाढ खुंटली गेली. या जागतिक महामंदीमुळे शेतकी उत्पादनाच्या किमती प्रचंड प्रमाणात कमी झाल्या. शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी सहकारी सोसायट्यांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना अवघड झाले याउलट दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी, सरकारी शेतसारा भरण्यासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी नवीन कर्जाची मागणी शेतकऱ्यांकडून वाढू लागली परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले. सन १९२७-२८ मध्ये अवघी २०% असणाऱ्या थकबाकीचे प्रमाण सन १९३१-३२ मध्ये ४०% पर्यंत वाढले.

थकबाकीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सहकारी संस्थांचे कामकाज थंडावत चालले कर्जाची परतफेड अतिशय कठीण झाल्याने, कर्जे थकीत गेल्याने सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता गोठली गेली. वाढत जाणारी थकबाकी व गोठत चाललेली सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता यामुळे देशातील बहुतांशी भागातील सहकारी सोसायट्यांनी आपला व्यवसाय बंद केला आणि कामकाज थांबविले. महामंदीमुळे फक्त शेतामालाच्याच किंमती घसरल्या नाहीत तर शेतमालाच्या किंमती घसरल्यामुळे शेतजमिनीच्या किंमतीही वेगाने घसरल्या. त्यामुळे सहकारी सोसायट्यांना सक्तीची कर्ज वसुलीकरणे अशक्य बनले.त्यामुळे अनेक सहकारी सोसायट्या बंद पडल्या.

संदर्भसूची-

१. बिपनचंद्र, अमलेश त्रिपाठी, बरून डे, स्वातंत्र्याचा लढा, नशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली,२०१३, पान नं.१२-१३.

२. अवघडे भगवान(संपा), शतकोत्तर सहकार, भारतातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांचे योगदान' सहकारी लोकायन सहकारी प्रकाशन संस्था मर्या,. सातारा, मे. २००४, पान नं. ११.

३. पलांडे पंडित, कृषी सहकार नवा दृष्टीकोन हवा, फाले कु.ल. व फाले किशोर (डॉ)(संपा)सहकार चळवळ १९०४-२००४, शतक लेखसंग्रह, उपरोक्त. पान नं. ८२.

४. चौधरी व्ही. के., १०० वर्षातील सहकार कायद्याचे स्वरूप व शतकोत्तर अपेक्षित बदल, अवघडे भगवान (सपा), शतकोत्तर सहकार, उपरोक्त, पान नं. ६४.

५. चौगुले व्ही. टी., व पठाण के. जी., सहकाराची मुलतत्वे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,१९७९, पान नं. ०३.

६. कर्वे चिंतामण गणेश, जोगळेकर सदाशिव आत्माराम, जोशी यशवंत(संपा), महाराष्ट्र परिचय-संयुक्त महाराष्ट्राचा ज्ञानकोश, प्रसाद प्रकाशन पुणे,१९५४, पान नं. ६४६.

७. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास, खंड तिसरा,१९२१-१९२९, के'सागर पब्लिकेशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती,१ मे,२००८, पान नं. ५७.

८. उपरोक्त, पान नं. ५७.

९. घाणेकर(डॉ)वि.वि.,सहकारी चळवळीचे शंभर वर्षाचे अवलोकन व नवे आव्हाने,इन्सिस्टूट आफ डेव्हलेपमेंट अंड एज्युकेशन् पुणे,२००४, पान नं. ९२

१०. Mathur P.N., Cooperative In India,Page No. 72-73.

११. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास, खंड तिसरा,१९२१-१९२९, के'सागर पब्लिकेशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती,१ मे,२००८, पान नं. ५८

१२. एलनार हो आणि के. एम. दास, The Cooperative Movement in India, पाचवी आवृत्ती,1966, Page No.65-66.

१३. उपरोक्त, Page No.33,36.

१४. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास, खंड तिसरा,१९२१-१९२९, के'सागर पब्लिकेशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती,१ मे,२००८,पान नं.४६-४८ .

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

ढोकी गावाचा स्थानिक इतिहास

प्रा.डॉ.नानासाहेब पंडितराव मनाळे
(इतिहास विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक)
वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी, ता.जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

आधुनीक काळात स्थानिक इतिहासाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. इतिहासाच्या विविध प्रकारामध्ये स्थानिक इतिहास हा नविन प्रकार आहे. स्थानिक इतिहासात गाव व जिल्हा पातळीवर अभ्यास केला जातो. स्थानिक इतिहासाच्या संशोधनामुळे राष्ट्रीय इतिहासात भर पडते म्हणून स्थानिक इतिहास हा राष्ट्रीय इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे.

प्रत्येक गाव ऐतिहासिकदृष्टया महत्त्वाचे असते. प्रत्येक गावाला ऐतिहासिक वारसा असतो हा वारसा समाजापुढे आला पाहिजे. गावाच्या नावविषयी, गावातील ग्रामदैवत, पुरातन मंदिर, नदी, जमीन, गढी, वाडा, गावातील प्रसिध्द घराणी, आडनावाविषयी, सुधारणा चळवळी इत्यादींचा स्थानिक इतिहास लेखनातून अभ्यास करता येतो

ढोकी गावाची पार्श्वभूमी :-

ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद हे गाव उस्मानाबाद शहरापासून 30 कि.मी. व लातूर-बार्शी राज्य महामार्गावर लातूरच्या पश्चिमेला 55 कि.मी. बार्शीच्या पूर्वेला 50 कि.मी. व तेरपासून 8 कि.मी. अंतरावर आहे. ढोकी गावाच्या पूर्वेस कोलेगाव, पश्चिमेला तडवळे (क), दक्षिणेला रुई (ढोकी) व उत्तरेला वाखरवाडी हे गावे आहेत. मराठवाडयातील पहिला शेतकरी साखर कारखाना ढोकी येथे आहे.

ढोकी गावचे क्षेत्रफळ 2442.8 हेक्टर आर आहे. त्यापैकी गावठाण 15.89, मार्ग 12.11, सडक 18.89, रेल्वे 13.99, पोट खराब 60.88 हेक्टर आर व उर्वरीत ही शेतीसाठी आहे. ढोकी गावाच्या दक्षिण व अग्नेय बाजूस तेरणा नदी आहे. ही नदी तेर या गावाकडे वाहत जाते.

ढोकी येथील विविध मंदिरे:-

ढोकी गावात अनेक छोटी-मोठी मंदिरे आहेत गावात मारुतीचे मंदिर असून पुर्वी या मंदिराचे दगडी बांधकाम होते परंतु सध्या मंदिराचा जिर्णाध्दार करण्यात आला आहे ढोकी गावाच्या पश्चिम बाजूस महादेव मंदिर आहे मंदिर परिसरात सती, गणपती, नागदेवता, शिव-पार्वतीचे शिल्प आहेत. तसेच वीरगळ ही येथे आहेत. मंदिराच्या उजव्या बाजूस आहे तुळजाभवानी व श्रीदत्ताचे मंदिर बांधण्यात आले आहे मंदिरासमोर बारव आहे. तसेच राममंदिर, सतीचे मंदिर, गणेश मंदिर, श्री.व्यंकटेश मंदिर व दत्तमंदिर अशी विविध मंदिरे आहेत

हैद्राबाद मुक्तीलढयात ढोकी गावचे योगदान:-

हैद्राबाद मुक्ती लढयात ढोकी गावचे योगदान आहे या लढयात भूमीगत राहून सशस्त्रे लढे दिले होते. त्यांना दिवसरात्री लपत पायी फिरावे लागत होते.

हैद्राबाद मुक्तीलढयात ढोकी येथील इस. 1974 पासून रहिवाशी असलेले स्वातंत्र्यसैनिक शिवाजी प्रल्हादराव साळूंके यांनी सक्रिय भाग घेतला होता लहानपणापासून ते शिक्षण व स्वातंत्र्यचळवळीकडे आकर्षित झाले वडिलाच्या सहकार्यामुळे व आचार्य नरेंद्र यांच्या प्रेरणेमुळे त्यांनी हैद्राबाद मुक्तीलढयात वयाच्या 20 व्या वर्षी भाग घेतला होता.

शिवाजी साळुंके हे स्टेट कॉंग्रेसच्या कळंब, येडशी, लातूर व उस्मानाबाद येथील सभेस हजर होते. शिवाजी साळूंके यांनी खर्डा येथील कॅम्पमध्ये राहून, सहकार्यासोबत माणकेश्वर नाक्यावर केलेल्या हल्ल्यात भाग घेतला होता. तसेच

खामसवाडी येथील रझाकाराच्या कॅम्पवर बाँब टाकण्याची योजना आखली होती. त्यांनी तडवळे (क), बार्शी व चिंचोली कॅम्पवर सहभाग घेवून रझाकाराविरोधी प्रतिकार केला होता. तसेच ढोकी येथील स्वातंत्र्यसैनिक चंदरराव विश्वनाथ समुद्रे श्रीपती लक्ष्मण आवटे, एकनाथ अंबाजी ढवारे, संभू भिवा सुर्यवंशी, श्रीपती लक्ष्मण कळगुडे यांच्या कार्याचाही उल्लेख करता येईल.

ढोकी गावचा राजकिय इतिहास :-

ढोकी गावास राजकीयदृष्टया उस्मानाबाद तालुक्यात महत्त्व आहे. येथील किसन दाजीराव समुद्रे यांनी राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केले आहे. त्यांनी हैद्राबाद मुक्ती लढयात भाग घेऊन, गावात शांतता ठेवली होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांनी राजकारणात सक्रिय भाग घेतला होता. किसन दाजीराव समुद्रे हे उस्मानाबाद पंचायत समितीचे सभापती होते ते उस्मानाबाद जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी इ.स. 1967 साली काँग्रेस पक्षाच्या वतीने उस्मानाबाद विधानसभा मतदार संघातून निवडणूक लढविली होती किसन समुद्रे यांनी ढोकी येथे तत्कालीन सहकारी मंत्री केशवराव सोनवणे यांच्या सहकार्याने मराठवाडयातील पहिला तेरणा शेतकरी सहकारी साखर कारखान्याची स्थापना केली होती

ढोकी येथे तेरणा शेतकरी साखर कारखाण्याची स्थापना :-

किसन दाजीबा समुद्रे व शिवाजीराव नाडे यांनी सहकार मंत्री केशवराव सोनवणे यांच्या सहकार्याने मराठवाडयातील पहिला तेरणा शेतकरी सहकारी साखर कारखाण्याची स्थापना केली. कारखाना कार्यक्षेत्रावर प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची व्यवस्था करुन देण्यात आली.

संदर्भ सूची :-

1) तलाठी कार्यालय ढोकी, ता.जि.उस्मानाबाद.
2) वार्षिक अहवाल – तेरणा शेतकरी सहकारी साखर कारखाना ता.जि.उस्मानाबाद.
3) ग्रामपंचायत कार्यालय, ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद.
4) मुलाखत - स्वातंत्र्यसैनिक शिवाजी प्रल्हादराव साळूंके
5) दैनिक – एकमत, लोकमत, संघर्ष, सकाळ.